

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 14

На пошану академіка І.С.Винокура

Кам'янець-Подільський
2005

УДК 378.4(477.43)(082):94
ББК 63.3 (4 Укр.)
Н 16

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ:

В.А.Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;
Л.В.Баженов, академік УАН, доктор історичних наук, професор; **І.С.Винокур**, академік УАН, доктор історичних наук, професор; **В.П.Газін**, доктор історичних наук, професор; **В.С.Степанков**, академік УАН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О.М.Завальнюк**, кандидат історичних наук, професор; **А.О.Копилов**, академік УАН, професор; **С.А.Копилов**, кандидат історичних наук, професор (заступник відповідального редактора); **М.Б.Петров**, кандидат історичних наук, професор; **С.В.Трубчанинов**, кандидат історичних наук, доцент; **А.Г.Філінюк**, кандидат історичних наук, професор; **В.В.Газін**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський державний університет
вул.Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Рєєнт О.П. – член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (м. Київ)
Ботушанський В.М. – доктор історичних наук,
професор (м. Чернівці)

Н 16 Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т.14: На пошану академіка І.С.Винокура. – 480 с.
ISBN 966-7975-57-6

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Кам'янець-Подільського державного університету*

ISBN 966-7975-57-6

ЗМІСТ

<i>Баженов Л.В., Костриця М.Ю., Прокончук В.С.</i> Подвижник науки, освіти, культури (До 75-ти річчя від дня народження академіка І.С.Винокура)	7
---	---

АРХЕОЛОГІЯ, ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Винокур І.С.</i> Давні слов'яни і германці Центральної та Південно-Східної Європи	24
<i>Гуцал А.Ф.</i> Житло на Поділлі у X–VI ст. до н.е.	36
<i>Заєць І.І.</i> Витоки духовної культури українського народу	46
<i>Гусев С.О.</i> Зв'язки трипільських племен Середнього Побужжя (за матеріалами крем'яної індустрії)	59
<i>Гуцал В.А., Мегей В.П.</i> Поховання ранньоскіфського часу на багатошаровому поселенні Велика Слобідка	67
<i>Вакуленко Л.В.</i> Поселення культури карпатських курганів поблизу с.Королівка Івано-Франківської області	75
<i>Скиба А.В.</i> Поясні набори типу Вільховчик-Козіївка та їх культурно-історичний контекст	88
<i>Возний І.П.</i> Площа та забудова поселень X–XIV ст. на території межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра	97
<i>Журко О.І.</i> Археологія Болохівської землі XII–XIII ст.	112
<i>Жук О.М.</i> Соціально-топографічна структура Луцька X–XIV ст. за археологічними джерелами	122
<i>Пивоваров С.В.</i> Нові дослідження літописного Василева	135
<i>Ващук Д.П.</i> Деякі аспекти системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV – перша третина XVI ст.)	149

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

<i>Блануца А.</i> Пани і шляхта-зем'яни в системі обігу земельних володінь на Волині в другій половині XVI ст.	161
<i>Смолій В.А., Степанков В.С.</i> Становлення козацького політичного сепаратизму	178

<i>Юга О.А.</i> Політика уряду Б.Хмельницького щодо селянства та міщанства у період між Зборівським та Білоцерківським договорами (серпень 1649 – вересень 1651 рр.)	198
<i>Мудрецов О.В.</i> Роль Запоріжжя у політичних процесах в Центрально-Східній Європі у 1667 – першій половині 1668 рр.	211
<i>Гуменюк А.О.</i> Динаміка чисельності представників селянських станів у міському населенні Правобережної України (1861–1914 рр.)	218
<i>Макарова О.В.</i> Адміністративне виселення з Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	224
<i>Федюк М.</i> Організація управління Чернівецького магістрату в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.	230
<i>Симчишин О.С.</i> Зародження бундівських осередків на території Правобережної України	240
<i>Федьков О.М., Дубінський В.А.</i> Українська соціал-демократична Спілка: шляхи розв’язання аграрного питання (за матеріалами газети “Правда”)	246

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

<i>Завальнюк О.М.</i> Математик Д.О.Граве і університетське будівництво в Україні (1917–1920 рр.)	254
<i>Боровик А.М.</i> Діяльність комісії видавничого відділу Міністерства освіти та мистецтва по підготовці українських підручників за гетьманату (квітень–грудень 1918 р.)	265
<i>Лозовий В.С.</i> Правосвідомість українського селянства в період гетьманату (1918 р.)	274
<i>Заремба О.О.</i> Формування Збройних Сил УНР в ході антигетьманського повстання	282
<i>Комарніцький О.Б.</i> Українське населення містечок Правобережної України і державне будівництво в добу Директорії УНР (грудень 1918–1920 рр.)	293
<i>Олійник С.В.</i> Українська Галицька армія і київські події 31 серпня 1919 р.	304
<i>Малий В.В.</i> Населення Правобережної України в 1920 р.: чисельність, статевий, віковий, національний склад	310
<i>Киридон А.М.</i> До питання про взаємини УАПЦ і радянської влади в середині 1920-х років	317

<i>Рибак І.В.</i> Друга спроба модернізації соціально-побутової сфери українського села (кінець 50-х перша половина 80-х рр. ХХ ст.)	329
<i>Кабачинський М.І.</i> Становлення та розбудова системи матеріально-технічного забезпечення Прикордонних військ України (1991–2003 роки)	338
<i>Чухліб Т.В.</i> До проблеми відродження сучасного українського козацтва	351
<i>Нечитайло В.В.</i> Історична пам'ять як умова ідентифікації українського фермерства	359
<i>Петрович В.В.</i> Історія та місце проживання єврейської громади міста Володимира ХІІІ–ХVІІІ ст. в світлі історичної топографії	368

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Петров М.Б.</i> Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'яця-Подільського ХV–ХVІІІ ст.	375
<i>Задорожнюк А.Б.</i> Цехове законодавство міст і містечок Поділля кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. згідно з правовими нормами магдебурзького права	389
<i>Глушковецький А.А.</i> Соціальний, партійний та національний склад депутатів-подолян у ІІІ-й Державній Думі	400
<i>Костриця М.Ю.</i> Михайло Грушевський і Житомирщина	404
<i>Прокочук В.С.</i> Вплив УКК на історико-регіональне дослідництво на Кам'яничині в другій половині 20-х рр. ХХ ст.	412

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Троян С.С.</i> Теоретико-концептуальні аспекти аналізу ідеології німецького колоніалізму	423
<i>Жукова О.О.</i> Соціальна політика першого уряду Ентоні Блера (1997–2001) в контексті концепції “Третього шляху”	435
<i>Козій О.І.</i> Українсько-британські контакти 1918–1919 рр. у мемуарній літературі	440

**ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ТА ІСТОРІОГРАФІЇ**

Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній
думці України у вітчизняній історіографії (XIX ст. – 1991 р.) 451

Трубчанінов С.В. Історичне картографування:
шлях від ілюстрації до аналізу 462

РЕЦЕНЗІЇ

Жилина Н.В. Новая книга о кладах (по поводу книги
В.И.Якубовского “Скарби Болохівської землі”) 471

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ 476

УДК 94(477)(092)

*Л.В. Баженов,
М.Ю. Костриця,
В.С. Прокопчук*

**ПОДВИЖНИК НАУКИ, ОСВІТИ, КУЛЬТУРИ
(ДО 75-ТИ РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
АКАДЕМІКА І.С.ВИНОКУРА)**

В статті аналізуються етапи життя, наукової, освітянської і громадської діяльності відомого ученого історика і археолога України, педагога, подвижника регіональних досліджень на Волині, Буковині й Поділлі Іона Срулевича Винокура, який нині відзначає ювілей 75-річчя від дня народження.

Ключові слова: наука, археологія, історія, дослідження, розкопки, краєзнавство, творчість.

Прожити 75 років, коли на них припали лихоліття Великої Вітчизняної війни, голодомор 1947-го, постійні перебудови зверху в суспільстві 50–80-х, які породжували нестабільність, зневіру в краще майбутнє, непросте народження суверенної Української держави на початку 90-х і, нарешті, помаранчева революція кінця 2004-го, – не поле перейти. Феномен Іона Ізраїлевича (Срулевича) Винокура, визнаного в Україні і зарубіжною науковою громадськістю вченого історика, полягає в тому, що він не тільки за свої 75 років зумів з честю подолати усі перипетії й складнощі буття, досягти наукових висот, незаперечного авторитету у всіх, з ким стикала його доля, але й від першого свого рибіжного ювілею 50-річчя у 1980 році й до нинішнього 75-річчя в 2005-му ніколи не спочивати на лаврах, а розвивати свою творчість, науково-педагогічну і громадську діяльність динамічно, оптимістично, зі знаком плюс, залишатися на авангардних позиціях.

Сьогодні Іон Ізраїлевич є Заслуженим працівником вищої школи України, академіком Академії наук вищої школи України, академіком Української академії історичних наук, доктором історичних наук, професором Кам'янець-Подільського державного університету, завідувачем кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін, лауреатом ряду наукових премій України і Хмельниччини, а на громадській ниві є почесним і дійсним членом правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині й інших. До свого чергового ювілею і за 55 років подвижництва на стезі науки і освіти вчений поклав у свій творчий ужинок понад 400 академічних, науково-популярних і науково-методичних праць, у тому числі 40 монографій, книг, методичних посібників і підручників. Його прізвище і діяльність стали невіддільними в свідомості широкого загалу громадськості від археології, історії й краєзнавства України, рідної Волині, Поділля та Буковини, а притаманні висока професійність, ерудованість і сумлінність у роботі, життєва мудрість і толерантність, чуйність і доброзичливість, інтелігентність і скромність надали йому ту благодатну ауру, яка поширюється на всіх оточуючих і викликає радість спілкування, загальну любов і повагу¹.

Народився Іон Винокур 4 липня 1930 р. в селищі, нині районному центрі Ружині, що на Житомирщині, в робітничій сім'ї. Батько Сруль Гершкович – ружичанин, працював тут майстром бляхарської справи і за своїм розумом та вдачею був порадиником у життєвих перипетіях багатьох мешканців округи. Мати Марія Хаїмівна – з с.Билилівка, що неподалік Ружина, була доброю господинею. В мальовничому містечку Східної Волині хлопчик провів усього шість літ. У 1936 році сім'я переїхала до Житомира, щоб дати дітям – Іону та Євгенії – освіту. У Житомирі розпочалося шкільне життя майбутнього вченого. Та трагічні події Великої Вітчизняної війни перервали мирну ходу життя і позначилися на родині Винокурів. Сім'я вимушена була евакуюватися до далекої Середньої Азії, в м.Ашгабат (Туркменія), де батьки самовіддано працювали на потреби фронту.

Роки евакуації 1941–1944 рр. стали для Іона своєрідним університетом нових знань, вражень, способів виживання в екстремальних умовах. Довгождане повернення до визволеного від нацистської окупації Житомира припало на 1944 рік. Саме в цьому місті у 1948 році юнак завершив середню освіту в школі №25, яку до нині пошановує, навідує і добрим словом згадує своїх учителів, котрі прищепили йому інтерес до минувшини і природи краю. На вибір професії вплинули допитливість юнака, мандрі і пошуки таємниць по старовинним вуличкам, околицям Житомира, кру-

чам Тетерева, що назавжди його поріднило з цим містом, прищепило любов до історії, культури, краєзнавства Волині.

1948 року Іон Винокур вступає на історичний факультет Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича і започатковує “буковинський період” свого життя. Щасливі студентські роки для нього були часом звитяги і напруженої праці в оволодінні історичними знаннями. Одночасно робота по керівництву краєзнавчим і фото гуртками у дитячих екскурсійно-туристичній та технічній станціях у Чернівцях. Допитливого студента помітили викладачі факультету. Відомий археолог і педагог Борис Онисимович Тимошук, який тоді працював у місцевому краєзнавчому музеї і викладав в університеті, з другого курсу навчання став брати з собою Винокура в археологічні розвідки і на розкопки по Буковині.

В 1949 році взяв участь у дослідженні давньоруського Василева Заставнівського району, що на Чернівецьчині, виконував функції фотографа, фіксував етапи та об’єкти розкопок. У 1951–1952 роках Б.О.Тимошук залучив його до роботи в складі Галицької археологічної експедиції АН України під керівництвом доктора історичних наук, професора В.Й.Довженка, яка досліджувала літописний Галич. Завдячуючи наставнику Б.О.Тимошуку, Іон Ізраїлевич увійшов у світ археологічної науки і пов’язав з нею усе подальше життя. Першим здобутком студента-науковця стали виконання за матеріалами, здобутими в експедиціях, і успішний захист дипломної роботи на тему: “Нові археологічні матеріали з історії Галицько-Волинської Русі”.

Після закінчення Чернівецького університету молодий випускник у серпні 1953 року повертається до рідного Житомира, де майже чотири роки працює науковим співробітником обласного краєзнавчого музею. Як творча натура, Іон Винокур повністю присвятив себе різноаспектному вивченню історії та культури Східної Волині, організації і проведенню археологічних розвідок та розкопок на Житомирщині, збиранню для потреб музею старожитностей.

Він одразу розпочав активне співробітництво з редакцією обласної газети “Радянська Житомирщина”. Вже 8 січня 1954 року на шпальтах часопису з’явилася перша стаття І.Винокура “Пам’ятник часів визвольної війни 1648–1654 років”, а згодом публікації про гайдамаччину XVIII ст.², декабристів на Житомирщині³, з історії Волині XIX – початку XX ст.⁴, про учасника повстання на броненосці “Потьомкин” І.П. Некрашевича⁵ та ін. Водночас республіканський журнал “Україна” вмів його нариси і розвідки культурознавчого характеру про давніх овруцьких каменерізів (1956)⁶, композитора В.С.Косенка (1955)⁷, польського письменника Ю. Крашевського (1957)⁸ й ін.

Та справжнім покликанням молодого науковця залишалися археологічні дослідження. Вони були спрямовані спочатку на вивчення і доповнення власними пошуками давніх пам'яток археологічної карти Житомирщини. З цією метою він запровадив на сторінках обласної газети рубрики "Слідами древніх культур" і "Цікаві знахідки". Увагу читачів тоді привернули змістовні викладом і новизною матеріалу його статті та замітки даного циклу часопису "Про давньоруські пам'ятки"⁹, "Пам'ятки первісної історії Житомирщини" (1954)¹⁰, "Новоград-Волинський скарб римських монет" (1955)¹¹, "Відкриття Радомишльської палеолітичної стоянки" (1956)¹², "Літописний Колодяжин", Стародавній Житомир"¹³, "Стародавній Коростень" (1955)¹⁴, "Стародавній Овруч" (1956)¹⁵ та ін. Уже 1956 року І.Винокур видав першу брошуру "Археологічні пам'ятки Житомирщини". В ній чи не вперше після відомого дослідника В.Б.Антоновича автор зробив спробу систематизувати старожитності краю і порушив проблеми їх більш глибокого вивчення та подав практичні поради для краєзнавців і учнівської молоді щодо виявлення, фіксації і збереження давніх пам'яток, методики організації археологічних досліджень краю. Влітку того ж року Іон Ізраїлевич взяв участь у роботі середньодніпровської археологічної експедиції АН України в зоні спорудження Кременчуцької ГЕС, що на Черкащині¹⁶, чим розширив коло своїх наукових інтересів і збагатив досвід дослідницької праці.

Важливу роль у становленні І. Винокура як історика-археолога, лектора і педагога в "житомирський період" його діяльності відіграв тоді доцент місцевого педагогічного інституту імені Івана Франка Л.А.Коваленко (1907–1985). Леонід Антонович увів у навчальний план історичного факультету курс з археології, залучив до його викладання І.Винокура¹⁷. Як згадував тогочасний студент, а згодом учений історик, Б.А.Кругляк, "відданий своїй науці молодий археолог "заразив" любов'ю до археології чимало студентів і разом з ними проводив розкопки, які дали цікаві наукові результати"¹⁸.

Дружба Л.А.Коваленка і І.С.Винокура, цих двох непересічних постатей, започаткована у 50-ті роки в Житомирі, залишилася спільною і творчою на багато років і зійшла рясними сходами в Кам'янець-Подільському педагогічному інституті. Тут учитель і учень понад два десятиліття пліч-о-пліч плідно працювали, обидва захистили докторські дисертації, стали фундаторами історичного факультету, створили власні наукові школи, зайняли провідне місце в науці. У ті ж 50-і роки на ґрунті археологічного дослідження Житомирщини назавжди потоваришували з І.Винокуром відомі краєзнавці вчитель історії Г.Г.Богун (1901–1981) із с.Бистрик Бердичівського району та вчитель хімії та біології з Любара С.А.Лішко (1931–1991)¹⁹.

Визначальним здобутком “житомирського періоду” діяльності Іона Винокура стало окреслення ним головного напрямку своїх досліджень – вивчення та узагальнення на дисертаційному рівні старожитностей Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е. Підґрунтя обраної наукової проблеми склали стаціонарні роботи на Пряжківському і Слободищенському (1955–1957) та Маркушівському й Іванківському (1959) черняхівських поселеннях II–V ст. н.е. на Житомирщині²⁰, розвідки по р. Тетерів в околицях Житомира та вздовж середньої течії р.Случ. Вже 1955 року дослідник опублікував перші матеріали вивчення черняхівської культури під рубрикою “Слідами древніх слов’ян”²¹. Саме приналежність черняхівців до ранніх слов’янських племен тоді була новаторською ідеєю і згодом оформила в його головну концепцію дослідження на подальшу перспективу творчості.

Так сталося, що у 1956 році за вказівкою з Києва історичний факультет Житомирського педагогічного інституту було переведено до Луцька. Мотиви були ніби цілком пристойними: піднести освітній рівень західних областей України. Але Житомир втратив історичний факультет, його наукові кадри, змінилася доля Іона Винокура.

1957 року за порадою свого вчителя Б.О.Тимошука (до речі, земляка, уродженця с.Лука Житомирського району) Іон Ізраїлевич повертається до Чернівецького університету і продовжує на шість років “буковинський період” життя, який завершив становлення його як ученого. Тут він створив експозицію музею університету і працює його завідувачем, викладає курс музеєзнавства на історичному факультеті, під наставництвом Б.О.Тимошука керує археологічною практикою студентів, бере діяльну участь в археологічних експедиціях на Чернівеччині, в Середньому Подністрів’ї, на Хмельниччині, Житомирщині й Тернопільщині. Так, на Буковині він проводить дослідження пам’яток рубежу і першої половини I тис. н.е. біля сіл Круглик, Борівці, Киселів. У ті ж роки бере участь у розкопках черняхівського поселення в околицях с.Іванківці Любарського району на Житомирщині, могильника цієї ж культури в с.Раковець-Чеснівський Збаразького району, що на Тернопільщині.

Починаючи з 1957 року І.Винокур публікує сам або в співавторстві з Б.О.Тимошуком у місцевій пресі та наукових виданнях²² звіти про роботу археологічного загону Чернівецького університету й, таким чином, активно прилучається до давньої історії Буковини і популяризує її. Водночас він виступає одним з організаторів стаціонарних досліджень у 1958 році трипільського поселення біля с.Магала Новоселицького району й широко інформує про знахідки громадськість у журналах “Україна”²³, “Природа”²⁴, збірнику “Археологія”²⁵. В 1959 році він бере участь у роз-

копках давньоруського храму XII–XIII ст. в околицях с.Василів Заставнівського району²⁶, в 1962 році – Киселівського могильника I–II ст.н.е.²⁷ й ін. Все це дало змогу оприлюднити Іону Ізраїлевичу (переважно у спів-авторстві з Б.О.Тимощуком) праці узагальнюючого характеру з давнього буковинознавства “Що повинен знати юний турист про археологічні пам’ятки Буковини” (1958), “Слов’янські пам’ятки Буковини” (1961), “Пам’ятки епохи полів поховання на Буковині” (1962) та ін. В археологічних дослідженнях ученого превалює проблема етногенезу ранніх слов’ян на Чернівецьщині у I – на початку II тис. н.е.

Проте головну увагу й зусилля Іон Ізраїлевич зосереджує на завершенні обраної ще на Житомирщині теми свого дисертаційного дослідження. В результаті на рубежі 50-60-х років він публікує ґрунтовні наукові статті, які відкрили новий етап в археологічному вивченні Східної Волині I тисячоліття н.е.: “Корчакська група ранньослов’янських пам’яток на території Східної Волині” (1958)²⁸, “Ранньослов’янські пам’ятки Східної Волині” (1959)²⁹, “Древности Восточной Вольни” (1960)³⁰ та ін. Підсумком багаторічної праці стало видання І.Винокуром своєї першої монографії “Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н.е.” (Чернівці, 1960), яка не втратила своєї актуальності й на початку ХХІ ст. Плідна дослідницька діяльність завершилася захистом Іоном Ізраїлевичем 1962 року у Ленінградському відділенні Інституту археології Академії наук СРСР дисертації «Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н.е.» й присудженням наукового ступеня кандидата історичних наук. Першим опонентом на захисті виступив відомий учений, член-кореспондент АН СРСР П.М.Третяков, який дав високу оцінку роботі молодого дослідника³¹.

“Буковинський період” позитивно позначився і в особистому житті Іона Винокура. Ще в студентські часи він познайомився, а у 1955 році поріднився з молодим науковцем і викладачем Чернівецького університету Надією Григорівною Литовченко й створив міцну сім’ю.

Отримавши запрошення ректора Кам’янець-Подільського педінституту І.С.Зеленюка та завідувача кафедри історії Л.А.Коваленка, Іон Ізраїлевич та Надія Григорівна Винокури у березні 1963 року переїхали до міста над Смотричем. Тут І.Винокур став працювати на історичному факультеті педагогічного інституту (з 1997 року педагогічного університету, 2003 року державного університету) й відкрив тривалий і найбільш плідний “кам’янецький період” освітньої, наукової і громадської діяльності. Спочатку працював асистентом, з листопада 1963 року – старшим викладачем, з 1966 – доцентом кафедри історії, знайшов повну приязнь і підтримку колег, наставництво свого завідувача, тоді відомого вченого

України, професора Леоніда Антоновича Коваленка і з його благословіння з 1969 року очолив кафедру історії СРСР і УРСР, яка з 1991 року Винокуром була реорганізована в кафедру історії Східної Європи та археології, а з 2003 року – історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін³².

1978 року в Інституті археології АН України Іон Винокур захистив докторську дисертацію на тему: “Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя”, а двома роками пізніше став професором.

З приходом на історичний факультет Іона Ізраїлевича тут поліпшилася творча атмосфера, зміцнилися демократичні традиції, взаєморозуміння і доброзичливість як у середовищі його колег, так і між викладачами та студентами, а на його кафедрі запанували у роботі професіоналізм, злагода, наукові звершення. В навчальний процес він привніс високу якість викладання археології та інших історичних дисциплін, належну організацію археологічної практики студентів, заснування єдиної у педагогічних вищих навчальних закладах України археологічної лабораторії, виконання і захист з 1968 року студентами дипломних робіт, удосконалення навчальних планів та програм, відкриття додаткової спеціальності з правознавства та інші новаторські ідеї й замисли, встановлення міцних наукових зв'язків і співпраці факультету з Інститутом археології АН України, Інститутом історії АН України, іншими академічними установами, краєзнавчими музеями Житомира, Вінниці, Хмельницького, Тернополя. Дякуючи подвижництву І.С.Винокура, Л.А.Коваленка, А.О.Кошилова, П.Ф.Лаптіна, П.Ф.Щербини й інших професорів, історичний факультет з кінця 60-х років ХХ ст. й до нині посів провідне місце серед таких же у вищих навчальних закладах України.

Для професора І.Винокура притаманні широкі наукові інтереси. Насамперед, учений зосередився на дослідженні в Україні, в тому числі в Середньому Подністров'ї, черняхівських племен II–V ст. у контексті слов'янського етногенезу I тис. н.е. та давньоруських старожитностей кінця I – початку II тисячоліть на Поділлі й Південно-Східній Волині. Для стаціонарного вивчення давніх поселень, могильників, курганів, жертвників, капищ та інших пам'яток уже 1963 року він утворив археологічну експедицію історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під егідою Інституту археології АН України, яка працює без жодної перерви 40 літніх польових сезонів, здійснила чимало важливих наукових відкриттів, нагромадила для потреб науки і освіти понад 30 тисяч речових зразків давніх культур й стала справжньою школою навчання і виховання усіх тих, кого вабить світ археології³³.

Найбільш результативними були багаторічні роботи експедиції по вивченню переважно черняхівських поселень біля сіл Бакота, Устя, Велика Слобода і Сокіл Кам'янецького, сіл Ружичанка, Рідкодуби Хмельницького, с.Кремінна Городоцького, с.Юрківці Чемеровецького, с. Ставище Дунаєвського, скіфського городища біля с.Рудківці Новоушицького району, давньоруських городищ в Ізяславі, Полонному, Губині на Хмельниччині, а також дослідження слов'янських пам'яток у с.Буша та на місці спорудження Дністровської ГЕС біля с.Бернашівка на Вінниччині.

Здобуті експедицією матеріали були покладені І.Винокуром у створення своїх головних монографій: "Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е." (Київ, 1972), "Давні слов'яни на Дністрі" (1977), "Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя" (1985), "Буша" (1991), "Бакота: Столиця давньоруського Пониззя" (1994), "Слов'янські ювеліри Подністров'я" (1997) та ін.³⁴

Одночасно в контексті досліджуваної наукової проблеми ученим оприлюднено в 60 – 90-ті роки понад 200 статей, розвідок і заміток в "Кратких сообщениях Института археологии АН СССР", "Советской археологии", "Археологических открытиях", "Археології", "Українському історичному журналі" та інших періодичних виданнях й багатьох академічних збірниках з археології України, Росії, Молдавії, Польщі, Болгарії тощо. Численні статті та книги об'єднані ідеєю спорідненості та взаємозв'язку усіх племен та народів, що населяли Поділля та Волинь в I тисячолітті н. е. Зокрема, своїми працями професор Винокур захистив тезу приналежності черняхівських племен II–V ст. до ранньослов'янських.

Саме про проблеми етногенезу давніх слов'ян за матеріалами конкретної історії Волині й Поділля були покладені в основу доповідей І.Винокура на міжнародних археологічних конгресах у Варшаві (1965), Празі (1966), Берліні (1970), Братиславі (1975), Софії (1980), Києві (1985), Пскові (1990), Новгороді (1996), на симпозіумах у Рильському монастирі (Болгарія) (1977), Любліні (1978, 1992) та інших, де він здобув визнання в наукових колах зарубіжжя. Ювіляр прочитав у 1992 році спецкурс "Черняхівська культура" для студентів кафедри археології Люблінського університету імені Марії Кюрі-Склодовської, опублікував у виданнях даного закладу кілька своїх статей з проблем слов'янської археології. Тому Іон Винокур був удостоєний почесної медалі "Другові університету імені Марії Кюрі-Склодовської" за плідну співпрацю з кафедрою археології Польщі цього університету³⁵.

45-річне дослідження ранньослов'янського етногенезу на Поділлі й Волині підсумоване І.Винокуром у капітальній монографії "Черняхівсь-

ка культура: витоки і доля” (2000), яка стало вагомим внеском в історичну науку, у розв’язання для українського суспільства актуальної наукової проблеми.

Провідне місце в наукових дослідженнях ученого посідає проблема літописних давньоруських міст Поділля і Південно-Східної Волині (Бакота, Ізяслав, Полонне, Губин й ін.). Починаючи з 1963 року Іон Ізраїлевич присвятив 17 літніх польових сезонів комплексному вивченню адміністративного центру Пониззя XII–XIII ст. – літописній Бакоті і завершив свою працю виданням згаданої капітальної книги “Бакота” (співавтор П.А.Горішній), яка здобула визнання і популярність у колах громадськості і науковців. У 1992–1993 рр. експедиція Кам’янець-Подільського педінституту під керівництвом І.Винокура дослідила на території Полонного, в згині р. Хомори давньоруське городище XII–XIII ст., що дало змогу значно розширити наші знання про часи заснування цього літописного міста й належно відзначити 1995 року його 1000-ліття³⁶.

Такою ж ефективною виявилась робота у 1994–1995 роках в Ізяславі спільної експедиції Кам’янець-Подільського педінституту, Хмельницького інституту удосконалення вчителів і обласного краєзнавчого музею (керівники І.І.Винокур, О.І.Журко, С.Ю.Демідко). Головним об’єктом археологів стали дослідження у найдавнішій частині міста, в урочищі “Рогнеда” давньоруського культурного шару XI–XII ст. Здобутий підйомний матеріал дав змогу Іону Ізраїлевичу локалізувати літописний Ізяславль, уточнити дату заснування цього міста й відзначити його 900-річчя³⁷.

Впродовж 1997–2004 років спільно зі своїми учнями, кандидатами історичних наук В.І.Якубовським і О.І.Журком, завідувачем археологічною лабораторією В.П.Мегеєм учений здійснює масштабні стаціонарні роботи на місці літописного Губина на р.Случі Старокостянтинівського району, який у XII–XIII ст. був одним з важливих адміністративних центрів Болохівської землі та однією з могутніх фортець Східної Європи³⁸.

Важливим підсумком першого етапу археологічних досліджень даної пам’ятки стало проведення за ініціативою і під головуванням Іона Ізраїлевича представницької всеукраїнської науково-практичної конференції “Літописний Губин у контексті історії Болохівської землі XII–XIII ст.” (Старокостянтинів–Губин, 26–27 червня 2004 року)³⁹ та видання під керівництвом І. Винокура колективної монографії “Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Вып. 1. За матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років. До 800-річчя Губина” (2004)⁴⁰.

Не випускає учений з поля зору своїх наукових інтересів проблему заснування та історію середньовічного міста Кам’янця-Подільського. Вже у середині 60-х – на початку 70-х років спільно з відомим київським архи-

тектором-реставратором Є.М.Пламеницькою та тутешніми краєзнавцями І.Винокур під час археологічних досліджень кам'янецького замку і території Старого міста виявив культурні нашарування XII–XIII ст., що дало змогу вченому опублікувати полемічну статтю “Як починався Кам'янець” (1976)⁴¹, а згодом разом зі своїм учнем, кандидатом історичних наук М.Б.Петровим розв'язати в 90-х роках тривалу дискусію серед науковців навколо датування і першопочатків становлення Кам'янця-Подільського⁴², яка триває й досі. Продовження дискусії відображено в доповіді І. Винокура “До питання про вік Кам'янця-Подільського”, яку виголосив учений на Другій міжнародній науково-практичній конференції “Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків: історія та сучасність” (14 травня 2005 року). Водночас він спільно з нині професором М.Б. Петровим опублікував ґрунтовні праці з історичної топографії цього міста з найдавніших часів до початку XX ст. (1973)⁴³. Також до сьогодні не втратив своєї актуальності й популярності створений І.С.Винокуром та колишнім директором місцевого краєзнавчого музею Г.М.Хотюном ілюстрований путівник “Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник” (1981, вид.2-е, 1986). Глибокі знання ученого з історії та культури древнього міста над Смотричем і їх популяризація в місцевій пресі та наукових виданнях знайшли відгук і шану в кам'янчан. 1995 року професор І.Винокур був удостоєний міської премії імені подільського історика та краєзнавця Юхима Сіцінського.

Увага вченого звернута і до проблем загальної історії України, а навчальний посібник “Давня і середньовічна історія України” (1996), створений спільно з його учнем, кандидатом історичних наук, доцентом С.В.Трубчаніновим, визнано кращим серед поданих на конкурс, організований Міністерством освіти України та міжнародним фондом “Відродження” у рамках Програми трансформації гуманітарної освіти.

І. Винокур взяв участь у написанні статей до “Радянської енциклопедії історії України” (1969–1971), нарисів до книги “Репресоване краєзнавство. 20–30-ті роки” (1991), книги “Археологія доби українського козацтва XVI–XVII ст.” (1997) та інших колективних наукових історичних видань. Він створив для потреб вищої середньої освіти методичні посібники “Боротьба Русі за повалення татаро-монгольського іґа” (1980), “Давній Київ” (1982), “Устим Кармалюк” (1987), “Пам'ятки історії у творчості Т.Г.Шевченка” (1989), “Нариси історії Поділля” (1990), у співавторстві з С.В.Трубчаніновим навчальні посібники для студентів усіх спеціальностей “Історія України” (1995), для учнів 6–7 класів “Історія України” (1997, 1998), популярний підручник для школи “Історія Поділля та Південно-

Східної Волині” (1993) та інші. Всі ці видання засвідчують багатоаспектну зацікавленість автора історією України та її регіонами. При цьому історичні погляди вченого на події і явища минулого відзначаються об’єктивністю, поміркованістю і виваженістю.

Водночас, дбаючи про підвищення якості викладання з археології України та її земель, про озброєння освітян, шкільних історичних гуртків та музеїв, Іон Винокур підготував і оприлюднив численні методичні посібники й рекомендації, з-поміж яких знаходяться в активному вжитку: “Археологічні пам’ятки Хмельниччини” (1964), “Збирання і вивчення археологічних пам’яток та методика їх використання в школі” (1967) тощо. Особливої популярності у вищих навчальних закладах держави здобув створений спільно І.Винокуром і Д.Телегіним підручник для студентів історичних спеціальностей “Археологія України” (1994), який перевидано масовим тиражем у 2004 році. Даний підручний поки є єдиним в Україні і має ліцензію Міністерства освіти і науки України.

Як істинний учений, І.Винокур створив з числа вихованців і послідовників власну наукову археологічну школу. Своїми найближчими учнями професор вважає доктора історичних наук О.М.Приходнюка, кандидата історичних наук Л.В.Вакуленко (Інститут археології НАН України), професора М.Б.Петрова, кандидатів історичних наук О.Л.Баженова В.І.Якубовського, доцента А.Ф.Гуцала, завідувача археологічної лабораторії В.П.Мегея, лаборанта В.А.Гуцала (Кам’янець-Подільський держуніверситет), кандидата історичних наук, доцента О.І.Журка (Хмельницький інститут бізнесу), кандидатів історичних наук І.П.Герету, Б.С.Строєця (Тернопільський обласний краєзнавчий музей) та інших.

Водночас академік І.Винокур виступає впродовж 60-х років ХХ – початку ХХІ ст. визначним організатором краєзнавчого руху на Волині-Житомирщині, Буковині й Поділлі. З 1964 р. він один із засновників і керівників Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства, з 1966 р. – постійний член правління Хмельницької обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, з 1991 р. – входить у Раду, а з 1993 р. – член правління і почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців, з 1995 р. – один з керівників Центру поділезнавства Інституту історії України НАНУ при Кам’янець-Подільському педуніверситеті та ін. У такій ролі він став одним з організаторів І–ХІ Подільських історико-краєзнавчих конференцій, що відбулися в м.Кам’янець-Подільському в 1965–2004 рр., які за своїм науковим рівнем проведення є міжнародними і престижними в Україні, та ряду інших міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих форумів, що відбулися в 90-ті рр. ХХ ст. – 2005 р. у Києві, Житомирі, Хмельницькому, Ка-

м'янці-Подільському, Ізяславі, Полонному, Шепетівці, Могилеві-Подільському, Меджибожі, Старій Синяві, Старокостянтиніві, Дунаївцях тощо.

Іон Винокур входив до авторського колективу по створенню тому “Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область” (1971), “Довідника з археології України. Хмельницька область” (1984), наукових збірників “Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля” (1986, 1992, 2002), “Освіта, наука і культура Поділля” (1998, 2002, 2003, 2004), “Кам'яниччина в контексті історії Поділля” (1997, 1998) й чимало інших, які характеризують різноманітні інтереси вченого в галузі регіональних досліджень. За видатні заслуги на тлі розвитку подільського історичного краєзнавства в 1997 році І.І.Винокуру була присуджена обласна премія імені Юхима Сіцінського.

Із здобуттям Україною незалежності та відродженням краєзнавчого руху в регіонах, Іон Винокур через 30 років, віддаючи данину науковим прагненням своєї молодості, знову повертається до першої своєї любові – археології Східної і Південно-Східної Волині-Житомирщини. Вчений практично щорічно задіяний у краєзнавчих форумах рідного краю. Він бере активну участь у міжнародних і всеукраїнських науково-краєзнавчих конференціях: “Велика Волинь: минуле і сучасне” (Житомир, 9–11.09.1993), “Звягель древній і вічно-молодий. З нагоди 200-річчя Волинської губернії та 200-річчя найменування міста Звягеля Новоград-Волинським” (Новоград-Волинський, 13.09.1995), “Національні меншини Правобережної України” (Новоград-Волинський, 15–17.10.1998), “Болохівщина: земля і люди” (Хмельницький–Стара Синява–Любар, 23–24.06.2000), “Житомирщина на зламі тисячоліть” (Житомир, 20–23.09.2000), “Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття” (Бердичів, 15–17.05.2001), “Житомир в історії Волині та України” (Житомир, 15–18.09.2004) та ряду інших. І.Винокур виголосив на цих зібраннях науковців і краєзнавців важливі доповіді теоретичного характеру “Слов'янські пам'ятки Східної Волині I тис.н.е.” (1993)⁴⁴, “Дулібсько-волинський союз в історії східних слов'ян” (1998)⁴⁵, “Слов'яно-руські старожитності у надріччі Гнилопяти” (1999)⁴⁶, “Історія та культура Волині I – на початку II тис. н.е.”⁴⁷, “Археологічні пам'ятки Житомира та його периферії”⁴⁸ та ін. До того ж, учений з 1991 року є дійсним, а з 2000 року почесним членом Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, з 1998 року і по даний час входить до складу редакційної колегії й причетний до видань 18–32 томів наукових збірників “Велика Волинь. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині”.

На початку XXI ст. у складі Житомирського педагогічного університету (тепер державного університету) імені Івана Франка відродився істо-

ричний факультет. З 2004 р. Іон Винокур тут викладає за сумісництвом курс археології, організовує археологічну практику студентів, виступає автором видання тематичних книг з серії “Археологія Житомирщини”. Перебуваючи кожного року по декілька разів у рідному Житомирі, учений знаходить час відвідати у старовинному місті непримітний одноповерховий будинок по вулиці Мануїльського (колишня Міщанська), де минула його повоєнна юність, покласти квіти пам’яті на могилу батька та першого наставника у музейній справі – відомого орнітолога В.І.Бруховського, зустрітися з молодією генерацією дослідників, допомогти їм слушною порадою, добрим словом. Не забуває Іон Ізраїлевич провідувати отчу землю Ружин, де він народився, де бережуться коріння його родини.

Як відомий учений, професор Іон Винокур веде значну науково-організаційну роботу. Він є членом Ради Національного комітету України Міжнародної унії слов’янської археології (з 1997 р.), членом наукової координаційної Ради з проблем “Археологічні дослідження на території України” при Інституті археології НАН України, членом Наукової координаційної ради з проблем “Історичне краєзнавство в Україні” при відділенні історії, філософії та права НАН України, членом спеціалізованої Ради при Інституті археології НАН України по захисту докторських і кандидатських дисертацій, а після обрання у 1997 і 1998 роках відповідно академіком Академії наук вищої школи України та Української академії історичних наук активно працює в наукових комісіях і радах цих об’єднань учених. До того ж, Іон Ізраїлевич виступає членом редколегій журналів “Археологія”, “Краєзнавство”, “Хмельниччина: Дивокрай”, “Наукових праць Кам’янець-Подільського державного університету: історичні науки” й інших історичних періодичних видань. Одночасно академік займається навчанням магістрантів і аспірантів рідного закладу, підготовкою докторів та кандидатів наук в галузі археології та історії.

Упродовж усієї своєї наукової діяльності Іон Винокур співпрацював з такими відомими вченими, як нині є покійними, С.М.Бібіковим, Ф.П.Шевченком, В.Й.Довженком, М.Ю.Брайчевським, Б.О.Тимошуком, Л.А.Коваленком та іншими, підтримував зв’язки з членом-кореспондентом АН СРСР П.М.Третьяковим, професором з Петербургу М.О.Тихановою, з академіком АН СРСР Б.О.Рібаковим (Москва), професорами Я.Гурбою, А.Коковським, М.Парчевським, В.Шиманським (Польща). Нині І. Винокур активно співпрацює з директором Інституту археології НАН України, академіком П.П.Толочком, академіками НАН України П.Т.Троцьком, В.А.Смолієм та ін. З-поміж науковців і краєзнавців його друзями були і є С.К.Гуменюк (м.Хмельницький), М.М.Євтушок (м.Старокостянтинів), О.М.Пажимський (с.Самчики на Старостянтинівщині), К.І.Тере-

шук (с.Коськів на Шепетівщині), В.С.Прокопчук (м.Дунаївці), Г.М.Хотюн, Б.М.Кушнір (м.Кам'янець-Подільський), І.І.Заєць (м.Вінниця), М.Ю.Костриця, Б.А.Кругляк, І.І.Ярмошик (м.Житомир), Б.А.Прищєпа (м.Рівне), М.М.Кучінко (м.Луцьк) й чимало інших. Головне ж, за 42 роки плідної науково-педагогічної діяльності в Кам'янець-Подільському університеті Іон Ізраїлевич вивчив і випустив у світ понад 6 тисяч учителів історії, суспільствознавства і права, кожен з яких взяв від нього частку знань і умінь, доброго і розумного, просто сердечного тепла й всього того, що знадобиться на довгій життєвій ниві. Тому не має жодного випускника, який би гарним словом не згадував би свого наставника, з радістю не очікував би зустрічей з ним. В їх уявленнях “факультет”, “наука”, “Винокур” давно з'єдналися в одне поняття, в один смисл.

Багаторічна сумлінна педагогічна, наукова і громадська діяльність академіка Іона Винокура гідно оцінена. Він – Заслужений працівник вищої школи, нагороджений медалями “За доблесну працю” та А.С.Макаренка, знаком “Відмінник народної освіти України”, Почесними Грамотами Міністерства освіти України, а в 2002 році удостоєний диплома і медалі нагороди Ярослава Мудрого Академії наук вищої школи України. Ім'я вченого занесено до Книги Пошани Хмельницької області. У 2003 р. І.Винокур нагороджений Почесною грамотою і медаллю Верховної Ради України за особливі заслуги перед Українським народом.

Водночас Іон Ізраїлевич турботливий сім'янин і вдячний син. З дружиною Надією Григорівною (кандидатом біологічних наук, доцентом) виховали дочку Тетяну, яка обрала шлях батьків. Світлій пам'яті своїх батьків він присвятив монографію “Слов'янські ювеліри Подністров'я”(1997). Сьогодні ж йому судилося дбайливо доглядати могилу рідної дружини, створити в ім'я її незабутньої пам'яті нову книгу.

З висоти 75-річного ювілею можна переконливо сказати, що усе свідоме життя Іон Винокур робив і здійснює усе залежне від нього, щоб гідно прислужитися українському народу, розбудові вищої і середньої освіти та розвитку історичної науки. Академік збагатив свою науку важливими і цінними відкриттями і по праву дістав визнання відомого вченого, авторитетного дослідника, активного громадського діяча, педагога від Бога, прекрасної людини. 75 років для ювіляра, сповненого творчої енергії і наснаги, – вік зрілості, досконалості і мудрості. Добре знаючи його наукові плани (завершити багаторічні археологічні розкопки літописного Губина й видати за їх результатами кілька книг, оприлюднити нові монографії), веселу і оптимістичну вдачу, віру в добре майбутнє, ми переконані в тому, що Іону Ізраїлевичу по плечу і під силу й надалі сіяти навколо себе розумне, світле, вічне. Щиро бажаючи ювіляру міцного здоров'я, довго-

тривалого розквіту творчих сил, очікуємо від шанованого академіка Іона Ізраїлевича Винокура звершення нових цікавих задумів, експедицій, книг, талановитих і вдячних учнів – послідовників.

Примітки

1. Див.: *Баженов А.В.* Винокур Іон Срулевич (Ізраїлевич) // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – С.67-80; *Баженов А.В., Філіпюк А.Г.* Історія Волині і Поділля в працях професора І.С.Винокура // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий зб. – Хмельницький, 1995. – С. 303 – 306; *Баженов А.В.* Іон Винокур // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. – Хмельницький; Шепетівка, 1995. – С.43-47; *Костриця М.Ю.* Академік І.С. Винокур – дослідник і краєзнавець Волині-Житомирщини // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник “Велика Волинь. – Житомир: М.А.К, 2000. – С.365-366; *Прокончук В.С.* Подільський історик, археолог І.С.Винокур // VII Всеукр. наукова конф. “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. – К., 1995. – Ч.І. – С.39-40; *Прокончук В.С.* Іон Срулевич Винокур – археолог, педагог, громадянин // Іон Срулевич Винокур: Бібліографічний покажчик (До 70-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – С.4-15; *Петров М.Б.* До ювілею І.С.Винокура // Археологія. – 1997. – №2. – С.141-142 та ін.

2. *Винокур І.* Боротьба трудящих Волині проти феодално-кріпосного гніту у XVIII ст. // Рад. Житомирщина. – 1956. – 16 серпня.

3. *Винокур І.* Декабристи на Житомирщині // Рад. Житомирщина. – 1957. – 24 лют.

4. *Винокур І.* Експонати розповідають // Рад. Житомирщина. – 1955. – 1 березня.

5. *Винокур І.* Наш земляк – учасник повстання на броненосці “Потьомкин” // Рад. Житомирщина. – 1955. – 25 квітня.

6. *Винокур І.* Давні овруцькі каменерізи // Україна. – К., 1956. – №22.

7. *Винокур І.* Житомирці шанують пам'ять земляка // Україна. – 1955. – №12.

8. *Винокур І.* Медаль на честь Крашевського // Україна. – 1957. – №19.

9. *Винокур І.* Свідчення спільності культур братніх народів (Про давньоруські пам'ятки Волині // Рад. Житомирщина. – 1954. – 18 березня.

10. Рад. Житомирщина. – 1954. – 19 жовтня.

11. Там же. – 1955. – 24 квітня.

12. Там же. – 1956. – 17 жовтня.

13. Там же. – 1955. – 18 вересня.

14. Там же. – 1955. – 13 листопада.

15. Там же. – 1956. – 1 квітня.

16. *Винокур І.* Археологічні дослідження (Про розкопки в зоні будівництва Кременчуцької ГЕС // Черкаська правда. – 1956. – 19 серпня.

17. *Костриця М.Ю.* Академік І.С.Винокур – дослідник і краєзнавець Волині-Житомирщини. – С.365.

18. *Кругляк Б.А.* Л.А.Коваленко і його учні – дослідники історії Волині і Житомирщини // АСАДЕМІА на пошану професора Леоніда Антоновича Коваленка. – Т.1. Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.48.

19. *Костриця М.Ю.* Академік І.С. Винокур – дослідник і краєзнавець Волині-Житомирщини. – С.365.

20. Винокур І. По слідах древніх слов'ян // Рад. Житомирщина. – 1955. – 21 грудня.

21. Там же.

22. *Винокур І.* Археологічні дослідження (Про розкопки археологічного загону ЧДУ в Чернівцях та в селах Киселів-Борівці Кіцманського району) // Рад. студент (ЧДУ). – 1957. – 24 верес.; Його ж. – Археологические исследования Черновицкого госуниверситета в 1959 году // Научный ежегодник Черновицкого госуниверситета за 1959 год. – Черновцы, 1960. – С.149-151.

23. *Винокур І., Тимошук Б.* Речі починають говорити (Про розкопки в Магалі) // Україна. – 1959. – №4.

24. *Винокур І.* Горох медного века // Природа. – 1960. – №8. – С.102-103.

25. *Винокур І.* Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с.Магала // Археологія. – К., 1966. – Т.ХХ. – С.157-163.

26. *Винокур І., Тимошук Б.* Цікава сторінка історії нашого краю (Про розкопки давньоруського храму XII–XIII ст. в с.Василів Заставнівського району) // Рад. Буковина. – 1959. – 15 серпня.

27. Рад. Буковина. – 1962. – 8 серп.; *Вакуленко Л.В., Винокур І.С.* Киселевский могильник III вв. н. э. // КСИА АН СССР. – Т.112. – М., 1967. – С.126-132.

28. Научный ежегодник Черновицкого госуниверситета за 1957 год. – Черновцы, 1958. – С.113-116.

29. Наукові записки Чернівецького держуніверситету. – Т. XXXV. Серія історичних наук. – Чернівці, 1959. – С.167-182.

30. КСИА АН СССР. – М., 1960. – С.52-60.

31. *Прокопчук В.С.* Іон Срулевич Винокур – археолог, педагог, громадянин. – С.6.

32. Там же. – С.7.

33. *Винокур І.С.* 30 років досліджень археологічної експедиції Кам'янець-Подільського педінституту // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.78-81.

34. *Баженов Л.В.* Винокур Іон Срулевич (Ізраїлевич) // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – С.72-73.

35. Іон Срулевич Винокур: Бібліографічний покажчик (До 70-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – С.12, 21.

36. *Винокур І.С., Мегей В.П.* Археологічні дослідження в м.Полонному (1992 – 1993) // Полонному 1000 років. – С.8-20.

37. *Винокур І., Журко О., Демідко С.* Волинський Ізяславль – перлина на Горині.

Нові археологічні відкриття // Дивокрай: Науково-краєзн. альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип.1. – С.25-31.

38. *Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О.І.* Археологічні дослідження літописного Губина в 1997 р. // Поділля і Південно-Східна-Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Стара Синява, 1998. – С.157-167.

39. Літописний Губин у контексті історії Болохівської землі XII–XIII ст: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / Ред. кол.: Винокур І.С. (відп. ред.), Баженов Л.В. та ін. – К.; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів, 2004. – 180 с.

40. *Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І.* Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Вип.1. За матеріалами археологічних досліджень 1997–2003 років. До 800-річчя Губина. – К.; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів, 2004. – 205 с.

41. Наука і суспільство. – К., 1976. – №7. – С.46-48.

42. *Винокур І.* До питання про вік Кам'янця-Подільського // Фортифікація України: Міжнарод. конф. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.20-21; *Винокур І., Петров М.* До початку історії м.Кам'янця-Подільського // “Marra mundi”. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.113-135; *Винокур І., Петров М.* Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. – К., 1999. – С.10-21.

43. *Винокур І.С., Петров М.Б.* Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Хмельницький, 1973. – 27 с.

44. Велика Волинь: минуле й сучасне: Тези міжнарод. краєзнавчої конф. – Житомир, 1993. – С.23-25.

45. Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. педуніверситету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2(4). – С.202-209.

46. Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. зб. – Житомир, 1999. – С.54-57.

47. Житомирщина на зламі тисячоліть. – С.114-118.

48. Житомиру – 1120 (884-2004): Науковий збірник “Велика Волинь”. – Житомир: М.Косенко, 2004. – С.10-14.

Резюме

В статтє анализируются этапы жизни, научной, просветительской и общественной деятельности известного ученого историка и археолога Украины, педагога, энтузиаста региональных исследований Волини, Буковины и Подолли Иона Срулевича Винокура, который сегодня отмечает юбилей своего 75-тилетия.

АРХЕОЛОГІЯ, ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 902.01(4)

І.С.Винокур

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ І GERMANЦІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті аналізуються взаємини між слов'янськими і германськими племенами в I пол. I тис. н.е. Піддається критиці “готська теорія” походження черняхівської культури.

Ключові слова: черняхівська культура, вельбарська культура, готи, геніди.

Проблема ранньої історії слов'ян і германців має вже свою досить солідну історіографію. Нею цікавилися і займалися європейські вчені XIX – початку XX століть¹. Серед них помітне місце зайняли і дослідники давньої історії та археології України. Йдеться, перш за все, про відкриття на зламі XIX і XX ст. В.В.Хвойкою у Середньому Подніпров'ї старожитностей зарубинецької і черняхівської культур, які вчений відніс до місцевого слов'янського етносу². У слов'янській етнічній інтерпретації вказаних пам'яток В.В.Хвойку підтримав відомий археолог-славист О.А.Спіцин³. Але у німецькій історіографії П.Райнеке була висловлена думка, що старожитності культури полів поховань в Україні належать не слов'янам, а давнім германцям⁴. Цю ідею підтримали і деякі польські дослідники⁵. Крім того, у Німеччині була розроблена класифікація північноєвропейських фібул, яка пов'язала їх виключно з германським етносом⁶.

Ґрунтовну критику германської концепції стосовно зарубинецької та черняхівської культур дали відомі українські вчені М.Ю.Брайчевський і М.Ю.Смішко⁷. У другій половині XX ст. археологічне вивчення старожитностей першої половини I тис. н.е. на території України і Молдови значно активізувалося. Стало зрозумілим, зокрема, що черняхівська культура, пам'ятки якої займають величезні обшири: від Подунав'я на південному заході до Поворскля і Посейм'я на північному сході, від Причор-

номор'я на півдні і до Українського Полісся на півночі – не могла належати якомусь одному етносу. Ні слов'яни, ні германці, ні фракійці, виходячи з демографічної ситуації, не могли б покрити таку величезну територію. У вітчизняній археології було слушно сформульовано питання про те, що під впливом провінційної римської культури сформувалися черняхівські старожитності, що належали різним етнічним групам, в тому числі і слов'янам⁸.

При визначенні території слов'ян у час функціонування черняхівської культури (кінець II – початок V ст. н.е.) слід, поряд з матеріалами археології, залучати свідчення письмових історичних джерел римського і ранньовізантійського періоду. За свідченнями Птолемея, Таціта, Плінія Старшого, Прокопія Кесарійського, Маврикія Стратега, Феоділакта Симокатти, Йордана ареал венеців, антів і склавів співпадає з лісостеповим межиріччям Дніпра і Дністра. Це землі, які лежать на південний схід від р.Вісли і на північ від Подунав'я та Причорномор'я. Тому, виходячи з вказаних письмових джерел, землі Лісостепу України були у першій половині та середині I тисячоліття нової ери заселені саме слов'янами (венедами, склавіванами і антами).

Отже, виходячи з того, що старожитності черняхівської культури несуть на собі відчутний нівелюючий вплив провінційної римської культури (“римську вуаль” за П.М.Третяковим), альтернативне вирішення питання етнічної належності черняхівської культури – слов'яни чи германці – не має під собою реальної основи. Тому у вітчизняній археології було слушно поставлено і вирішено питання про те, що черняхівські старожитності, які сформувалися під впливом провінційної римської культури, належали різним етнічним групам, в тому числі і слов'янам⁹.

У Північному Причорномор'ї, найближче розташованому до Дунайських провінцій Римської імперії (Дакія, Мезія), “римська вуаль” у вигляді специфічного гончарного сіроглиняного посуду з'явилася уже в перших століттях нової ери. Що ж стосується Лісостепової смуги України, зокрема Волині і Волино-Подільського порубіжжя, то тут під покровом “римської вуалі” досить добре простежується генетично місцеве історико-культурне підґрунтя зарубинецьких і східношчеворських старожитностей. Йдеться про пам'ятки Волинської групи черняхівської культури і про старожитності Волино-Подільського порубіжжя¹⁰.

Територія Волині і Волино-Подільського порубіжжя є дуже важливою і у контексті з'ясування контактів давнього місцевого слов'янського і прийшлого германського етносів. На землях Східної і Західної Волині зафіксовано цілий ряд черняхівських поселень і могильників. Поселення стаціонарно вивчалися у Лепесівці, Пряжеві, Маркушах, Слободищах, Іван

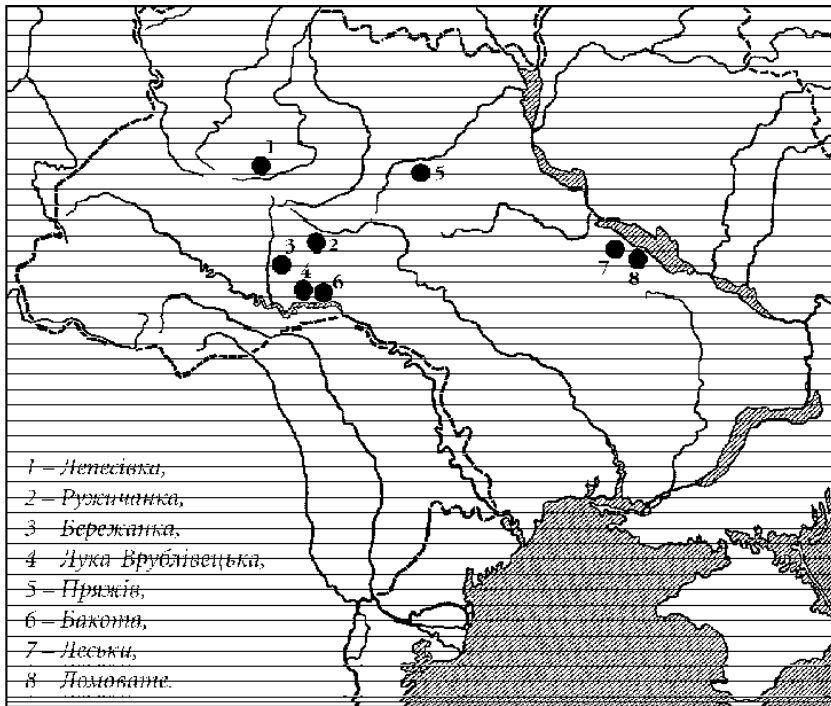

Рис. 1. Ранні черняхівські пам'ятки II–III ст. н.е.

ківцях, Костянці, Неслухові, Вікнинах Великих, Черепині, Рішневі та інших пунктах. Черняхівські могильники досліджувалися у Гірці Полонці, Мирогощі, Городниці, Рудці, Бережанці, Раковці Чеснівському, Романову Селі, Чернелеві Руському, Рідкодубах, Баглаях¹¹.

У 50-х роках XX ст. на території Південної Білорусії і Західної України були відкриті могильники вельбарської культури, які за характером своїх матеріалів чітко відрізняються від черняхівських старожитностей. Це могильники Брест-Тришин і Дитиничі¹². Для них характерне панування трупоспалень у ґрунтових ямах і в керамічних урнах. Так, наприклад, у Дитиничах було відкрито 20 поховань, в тому числі 17 захоронень з трупоспаленнями в ґрунтових ямах і 3 захоронення в керамічних урнах¹³.

Як відомо, для черняхівської культури типовим є біртуалізм. На могильниках наявні трупопокладення і трупоспалення. Кераміка Брест-Тришинського і Дитиницького могильників переважно ліпна (на відміну від черняхівських захоронень, більшість з яких супроводжуються гончарним посудом). За характером речей, в тому числі і арбалетовидної фібу-

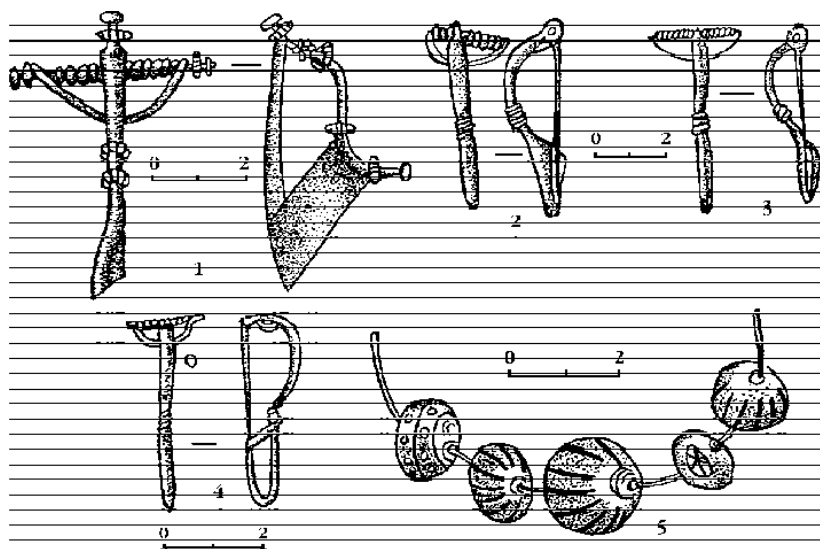

Рис. 2. Ранні фібули (1–4) і намиста (5) з давньоєгипетської пасти кінця II – початку III ст. н.е. (Ружичанський могильник).

ли з підв'язним приймачем і гострою ніжкою, могильник датується першою половиною IV ст. н.е.¹⁴.

Речовий інвентар Дитиницького і Брест-Тришинського могильників в цілому різко відрізняється від комплексів пшеворської і черняхівської культур. Разом з цим, аналогії матеріалам вказаних могильників дослідники знаходять у старожитностях Південної Прибалтики та в районі Повіслення. Наведені факти свідчать про те, що у III – першій половині IV ст. н.е. на території Південної Білорусії та Західної Волині з'явилася нова група населення: вірогідніше за все – частина германських і прибалтійських племен.

Матеріали Брест-Тришинського, Дитиницького могильників, як і виявлені в останні роки поселення, синхронні і аналогічні за речовим інвентарем з ними, на Волині та у суміжних землях, відносять сьогодні до вельбарської культури, генетичні коріння якої знаходяться у Повісленні. Що ж стосується основного субстратного масиву черняхівської культури, то він, безсумнівно, склався на основі зарубинецьких і східно пшеворських традицій до появи носіїв вельбарської культури. Про це незаперечно свідчать ранні черняхівські пам'ятки Волині та суміжних земель Правобережної України кінця II ст. н.е.¹⁵.

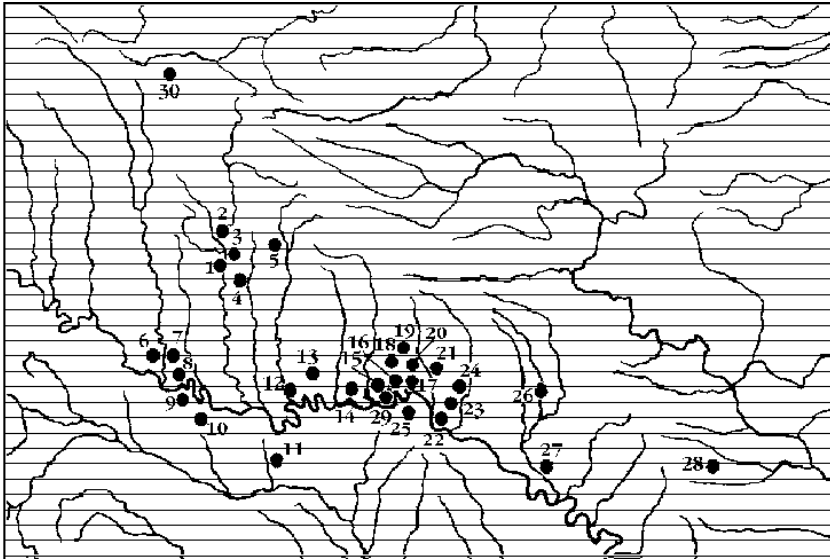

Рис. 3. Кам'яні антропоморфні ідоли черняхівської культури та деякі інші язичницькі пам'ятки на території Середнього Подністрів'я:

1 – Гусятин, 2 – Личківці, 3 – Кузьминчик, 4 – Юрківці, 5 – Кремінна, 6 – Блицьанка, 7 – Міжгір'я, 8 – Колодрібка, 9 – Мусорівка, 10 – Ржавенці, 11 – Ярівка, 12 – Устя, 13 – Сурженці, 14 – Бакота, 15 – Пижівка, 16 – Хребтіїв, 17 – Калюс, 18 – Іванківці, 19 – Ставчани, 20 – Ольховець, 21 – Муровані Курилівці, 22 – Козлов, 23 – Хоньківці, 24 – Нижчий Ольчедаїв, 25 – Непоротово, 26 – Березова, 27 – Буша, 28 – Березна, 29 – Березівка, 30 – Раковець-Чеснівський.

Здавалося б, цілком зрозуміла ситуація, коли на землі аборигенного субстратного населення черняхівської культури у III–IV ст. відбулося переселення якоїсь частини германських і балтійських племен. Але Ю.В.Кухаренко вирішив довести, що це не просто співжиття різних етносів. Він поставив розгляд цього питання у площину хронологічну. За його схемою, черняхівська культура – це ніщо інше, як розвинутий етап вельбарських старожитностей¹⁶.

Таким чином, було зроблено спробу відродити “готську теорію” походження черняхівської культури, висловлену ще на початку XX ст. П.Райнеке. Недарма в народі говорять, що дуже часто новачі є нічим іншим, як відродженням давніх “істин”. Так сталося і з намаганням “знайти” генетичне коріння черняхівської культури у Центральній Європі. І це за умов, коли у лісостеповій смузі України наявні попередні черняхівсь-

кій субстратні старожитності зарубинецької та східношеворської культур рубежу і перших століть нової ери. Типологічна історико-культурна спадкоємність носіїв черняхівських старожитностей від зарубинецько-східношеворського пласта не тільки цілком вірогідна, але й ґрунтовно доведена¹⁷.

Разом з цим, при оцінці етносу черняхівської культури як поліетнічної, М.О.Тиханова, В.В.Кропоткін та інші вчені також схилилися до того, що значну роль у формуванні її носіїв відігравали давні германці. Це означає, що у другій половині ХХ ст. у вітчизняній історіографії продовжувалася жвава дискусія стосовно етнічної історії черняхівських племен. При цьому вільно висловлювалися різні думки, а не так, як про це пише І.С.Піоро¹⁸. Останній відзначає, що В.В.Кропоткін, на відміну від інших науковців, “що вдавалися у своїх працях до фальсифікацій історичного процесу”, один з тих, хто об’єктивно оцінював етнічну належність населення Південно-Східної Європи пізньоримського та ранньосередньовічного часу¹⁹. Автор статті намагається показати наукову полеміку між В.В.Кропоткіним і М.Ю.Брайчевським стосовно ролі римської монети у суспільстві черняхівських племен як виступ “проти всіх, начебто доведених розвинутих ознак державності”²⁰.

Окремі положення вказаної статті, на мій погляд, занадто політизовані, коли думки відомих науковців Б.О.Рибаківа та М.Ю.Брайчевського подаються як такі, що начебто відповідали тодішній офіційній владній політичній структурі. І Б.О.Рибаків, і М.Ю.Брайчевський мали свої наукові концепції стосовно історії населення Південно-Східної Європи на протязі І тисячоліття нової ери. Вони їх відстоювали. А В.В.Кропоткін мав своє бачення історії пізньоримського і ранньосередньовічного часу. І ніхто йому не заважав висловлювати свої думки.

За наявними на сьогодні археологічними матеріалами, на території Лісостепу України простежується посмужне синхронне проживання корінного черняхівського місцевого слов’янського етносу і прийшлих груп населення, що залишило вельбарські старожитності. Особливо рельєфно цей процес зафіксовано на Волині та у Волино-Подільському порубіжжі.

Наявність на Волині та у суміжних районах пам’яток вельбарської культури є свідченням просування окремих груп давніх германців і балтів на територію черняхівських племен Лісостепу. При цьому на деяких черняхівських пам’ятках виявляються окремі риси вельбарської культури. Відбувався і зворотній вплив культури черняхівців на прийшлое вельбарське населення. Отже, мова йде про цілком закономірний процес взаємовпливів матеріальної культури субстратного, корінного слов’янського населення, з прийшлим – германським²¹. Цю точку зору поділяють і інші

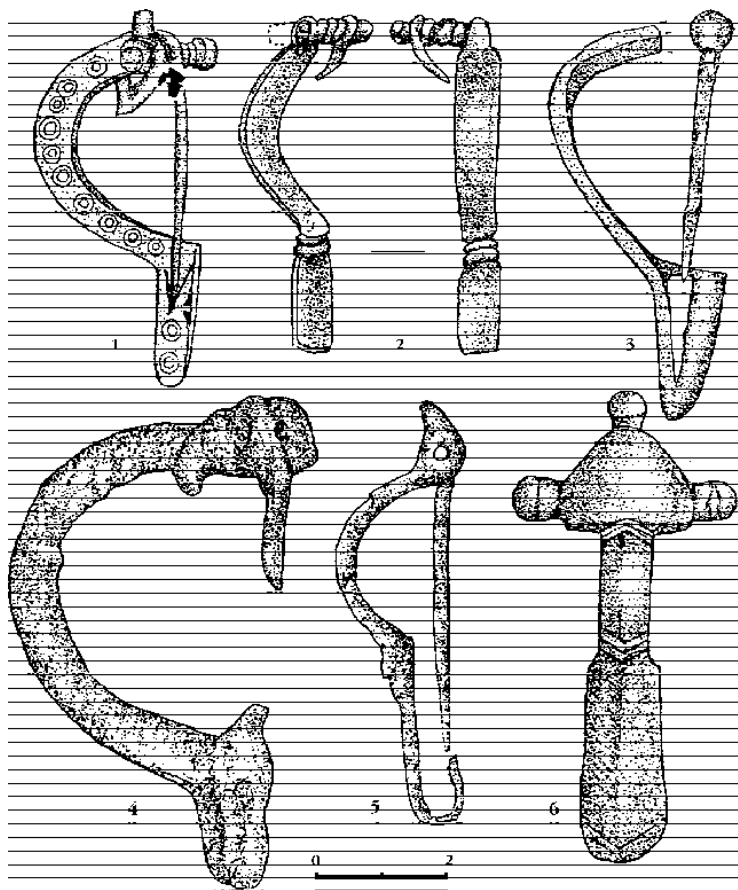

Рис. 4. Фібули кінця IV–V ст. н.е.: 1 – Ружичанка, 2, 3 – Бакота, 4 – Кодин, 5 – Лука-Каветчинська, 6 – Теремці.

дослідники старожитностей першої половини I тис. н.е., зокрема на Волині та у суміжних землях Лісостепу²².

Посмужне одночасне проживання слов'ян і германців на Волині та у Волино-Подільському порубіжжі не означає, однак, що слов'яни були повністю витіснені германцями, як вважає Д.Н.Козак²³. Ситуацію на Волині та в лісостеповій смузі України в цілому стосовно етнічної історії черняхівських племен останнім часом висвітлив Б.В.Магомедов²⁴. Він далі розвиває ідею, що її висловив, як вже зазначалось, Ю.В.Кухаренко²⁵. Ю.В.Кухаренко, а слідом за ним і Б.В.Магомедов, вважають, що такі

типові пам'ятки черняхівської культури, як Великі Вікнини, Ружичанка, Косаново, Пряжів, Лепесівка та ін. слід відносити до старожитностей, які безпосередньо сформувалися на основі вельбарської культури. Але це не відповідає конкретним археологічним реаліям. По-перше, у керамічно-му комплексі черняхівської культури переважає гончарний посуд. По-друге, у ліпній черняхівській кераміці представлені форми посуду, що продовжують східношеворську і зарубинецьку традиції (Лепесівка, Пряжів, Слободище та ін.).

Аналогічні форми ліпного посуду присутні і на інших пам'ятках черняхівської культури Волині, Волино-Подільського порубіжжя і Середнього Подніпров'я. Однак Б.В.Магомедов не враховує їх, надаючи перевагу тим формам ліпної кераміки, які характерні для вельбарської культури. Більше того, типові черняхівські пам'ятки Волині, як вже зазначалось, "віддають" носіям вельбарської культури. Це стосується і таких пам'яток, як могильники у Дерев'яному, в Раковці-Чеснівському, а також поховання поблизу с.Рудки. Ця теза поширюється і на черняхівські пам'ятки межиріччя Дністра-Дунаю, які начебто склалися під впливом проникнення носіїв вельбарської культури. Але, як вже доведено, поміж Дністром і Дунаєм у римський час панував фракійський етнос, який також має відношення до черняхівської культури²⁶. Це простежується, зокрема, за окремими формами кераміки, які є типовими для фракійського населення рубежу і перших століть нової ери і знайшли своє продовження у черняхівській культурі.

Д.Н.Козак в одній із своїх нових праць небезпідставно гостро критикує концепцію Б.В.Магомедова, у якій всі народи III-IV ст. н.е. розглядаються крізь призму тільки вельбарської культури²⁷. Отже, має місце перебільшення ролі германської культури в історії Центральної і Південно-Східної Європи. При цьому недостатньо враховуються, а іноді і просто ігноруються, місцеві корінні, субстратні старожитності, які на території Лісостепу України передували за хронологією прийшлій вельбарській культурі. Йдеться про пам'ятки східношеворської та зарубинецької культур, а між Дністром і Дунаєм – пам'ятки поенешти-лукашівської культури. Не можна забувати і тієї обставини, що лісостепове населення черняхівської культури у III-IV ст. н.е. перебувало на досить високому рівні соціально-економічного розвитку. Місцеве населення задовго до приходу готів знало орне землеробство з використанням рала, леміша і різка-чересла. Воно використовувало млинові споруди для помолу зерна на борошно. Знало черняхівське населення Лісостепу і римську монету. Наявність римських монет у вигляді скарбів та поодиноких знахідок на поселеннях і в могильниках незаперечно свідчить про грошовий обіг у внутрішній та зовнішній торгівлі²⁸.

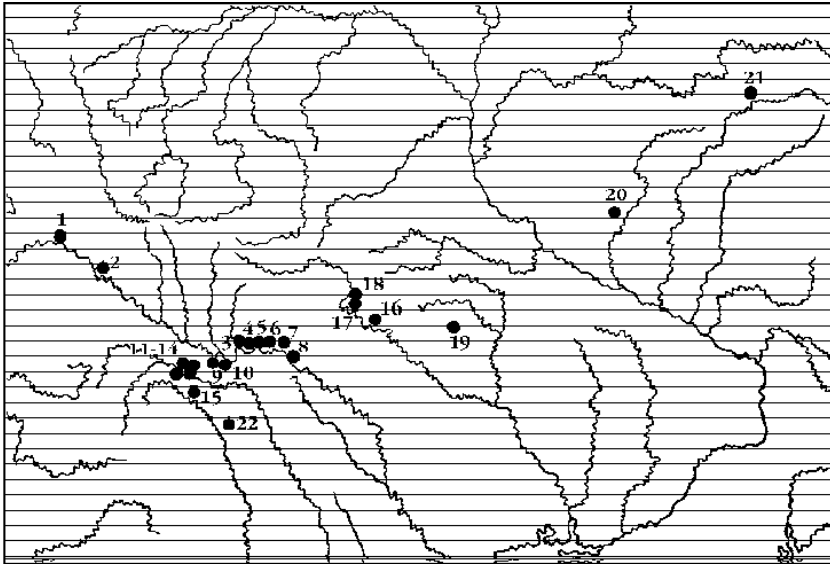

Рис. 5. Карта-схема слов'янських пам'яток V ст. н.е. (за В.Д.Бараном):
 1 – Черепин, 2 – Зелений Гай, 3 – Каветчина, 4 – Сокил, 5 – Устя,
 6 – Теремці, 7 – Бакота, 8 – Бернашівка, 9 – Рашків II, 10 – Рашків III,
 11 – Кодин I, 12 – Кодин II, 13 – Рогізна, 14 – Горяча, 15 – Глибівка,
 16 – Куня, 17 – Пархомівка, 18 – Голики, 19 – Кочубіївка, 20 – Хитці,
 21 – Пісчане, 22 – Ботошани.

Б.В.Магомедов та інші археологи, що перебільшують роль давніх германців у історії Центральної та Південно-Східної Європи, чомусь “забувають” таку важливу групу пам'яток у черняхівській культурі, як монументальні кам'яні антропоморфні ідоли. Між тим, ці язичницькі пам'ятки, виявлені на черняхівських поселеннях Середнього Подністров'я, незаперечно засвідчують саме слов'янську приналежність населення, яке їх залишило²⁹.

Перебільшуючи роль гото-гепідів у історії Центральної та Південно-Східної Європи, деякі дослідники “забувають” не менш важливий, ніж давньogerманська міграція, діаметрально протилежний рух сарматських племен. Між тим, цей рух сарматів від Північного Причорномор'я через землі Дунайсько-Дністровського межиріччя (Скаяти, Траяни, Бокани, Рісінени, Олонешти, Зернешти та ін.) досяг регіонів Середнього Подністров'я та Прикарпаття (Ленківці, Киселів, Острівець, Буряківка)³⁰. Сарматські старожитності зафіксовані і у Центральній Європі, зокрема у

Польщі³¹. Отже, рух сарматських племен відіграв в епоху “великого переселення народів” не меншу роль, ніж переселення гото-гепідів.

При визначенні слов'янського етносу серед носіїв черняхівської культури Лісостепу України, важливу роль відіграють археологічні пам'ятки кінця IV – початку V ст. н.е., які є перехідними від черняхівських старожитностей до ранньосередньовічних східнослов'янських пам'яток корчацько-празької культури V–VII ст. н.е. Навіть активні прихильники давньогерманського походження черняхівської культури змушені сьогодні визнати, що у Верхньому і Середньому Подністров'ї зафіксовані слов'янські старожитності кінця IV–V ст. н.е. (Ріпнів II, Черепин, Зелений Гай, Рашків II–III, Сокіл, Лука-Каветчинська, Устя, Бакота, Теремці, Бернашівка та ін.)³². У матеріальній культурі вказаних селищ фіксується своєрідна трансформація рис черняхівських старожитностей у пам'ятки ранньосередньовічних східних слов'ян.

Але, крім регіону Верхнього і Середнього Подністров'я, аналогічні східнослов'янські пам'ятки середини I тис. н.е. відкриті у Південному Побужжі і Середньому Подніпров'ї (Куня, Пархомівка, Голики, Кочубейка, Хитці, Пісчане, Авдеево, Воробйовка та ін.)³³. Таким чином, все Лісостепове межиріччя від Дністра до Дніпра з виходом на його лівий берег було східнослов'янською ойкуменою. У зв'язку з цим, можна нагадати помилкове твердження одного з відомих європейських вчених – Й.Вернера, яке було викладене ним у статті, опублікованій у 1972 році³⁴. На його думку, протягом 100 років після гунської навали у Лісостепу ніхто не жив і тільки у VI ст. н.е. з території Верхнього Подніпров'я начебто прийшли слов'янські племена, які розселилися у Дніпро-Дністровському межиріччі³⁵. Дослідженнями українських археологів 70–90-х років XX ст. вказана гіпотеза Й.Вернера була повністю відкинута, оскільки вона не відповідає історичній реальності.

Прихильники давньогерманського походження черняхівської культури, крім Середнього і Верхнього Подністров'я, “віддають” слов'янам і пам'ятки київської культури у Подесенні. Дійсно, цей регіон, судячи з археологічних матеріалів, також був одним з центрів формування ранньосередньовічних східнослов'янських старожитностей³⁶. Як зазначала у свій час Є.В.Махно, пам'ятки київської культури – це поліський варіант черняхівських старожитностей. Тому цим пам'яткам і їхнім носіям властиві ті ж самі закономірності, які характеризують черняхівську культуру Лісостепу та її роль у формуванні ранньосередньовічних східнослов'янських культур V–VII ст. н.е.

Розглянуті матеріали засвідчують, що на території Центральної і Південно-Східної Європи у III–IV ст. н.е. активно функціонували різні

етнічні групи. Серед них важливе місце займало субстратне, корінне слов'янське населення. Міграція готів і сарматів не вплинула на основний традиційний землеробський уклад місцевих слов'янських общин. Ця ж сама закономірність простежується і стосовно осілого землеробського фракійського населення межиріччя Дністра і Дунаю.

Примітки

1. *Шафарик П.И.* Славянские древности. – Т.П. – Кн.3; Його ж. Славянские племена в нынешней России // Русский исторический сборник. – Т.І. – Кн.ІV. – М., 1837; *Шахматов А.А.* Введение в курс истории русского языка. – Часть I. Исторический процесс образования русских племен и наречий. – Пг., 1916; Його ж. Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919; *Нидерле Л.* Славянские древности. – М., 1956.
2. *Хвойка В.В.* Поля погребений в Среднем Приднепровье // ЗРАО. – н.е. – Т.ХІІ, Ст., 1901; Його ж. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913.
3. *Спицын А.А.* Поля погребальных урн // СА. – М., 1948. – X. – С.53-72.
4. *Reinecke P.* Aus der russischen archaologischen literatur // Meinzer zeitschrift. – I. – Mainz, 1906. – S.42-51.
5. *Antoniewicz W.* Archeologia Polski. – Warszawa. – S.168-175.
6. *Aetgren O.* Studien uber nordeuropaische fibelformen. – Leipzig, 1923. – 184 s.
7. *Брайчевский М.Ю.* Основные вопросы археологического изучения антов (культура полей погребений) // Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР. – К., 1953. – С.60-81; *Смишко М.Ю.* Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР // Там же. – С.82-94; Його ж. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань // МДАПВ. – Вип.3. – К., 1961. – С.59-77.
8. *Третьяков П.Н.* Этногенетический процесс и археология // СА. – 1962. – №4. – С.9-11.
9. *Тиханова М.А.* О локальных вариантах черняховской культуры // СА. – 1957. – №4. – С.168-194; *Винокуф І.С.* Старожитності Східної Волині. – Чернівці, 1960. – С.93-96; Його ж. Історія та культура черняхівських племен. – К., 1972. – С.143-161; *Баран В.Д.* Черняхівська культура. – К., 1981. – С.152-159.
10. *Винокуф І.С.* Старожитності Східної Волині... – С.24-61; *Козак Д.Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984; Його ж. Етнокультура історія Волині. – К., 1991.
11. Археологія Української РСР. – Т.ІІІ. – К., 1975. – Карта №3 між С.48-49; Археологія Української ССР. – Т.ІІІ. – К., 1986. – С.75.
12. *Кухаренко Ю.В.* Могильник Брест-Тришин. – М., 1980; *Смишко М.Ю., Свешніков І.К.* Могильник III–IV століть н.е. у с.Дитиничі, Ровенської області // МДАПВ. – Вип.3. – К., 1961. – С.89-115.
13. *Смишко М.Ю., Свешніков І.К.* Вказ. праця. – С.114.

14. Там же.
15. *Винокур И.С.* Раннечерняховские памятники Подолии и Южной Вольны // Тезисы докладов на секциях, посвященных итогам полевых исследований 1971 года. – М., 1972. – С.73-74.
16. *Кухаренко Ю.В.* Могильник Брест-Тришин... – С.75-76.
17. *Баран В.Д.* Черняхівська культура. – К., 1981. – С.152-163; *Козак Д.Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі... – С.36-67; *Винокур І.С.* Черняхівська культура: вигоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.37-71.
18. *Піоро І.С.* Усе творче життя – науці археології (Пам'яті В.В.Кропоткіна) // Археологія. – 2002. – 4. – С.147-153.
19. Там же. – С.149.
20. Там же.
21. *Винокур І.С.* Історія та культура черняхівських племен. – К., 1972. – С.143-161; Його ж. Черняхівська культура: вигоки і доля... – С.270-274.
22. *Баран В.Д.* Давні слов'яни. – К., 1998. – С.178-180.
23. *Козак Д.Н.* Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV–V ст. // Археологія. – 1995. – №4. – С.50-56.
24. *Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса. – Люблин, 2001. – С.134-140.
25. *Кухаренко Ю.В.* Могильник Брест-Тришин... – С.74-75.
26. *Рикман Э.А.* Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. – М., 1975. – С.302-317.
27. *Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В.* Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – К., 2004. – С.114-117.
28. *Брайчевський М.Ю.* Римська монета на території України. – К., 1959; Його ж. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964. – С.247-266.
29. *Винокур И.С.* Языческие изваяния Среднего Поднестровья // История и археология юго-западных областей СССР. – М., 1967. – С.136-144.
30. *Винокур І.С.* Сармати у Прикарпатті // Археологічні студії. – 1. – Чернівці, 2000. – С.50-58.
31. *Kokowski Andrzej.* Grupa Masłomecka. Z badan nad przemianami kultury gotow w mlodszyim okresie rzymskim. – Lublin, 1995.
32. *Баран В.Д.* Давні слов'яни. – К., 1998. – С.304-305; Його ж. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре і Дунае. – К., 1983. – С.14-22; *Винокур І.С., Горішній П.А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.46-150; *Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М.* Славянские поселения I тыс. н.э. у с.Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984. – С.6-44; *Баран В.Д., Винокур І.С., Журко О.І.* Поселення середини I тисячоліття н.е. біля с.Бернашівки на Дністрі // Археологія. – В.39. – К., 1981. – С.87-100; *Винокур І.С.* Слов'янські ювеліри Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 200 с.

33. *Винокуф І.С.* Черняхівська культура: витоки і доля... – С.289.
34. *Вернер І.* К происхождению и распространению антов и склавинов // СА. – 1972. – №4. – С.102-115.
35. Там же.
36. *Терпиловский Р.В.* Ранние славяне Подесенья III–V вв. – К., 1984. – С.73-86.

Резюме

В статтє анализируются взаимотношения между славянскими и германскими племенами в I пол. I тыс. н.э. Развенчивается “готская теория” происхождения черняховской культуры.

Одержано 11 квітня 2005 р.

УДК 903.3(477.43/44)

А.Ф.Гуцал

ЖИТЛО НА ПОДІЛЛІ У X–VI ст. ДО Н.Е.

У статті дається характеристика жител, які побутували на території Середнього Подністров'я протягом X–VI ст. до н.е. Виділяються наземні будівлі, напівземлянки та землянки. Підкреслюється теза про давні місцеві традиції подільського домобудування і його спільність з типами і прийомами зведення жител на сусідніх територіях.

Ключові слова: *ранній залізний вік, Середнє Подністров'я, домобудування.*

У вивченні старожитностей епохи раннього залізного віку в районі середньої течії Дністра у другій половині ХХ ст. сталися істотні зміни. Археологічними експедиціями, організованими науковими центрами Києва, Москви, Ленінграда, Львова, Кам'янця-Подільського та інших міст було виконано великий об'єм робіт, які дали можливість з'ясувати чимало питань, що стосуються матеріальної культури місцевих племен X–VI ст. до н.е. В тому числі зібрано важливі відомості про характер житлових споруд.

За весь період окрім поховальних пам'яток досліджено близько 2-х десятків поселень: Бакота¹, Велика Слобода², Галиця³, Долиняни⁴, Дністровка⁵, Залісся⁶, Івано-Пусте⁷, Комарів⁸, Лука-Врублівецька⁹, Ленківці¹⁰, Макарівка¹¹, Нагоряни¹², Непорогово¹³, Оселівка¹⁴, Сокіл¹⁵, Селище¹⁶,

Сухостав¹⁷ і городищ: Григорівка¹⁸, Рудківці¹⁹, на яких виявлено більше сотні жител. На жаль, не всі результати розкопок опубліковано, але ті матеріали, які знайшли відображення в літературі, дозволяють зробити деякі узагальнення з цього приводу. Уникаючи надмірної деталізації, дріб'язкового членування, коли ледь не кожне житло може становити окремий тип, варіант чи підваріант, візьмемо до уваги лише одну ознаку – глибину залягання в материк.

На території Середнього Подністров'я житлові споруди представлені трьома типами: наземні, напівземлянки, землянки. Чітких критеріїв для їх розрізнення немає. Одна і та ж будівля в одному випадку може бути зарахована до напівземлянки, в іншому – до землянки. Здається, що доцільно ті споруди, які заглиблені не більше ніж на 0,2 метра, відносити до наземних, ті, які на 0,2–1 м – до напівземлянок і зверх 1 м – до землянок. Зрозуміло, що такий поділ досить умовний, проте він дає хоч якісь відправні точки.

Наземні споруди відкриті на більшості досліджених пунктів, а на окремих (Рудківці, Бакота, Непоротово) – вони переважають. Для них, як правило, використовувався дерев'яний каркас, глина, а іноді, для укріплення основи стін, навіть каміння.

Класичним прикладом такої будівлі може бути житло №1 із селища в Іване-Пусте. Воно прямокутне в плані, розмірами 6,3х4,1 м. За залишками вугілля від круглих стовпів діаметром до 18 см та іншими деталями О.Д.Ганіна простежила його конструкцію. Споруда мала сплетені із лози і обмазані з обох боків товстим шаром глини стіни, які підтримувались стовпами, вкопаними в ґрунт на 10–15 см. Зсередини стіни були побілені, підлога замащена тонким шаром глини і заглажена. Овальної форми піч (75х65 см) стояла безпосередньо на підлозі. Від неї уцілів черинь і частина склепіння заввишки 10–15 см, яке було виготовлене із пруття, облицьованого глиною. Піч прикрашав глиняний карниз. Під однією із стінок на долівці виявлено рештки відкритого вогнища²⁰.

На Рудковецькому городищі відкрито наземну споруду №1, що складалась з двох камер. Житло являло собою скупчення глиняної обмазки, яка залягла на місці стін і вказувала на їх напрямок. Воно мало розміри 8х5 м. Внутрішня перегородка ділила його на дві частини. Під північною стіною західної половини споруди знаходилась пічка розмірами 1х0,7 м, складена з каміння. В її конструкцію входили плити завтовшки 3–8 см, поставлені на торець впритул або з заходом одна за одну (Рис. 1-І).

У залишках будівлі №15 в Непоротово добре збереглися сліди дерев'яних конструкцій. Вони представлені ровами, що залишились від перегнилої деревини. Тут простежено цілу систему балок, очевидно від стелі і

стіл, які в певному порядку, пересікаючись в ряді місць, перекривали площу всієї споруди розмірами 14x8 м. Встановлено, що колоди, які становили основу стелі, розміщені на різній відстані. З країв двох бічних сторін в межах двох прогонів відстань між ними становила 1,5–2 м, а у центральній частині вона скорочувалась до 0,4 м. Сама ж товщина балок була від 0,15 до 0,3 м. Поперечні балки склалися з двох частин, які посередині приміщення наближались або ж заходили кінцями одна за одну. Зрозуміло, що такий спосіб стикування вимагав додаткової опори, на яку могли б лягти кінці з'єднаних балок. На плані видно, що така деталь була передбачена. Ровик від неї знаходився дещо збоку від стику. Мабуть, це пояснюється тим, що падаючи при пожежі підтримуюча балка частково змістилась. Вся конструкція спиралася на стовпи, розміщені рядами, ями від яких завглибшки 0,3–0,6 м розчищено на площі будівлі. Всього Л.І. Крушельницькою нараховано не менше 28 ровиків²¹. Це показує, що деревина широко використовувалась у житлобудуванні. Не виключено також, що окремі будинки могли бути навіть повністю із дерева, але тільки в силу поганої збереженості воно не фіксується.

Напівземлянки від наземних споруд відрізняються хіба що більшою заглибленістю в материк. Це непогано ілюструє житло №2 із Рудковець з довжиною сторін 7,7x5,5 м, втоплене в материк на 0,8 м. Східна стінка будівлі, в зв'язку з нахилом площадки, заглиблена лише на 0,25 м і була укріплена дрібним камінням, шар якого завтовшки 0,25 м простежено на всій її довжині. В середині було два вогнища на кам'яній основі. Одне – у південно-західному куті, друге – ближче до центра. У північно-східному кутку розміщувалась глинобитна піч грушевидної в плані форми (1,25x1,7 м), вирізана в материк і повернута устям у житло. Пічка мала куполовидне завершення, яке обвалилось. Черинь помітно понижувалась до устя, по боках якого стояло кілька кам'яних плит, які і складали горло печі (Рис. 1-П). Таке облаштування пічного входу у Рудківцях не єдине. І взагалі, можна думати, що воно типове для того часу²².

Житла типу землянок відомі у Дністровці, Селищі, Сухоставі. Землянка №4 у Дністровці мала овальну форму (5,2x3,3 м) загальною площею до 18 м². На думку Г.І. Смирнкової, споруда складалася із двох частин: власне землянки, яка була впущена в ґрунт на 1,45 м, і тамбура, рівень долівки якого був вище майже на 1 м. У тамбур вело кілька материкових сходиночок. З південного заходу на підлозі житла знаходилось вогнище (0,75x1 м). Після одного із розливів Дністра будівля була затоплена, але життя у ній поновилося уже на новому горизонті, який за рахунок намулу піднявся на 0,8 м, тобто зрівнявся з тамбуром. Цікаво, що в таких обставинах нове вогнище розводилось на тому ж місці, де знаходилось старе²³.

Існували й глибокі будівлі – на повний людський ріст. Одна із чотирьох землянок у Сухоставі, досліджених І.К.Свешніковим, заглиблена більш ніж на 2 м. Довжина її сторін 3,3х2,2 м. У одному з кутів була куполовидна піч, вирізана у материковому моноліті і повернута отвором у житло²⁴.

Як бачимо, із опалювальних об'єктів у житлах, як правило, були одна чи навіть дві печі або вогнища, або у комбінації і перші, і другі одночасно (Рис.1-III). Серед пічок переважають глинобитні. За формою в плані вони грушевидні, овальні і круглі. Перші два варіанти добре представлені на Рудковецькому городищі.

Грушевидні печі досягають в довжину близько 2 м, у ширину – 1–1,2 м. Вони поступово звужуються у бік устя до 0,2–0,3 м. Устя в окремих випадках понижується.

Круглі і овальні печі в діаметрі не перевищують 1,5 м, але здебільшого вкладаються в межі 1–1,2 м. Зрідка основу печі складали спеціальні підвищення. У житлі №1 у Дністровці за рахунок такої конструкції пічка піднімалась на 0,15 м над рівнем долівки²⁵. Щось подібне зафіксоване у житлі №2 у Долинянах²⁶.

Черинь печей споруджувався із плоских каменів, іноді каменів і черепків битого посуду, які обмазувалися глиною завтовшки 1–3 см. Деякі печі функціонували тривалий час, тоді черинь неодноразово ремонтувався і складався вже з двох-трьох шарів, як це встановлено у Рудківцях. Купольні завершення не збереглися. Про їх наявність говорять лише завали обмазки і невисокі бортики деінде.

Окремі із великих пічок, як вважають спеціалісти, могли використовуватися з виробничою метою: для випалювання посуду чи в металургійному виробництві. Про це опосередковано можуть свідчити знахідки предметів поряд з черенем на поселенні в Іване-Пусте, які мають відношення до гончарного ремесла. Це уламки бракованого глиняного посуду, глиняні котушки, які служили прокладками між горщиками під час випалювання, та покритишки з отворами-продухами. О.Д.Ганіна вважає що піч гончарською²⁷. Така гіпотеза заслуговує на увагу. Адже поки що спеціальні гончарні горни скіфського часу на Поділлі невідомі.

Кам'яні печі, які набули масового поширення у ранньослов'янські часи, не були характерні для початку епохи заліза. Проте доводиться визнати, що і тоді опалювальні споруди із каменя були знані. З літератури маємо відомості про сім із них, відкритих у с.Бакота, В.Слобода²⁸, Галиця²⁹, Долиняни³⁰, Нагор'яни³¹, Рудківці. Такі печі складались переважно із кам'яних плит. І.Г.Шовкопляс зазначав, що піч у житлі №2 із Нагор'ян досягала в ширину майже 1 м (про довжину, через часткову руйнацію, говорити не приходиться). Її стінки зроблені із плоских кам'яних плиток,

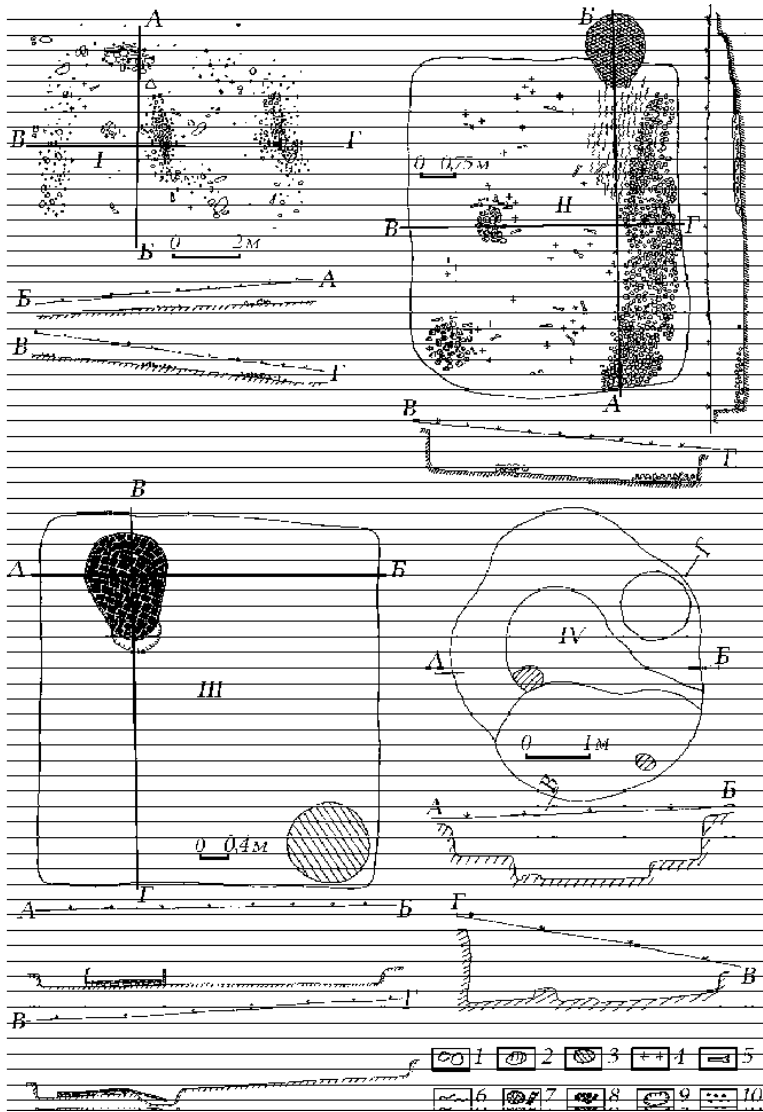

Рис. 1. Плани житлових споруд з Рудковоць:

I – житло №1, II – житло №2, III – житло №10, IV – житло №25;
 1 – каміння, 2 – кам'яна основа вогнища, 3 – вогнища на ґрунті, 4 – кераміка, 5 – кісточки, 6 – попіл, 7 – черинь і стінки печі, 8 – черинь глиняний, 9 – яма, 10 – глиняна обмазка.

черінь – з каміння, повернутого догори рівними сторонами і добре припасованого та заглибленого у землю так, щоб не виступало вище підлоги³². У інших випадках черінь міг бути земляним або глиняним.

Кам'яні печі чорнолісько-скіфської епохи на Середньому Дністрі не є регіональною особливістю. Вони присутні на висоцьких³³, бондарихінських³⁴, гава-голіградських³⁵, середньодніпровських³⁶ старожитностях і, очевидно, беруть свій початок з вогнищ доби бронзи, у яких борти висотою 30–35 см склалися із оброблених каменів³⁷. Це говорить про те, що традиція використання таких теплоносіїв не переривалась протягом кількох тисячоліть – від часів бронзи до ранніх слов'ян.

У приміщенні піч розташовувалась в кутку, під однією із стінок або в центрі. З метою більш раціонального використання внутрішнього простору, як це видно на прикладі Рудковець, Сухостава, її могли винести за межі житла. Нерідко невід'ємним атрибутом пічки була яма, споруджена перед устям з утилітарною метою. Вона створювала певні зручності під час розведення вогню, була місцем вигрівання попелу тощо. Ще однією деталлю, яку важко вловити під час дослідження печей, є так звані нависи. Сліди одного із них простежено у Іване-Пусте³⁸.

Печам належала головна функція в обігріванні приміщення та у приготуванні їжі. Вогнищам приділялось менше уваги. І в цьому розумінні вони займали другорядне місце. Іноді у них теж була основа, що складалась з каміння, замазаного глиною, але частіше їх просто розводили на долівці.

Є чимало жител (особливо в Непоротово), які не мали обігрівальних споруд. Очевидно, їх заміняли переносні пристрої, використання яких широко практикувалось у первісному суспільстві, а також вогнища і печі, збудовані за межами будинків. В самих житлах і поряд з ними розташовувались допоміжні господарчі будівлі і ями різного призначення.

Визначити конфігурацію жител досить непросто. З часу занепаду життя у них пройшло не менше 25 століть. Знаходячись під відкритим небом, в складних топографічних умовах, на прибережних терасах, схилах балок, пагорбів, які постійно розмивались, осувались, контури будівель втрачались, ставали менш виразними, кути округлялись. Тому за результатами розкопок не завжди вдається правильно відтворити їх зовнішній вигляд. Та все ж таки можна сказати, що із зазначеної вище кількості жител встановлено первісну форму майже 60. Із них близько 40 прямокутні і майже 20 овальні або круглі. На одних пам'ятках переважають перші, на інших – другі. Є поселення (Рудківці, Нагоряни, Сухостав), де відкрито практично лише прямокутні будівлі, є і такі (Доляниани, Дністровка, Селище), де домінують округлі. У Непоротово це співвідношення майже врівноважується.

Як з'ясовується, питання форми житла може стати предметом серйозних наукових обговорень. В першу чергу, це стосується округлих об'єктів, які С.А.Скорий вважає чужими для домобудівничих традицій племен українського лісостепу і пов'язує їх з скіфським етносом, який, просувшись із степової зони, поступово освоював більш північні землі³⁹. Г.І.Смирнова провела аналіз даного типу споруд з межиріччя Південного Бугу і Дністра (Долиняни, Дністровка, Немирів). Результати досліджень не дали їй підстав безапеляційно прийняти точку зору С.А.Скорого. Але і пояснення причинам появи у скіфський час круглих жител у середньодністровському лісостепу вона теж не знаходить. Передскіфські округлі будівлі, як пише дослідниця, не мають прямого відношення до скіфських житлових комплексів⁴⁰.

Кожна із тез приховує своє раціональне зерно. Середнє Подніпров'я, зазнавши сильної скіфізації, цілком могло сприйняти круглі землянки, занесені скіфами. На Дністрі, де вплив скіфської культури був слабкішим, округлі будівлі не обов'язково з'явилися внаслідок дії якогось одного фактору. Не варто відкидати і механізм еволюційних змін, коли чорноліські округлі споруди шляхом певних модернізацій стали напівземлянками, відомими, наприклад, за Долинянським поселенням, і не слід ігнорувати вплив скіфського округлого житла, який йшов зі сходу.

Тут доречно звернутись ще до одного прикладу. В ряді випадків за житла служили звичайні господарські ями. Їх могли розширяти або об'єднувати в одну яму кілька розташованих поряд. Такими були три ями в Рудківцях, які шляхом ліквідації перемичок між ними перетворились на землянку (№25) круглу в плані, з площею 4,3х3,8 м, глибиною 1,2 м. На дні її було два вогнища, долівка нерівна, що викликано різними глибинами господарських ям (Рис.1-IV). Судячи з усього, таке імпровізоване житло було збудоване поспішно. Не відчувається і довготривалість перебування мешканців у ньому. Чи не пов'язана його поява саме з приходом сюди скіфських завойовників у середині VII ст. до н.е.⁴¹, які спорудили його швидко-руч, згідно своїх уявлень та звичок, скориставшись готовими ямами.

Разом з тим, зазначимо, що округлі будівлі відомі в Європі здавна. Вони трапляються в епоху бронзи та раннього заліза⁴². Простежити, який тип житла переважав на Середньому Дністрі протягом X-VI ст. до н.е., зараз не вдається. Зауважимо лише, що ніби намічається тенденція, за якою у X-IX ст. до н.е. більше споруджували наземних будівель, у VIII-VII ст. до н.е. всі три типи використовувались приблизно на рівних, у VII-VI ст. до н.е. більш вживаними стали заглиблені споруди. Але через постійні уточнення хронології розкопаних поселень дане спостереження не є абсолютним.

Всі типи житлових споруд мають глибоке коріння у місцевих культурах, починаючи з енеоліту. Це стосується і типів жител, і будівельних матеріалів. Якщо звернемось до трипільського будівельного ремесла, то знайдемо все те, чим характеризується домобудівнича справа у перші століття епохи заліза. Там зустрічаються наземні і заглиблені одно і двокамерні будинки стовпової конструкції, в тому числі навіть господарські ями, пристосовані під житло, ті ж самі печі і вогнища⁴³. Таку ж ситуацію спостерігаємо і у бронзовому віці, коли одночасно побутують різні форми й типи жител та опалювальних споруд⁴⁴.

Якщо ж вести мову про характер домобудування в часи освоєння заліза у сусідів-подністрівців, то ми змушені констатувати фактично ту саму картину. На заході – голіградські племена⁴⁵, на сході – чорнолісіці та їх нащадки⁴⁶ дотримувались тих же правил і канонів. Житлобудування у культурі Козія-Сахарна за своїми основними параметрами та конструкцією опалювальних об'єктів загалом повторює середньодністровське⁴⁷. М.Т.Кашуба відзначає, що у Карпато-Дунайському регіоні основні прийоми домобудування, типи опалювальних споруд були спільними для багатьох галыштатських культур⁴⁸. Така спільність підтверджується і матеріалами Подільського Подністров'я, що не дивно. Адже однаковий рівень соціально-економічного розвитку, тісні культурні і політичні зв'язки зумовлювали високий ступінь контактів між племінними об'єднаннями і забезпечували інтенсивний обмін досвідом.

Примітки

1. *Гуцал А.Ф.* Бакота: доба ранньозалізного віку // Хмельниччина. Роки становлення та поступу. – Хмельницький: Доля, 1997. – С.154-156.
2. *Малеев Ю.Н.* Поселення передскіфського часу Велика Слобідка на Кам'янецьчині // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.97-98.
3. *Гуцал А.Ф.* Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї // Археологія. – К., 1979. – Вип.31. – С.74.
4. *Смирнова Г.И.* Поселение скифского времени у села Долиняны в Днестровском Правобережье // АСГЭ. – Л., 1978. – №19. – С.29-35; Ї ж. Новые данные о поселении у с.Долиняны (по материалам раскопок 1977–1978 гг.) // АСГЭ. – 1981. – №.22. – С.40-60; Ї ж. Скифское поселение у с.Долиняны (раскопки “У Тока”) // Древние памятники культуры на территории СССР. – Л., 1986. – С.37-42; Ї ж. О работах на раннескифском поселении у с.Долиняны в 1985 и 1987 гг // АСГЭ. – 1998. – №33. – С.33-47.
5. *Смирнова Г.И.* Закрытие предскифские комплексы у с.Днестровка-Лука // Древние памятники культуры на территории СССР. – Л., 1982. – С.39-40; Ї ж. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре. По материалам

поселения Днестровка-Лука // АСГЭ. – Л., 1984. – №25. – С.43-58; Ї ж. Поселение у с.Днестровка – пам'ятник чернолесской культуры на Днестре. // АСГЭ. – Л., 1985. – №26. – С.5-27; Ї ж. Последний сезон работ на чернолесском поселении Днестровка-Лука и вопросы хронологии позднего чернолесья // АСГЭ. – Л., 1986. – №27. – С.8-25.

6. *Ганіна О.Д.* Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся // Археологія. – 1984. – №47. – С.68-77.

7. *Ганіна О.Д.* Поселення скіфського часу в селі Іване-Пусте // Археологія. – 1965. – Т.ХІХ. – С.106-116.

8. *Ковпаненко Г.Т.* Поселение передскифского времени у с.Комаров на Днестре // Скифы, хазары, славяне и Русь. Тезисы докладов. – Санкт-Петербург, 1998. – С.33-34.

9. *Шовкопляс І.Г.* Середньодністровська експедиція 1949–1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1956. – Т.6. – С.29-34.

10. *Мелюкова А.И.* Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. – 1958. – №64. – С.12.

11. *Малеев Ю.Н., Прищепа Б.А., Бондарчук В.А.* Раскопки в Хмельницкой и Черновицкой областях // АО. – М., 1987. – С.363.

12. *Шовкопляс І.Г.* Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. – К., 1954. – Т.ІХ. – С.96-105.

13. *Крушельницька Л.І.* Чорноліська культура Середнього Подністров'я. – Львів, 1998. – С.1-207.

14. *Никитина Г.Ф.* Землянка скифского времени у с.Оселивка Черновицкой области // СА. – 1979. – №3. – С.241-249.

15. *Вакуленко А.В., Приходнюк О.М.* Славянские поселения I тыс. н.е. у с.Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984. – Рис.3.

16. *Мелюкова А.И.* Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. – 1953. – №51. – С.68-71.

17. *Сवेशніков І.К.* Поселення раннього скіфського часу біля с.Сухостав Тернопільської області // Археологія. – К., 1957. – С.106-114.

18. *Артамонов М.И.* Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. // КСИИМК. – 1955. – №59. – С.113-115.

19. *Гуцал А.Ф.* Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський лісостеп // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.76.

20. *Ганіна О.Д.* Поселення скіфського часу... – С.106-107.

21. *Крушельницька Л.І.* Чорноліська культура... – С.91. – Рис.52.

22. *Мелюкова А.И.* Раскопки поселений VIII–VII вв. до н.е. у с.Сахарна // АО. – М., 1980. – С.392.

23. *Смирнова Г.И.* Поселение у с.Днестровка – пам'ятник... – С.10.

24. *Сवेशніков І.К.* Поселення раннього скіфського... – С.108.

25. *Смирнова Г.И.* Закрытые предскифские комплексы... – С.39
26. *Смирнова Г.И.* Новые данные о поселении... – С.40. – Рис.2.
27. *Ганина О.Д.* Поселения скифского часу... – С.110-111.
28. *Малеев Ю.Н.* Поселения передскифского часу... – С.97.
29. *Гуцал А.Ф.* Нові пам'ятки раннього... – С.74.
30. *Смирнова Г.И.* Поселение скифского времени... – С.29.
31. *Шовкопляс І.Г.* Поселения ранньоскіфського часу... – С.100.
32. Там же. – С.100. – Рис.4.
33. *Крушельницька Л.І.* Поселения висоцької культури // Археологія. – К., 1965. – №13. – С.34.
34. *Мелюкова А.И.* Культуры предскифского периода в лесостепной зоне // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С.28.
35. *Крушельницька Л.* Племена культуры фракийського гальштата // Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). – К., 1990. – С.124.
36. *Ковпаненко Г.Т.* Раскопки Трахтемировского городища // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К., 1968. – С.108.
37. *Березанская С.С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., 1972. – С.49.
38. *Ганина О.Д.* Поселения скифского часу... – С.107.
39. *Скорый С.А.* К вопросу о скифском этнокультурном компоненте на поселениях лесостепного Правобережья // Древности. – Харьков, 1996. – С.8-14.
40. *Смирнова Г.И.* Грунтовые постройки округлой формы в лесостепном междуречье Южного Буга и Днестра в раннескифское время: местные строительные традиции или новации // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.80-92.
41. *Гуцал А.Ф.* Рудковецьке городище... – С.69-79.
42. *Монгайт А.А.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. – М., 1974. – С.141; *Балагури Э.А.* Культуры среднего периода эпохи бронзы Закарпаття // Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття. – К., 1990. – С.93-96.
43. *Збенович В.Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989. – С.21-43.
44. *Березанская С.С.* Северная Украина в эпоху бронзы. – К., 1982. – С.106-112.
45. *Свешников І.К.* Пам'ятки голіградського типу на західному Поділлі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 1964. – Вип.5. – С.44; *Смирнова Г.И.* Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII – середина VII в. до н.е.) // Древние фракийцы в Северном Причерноморье / МИА. – 1969. – №150. – С.10-13.

46. *Тереножкин А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – С.37-39; *Покровская Е.Ф.* Предскифское поселение у с.Жаботин // СА. – 1973. – №4. – С.169-173.

47. *Кашиба М.Т.* Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // *Stratum plus*. – 2000. – №3. – С.260-266.

48. Там же. – С.269.

Резюме

В статье дается характеристика жилищ, которые существовали на территории Среднего Поднепровья на протяжении X–VI вв. до н.э. Выделяются наземные жилища, полуземлянки и землянки. Подчеркивается тезис о древних местных традициях подольского жилищного строительства и его общности с типами и приемами сооружения жилищ на соседних территориях.

Одержано 4 квітня 2005 р.

УДК 903(477)

І.І.Заець

ВИТОКИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті характеризуються пам'ятки давнього кам'яного віку на Україні, розповідається про зміни, які відбувалися з людиною протягом палеоліту.

Ключові слова: *палеоліт, духовна культура.*

На протязі останніх років автор даної публікації опрацював численну наукову та науково-популярну літературу з проблеми витоків духовної культури українського народу. Поштовхом для вивчення цієї виключно важливої проблеми є понад тридцятилітнє дослідження Трипільської культури на території історичного Поділля. Їх результати підсумовано у численних наукових працях, в тому числі і в двох монографіях¹.

Безпосередня участь у міжнародних конференціях з проблеми Трипільської культури на базі відомих поселень-гігантів на Черкащині (Тальянки, Майданецьке), а також у роботі Першого Міжнародного конгресу “Трипільська цивілізація”, який відбувся у м.Києві 7–11 жовтня 2004 року, переконливо засвідчили, що прямі витoki духовної культури українського народу сягають епохи енеоліту і, зокрема, Трипільської культури².

Завдяки тривалому існуванню (5400–2750 роки до н.е.) (каліброване датування) і, перш за все, виключно важливим виробничо-культурним процесам, в тому числі виникнення протописемності, Трипільська культура зайняла центральне місце серед тогочасних енеолітичних ранньоземлеробських культур не лише на території сучасної України, а й загалом у Південно-Східній Європі.

Однак історія українського народу і його культури започаткована ще з епохи раннього палеоліту (1 млн. – 40 тис. років тому). Всього на території України виявлено близько 1 тисячі пам'яток палеоліту. До ранньопалеолітичних відноситься близько 200 пам'яток³.

Особливий інтерес представляють стоянки ашельського часу (350–150 тис. років тому). Наукою доведено, що пралюдина на території України з'явилася 1 млн. років тому⁴. Найдавніші стоянки відкриті на Закарпатті. З-поміж 30 виявлених в Україні археологічних об'єктів ашельського часу унікальною є стоянка Королеве Виноградівського району Закарпатської області. Тут виявлено 16 різночасових комплексів кам'яних знарядь, серед яких 7 ашельських, 7 мустьєрських та 2 пізньопалеолітичних⁵.

Таке нашарування різночасових комплексів на стоянці Королеве свідчить про те, що тут з'явилась перша на території України пралюдина *Homo habilis* (людина вміла), з часом тут поселилися неандертальці, а в пізньому палеоліті – кроманьйонці⁶.

В цьому періоді проходили дуже складні процеси формування людини сучасного типу. Завдяки зародженню певних розумових навичок людина навчилася виготовляти примітивні знаряддя праці, одяг, освоїла вогонь, спорудила перше житло. Одночасно в цей же час складаються основи суспільної організації людей та формується свідомість, яка поступово стає підосновою зародження різносторонніх ідеологічних уявлень.

Необхідно з'ясувати – коли, в яких конкретних історико-економічних умовах з'явилися перші ознаки художньо-мистецької діяльності людини на Землі? І тут на перший план виступає проблема, пов'язана з періодом життя і діяльності на території сучасної України населення неандертальського типу (150–40 тис. років тому).

Цей період (мустьєрська епоха) збігається з холодним і дуже сирим кліматом. Льодовик вкрив величезні території долини Дніпра, проник до гирла Орелі. Внаслідок значного похолодання поряд з мамонтами тут мешкали носороги, траплялись також олені та песці. Зростає роль вогню, удосконалюється процес виготовлення знарядь праці. Полювання було основним джерелом існування людей.

Серед неандертальців виділяється декілька різновидів, частина яких (т.зв. прогресивних) були предками людини сучасного типу (кроманьйо-

нців) – Homo sapiens. На сьогодні на Україні відомо понад 80 пунктів з мустьєрськими залишками. Вони розпадаються на 6 територіальних груп: кримську, запорізьку, дніпровську, дністровську, деснянську, донецько-приазовську.

Величезну роль у житті стародавнього населення України відіграло Чорне море. В епоху палеоліту воно було озером, відокремленим від Середземного моря. Протока Босфор та Азовське море не існували. Північний берег Чорного моря доходив до південного берегу сучасного Кримського півострова. В ті ж часи сформувалися й основні ріки України⁷.

Протягом раннього палеоліту людина пройшла шлях від зародження її як біологічного виду до сучасного типу (понад 30 млрд. клітин, в т.ч. 10 млрд. складає мозок голови). Впевнений, що мій читач добре розуміє, що однією з складових всього людського організму було формування свідомості, а відтак – першого слова і мистецько-духовної культури.

Так на якому ж етапі воно виникло? Чи є такі свідчення нашої історії? Відповідаю: є.

У 1976 році Дністровська палеолітична експедиція під керівництвом доктора історичних наук, відомого археолога О.П.Черниша провела дослідження стоянки Молодове I, яка датується мустьєрською епохою (44 тис. років тому).

Серед виявлених предметів особливий інтерес представляє лопатка мамонта (розміром 50x34 см). На поверхні цієї лопатки чітко простежуються серії насічок, тонких вигравіруваних ліній, ямок, лунок, а також нанесених чорною фарбою ліній. На верхній площині лопатки намальовані зигзаги, квадрати, перехресні лінії. А на нижній частині – дві врізні лінії з чорною прорисовкою. В центральній частині верхньої площі лопатки зображена контурна фігура тварини (олень?), в нижній частині лопатки – чорна пляма, а в центральній – вдавлення у вигляді кола.

О.П.Черниш наголошує, що вищезазначені орнаментальні мотиви на кістяній лопатці з Молодове I започатковують характерні риси розвитку образотворчого мистецтва в мустьєрську епоху на теренах України. “У людини мустьєрського часу, – стверджує О.П.Черниш, – уже тоді було розвинуто абстрактне мислення,” яке було основою для виникнення пізньопалеолітичного мистецтва⁸. А враховуючи те, що мустьєрська людина оволоділа способом використання вогню, володіла технікою будівництва жител із кісток мамонта та інших крупних тварин – є всі підстави вважати її достатньо інтелектуально розвиненою.

Високу оцінку археологічним дослідженням стоянки Молодове I дав А.П.Окладников. У збірці “У истоков творчества” (Новосибірськ, 1978) в статті “По поводу открытия А.П.Чернышом искусства в мустьерском

поселення Молодово І” він пише: “... відкриття О.П.Черниша, можна з повним правом сказати, має по-істині епохально-принципове значення. Мустьєрці дійсно піднялись в своїй творчості, в засвоєнні тих можливостей, які дала їм природа, вже на рівні *Homo sapiens*”⁹.

Подальші досягнення людини у матеріальній культурі були значним поштовхом для розвитку мислення, а відтак і духовності населення наступної пізньопалеолітичної епохи.

Пізній палеоліт збігається з кінцевим етапом похолодання в Європі, в тому числі і на землях сучасної України. У зв’язку із зменшенням атмосферних опадів клімат став сухим і континентальним. Це, в свою чергу, привело до зменшення лісів і поширення лісотундри на північній території України та сухих трав’янистих степів у її південних районах. Ліси збереглися переважно в річкових долинах, захищених від холодних північних вітрів.

Особливості пізнього палеоліту. Широке розселення людей на величезних просторах Старого Світу з їх відмінними природно-географічними умовами привело до виникнення відмінностей в розвитку господарства, побуту та культурі, що з часом зумовило утворення трьох окремих територіальних областей з специфічними для них групами пам’яток: Європейська (так звана прильодовикова), Середземноморсько-Африканська та Сибірсько-Китайська в Азії¹⁰. До Європейської області входить вся територія України. Населення цієї області мало багато спільного в характері кремінних і кістяних знарядь праці, предметів побуту, господарського життя, заснованого на полюванні на холодолюбних тварин, поселень жител, ідеологічних (релігійних) уявлень і мистецтва. До Середземноморсько-Африканської області входить територія Криму та Північного Причорномор’я. Сибірсько-Китайська область займала Північну частину Східної Азії.

У зв’язку з розселенням у різних фізико-географічних зонах, під впливом місцевих природних умов люди пізньопалеолітичних трьох зон поступово набули деяких відмінних зовнішніх ознак, зокрема таких, як колір шкіри, будова волосся, розмір очей, форма голови, губів, носа та ін.

Такі природні умови з часом зумовили утворення трьох основних людських рас. Територіальне розміщення цих трьох основних рас в цілому збігалось з територіями трьох вищезазначених пізньопалеолітичних культурних областей.

Підкреслимо: представники європеїдної раси, а це власне кроманьйонці, населяли більшу частину сучасної Європи, в тому числі і Українських земель; представники негроїдної раси – грімальдійці (від печери Грімальді в Італії) – займали територію середземноморських районів Європи та Африки; а представники монголоїдного типу заселяли Сибірсько-Китайську область.

Наголосимо також і на тому, що належність людини до того чи іншого расового типу не має ніякого відношення до її розумових здібностей та здатності до створення матеріальних і духовних цінностей. Люди всіх рас рівні між собою і не мають одні перед іншими ніяких переваг, які були б зумовлені расовими ознаками.

Епоха пізнього палеоліту характеризується дальшим розвитком техніки обробки каменю в процесі виготовлення знарядь праці. Перш за все, значно удосконалюються нуклеуси з видовжених заготовок кременю. Ножевидні пластини були основним матеріалом для різноманітних знарядь праці. Зокрема, з них виготовляли різці, скребки, наконечники дротиків (легких списів), проколки, різні ріжучі інструменти тощо. Найбільш поширеними були різці та скребки найрізноманітніших форм.

Як свідчать археологічні дослідження, кремій обробляли і виготовляли з нього знаряддя праці здебільшого безпосередньо на самих стоянках. На більшості з них виявлені спеціальні робочі місця – майстерні, де обробляли кремій. Як правило, подібні місця були розташовані на стоянках поруч з житлами та довгочасними вогнищами. Багато знарядь праці та інших виробів (статуеток) виготовляли з кістки та рогів тварин, особливо з бивнів мамонтів. Підкреслимо, що бивні мамонтів, роги північних оленів пізньопалеолітичні люди збирали і зберігали як сировинний матеріал у спеціальних ямах – “коморах”, влаштованих на стоянках. З кісток та рогів робили шила і голки для зшивання шкір тварин при виготовленні одягу, а також землекопальні інструменти, твори мистецтва та побутові предмети.

Провідною галуззю господарства людини пізньопалеолітичних стоянок було полювання на тварин. Воно забезпечувало людей м'ясом. В цей же час шкури великих тварин йшли на покрівлю жител, дрібних – на виготовлення одягу. Кістки та роги служили сировиною для виготовлення знарядь праці і побутових виробів, творів мистецтва і прикрас. Великі кістки мамонтів і роги північних оленів використовувались також при спорудженні довгочасних жител.

Полювання на тварин, особливо великих і стадних, здійснювалось колективно, з облогами і загонами. На деяких тварин, наприклад вовків і песців, полювали переважно заради хутра для одягу. Їх скелети знаходять на стоянках найчастіше в нерозчленованому вигляді. Але на більшість тварин полювали насамперед заради м'яса і тому їх скелети майже завжди знаходять розчленованими. На поверхні кісток простежуються нарізки, а вірніше – сліди зрізання м'яса крем'яними інструментами. З великих трубчастих кісток тварин добувався жир, який вживався не лише в їжу, а й для змащування тіла для захисту від холоду, обробки шкір,

розведення мінеральної фарби (вохри) тощо. Полювали здебільшого на молодих тварин. Під час полювання первісні мисливці нерідко здійснювали тривалі переходи, проникаючи в досить віддалені райони.

В міру зменшення або повного зникнення тварин в районі розташування стоянок їх мешканці переселялися в нові місця, більш сприятливі для полювання. Інколи, вони знову поверталися (подекуди неодноразово) на попередні місця, залишаючи після себе в таких випадках кілька горизонтів культурних залишків. Такі стоянки отримали назву багатощарових.

Полювання на тварин доповнювалося збиральництвом їстівних рослин, річкових і наземних молюсків. Існувало також і примітивне рибальство, яке здійснювалося мисливськими знаряддями.

Зростаюча продуктивність полювання привела до осідання окремих груп пізньопалеолітичного населення на одних і тих же місцях протягом значного часу. Свідченням цього є стоянки, на яких збереглися великі скупчення кісток тварин та залишки значних господарських, житлових та побутових будівель і комплексів.

Суворі зими та північні вітри змушували людей шукати захисту від холоду й непогоди в природних печерах і гротах, використовуючи їх під житла. А у тих місцевостях, де природних печер не було, зокрема в окремих південних регіонах України, люди споруджували спеціальні житла, а стоянки розташовували в найбільш захищених місцях під стрімкими берегами річкових долин та ярів.

Для пізньопалеолітичних стоянок України характерні наземні або трохи заглиблені в землю спеціально збудовані житла. Здебільшого вони були невеликими за розмірами – до 20-30 кв. м, і мали характер наметів, близьких до чумів північних народів. Їх основу (каркас) споруджували з дерев'яних жердин і вкривали зовні шкірами великих тварин, гілками дерев і травою або очеретом. Для укріплення й утеплення похилі стіни таких жител внизу присипали землею, а також обкладали великими кістками тварин або плитчастими каменями. В середині жител та поряд з ними були вогнища, спеціально заглиблені в землю або обкладені каменями.

Кілька таких жител, розташованих у ряд або по колу на незначній відстані одне від одного, утворювали невелику стоянку – поселення. Залишки таких стоянок та жител в них в нашій країні виявлені і добре вивчені у середньодніпровському, прикарпатському, волинському, степовому регіонах та в Криму.

Коротко зупинимося на характеристиці найбільш досліджених стоянок епохи пізнього палеоліту.

Найдавнішою є стоянка в околицях м.Радомишля Житомирської області. Вона складається з шести невеликих наземних жител, округлих

(діаметром 3 м) і овальних (розміром 5х3 м) в плані чумоподібних, від яких збереглися значні скупчення великих кісток мамонта, що були використані при їх спорудженні. По краю скупчень знаходилися найбільші кістки – черепи, тазові та кінцівки, якими обкладалися нижні частини стін жител. В середній частині скупчень лежали лопатки і бивні мамонта, якими було обкладено середню частину стін.

Житла на стоянці розташовані по колу, внутрішня частина якого служила місцем господарської і побутової діяльності її мешканців. Тут же проводилась обробка каменю і кісток та в спеціально влаштованих вогнищах розводився вогонь.

Поряд з житлами знаходилась яма-сховище, заповнена кістками тварин, які були сировинним матеріалом для виробничих і побутових потреб.

На всій площі стоянки зібрано декілька десятків тисяч кам'яних виробів (в більшості кремінних), в тому числі від ядрищ-заготовок до закінчених знарядь праці: різці, вістря та ножевидні пластини.

Однією з найраніших і найяскравіших є також Мізинська стоянка на Чернігівщині. Розташована вона на схилі широкої балки, на площі понад 1 тис. кв. м. Це було досить тривале поселення родового колективу, що полював на мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленів, ведмедів, вовків, вівцебиків, пеліканів та інших тварин.

На стоянці існувало п'ять господарсько-побутових комплексів, кожен з яких складався з довгочасного наземного житла, місць обробки каменю і кістки (тобто своєрідних виробничих центрів), скупчень кісток тварин та ям-сховищ з кістками і великих заглиблених вогнищ поза житлами.

При спорудженні жител були використані великі кістки мамонтів та роги північних оленів. Ці кістки утворювали значні скупчення на місцях зруйнованих жител. Наприклад, на місці житла №1 було округле в плані скупчення кісток, діаметром близько 6 м, по зовнішньому краю якого знаходилися найбільші з них. Вони лежали близько одна біля одної, утворюючи суцільну огорожу. Близьче до центру лежали менші і плескаті кістки (лопатки), а в самому центрі – сплетіння рогів північних оленів.

Детальне вивчення розміщення кісток, їх орнаментативності, а також помітних ударних площадок на кістках дало можливість відтворити характер житла, зокрема його культове призначення, про що буде сказано при розгляді духовної культури людей пізнього палеоліту, зокрема Мізинської стоянки.

На місцях обробки каменю і кістки (виробничі центри) знаходилися значні скупчення крем'яних виробів. Зокрема, знайдено понад 113 тис. кам'яних виробів, в числі яких близько 4,5 тис. різноманітних інструментів: скребків, приколок, різців тощо.

Серед виробів з кісток та рогів тварин є клиновидні і молотковидні інструменти, рукоятки для крем'яних знарядь, проколки, голки, застібки та ін. Зауважимо: Мізинська стоянка з певними інтервалами була заселена повторно, про що свідчить стерильний лесовий прошарок між першим і другим періодами існування цього поселення.

Кирилівська стоянка в Києві. Залишки її залягали на глибині 20-22 м від сучасної поверхні. Така значна глибина зумовлена розташуванням стоянки біля підніжжя високого берега долини Дніпра. На площі стоянки розкопано залишки наземних жител типу мізинських, зафіксовані місця обробки кременю і кістки (уже відомі нам виробничі центри), вогнища та скупчення кісток тварин. Особливий інтерес становить невеликий уламок бивня мамонта зі складним різьбленим художнім візерунком, в якому виділяється зображення голови водоплавного птаха з довгим дзьобом, черепахи, річкових хвиль та інших об'єктів.

Найбільш відомими і пізнішими пам'ятками, що відносяться до мізинського варіанту, є ряд інших стоянок. Стоянка поблизу с.Гінці Лубенського району Полтавської області знаходилася в гирлі давньої балки, що входила в долину р.Удай. Її залишки залягали на глибині 2-4 м від сучасної поверхні і складалась вона із значних скупчень кісток тварин на місцях давніх жител (аналогічних мізинським), зокрема це ями-сховища кісток тварин, заглиблені вогнища в житлах і поза ними, місця обробки кременю і кістки. Крем'яний інвентар стоянки характеризується невеликими розмірами знарядь, це переважно різці, скребки, проколки та пластинки з ретушшю по краях. Кістяні знаряддя представлені проколками та голками. Зафіксовано також повторне заселення цієї стоянки.

Добранічівська стоянка знаходиться на р.Супой біля хутора Добранічівка Яготинського району на Київщині. Складалась вона з невеликих відокремлених один від одного господарсько-побутових комплексів, до складу кожного з яких входили: невелике наземне житло, ями-сховища з кістками тварин, вогнища поза житлом та місця обробки кременю і кістки.

Ще одну стоянку виявлено в с.Межиріч Черкаської області. Розташована вона на мисовидному виступі межиріччя р.Росі та її притоки Росави. На глибині близько 3 м виявлено залишки довгочасних жител мізинського типу (при спорудженні використовувалась велика кількість кісток мамонта). Знайдено багато бурштину. Близькими до всіх названих є стоянки поблизу м.Новгород-Сіверського у с.Чулатівське на Десні та Довгинька поблизу м.Овруча на Житомирщині.

Найзначніша за кількістю стоянок пізнього палеоліту є Прикарпатська група. Найважливішою серед неї є стоянка Молодове V на правому березі Дністра – в с.Молодове Кельменецького району Чернівецької обл.

Культурний шар стоянки Молодове V залягає у вигляді 12 горизонтів. Особливо багатий верхній п'ятий горизонт. В ньому виявлено залишки кількох вогнищ та залишки жител. Надзвичайно численними є крем'яні вироби: всього 41,5 тисяч, в тому числі близько 2 тис. різноманітних знарядь. Найбільша група знарядь – вістря та масивні ножевидні пластини, а також різці і скребки.

Близькими до стоянки Молодове V є більш ранні пам'ятки Середнього Дністра, такі, зокрема, як Бабин I, Вороновиця I, Городниця I, Кормань II, IV, V, Китайгород I і II, Колчаківці II, Незвисько II, Розпопинці I та на Пруту – Замостя і Стінка.

Як свідчать конкретні археологічні матеріали, в процесі спільної праці і удосконалення знарядь, розвитку виробництва, спорудження жител та інших факторів суспільного життя розвивалася й сама людина.

Розвиток продуктивних сил і ускладнення господарської діяльності людей пізньопалеолітичної епохи викликали більш високу форму їх спільної організації. На зміну окремим розрізненими групам людей – первісним стадам раннього палеоліту – з'явилися нові об'єднання: громади або так звані родові общини. Члени таких родових общин були зв'язані між собою кровною спорідненістю по материнській лінії. Через це ранній етап родового ладу (і ні в якому разі раннього палеоліту) дістав назву материнського, або матріархату. Материнський родовий лад був характерною формою суспільної організації людей пізньопалеолітичної і наступних епох кам'яного віку – мезоліту (IX–V тис. до н.е.) та неоліту (VI–III тис. до н.е.).

З виникненням родового ладу в пізньопалеолітичну епоху остаточно сформувався найдавніший в історії людства первіснообщинний лад, який існував потім протягом багатьох тисячоліть, аж до появи класів й виникнення держав.

Однією з найвизначніших особливостей пізньопалеолітичної епохи було виникнення найдавнішого образотворчого мистецтва в усіх його основних формах – скульптура, графіка, живопис і навіть музика.

Найбільш ранньою була скульптура, пізніше з'явилися графіка, живопис і музика. Матеріалами для мистецьких творів служили кістки тварин, зокрема бивні, лопатки, таз, челюсті, черепи мамонта, роги північного оленя, морські молюски тощо. В цих цілях використовували також м'який камінь, кремінь, стіни печер, а пізніше і дерево, але виконані на ньому мистецькі твори до нашого часу не збереглися.

Найчастіше зображали тварин. Більшість творів найдавнішого мистецтва були цілком реалістичними. Первісна людина зображала тварин такими, якими вона бачила їх у житті.

У живопису та графіці передавалися реалістичні сцени полювання на тварин, а також сцени магічних мисливських дій над ними, які в уяві первісних людей повинні були сприяти успішному полюванню.

Коротко розглянемо твори палеолітичного мистецтва, які зафіксовані на окремих пізньопалеолітичних стоянках на території України.

Всесвітньо відомими є твори пізньопалеолітичного мистецтва з Мізинської стоянки. Це скульптурні фігурки з бивня мамонта, здебільшого прикрашені заглибленим лінійним орнаментом, в тому числі доскональними узорами меандра. Геометричним меандровим орнаментом прикрашені також браслети, виготовлені з пластин бивнів мамонта. А найважливішими знахідками з Мізина є велика кількість кісток мамонта, поверхня яких покрита лінійним розписом, виконаним червоною вохрою, змішаною з кістковим жиром. Меандровий орнамент і кольоровий розпис на кістках з Мізина не мають собі рівних у світовому палеолітичному мистецтві.

Глибокий аналіз археологічних матеріалів з Мізина, здійснений видатним вченим України С.М.Бібіковим, дав можливість зробити висновок, що в археологічному комплексі, який складається з 113 тисяч крем'яних виробів і великої кількості кісток та цілих і окремих уламків від бивнів мамонта, численних черепашок морських та річкових молюсків, а також бурштину (їх використовували як намисто та нашивали на одяг) знаходились орнаментовані предмети і речі, які інтерпретуються як музичні інструменти. Предметне обґрунтування цього виключного відкриття, а саме: існування своєрідного музичного комплексу С.М.Бібіков висвітлює у своїй монографії “Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека”¹¹.

На мізинській стоянці в будинку №1 в центральній частині ще у 1956 році І.Г.Шовкопляс відкрив цікаве скупчення кісток мамонта. Серед них лежали орнаментовані лопатки, стегно, фрагмент тазу, дві нижні щелепи, уламок черепа, а також неорнаментовані: кінцевий уламок бивня, молоток із рогу північного оленя. Поблизу орнаментованих і неорнаментованих предметів знайдено “шумовий” браслет, виготовлений із пластин бивня мамонта і оздоблений меандровим орнаментом. Тут же зафіксовано три скупчення червоної і жовтої вохри. Крім того, на підлозі підібрані кістяні шила і голки¹².

Під час розкопок 1956 і в наступні роки археологи-фахівці обмежились висновком, що в Мізині відкрита ділянка з вищеназваними предметами, яка мала ритуальне призначення, без уточнення конкретних функцій і обрядових дій кожної знахідки.

Лише у сімдесятих роках ХХ ст. С.М.Бібіков, вивчаючи весь комплекс із Мізина за допомогою необхідних технічних засобів, прийшов до виснов-

ку, що знайдені кістяні предмети входили до музичного комплексу. Він особливу увагу звернув на те, що на бивнях мамонта, кістках та інших предметах, які знаходились у житлі №1, чітко фіксуються окремі локальні ділянки з явним порушенням їх поверхні, що утворилися від частих ударів твердим предметом. По-друге, помітна заполіровка предметів на окремих ділянках, утворена внаслідок постійного доторкання до них долонями в період застосування їх в дії і, по-третє, сліди тертя на зовнішніх гранях при зіткненні кісток і долівки або землі.

Подальша аргументація. Мізинський музикальний комплекс складається з інструментів стаціонарного типу (лопатка, стegno, таз, щелепи, череп), рухомого інвентарю (колотушка, молоток із рогу, “шумовий” браслет) і так званого реквізиту: шило, голка, кольорова вохра та прикраси з раковин морських молюсків.

С.М.Бібіков до вивчення археологічних знахідок і їх застосування залучив також відомих спеціалістів суміжних галузей науки: палеонтологів, палеотрасологів, судових медекспертів, які проводили дослідження в області остеології, трасології, а також фотоаналітиків та мистецтвознавців, зокрема музикантів з консерваторії. Ось як розкриває С.М.Бібіков використання і роль кожного окремого орнаментованого предмету в дії (в грі) музичного комплексу в цілому¹³.

Лопатка ставилась майже вертикально і підтримувалась в такому положенні за шийку, подібно грифу на сучасних струнних інструментах. Удари з метою отримання звуку наносилися в область підлопаткової ямки.

Стегнова кістка мамонта використовувалась в горизонтальному положенні, подібно ксилофону. Таз мамонта встановлювався вертикально. Челюсті клалися на лівий неорнаментований бік. Череп, вірогідно, розміщувався на кістках від носа.

А використання колотушки, молотка з рогу та “шумового” браслету пояснення не потребує. Удари для отримання звуку наносилися лише по орнаментованим ділянкам бивня та кісток. Охарактеризоване відкриття в наступні два десятки років знайшло широкий відгук в науковій літературі: з боку не лише українських, а й зарубіжних вчених. Так, відомий вчений Отт Марсель – професор, завідуючий центром досліджень палеоліту Європи (м.Льєж, Бельгія) в статті “С.М.Бібіков. Плідне натхнення” наголосив: “спостереження С.М.Бібікова щодо призначення музикальних інструментів є цілком слушні. Вражає сміливість його гіпотези в час, коли наукове середовище було ще так погано підготовлене до цього”¹⁴.

Вищеназвані знахідки на Мізинській стоянці дозволили прийти до висновку не лише про існування на ній музичного комплексу, а й про те, що будинок №1 цієї стоянки мав ритуальне призначення.

Як уже зазначалось, широко відомою є Кирилівська стоянка в Києві. Особливий інтерес становить знайдений невеликий уламок бивня мамонта із складним різьбленим художнім візерунком: голова водоплавного птаха з видовженим дзьобом, черепаха та річкові хвилі.

На поселенні Гінці зібрано багато уламків кісток тварин з різноманітними слідами роботи на них і куски бивнів мамонта з орнаментальними нарізками. На Добранічівській стоянці знайдено жіночу статуетку висотою 9 см, виготовлену з бивня мамонта. На Межиріцькій – стилізовані й геометричні зображення на виробах з кістки і рогу. На стоянці Молодове V зафіксовані залишки музичних предметів – кістяних флейт. В Криму (стоянка Сюрень) знайдено орнаментований ріг благородного оленя.

Таким чином, твори мистецтва, прикраси та інші вироби мали не лише культове значення, а й відображали реальне життя та естетичні смаки людини пізнього палеоліту.

Різноманітні підвіски, зокрема із зубів тварин, напевне, мали магичне значення. Перш за все, вони служили мисливськими амулетами, досить поширеними у всіх пізніших племен, що займалися полюванням. Вони були також пов'язані з релігійними віруваннями і уявленнями людей епохи пізнього палеоліту. Як ми уже говорили, найдавнішим уявленням про навколишній світ був тотемізм. Потім виникає магія – віра людей в те, що різними закличаннями і обрядами можна впливати в бажаному напрямі на хід подій в природі і навколишньому світі. Люди пізнього палеоліту і наступних епох таким явищам, як вогню, воді, сонцю, вітрові, каменям надавали надприродних властивостей.

Первісні люди вірили також, що людина, тварини, рослини і навіть неживі предмети мають свої душі, які існують і після смерті людини, тварини, рослини та впливають на їх життя.

Таке вірування названо анімізмом (від лат. *anima*, *animus* – душа, дух). На основі анімізму виник і дуже поширився культ загробного життя та вшанування померлих, що супроводжувався різноманітними обрядами.

Отже, вивчення зразків первісних знарядь праці і мистецтва, залишків жител, стоянок і перших поховань свідчить, що в палеолітичну епоху, особливо пізнього періоду, людина досягла певного рівня матеріальної і духовної культури, що стало основою для формування й подальшого розвитку економічних і суспільних відносин та культури наступних епох. Значення пам'яток кам'яного віку України для розуміння найдавніших етапів первісної епохи Євразії важко переоцінити. Досліджені тут пізньопалеолітичні об'єкти монументального житлобудування з кісток і бивнів мамонта та оригінальні живопис і музика, а відтак і обрядовий танок та інші види мистецтва, мають всесвітньо-історичне значення.

Примітки

1. *Заець І.І., Рыжов С.Н.* Поселение Трипольской культуры Клищев на Южном Буге. – К., 1992. – 175 с.; *Заець І.І.* Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця, 2001. – 184 с.
2. *Відейко М.Ю.* Трипільська культура: історія дослідження // Енциклопедія Трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т.1. – С.22-78.
3. *Члихов М.О.* Доба найдавнішої людини (епоха палеоліту) // Археологія та стародавня історія України. – К., 1992. – С.41-63.
4. *Смирнов С.В.* Походження культури. Процеси культурогенезу на території України // Історія української культури. – К., 2001. – Т.1. – С.65.
5. Там же.
6. *Гладилин В.М.* Проблемы раннего палеолита. – Новосибирск, 1989. – С.52.
7. *Члихов М.О.* Назв. праця. – С.52.
8. *Черныш А.П.* О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями 1976 г. стоянки Молодово I // У истоков творчества. – Новосибирск, 1978. – С.23.
9. *Окладников А.П.* По поводу открытия А.П. Чернышом образца искусства в мустьерском слое Молодово I // У истоков творчества. – С.25.
10. *Шовкопляс І.Т.* Основи археології. – К., 1972. – С.41-42.
11. *Бибиков С.Н.* Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека. – К., 1981. – С.5-98.
12. Там же. – С.48.
13. Там же. – С.51-86.
14. *Отт М.* С.М.Бібіков: плідне натхнення // Археологія. – 1998. – №4. – С.4-8.

Резюме

В статтє рассказывается о памятниках древнего каменного века на Украине, об изменениях, которые происходили с людьми на протяжении палеолита.

Одержано 7 квітня 2005 р.

ЗВ'ЯЗКИ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРЕМ'ЯНОЇ ІНДУСТРІЇ)

В статті аналізується крем'яна індустрія трипільських племен у Середньому Побужжі, вказується на зв'язки цього регіону з Середнім і Верхнім Подністрів'ям та Південно-Східною Волинною.

Ключові слова: трипільська культура, крем'яна індустрія, Середнє Побужжя.

Носії трипільської культури були одними з найправніших видобувачів і майстрів з обробітку кременю, уміло користувалися крем'яними знаряддями праці, модифікуючи та вдосконалюючи їх. Поряд з іншим, це забезпечило трипільцям той високий рівень розвитку матеріальної культури, який вивів давнє землеробське населення територій України, Молдови та Румунії на передові рубежі історичного прогресу Південно-Східної Європи за доби енеоліту.

Вивчаючи крем'яну індустрію* древніх народів, необхідно розрізняти три послідовних і тісно пов'язаних між собою операції: 1) добування сировини та первинна її обробка; 2) виготовлення знарядь праці; 3) уміння та навички використання крем'яних інструментів у процесі виробництва. Ми зупинимось переважно на двох перших процесах, ставлячи за мету простежити на крем'яному матеріалі зв'язки трипільського населення Середнього Побужжя з навколишніми територіями.

За своєю геологічною будовою Побужжя не належить до багатих на кремійні районів, оскільки регіон розміщений у межах Українського кристалічного щита, де переважають глиняні та суглинкові нашарування¹. Кремійні, як відомо, формуються у вапнякових і крейдових шарах. В часи Трипілля невелику кількість низькоякісної галькової сировини могли добувати з місцевих родовищ. На схід від річища Південного Бугу, зокрема в басейні р.Велика Вись, поблизу сіл Коробчине та Рубаний Міст, О.Цвек виявила кілька комплексів з видобування і первинної обробки кременю². Однак, як показують дослідження колекцій інструментів з різночасових поселень Середнього Побужжя, трипільці віддавали перевагу не місцевій, а принесеній сировині. Імпортування кременю призвело до вста-

* Під поняттям "індустрія" розуміється колекція артефактів (у даному випадку – крем'яних інструментів), яка визначає спільність матеріалу та технології (за: Колпаков Е.М., Бочкарёв В.С., Васкул И.О и др. Классификация в археологии. – М., 1990. – С.61).

новлення тісних економічних, соціальних та культурних зв'язків між локальними групами Трипілля.

На ранніх етапах розвитку культури на Побужжя кремій надходив переважно із середньодністровського каньйону. Тут просто на поверхні зустрічається вдосталь оголених кремнемістких шарів верхніх та корінних сеноманських відкладів³. Ще на початку 1940-х років С.Бібіков, обстежуючи береги Дністра, виявив чимало древніх неглибоких крем'яних шахт і штолень та місць первинної обробки сировини. Найбільші вибірки були зафіксовані на плато гори Білої (Хмельницька обл.)⁴. Копальні енеолітичного часу молдовський дослідник І.Борзіак знайшов і нижче за течією Дністра, поблизу м.Атаки та с.Наславча⁵.

Безсумнівно, басейн Середнього Дністра за кам'яної доби виступав одним з найпотужніших сировинних осередків Південно-Східної Європи. Саме звідси лівими дністровськими притоками почали просуватися вглиб Правобережної України трипільські племена, приносячи на Побужжя дністровський кремій. Матеріали пам'яток кінця раннього етапу АП (Іваньки, Степанівна, Вінниця-1 та ін.) засвідчують, що сировина надходила сюди з ділянки річища від м.Новодністровська до м.Сороки, а також з лівих дністровських приток*.

Більше половини знарядь праці ранньотрипільського часу виготовлялося на відщепях і лише 20–30 відсотків – на коротких (до 10 см) пластинах. Цей факт може вказувати на те, що кремій на Південний Буг транспортувався переважно у вигляді журавчикових (журавчик – *рос.* желвак) конкрецій, “чорнових” нуклеусів чи масивних овальних заготовок-відщепів. Робочі краї інструментів оформлені дрібною ретушшо. В крем'яних наборах спостерігається багато крупних відходів (сколи, відщепи) та екземплярів без чітко виражених слідів утилізації. Подібна традиція виготовлення знарядь праці притаманна багатьом комплексам раннього Трипілля Подністров'я⁶. Це можна пояснити тим, що довкола знаходилося вдосталь крем'яного матеріалу, тому перший-ліпший шматок достатньо було обробити кількома виправними сколами, щоб використати його в якості інструмента. Проведені у цьому плані спеціальні дослідження кременю з поселення Конатківці (верхів'я річки Дерло, ліва притока Дністра) демонструють схожу картину навіть на більш пізньому етапі VI-VII⁷.

Отже, потреба трипільців Середнього Побужжя у кремені на ранньому етапі культури задовольнялася переважно родовищами Подністров'я. Як наслідок, встановилися тісні зв'язки з південними сусідами, вірогід-

* Автор висловлює щирі вдячність В.Ф.Петруню за проведений петрографічний аналіз крем'яного матеріалу.

но, на генетичній основі, оскільки інші категорії знахідок (кераміка, антропоморфна пластика тощо) також досить подібні.

На початку розвинутого періоду переміщення трипільських общин на Південний Буг і далі у східному напрямку поживаються. За участю дністровського елементу на рубежі етапів АП–ВІ у Побужжі склалася своєрідна борисівська група (Плисків-Чернявка, Уланівка, Сорока, Печера, Борисівка та ін.)⁸, де також присутні знаряддя праці з дністровської крем'яної сировини. Однак, ступінь вивченості інструментарію цих пам'яток, як і поселень наступних етапів, залишається ще недостатньою, тому зараз вести предметну мову досить важко.

Ситуація стає зрозумілішою наприкінці етапу ВІ–ВІІ, коли на Побужжя починає активно проникати традиція своєрідного монохромного розпису кераміки⁹. Вона відмінна від попередньої поліхромії, що добре виражено, наприклад, у матеріалах Кліщева¹⁰ та деяких інших поселень.

Переорієнтація на більш якісні туронські халцедоноліти Верхнього Подністрів'я та Південно-Східної Волині відбулася зовсім не випадково. Як показують археологічні дослідження, проведені В.Круцом та С.Рижовим, на етапі ВІ–ВІІ активізувалось освоєння трипільцями кремне- та соленосних регіонів Передкарпаття і Волині¹¹. Фахівці окреслили тут своєрідну верхньодністровську локальну групу трипільських пам'яток етапів ВІ–ВІІ – СІ¹². Археологи-петрографи В.Конопля та Б.Василенко, обстежуючи Верхній Дністер аж до Покуття, виявили понад 150 трипільських поселень, також датованих етапами ВІ–ВІІ – СІ¹³.

Поблизу багатьох з них знаходилися сліди давніх вибірок та місця попередньої обробки кременю. Вперше в Україні тут задокументовано глибоке штольневе видобування кременю у великих масшгабах. Наприклад, неподалік с.Буківне на Івано-Франківщині у каньйоні Дністра названі дослідники зафіксували шар чорного і темно-сірого туронського кременю 100-метрової довжини та 277 штолень довкола. Первинний обробіток породи відбувався поряд зі штолнями, на майданчиках-майстернях. В.Конопля зазначає, що тут знайдено й підготовлені до транспортування пренуклеуси¹⁴.

Вочевидь, обробіток кременю провадився не тільки поблизу копалень, а й у спеціальних майстернях на поселеннях, що підтверджено археологічними дослідженнями в Незвисько, Комарово, Бабині (Попове Поле)¹⁵. Нездатними є висновки про те, що у верхів'ях Дністра та на півдні Волинської височини існували поселення, які цілком спеціалізувалися на добуванні, обробці та експортуванні кременю. Одне з таких поселень розташоване неподалік від с.Бодаки теперішнього Збаразького району Тернопільської області. "Велике число крем'яних виробів, знарядь, невиконаних"

ристаних у роботі, вказує на те, – висновує дослідниця пам'ятки Н. Скакун, – що вся крем'яна продукція не могла бути використана на господарські потреби всередині селища. Це є доказом існування в епоху розвинутого Трипілля населених пунктів, мешканці яких не тільки забезпечували себе усім необхідним, але й займалися спеціалізованою діяльністю, зокрема виробництвом крем'яних виробів, що були продуктом всередині та між-племінного обміну, напрямок якого ще належить з'ясувати”¹⁶.

Проведені на Побужжі дослідження показують, що транспортуватися цей кремій міг саме сюди. З Бодаками (або однотипними пам'ятками) простежується тісний зв'язок середньобузьких поселень ворошилівського типу, перед усім через схожі керамічні комплекси. В колекціях обопільно присутні бомбоподібні кубки з чорнофарбовим лицьовим і метопним (“сегментним”) орнаментом, широкогорлі горщики і кратери з листоподібними хрестами, опуклобокі амфори з лійчастими вінцями, що оздоблені по тулубу S-подібною спіраллю, грушоподібні посудини з високими циліндричними вінцями і пазом над плічками, зооморфні та сферо-конічні миски, “біноклі”, кухонні горщики з “перлинами” на вінцях та “гірляндами” під ними тощо¹⁷.

Отже, повна переорієнтація на волинський кремій відбулася, на наш погляд, на етапі VII. У матеріалах поселень Сосни, Лісне, Ворошилівка та ін. понад 90% кременю має південно-західне та західне походження. Наприклад, у Ворошилівці найбільше зафіксовано смугасто-плямове сірого (опакового, непрозорого і прозорого) дрібнозернистого туронського кременю з корінних осадково-діагенетичних родовищ, розташованих південно-західніше (з виходом у долину Дністра), західніше та північніше щодо верхів'їв Південного Бугу. Трапилася незначна кількість чорного непрозорого та сірого прозорого кременю, виходи якого на поверхню відомі від м.Новодністровська до м.Новоград-Волинського.

Зовсім мало знайдено у Ворошилівці брунатно-димчастого дотуронського кременю, який у природі зустрічається на берегах Дністра від с.Бернашівки (Вінницька область) до с.Незвисько (Івано-Франківська область). Так само й у Соснах: помітна кількісна перевага волинського кременю. З родовищ середньодністровського каньйону на Сосонське поселення потрапило лише кілька екземплярів білого, блакитно-білого та блакитно-сірого кременю сеноманських відкладів. На поселеннях початку етапу CI (Лисогірка, Курилівка, Кожухів, Городище-2 та ін.) дністровська сировина практично відсутня. Тут повністю “панує” волинський кремій.

Починаючи від етапу VII, у Середньому Побужжі відмінною стала й технологія виготовлення інструментів. Стабільно переважають інструме-

нти на пластинах великого та середнього розміру правильних пропорційних форм. Вдосконалюється специфічна техніка струменистої ретуші, відмінної від дрібної лускової, характерної для ранньотрипільського часу. Загалом, ці технологічні зміни пов'язані з глобальними процесами розвитку крем'яної індустрії і прилученням давнього населення Побужжя за посередництвом своїх постачальників до традицій енеолітичних культур Балкано-Дунайського кола.

На поселеннях ворошилівського і курилівського типів середньобузької локальної групи використовувалися знаряддя праці (ножі, кінцеві скребки, вкладиші до серпів, свердла-розвертки), виготовлені переважно на довгих (до 15–20 см) трапецієподібних у перетині широких пластинах, менше – на великих відщеплах (бокові скребки, різці). Робочі краї оформлялися найпрогресивнішою на той час технікою довгої струменистої ретуші: майстер спрямовував ретушер від спинки до черевця перпендикулярно повздовжній вісі пластини. Навіть неспеціалісту помітно, як давній каменярь уміло загострював інструмент. Зовсім небагато (у порівнянні з комплексами ранніх пам'яток Трипілля Середнього Побужжя) трапляється відходів – сколів, відщепів, лусок. Великою рідкістю є нуклеуси.

У контексті досліджуваного питання заслуговує на увагу крем'яна майстерня, розкопана на поселенні Ворошилівка у 1984 році. Вона знаходилася на північній околиці поселення, поблизу невеликої наземної споруди №4. Майстерня була обладнана у ямі, діаметром близько 2-х м та глибиною 1,3 м від денної поверхні. По центру, на земляному столику, лежав плаский камінь, розміром 20x14x10 см, а довкола – ще 25 хаотично розкиданих невеликих камінців, 3 крем'яних відбійники, два поламані інструменти на пластинах, кілька скребків на відщеплах, наконечник до стріли та більше сотні дрібних сколів. Але жодного нуклеуса! Отже, Ворошилівська майстерня спеціалізувалася не стільки на безпосередньому виготовленні, як на ремонті та переробці знарядь праці. Дійсно, в колекції крем'яних знарядь Ворошилівки, а також у Лисогірці та Курилівці, знаходимо ножеподібні пластинки, що ремонтувалися до чотирьох разів, чого не відмічено на інструментах з більш ранніх трипільських поселень Середнього Побужжя.

Усе це дозволяє припустити, що на Побужжя кремій доставлявся не журавчиками-конкреціями, навіть не нуклеусами, а у вигляді сколотих пластин-заготовок. Чому так? Відповідь очевидна: кремій надходив здалеку, тому зайва вага непотрібна. Якщо при транспортуванні з Дністра сировина могла надходити максимум за 2–3 піших дні (від Новодністровська до Вінниці, наприклад, пряма відстань становить 104 км), то кремій

з Південно-Східної Волині на Південний Буг переносився вдвічі довше (навіпростець від Кременця до Вінниці – 220 км)*.

Принесений здалеку креміль досить високо цінувався, хоча у нас немає підстав говорити про його дефіцит, зокрема на поселеннях середньобузької групи. Крем'яні пластини ретельно обробляли, поламані інструменти ремонтували, повністю утилізуючи сировину. Зазначимо, що у найпізніші трипільські часи (етап СІ) практика постачання кременю та ставлення до нього у мешканців Побужжя суттєво не змінилися. Згадаймо, хоча б, відомий “скарб” великих ножеподібних пластин, сколотих з одного нуклеуса, який був дбайливо загорнутий у тканину чи шкіру і схований у ямі під долівкою наземного житла в Сандраках¹⁸.

Переорієнтація на верхньодністровські та південноволинські родовища для трипільців Середнього Побужжя була спричинена не тільки високою якістю сировини. Існування тісних зв'язків із західними сусідами підтверджується керамічними виробами. Для пам'яток етапу ВІІ обох регіонів характерними є випуклобок посудини (амфори, кубки, кратери, шоломоподібні покривки), прикрашені практично по усьому тулубу чорнофарбовим декором у вигляді S-подібного закруту, “совиноного ліку”, метопними композиціями. Промовистою ознакою культурної близькості виступає розповсюдженість орнаментального стилю a_2 (за Г.Шмідтом), у якому чорнофарбовий візерунок облямований тонкою білою лінією. Крилаті ввігнуті вінця кратерів та амфор ззовні та зсередини оздоблювалися краплеподібними фестонами, напівсферичні і сферо-конічні миски – хрестами-овалами, також часто з білим облямуванням.

Чимало схожостей між середньобузькою та верхньодністровською локальними групами Трипілья знаходимо у морфології та оздобленні антропоморфних статуєток на веретеноподібній нізці (голова-защип, груди-наліпи, ретельно виліплена ступня, “фартушок” на стегнах). І, що важливо, в обох регіонах була досить розвинута практика заглибленого домобудівництва. Особливо багато аналогій мають парні ями та землянки, які змикаються у вигляді цифри “8”.

У подальших дослідженнях варто ще з'ясувати, яку роль відігравали трипільські племена Середнього Побужжя у розповсюдженні кременю

* Ми не виключаємо можливості організації трипільцями проміжних пунктів на шляху транспортування, навіть майстерень, де сировина проходила якісь стадії обробки. Б.Жураковський пропонує вважати такою крем'яну майстерню на р.Мурафа, поблизу групи поселень в околицях сіл Калитинка, Покутино та Садківці Шаргородського району Вінницької області. (Див.: Жураковський Б. Вузли трипільських поселень на річці Мурафа // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнар. конф. – К., 2003. – С.49).

в напрямку до Дніпра, адже й тут порівняно часто трапляється занесена волинська сировина¹⁹, подекуди навіть поряд з місцевим (“канівським”) кременем²⁰. Перспективним є вивчення питання про зворотні стосунки побузких трипільців зі своїми західними сусідами, зокрема, на яких умовах (родинних, економічних і т.п.) сюди надходив кремій.

Таким чином, дослідження крем'яної індустрії показало, що трипільське населення середньої течії Південного Бугу підтримувало тісні зв'язки з мешканцями багатих на поклади кременю регіонами впродовж усієї історії свого розвитку. Вдалося прослідкувати динаміку зміни у напрямку зв'язків: на ранніх етапах розвитку культури переважав південний вектор (Середнє Подністрів'я), а у період розвинутого Трипільля – західний (Верхнє Подністрів'я та Південно-Східна Волинь).

Примітки

1. Середнє Побужжя / за ред. Г.І.Денисика. – Вінниця, 2002.
2. *Цвек О.В.* Дослідження поселень трипільської культури в басейні Південного Бугу // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С.130-131; *Цвек Е.В., Мовчан І.І.* Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке: Тез. докл. – СПб., 1997. – С.142-144.
3. *Бондарчук В.Г.* Геологія України. – К., 1959. – С.251, 252.
4. *Бибииков С.М.* Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье // Sbornik narodního muzea v Praze. – 1966. – №1/2. – С.3-7.
5. *Борзисяк І.А.* Каменное сырье для изготовления орудий труда и оружия на этапе неолита-энеолита на юго-западе СССР // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – К., 1991. – С.39-40.
6. *Збенович В.Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989. – С.47-60.
7. *Гусев С.О.* Трипільське поселення Конатківці в Подністрів'ї // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С.310-314.
8. *Черныш Е.К.* Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР (далі – КСИА). – 1975. – Вып.142. – С.3-10.
9. *Рижов С.* Трипільські пам'ятки Пруто-Дністровського регіону (кінець етапу ВП – етап СІ) // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С.37.
10. *Заец І.І., Рижов С.Н.* Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. – К., 1992. – С.162.
11. *Круц В.А., Рижов С.Н.* Исследование памятников трипольской культуры в бассейне Случи // АО за 1977 год. – М., 1978. – С.341; *Круц В.О., Рижов С.М.* Пам'ятки

трипільської культури Східної Волині // *Минуле і сучасне Волині: Тези доп.* – Луцьк, 1988. – С.105-108.

12. *Круц В.А., Рыжов С.Н.* Трипольські пам'ятники Верхнього Подністров'я // *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп.* – К., 1989. – С.103-104.; *Круц В.О., Рыжов С.М.* Внерхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки з населенням полгарської і лендельської культури // *Археологія.* – 1997. – №2. – С.23-32.

13. *Конопля В.М.* Обробка кременю населенням трипільської культури Південно-Західного Поділля // *Десята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп.* – Вінниця, 1991. – С.21-22; *Василенко Б.А.* Видобування і обробка кременю на Правобережжі Верхнього Подністров'я в енеоліті // *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп.* – К., 1989. – С.38.

14. *Конопля В.М.* Первісні кремнедобувні шахти Прикарпаття // *VII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доп.* – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.4-5.

15. *Черныш Е.К.* Трипольские мастерские по обработке кремня // *КСИА.* – 1967. – Вып.111. – С.60-66.

16. *Скакун Н.Н., Старкова Е.Г., Салзун А., Матеева Б.* Бодаки – поселение-мастерская на северо-западе Трипольской культуры // *Трипільський світ і його сусіди: Тези доп.* – Збараж, 2001. – С.55.

17. *Скакун Н.Н., Старкова Е.Г.* Особенности керамического комплекса трипольского поселения Бодаки // *Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнар. конф.* – К., 2003. – С.148-160.

18. *Лагодовська О.Ф.* Пізньотрипільське поселення у с.Сандраки // *АП* – 1956. – Т.6. – С.123-124.

19. *Budziszewski J.* Flint materials from cemeteries of the Sofievka Type // *Baltic-Pontik Studies.* – 1995. – Vol.3. – P.148-190.

20. *Пічкур Є.В., Шидловський П.С.* Комплекс кремнеобробки поселення Пекарі II // *Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнар. конф.* – К., 2003. – С.124, 126.

Резюме

В статтє анализируєтєся кремневая индустрия трипольских племен в Среднем Побужье, указывается на связи этого региона из Средним и Верхним Поднестровьем и Юго-Восточной Вольнойю.

Одержано 7 квітня 2005 р.

ПОХОВАННЯ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ ВЕЛИКА СЛОБІДКА

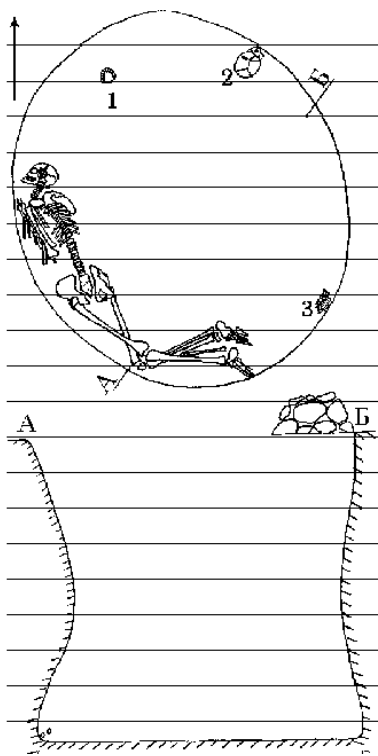
У статті досліджується поховальний обряд ранньоскіфського часу у Середньому Подністрів'ї на прикладі розкопок поселення Велика Слобідка, які проводилися у 80-х рр. ХХ ст. під керівництвом І.С.Винокура.

Ключові слова: скіфська доба, поховальний обряд, Середнє Подністрів'я.

Спільною експедицією Інституту археології НАН України (1980 р., керівник Д.Н.Козак) і Кам'янець-Подільського університету (1981–1984 рр., керівник І.С.Винокур) проводились дослідження поселення біля с.Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельниччини. Пам'ятка розташована за 2 км на північ від села в урочищі Солонці й займає південний схил пагорба над лівим берегом р.Мукші за 1,5 км до її впадіння в Дністер. Селище площею 5 га являє собою багатошарову пам'ятку, представлену культурними нашаруваннями: трипілля, ранньоскіфського часу, рубежу та перших століть нашої ери й середньовічних слов'ян V–VIII ст. Матеріал, що відноситься до рубежу нашої ери, частково уже опублікований¹.

В даній роботі мова йде лише про один із об'єктів, пов'язаних з культурними залишками скіфської епохи. Сліди цього часу помітно представлені на усій території поселення. Зокрема, під час дослідження житла №24, яке відноситься до рубежу нашої ери, на долівці та біля пічки окрім типової ліпної кераміки, характерної для цього періоду, знайдено цілу серію уламків ліпної кераміки початку раннього заліза (миски із загнутим в середину вінчиком, горщики з орнаментованим валиком по вінчику чи тулубу та ін.). За межами житла знаходились три різновеликі ями глибиною від 0,3 до 1,2 м та діаметром від 1 до 1,4 м, в яких разом із кістками тварин були знайдені і фрагменти ліпної кераміки як скіфського часу, так і рубежу нашої ери. Після подальшої розчистки житла та розбирання печі-кам'янки було встановлено, що воно перекривало ще дві, практично однотипних, господарських ями. Як виявилось, їх розміри становлять 1,5х1,8 м, глибина – 1,5 м, кожна із незначним розширенням донизу. Судячи по стратиграфії та по заповненню, вони функціонували до спорудження житла. Крім того, в одній із ям, що частково розмішувалась під південною частиною печі-кам'янки, було виявлено захоронення.

Тут на глибині 1,45 м в північно-східному секторі ями виявлено людський череп. Він був поставлений на основу, лицевими кістками впритул

*Рис. 1. План поховання у ямі на поселенні Велика Слобідка:
1 – нижня щелепа, 2 – черепа,
3 – кістки зайця.*

дини сірого кольору, прикрашений розчленованим валиком з проколами (Рис.2,8), інший – стінка коричневого тюльпаноподібного горщика з розчленованим валиком по тулубу (Рис.2,6). Тут же було знайдено заготовку для кістяної проколки довжиною 8,4 см, в перерізі підпрямокутної форми (Рис.2,3). Крім згаданих керамічних зразків в заповненні ями зустрічались також вінчики чорнолощених мисок із сильно загнутим в середину краєм (Рис.2,4), миски світло-коричневого кольору ззовні, чорним лощінням всередині та ледь помітним нахилом вінця до середини (Рис.2,5). Знайдено частину масивного черпака з петельчатою ручкою та злегка відігнутим вінцем. Він із світлорозчленованим лощенням ззовні та чорним всередині (Рис.2,2). У заповненні трапився фрагмент шийки сірого тюльпаноподібного горщика з проколами по вінчику (Рис.2,1). Знайдені матеріали

до стінки ями. В північно-східному секторі, за 30 см від стінки, знаходилась його нижня щелепа. На глибині 1,5 м, в південній частині ями, де підбій був дещо більший порівняно з протилежною стороною, розчищено кістяк дорослої людини. Складалось враження, що тіло ніби втиснули у цей незначний проміжок під стінкою. Скелет лежав на правому боці, повернутий лицем до стінки. Ліва нога злегка, а права – під прямим кутом зігнута в колінах та відхилена назад. Плечові кістки двох рук витягнуті вздовж тіла, а кістки передпліччя спрямовані до підборіддя. Голова була закинута назад таким чином, що шийний відділ хребта знаходився майже під прямим кутом до грудних хребців. Від цього скелет набув неприродного положення. Покійник лежав немовби півмісяцем відповідно до округлих контурів ями, головою у північному напрямку (Рис.1).

Під обома ногами виявлені два фрагменти ліпної кераміки. Один із них – вінчик банкоподібної посу-

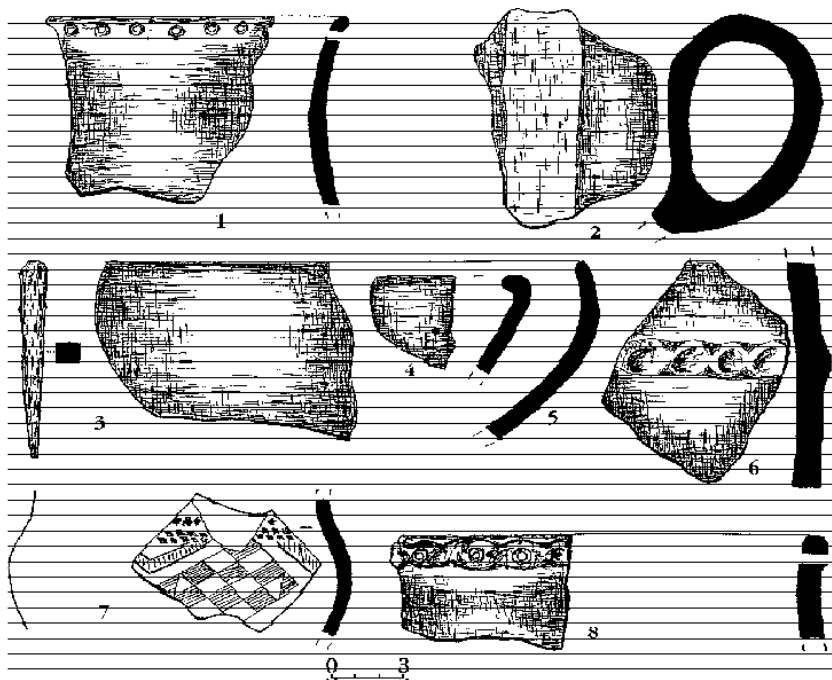

Рис. 2. Речі, які були знайдені під тілом та в заповненні ями.

відносяться до передскіфського й ранньоскіфського часу і достатньо відомі на пізньочорноліських пам'ятках як Середнього Подніпров'я, так і Середнього Подністров'я². Цікава знахідка стінки чорнолощеної корчажки (черпака?), орнаментованої по плечиках двома різновидами штампу: зубчастим у дві лінії та хрестоподібним в одну. Під ними по тулубу прокреслено геометричний орнамент у вигляді великої ромбічної фігури, в яку вписано менші ромби, заштриховані паралельними лініями у шахматному порядку. А ромби, розміщені у гострих кутах, в свою чергу розділені на два трикутники, один з яких теж заштрихований. Цей малюнок доповнюється зигзагоподібними смугами, заповненими поперечними рисками (Рис.2,7). Такі посудини більше відомі на Жаботинських старожитностях³. Наведені аналогії визначають культурну приналежність могили та її дату в межах VIII ст. до н.е.

Під південно-східною стінкою, тобто в проміжку між додатковим черепом та кістками ніг основного захоронення, були розчищені рештки скелета зайця. А на відстані 1,2 м від ями збереглися залишки вогнища,

яке ми пов'язуємо із захороненням. Його діаметр – 0,6 м, потужність горілого шару – 0,2 м.

Таким чином, по всьому зовнішньому контуру ями знаходились людські та тваринні кісткові рештки. Певна послідовність у їх розміщенні та виключність пози основного поховання наводять на думку про його можливу насильницьку смерть, що може свідчити про перетворення господарської ями у місце жертвоприношень та інших ритуальних дійств, пов'язаних із різними культами (предків, землеробства, мисливства, тощо). Це опосередковано може підтверджуватись наявністю вогнища, додаткового черепа, скелета зайця.

На території Південно-Східної Європи практика масових поховань на поселеннях відома ще з неолітичних та ранньонеолітичних культур⁵. Продовжувалась вона і пізніше. С.С.Березанська повідомляє про жертвні ями із похованнями тварин та людей на поселеннях часів бронзи Усове Озеро⁶ та Пустинка⁷. На поселенні “Дикий Сад” зафіксовано використання людських останків в культовій практиці – у формі поховань в спеціальних ямах під підлогою жител; поховання в “засипці” жител та поховання в ямах за межами житлових споруд⁸.

В бронзовому віці на деяких поселеннях Центральної Європи відкриті поховання дітей та дорослих. В культурах полів поховань обряд тілопокладення взагалі є рідкісним, проте в окремих випадках він практикувався на поселеннях, причому нерідко супроводжувався розчленуванням та вилученням певних частин тіла⁹.

Закономірно, що така ж традиція продовжується на пам'ятках раннього залізного віку. Відомі такі поховання в культурі Козія-Сахарна. Одне на поселенні в Сахарна-Дялул Менестерій, де в дзвоноподібній ямі скорчено на правому боці лежав людський кістяк¹⁰. Два захоронення і маса людських кісток виявлено в ямах на поселенні Хлінжень II Ла Шанц. В ямі №84 на глибині 0,95–1,10 м на лівому боці знаходився скорчено скелет чоловіка без черепа і без кісток правої руки з північно-західною орієнтацією. В ямі з підбоям №89 на глибині 1,55 м було парне поховання. Тіла лежали скорчено на спині головами в різних напрямках: один – на схід, інший – на північний захід. Біля одного із скелетів знайдено амулет із закам'янілої тваринної кістки¹¹.

Про три скорчені поховання на правому боці в західному напрямку на поселенні в Непоротово пише Л.І.Крушельницька. Зокрема в ямі №12, яка була прикрита кількома каменями, на глибині 1,45 м лежав непропорційно розвинутий скелет людини (велика голова, мале тіло). Покійник мав з правої сторони розбиту лобову кістку та щелепу, деякі кістки обпалені. Біля голови покійника стояв горщик. Долівка ями була вимазана

глиною, а над тілом споруджене шатро. У ямі №10 на глибині 0,7–1 м знаходилось друге поховання. Це був чоловік міцної статури. У випростаному стані довжина скелета дорівнювала б 2 м. Поблизу голови стояв горщик. Третє поховання виявлено під стіною житла №6. Зверху воно було закладене камінням, під яким на глибині 30 см знаходився прикритий зернотеркою кістяк. Він, як і у першому випадку, дещо непропорційний, кістки ніг zdeформовані, до того ж, як і у Великій Слободі, голова сильно завернута назад. Біля голови безпосередньо на кістяку лежав горщик, а ще один знаходився в ногах¹².

Під час дослідження Г.І.Смирною поселення у Долинянах на глибині 1 м в північно західній частині ями №28 знайдено групове поховання жінки з трьома дітьми. Жінка лежала скорчено, на правому боці, головою на південний захід. Тіло, як і у Великій Слободі, було втиснуте у підбій ями, з тією лиш різницею, що не лицем, а спиною до стінки. Перед кістяком в скорченому стані були скелети дітей 3-х, 6-ти та 14 років, біля двох із них знаходився поховальний інвентар (бронзові кільця)¹³. У ямі №30, що в первісному стані діяла як опалювальна споруда, на глибині 0,9 м було захоронено, або, як зазначає дослідниця, вкинуто розчленований скелет чоловіка. Він лежав на спині в східному напрямку. Ліва рука та ступня були відрубані та знаходились в південно-західній частині ями¹⁴.

Щось подібне зустрічаємо у землянці поблизу с.Оселівка, дослідженій Г.Ф.Нікітіною. Тут в ямі, яка ледь вписувалась у простір сіней двохкамерної землянки, на глибині 2 м знаходились кістки розчленованого скелета: верхня частина черепної коробки знаходилась в східній частині ями, уламки нижньої челюсті, стегнових кісток та хребці – в західній¹⁵.

На Севиринівському городищі М.І.Артамоновим розкопано поховання жінки з дитиною біля грудей, кістяк був у скорченому положенні. За словами робітників кар'єру, які працювали в цій частині городища, тут часто траплялись людські черепи¹⁶. Тому відносити поховання з кам'яними конструкціями до черняхівської культури досить проблематично.

Були захоронення і на Немирівському городищі, два з яких – у кам'яних ящиках. Але, за останніми даними Г.І.Смирної, вони іншого часу, ніж саме городище. Не виключено, що тут має місце певна заплутаність. Адже з часу відкриття поховань минуло майже сто років і могли бути допущені помилки у фіксації матеріалів ще в час розкопок¹⁷.

А.І.Тереножкін згадує про поховання в господарчій ямі на Тясминському городищі. Тіло підлітка лежало скорчено на боку, у південно-східному напрямку¹⁸.

С.С.Бессонова та С.А.Скорий повідомляють про два скелети, що лежали ниць, головами направлені у різні сторони, в ямі на Мотронинському

городищі, в засипці якої було знайдено п'ять глиняних млинців та частину людського черепа. В іншій ямі також знаходився кістяк чоловіка лицем вниз і так само, як і у Великій Слободі, із неприродно зігнутою шийною частиною хребта¹⁹.

З словами А.М.Москаленка, на Архангельському городищі в підлозі великої культової споруди в одній із трьох ям глибиною 1,5 м поміж звичайними речами (черепки, кістки тварин) лежав кістяк дорослої людини²⁰.

За спостереженням І.П.Русанової, на поселеннях Лісостепу в подібних ямах зустрічаються, разом зі скелетами людей старшого віку, кістки коней та собак, а на пізньоскіфських пам'ятках в Нижньому Подніпров'ї та Криму – кістки дрібної рогатої худоби та поховання дітей. На Козирському городищі під підлогою будинків в горщиках або в звичайних ямах були дитячі поховання, деколи по кілька в одному приміщенні. На городищі Чайка в ямах або за спеціальними огорожами в кутках жител ставили не тільки кістки тварин, посуд, амфори, але й у двох випадках знайдено дитячі поховання. На городищі Неаполь поблизу кам'яної огорожі жертovníка в амфорі та в горщику знаходились знову ж таки два дитячих поховання²¹.

Майже всі наведені приклади інтерпретуються авторами як культові поховання у жертovníх ямах. Очевидно це стосується більшості випадків, до яких належить і розглянуте нами поховання у Великій Слободі. Проте, на поселеннях могли здійснюватись і звичайні захоронення. За деякими критеріями (супроводжуючий матеріал, стандартність пози, параметри кістяка та умови поховання) можна очевидно виділити групу могил, які б не були обтяжені тим чи іншим магічним змістом, і які можна віднести до звичайних поховань у господарчих ямах на поселеннях. До таких могли б належати поховання в Сахарна-Дялул Менестерій, одне із поховань Непоротовської групи в ямі №10 із Тясминського городища, Долянське поховання та подібне до нього із Севиринівського городища.

Загалом же захоронення на поселеннях в давні часи були загальноприйняті. У деяких суспільств такі поховання були в особливій пошані. Наприклад, в культурах ранніх землеробів Середньої Азії та Стародавнього Сходу на поселеннях розташовувались навіть цілі могильники, де зафіксовані різноманітні форми захоронень (поховання в окремих посудинах, склепах, т.з. толосах) представників усіх соціальних верств (дітей, дорослих, воїнів, жінок) тощо²². Саме похованнями на поселеннях іноді намагаються пояснити незначну кількість могильників архаїчно-скіфського часу в Подністрів'ї²³. І хоча розкопки поселень на нашій території не дають таких масових прикладів, нема сумнівів, що значна кількість поховань здійснювалась прямо в місцях проживання. Особливо це мог-

ло відбуватися в якихось неординарних ситуаціях, або ж стосувалося близьких та найбільш поважних й авторитетних людей для сім'ї чи общини, що в свою чергу повинно було допомогти живим стійко перенести втрату, вселяло силу та впевненість, забезпечувало зв'язок з померлими.

Відголоси даної традиції збереглися до наших днів. Інакше як можна пояснити поховання відомих діячів на давно закритих кладовищах в центральних районах міст, загиблих воїнів – посеред населених пунктів, представників духовенства – в храмах. В цьому проявляється небажання громади віддалити від себе тіла цих людей, запобігти перериванню духовних зв'язків, а також для полегшеного доступу до “священних” могил.

Примітки

1. *Козак Д.Н., Мегей В.П.* Слов'янське поселення Велика Слобідка I на Середньому Дністрі // Археологія. – К., 1987. – №59 – С.60-67; *Винокур И.С., Мегей В.Ф.* Об историко-культурной интерпретации памятников Среднего Поднестровья рубежа и первых веков новой эры // Славяне и Киевская Русь. – К., 1990. – С.120-127.

2. *Тереножкин А.И.* Передскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – Рис.36 (2), 39 (9), 41 (14); *Смирнова Г.И.* О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре (По материалам поселения Днестровка-Лука) // АСГЭ. – 1984. – Вып.25. – Рис.4 (13), 5 (10), 11 (11); *Смирнова Г.И.* Новые данные о поселении у с.Долиняны (по материалам раскопок 1977–1978 гг.) // АСГЭ. – 1981. – №2. – С.44; *Крушельницька Л.І.* Чорноліська культура Середнього Придністров'я. – Львів, 1998. – Рис.53 (1), 100 (16).

3. *Смирнова Г.И.* О формировании позднечернолесской культуры... – Рис.8 (2); *Крушельницька Л.І.* Чорноліська культура... – Рис.22 (1); *Ильинская В.А.* Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин. – К., 1975. – Таб.ХХVI(6), VI(16).

4. *Винокур И.С., Мегей В.Ф.* Отчет о раскопках 1982 года на поселении рубежа и первых веков новой эры у села В.Слобода Каменец-Подольского района Хмельницкой области. – Каменец-Подольский, 1983. – С.1-3.

5. *Збенович В.Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989. – С.46.

6. *Беззанская С.С.* Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северном Дону. – К., 1990. – С.87-89.

7. *Беззанская С.С.* Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. – К., 1974. – С.85-89.

8. *Гребенников Ю.С., Матвиеенко Л.В.* Погребальный обряд населения Степного Побужья в конце бронзового – начале железного века // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.) (Материалы III Международной конференции). – Тирасполь, 2002. – С.186.

9. *Монгайт А.А.* Археология западной Европы. Бронзовый и железный века. – М., 1974. – С.53,70.

10. *Кашуба М.Т.* Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // *Stratum plus*. – 2000. – №3. – С.270, 412.
11. *Кашуба М.Т., Галычева Н.В.* Глинженъ II. Многослойный памятник Среднего Поднепровья. – Тирасполь, 1995. – С.19. – Таб. XXXVI, XXXVII.
12. *Крушельницкая Л.И.* Черноліська культура... – С.33, 39, 51, 145.
13. *Смирнова Г.И.* Новые данные о поселении... – С.44.
14. *Смирнова Г.И.* О работах на раннескифском поселении у с. Долиняны в 1985 и 1987 гг. // АСГЭ. – 1998. – №33.
15. *Никитина Г.Ф.* Землянка скифского времени у с. Оселивка Черновицкой области // СА. – 1979. – С.241-249.
16. Археологічні дослідження на південному Поділлі в 1948 р. // Археологічні пам'ятки УССР. – 1952. – Т.IV. – С.193.
17. *Смирнова Г.И.* Скифское поселение на Немировском городище: общие данные о памятнике // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1997. – Вып. VI. – С.116.
18. *Тереножкин А.И.* Назв. праця. – С.43.
19. *Бессонова С.С., Скорый С.А.* Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.). – Киев; Краков, 2001. – С.8, 22.
10. *Москаленко А.Н.* Памятники скифского времени на Среднем Дону // КСИА АН УССР. – 1955. – Вып.4, – С.69.
21. *Русанова И.П.* Истоки славянского язычества. Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. – Черновцы, 2002. – С.130, 139-141.
22. *Алекшин В.А.* Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. – Л., 1986. – С.17-157.
23. Археологічні дослідження... – С.193.

Резюме

В статье исследуется погребальный обряд раннескифского времени в Среднем Поднепровье на примере раскопок поселения Большая Слободка, которые производились в 80-х гг. XX в. под руководством И.С.Винокура.

Одержано 4 квітня 2005 р.

ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ ПОБЛИЗУ с.КОРОЛІВКА ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті публікуються матеріали поселення пізнього етапу культури карпатських курганів, яке досліджувалося автором поблизу с.Королівка Коломийського району Івано-Франківської області.

Ключові слова: культура карпатських курганів, IV–V ст. н.е.

Поселення, розташоване на схід від с.Королівка в урочищі “Синівські облуги”, на мису першої тераси лівого берега р.Косачівка, було відкрите Б.П.Томенчуком у 1979 р. Судячи з поширення керамічних уламків, селище тягнеться вздовж берега річки смугою довжиною в 500 м і 70–80 м завширшки. У 1982 р. автором статті тут була досліджена площа у 200 кв. м, на якій виявлено залишки п’яти заглиблених споруд і двох господарських ям (Рис.1).

Напівземлянка №1 (Рис.2, 1) розташована в центральній частині поселення. Це споруда прямокутної в плані форми, орієнтована (з деяким відхиленням) кутами за сторонами світу (Рис.3). Довжина її сторін: північно-східної – 2,5 м, південно-східної – 2,9 м, південно-західної – 3 м, північно-західної – 2,5 м. Глибина земляного котловану 0,75 м від сучасної поверхні. По кутах споруди виявлено ями від стовпів круглої в плані форми, глибиною 0,15–0,30 м від рівня підлоги і діаметром 0,3–0,4 м. В центральній частині об’єкту розчищено ще 4 круглі в плані ямки діаметром 0,2–0,25 м і глибиною 0,1–0,2 м від рівня підлоги. Західний кут котловану займав материковий останець із двох сходинок висотою 0,2 м, в якому було влаштовано кругле заглиблення діаметром 0,6 м, викопане до рівня підлоги. Заповнення споруди складав темний гумусований ґрунт. В ньому знайдені фрагменти гончарної столової та кухонної кераміки, уламки посудин для зберігання зерна, один вінець ліпного горщика (Рис.6, 8), уламок ручки світлоглиняної амфори, прясло, виготовлене з стінки сірої гончарної посудини, діаметром 5,3 см (Рис.6, 15), пірамідалне керамічне грузило конічної форми з обламаним верхом, висотою 5,85 см (Рис.6, 9), залізний ніж довжиною 9,6 (Рис.8, 11), кістки тварин.

Напівземлянка №2 (Рис.2, 2) була виявлена на відстані 18 м на захід від напівземлянки №1. Вона мала прямокутну в плані форму й була орієнтована кутами за сторонами світу. Її розміри – 3,5х3,1 м, глибина від сучасної поверхні – 0,8 м. Споруда заглиблена в материк на 0,25–0,3 м. Котло-

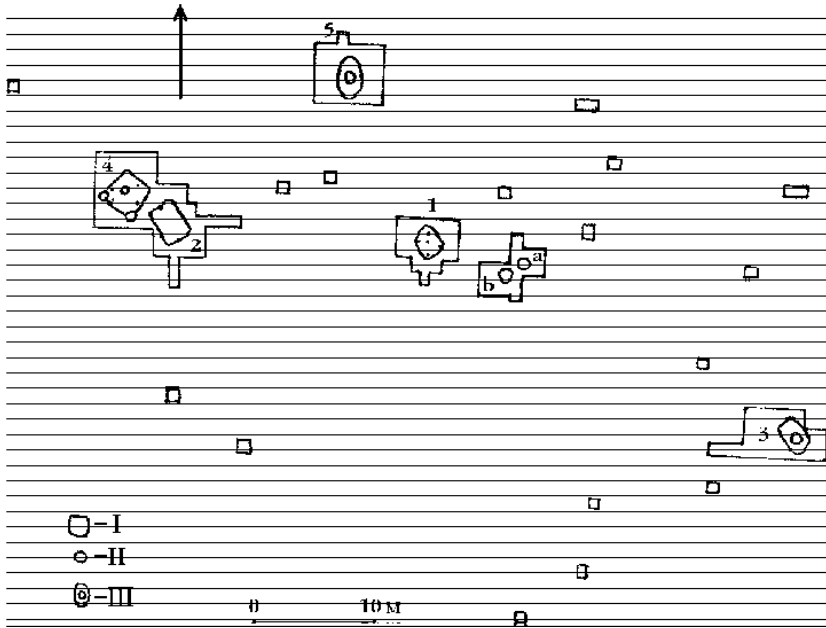
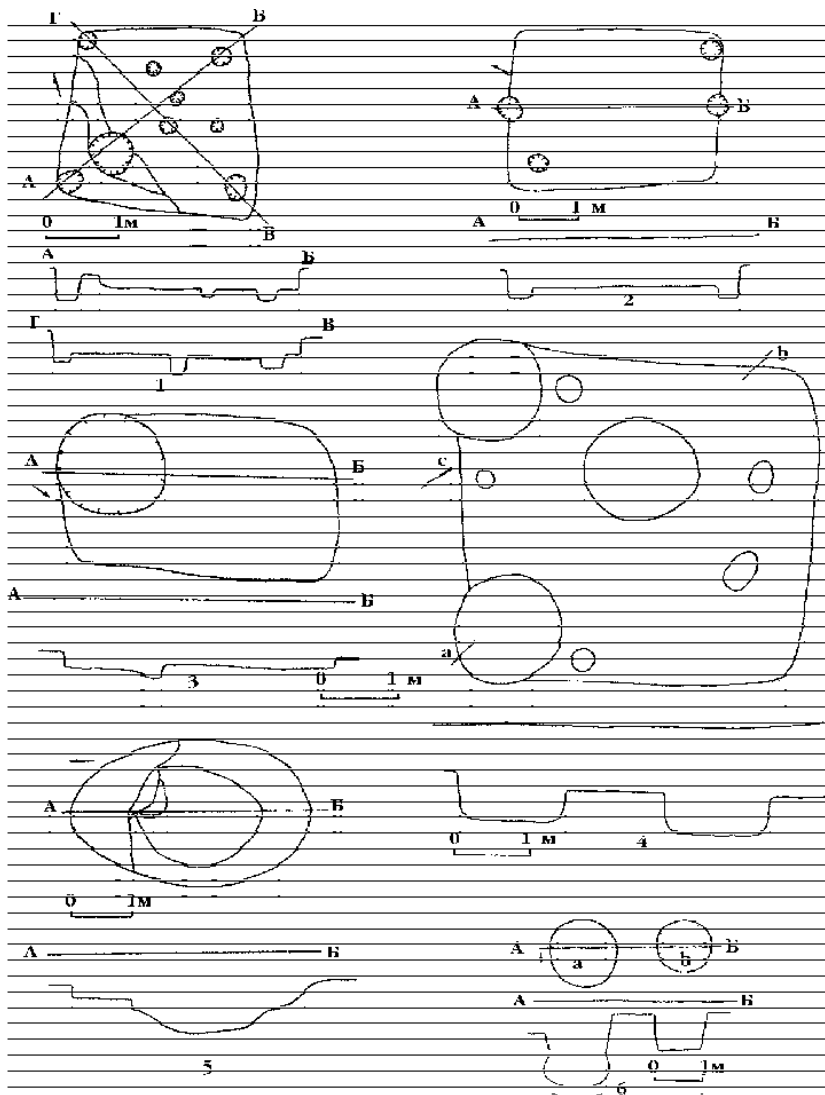

Рис. 1. План розкопів на поселенні Королівка:
 I – напівземлянка, II – яма, III – господарська споруда.

ван будівлі мав вертикальні стінки й плоске дно (Рис.4). По центру кожної з більш коротких торцевих стін розчищено ями вертикальних опор конкового пробігу діаметром 0,34–0,4 м і глибиною 0,2 м. У східному куті знаходилася яма діаметром 0,35 м і глибиною 0,25 м від рівня підлоги. В західному куті, на деякій відстані від стінки котловану, виявлена ще одна яма діаметром 0,3 м при глибині 0,2 м. Заповнення цього об'єкту складалося з дуже темного гумусованого ґрунту, в якому виявлені фрагменти кераміки, кістки тварин й інші знахідки. З 280 керамічних уламків лише один фрагмент донця і фрагмент стінки належали ліпному посуду. Решта була представлена столовою та кухонною гончарною керамікою. Крім того, знайдено дві ніжки червоноглиняних амфор (Рис.7, 21, 22) і 43 уламки стінок червоноглиняних і вузькогорлих світлоглиняних амфор, а також уламок античного плоскодонного глека. Інші знахідки складали: фрагмент керамічного грузила, залізне шило довжиною 7,1 см (Рис.8, 14), три залізних ножі довжиною 10,6 см, 16 см, 8,9 см (Рис.8, 9, 10, 12), уламки трьох залізних предметів, що не піддаються визначенню, кістки тварин.

*Рис. 2. План і розрізи об'єктів на поселенні Королівка:
 1 – напівземлянка №1; 2 – напівземлянка №2; 3 – напівземлянка №3;
 4 – напівземлянки №4; 5 – господарська споруда;
 6 – господарські ями: а – яма №1; б – яма №2.*

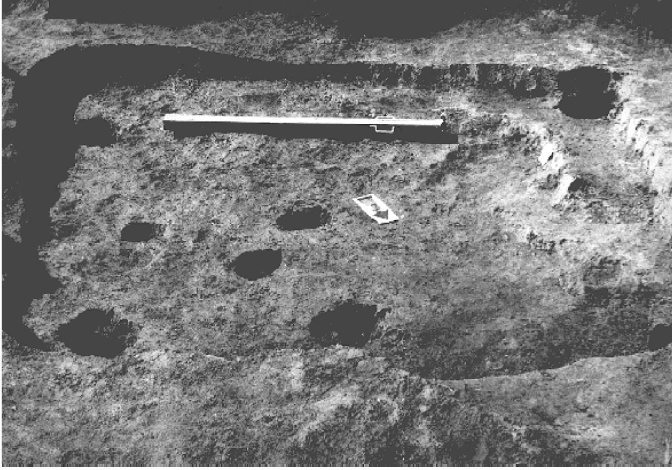

Рис.3. Напівземлянка №1 (фото).

Напівземлянка №3 (Рис.2, 3) знаходилася на відстані 32 м на південний схід від напівземлянки №1. Вона являла собою заглиблену споруду прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтованими за сторонами світу. Її розміри – 3,6х2,1 м, глибина від сучасної поверхні – 0,85–0,9 м. Котлован напівземлянки мав вертикальні стінки й знівельовану підлогу. В північному куті заглиблення була кругла в плані яма діаметром 1,4 м і глибиною 0,2–0,3 м від рівня підлоги. Вона мала вертикальні стінки й пласке дно, що понижувалося в північно-східному напрямку. Заповнення будови і ями складалося з відносно світлого ґрунту, в якому виявлено фрагменти столового і кухонного гончарного посуду, дрібні фрагменти скляної посудини з прозорого скла й уламок залізного предмета.

Напівземлянка №4 (Рис.2, 4) виявлена на відстані 1 м на північний схід від напівземлянки №2. Вона мала прямокутну форму розмірами 4,2х4,6 м при глибині 0,9 м від сучасної поверхні (Рис.4). Приміщення орієнтоване кутами за сторонами світу. Його північний і західний кути округлені, а в південному і східному кутах влаштовані ями круглої в плані форми з вертикальними стінками і пласким дном. Їх діаметр досягав 1,35 м, а глибина – 0,35–0,4 м від рівня долівки. Ще одна яма, також круглої в плані форми, діаметром 1,4 м і глибиною 0,5 м від рівня долівки розчищена в центральній частині споруди, ближче до північно-східної стінки, на відстані 0,75 м від неї. В приміщенні знаходилося ще п'ять ям. Три з них були виявлені в південно-східній частині споруди. Одна з них – круглої в плані форми діаметром 0,2 м і глибиною 0,4 м. Дві інші, також круглої в плані форми, мали

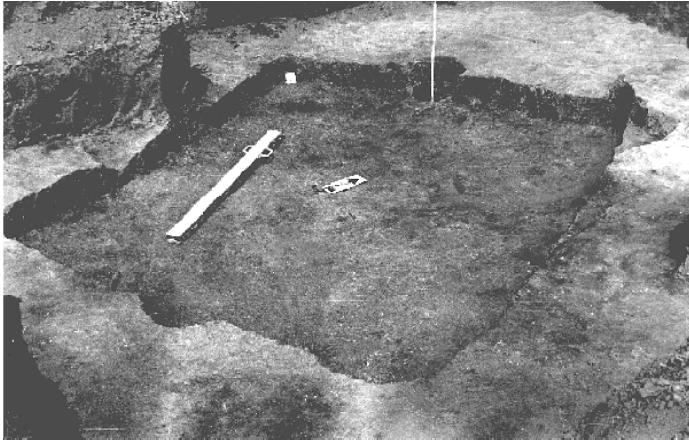

Рис.4. Напівземлянка №2 (фото).

діаметр 0,35 і 0,3 м при глибині 0,15–0,2 м. Ще дві ями розчищені ближче до північно-західної стінки, на відстані 0,6–0,7 м від неї. Вони мали овальну в плані форму діаметром 0,3–0,4 м при глибині 0,1–0,2 м. Заповнення споруди складалося з темного гумусованого ґрунту, в якому виявлено уламки гончарного столового і кухонного посуду і сім уламків стінок ліпної посудини. В житлі також знайдено вісім фрагментів стінок амфор.

Господарська споруда №1 (Рис.2, 5) знаходилася на відстані 22 м на північний захід від напівземлянки №1. Будівля була овальною в плані з більшим діаметром 4 м і глибиною 0,7–0,9 м від сучасної поверхні. Довгою віссю вона орієнтована з півночі на південь. В центральній частині споруди виявлене овальне заглиблення з більшим діаметром 2,1 м і глибиною 1,4 м від сучасної поверхні. Похилі стінки ями плавно переходили в лінзоподібне дно. Заповнення споруди складав темний ґрунт з чисельними включеннями вугликів й сажі. Тут же знаходилися уламки гончарної столової і кухонної кераміки, фрагменти ручки світлоглиняної і уламки стінок червоноглиняної амфор. Знайдені також уламки вінець і стінок великої ліпної посудини.

Яма №1 (Рис.2, 6а) виявлена на відстані 5 м на північний схід від напівземлянки №1. Вона мала крутлу в плані форму, злегка похилі стінки й пласке дно. Діаметр ями – 1,15 м, глибина – 1,1 м від сучасної поверхні. Її заповнення складалося з дуже темного гумусованого ґрунту, в якому знаходилася велика кількість уламків гончарного посуду (Рис.6, 10-14), два точильних бруски (Рис.6, 16). В заповненні ями, на глибині 0,65 м, було виявлено бронзову двочленну фібулу з платівчатим корпусом (Рис.6, 17).

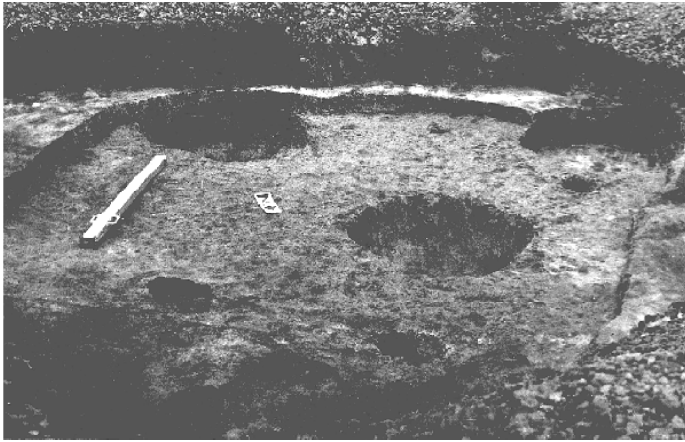

Рис. 5. Напівземлянка №4 (фото).

Яма №2 (Рис.2, бб) знаходилася на відстані 0,9 м на північний схід від ями №1. Вона мала круглу в плані форму діаметром 1,5 м і глибину 1,9 м від сучасного рівня. У верхній частині яма мала дещо звужені стінки, які на глибині 1,2 м різко, підбюєм розширювалися, заокруглено спускаючись до плоского дна. В заповненні ями, що складалося з темного гумусованого ґрунту, знайдено уламки гончарного посуду й кістки тварин.

На поселенні в Королівці не було виявлено слідів наземних будівель. Таке ж явище спостерігається і на інших селищах культури карпатських курганів (Воскресінці, Дебеславці-2, Трач-4 (ур. Пиконів), Печеніжин, Пилипи-4 (ур. П'ядецьке), Пилипи-5 (ур. Селища), поселеннях, що утворюють гнізда поблизу с.Марківець, Загайпіль, Підгайчики, Одаї, Чернолізці).

Відкриті в Королівці заглиблені житлові споруди мають аналогії на інших пам'ятках культури. Всі вони мали чотирикутний земляний котлован прямокутної в плані форми глибиною 0,75–0,9 м від сучасної поверхні і, як правило, були орієнтовні за сторонами світу. Загалом напівземлянки мали невелику площу: від 7,5 до 10,85 кв. м. Виключенням була лише напівземлянка №4, площа якої була більшою в два рази. Всі житла не мали опалювальних споруд.

Конструктивною деталлю будівель є ямки від стовпів на кутах котловану, що були опорою каркасу стін, а також ямки по центру торцевих стін від конкових опор даху. В двох житлах (№3 і №4) були влаштовані ями-погребі. Споруду, яка мала овальні обриси, визнано за господарську, на що, крім форми котловану, вказує нерівна поверхня долівки і велике заглиблення в центрі будівлі.

Найбільшу кількість знахідок в об'єктах Королівки становили уламки керамічного посуду. Виявилося, що мешканці поселення переважно користувалися виробами, зробленими на гончарському колі. При дослідженнях виявлена незначна кількість ліпних виробів: лише два уламки вінець, денце і дев'ять стінок. Всі вони мали коричневий колір, горбкувату поверхню, у тісті – домішки шамоту. Один з вінець був у житлі №1 (Рис.6, 8). Він належав посудині середніх розмірів і мав злегка загнутий назовні край. Другий походить з господарської споруди №1. Це товстостінний виріб великих розмірів, який мав розхилені не виділені вінця діаметром 25–27 см. Очевидно, до цього горщика належали і знайдені в споруді ліпні стінки.

Слід зазначити, що серед кружальної кераміки перевага належить кухонному посуду. Фрагментів кухонної кераміки виявлено втричі більше, ніж уламків столової.

Столовий посуд здебільшого складався з мисок. Це вироби сірого кольору з лощеною або заглаженою поверхнею, виготовлені з відмученої глини, які можна поділити на два типи. До першого належать миски з циліндричним плічком, трохи потовщеними, іноді вигнутими вінцями і денцями на кільцевій підставці (Рис.6, 3, 4; Рис.7, 3, 8, 12, 20). До другого відносяться миски з біконічним профілем (Рис.6, 6, 11; 10, 9). Обидва типи є поширеними на пам'ятках культури карпатських курганів [10, 92-93; 2, табл.ХІV, 3, 14, 17, 18, 19, 21]. Відомі вони і в керамічних комплексах інших культур римського часу, зокрема в черняхівській культурі, [7, рис.28, 29], в культурі Поянешть [16, 105, fig.16].

Походження гончарних мисок пов'язують із впливами римського гончарства. Знайдено уламки, що належать верхнім частинам великих мископодібних посудин або ваз, що також мають аналогії у керамічних комплексах культури (Рис.7, 17, 18). Зрідка трапляються горщики, виготовлені з відмученого тіста. Один такий виріб був у землянці №2. Він мав відігнуті назовні вінця із зрізаним краєм і добре виділену шийку (Рис.7, 2).

Кухонний посуд представлений виробами, в тісті яких наявні домішки крупнозернистого піску. Це здебільшого горщики і посуд для зберігання припасів. Горщики – якісно випалені тонкостінні вироби сірого кольору. В їх тісті так багато домішок, що вони виступають на поверхню, через це подібну кераміку називають “посишною”. Вироби мають круглобoku форму, відігнуті назовні потовщені вінця та менше чи більше виділену шийку. Часто край вінець зрізаний (Рис.6, 1, 2, 13, 14; Рис.7, 6, 7, 11, 13, 16, 19; Рис.8, 4, 5, 6), в інших випадках – складно профільований (Рис.6, 5; Рис.7, 5, 16).

Особливою групою кухонної кераміки є посуд для зберігання припа-

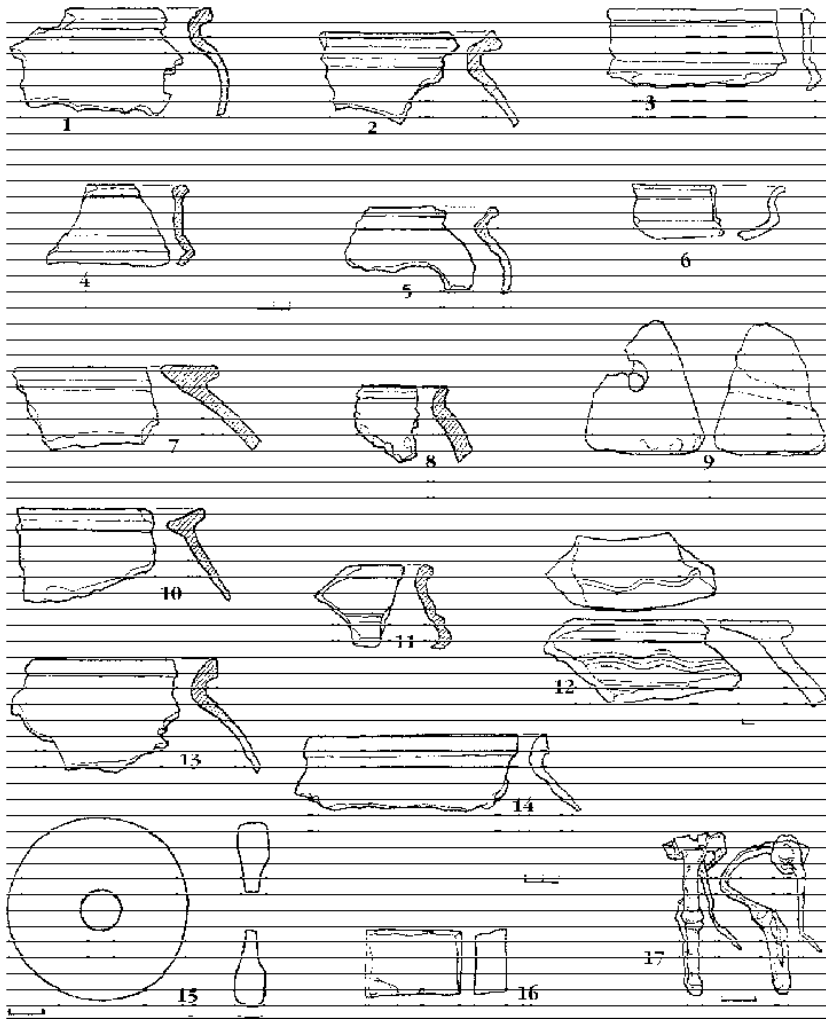

Рис. 6. Знахідки з об'єктів на поселенні Королівка:
 1-9 – напівземлянка №1; 10-17 – яма №1; 1-7, 9-14 – уламки
 кружального посуду; 8 – уламок вінця ліпної посудини; 15 – прясло;
 16 – точильний брусок; 17 – фібула.

сів. Фрагменти такого посуду є частими знахідками в об'єктах Королівки, як і на інших пам'ятках культури карпатських курганів. Великі піфосоподібні посудини, які називають зерновиками або корчагами, виготовлялись на крузі з глини, густо перемішаної з піском. Посудини-зерновики мають великі розміри, сірий колір, круглобокий яйцеподібної форми тулуб, з найбільшим діаметром вище середини висоти, низьку шийку, товсті стінки, відносно невелике дно-плитку. Їх характерною особливістю є широкі сплюснені горизонтально сформовані вінця, що виступають як всередину посудини, так і назовні. Іноді посудини прикрашені по плічках або по плоскості вінця прокресленими гребенями рядами хвилястих ліній (Рис.6, 7, 12; Рис.7, 1, 4; Рис.8, 1, 2, 7, 8). Численні уламки таких зерновиків знайдені в приміщеннях гончарних майстерень на поселенні культури карпатських курганів у Печеніжині, де їх виготовляли [2, табл.XV, 2, 3, 4, 6].

Подібні посудини часто зустрічаються на селищних пам'ятках варварської Європи у пізньоримський час. Зокрема, їх знаходять на черняхівських поселеннях, переважно у західному ареалі культури, в Західних областях України [1, рис.10, 11-13, 16-19; 9, рис.6, 16; 4, 87; 7, 55-56], Молдавії [11, табл.32, 1-7] та Румунії [13, Pl.16, 6, 11, 12; XXVІІ, 2], на пам'ятках римського часу у Словаччині [12 та інш., tabl.IX, 1, 8], на селищах пшеворської культури [15, 71-72]. Піфосоподібні посудини для зберігання припасів (*dolium*) широко побутують у римських придунайських провінціях і прилеглих територіях, звідки, очевидно, і був початково запозичений цей тип посуду [18, 229-231; 15, 71-72; 14, 160-161; 13, 35].

Зрідка трапляються також інші форми кухонного посуду, такі як миски або глечики. Останньому, очевидно, належала ручка, виготовлена з тіста з домішками піску з напівземлянки №2 (Рис.7, 10).

Частина гончарного посуду – орнаментована. Найчастіше застосовувався хвилястий орнамент. Вже згадувалася орнаментация врізаними багаторядними хвилястими лініями, що прикрашала зерновики. Врізаними хвилястими і горизонтальними лініями орнаментувалися і кухонні горщики (Рис.8, 3). Поверхню посуду часто прикрашають відтягнуті при формовці пружки-уступи. Вони зустрічаються на кухонному посуді, де розміщуються під вінцями, іноді у сполученні із канелюрами (Рис.7, 5), в інших випадках канелюриостанні виступають, як самостійна прикраса (Рис.7, 7). Частіше уступами прикрашався столовий посуд (Рис.7, 6, 18). Пружками, одним або кількома, оформлявся тулуб мисок. В останньому випадку створювалася східчаста поверхня (Рис.6, 3, 11; 10, 9, 12). Подібна орнаментация поєднувалася з лощеним орнаментом, як, наприклад, на мисці з житла №2, де уступи окреслювали фризи із пролощених зигзагоподібних ліній (Рис.7, 3).

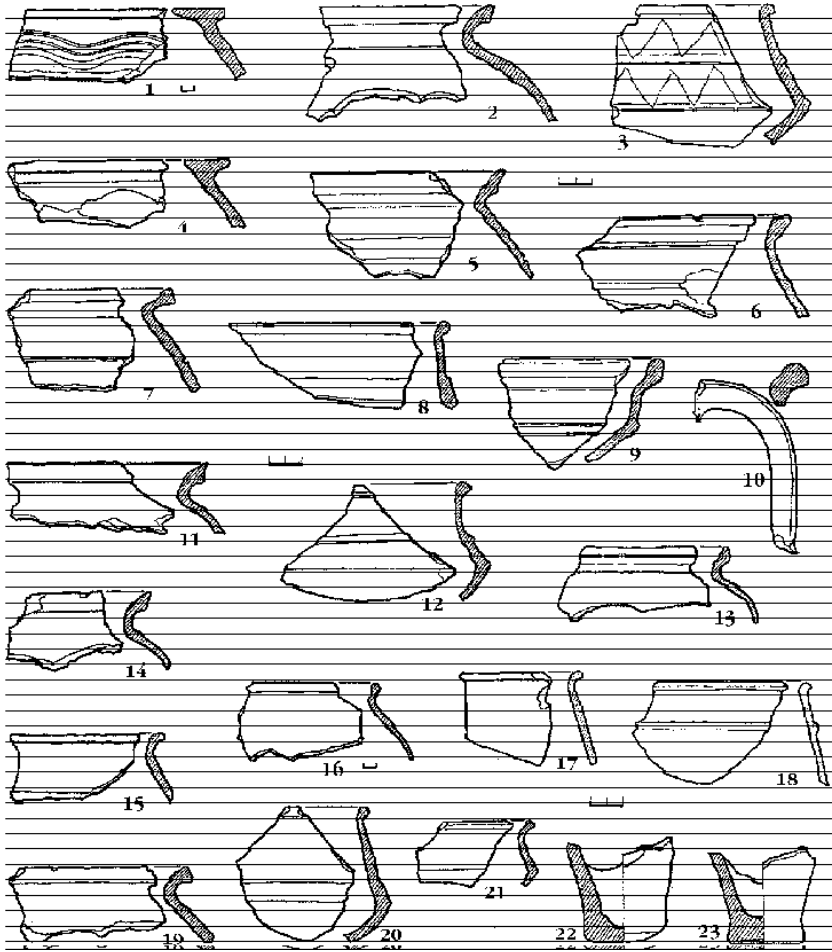

Рис. 7. Знахідки з об'єктів на поселенні Королівка:
 1-22 – напівземлянка №2; 1-21 – уламки кружального посуду;
 22, 23 – ніжки червоноглиняних амфор.

Імпортний посуд, знайдений на поселенні (61 фрагмент), переважно складався з уламків червоноглиняних амфор. Найбільша кількість фрагментів (48) амфорної тари виявлена у напівземлянці №2. Серед них дві ніжки червоноглиняних амфор. Одна з них (Рис.7, 23) за формою нагадує ніжки червоноглиняних виробів типу 101 за класифікацією І.Б.Зеест.

Подібні амфори, які називають херсонескими, датуються III–IV ст. н.е. [6, 121, табл. XL, 101]. Інша ніжка (Рис. 7, 22), судячи за формою, може належати червоноглиняним амфорам IV ст. н.е., які за класифікацією І.Б.Зеест відносяться до типів 102 або 103 [6, 121, табл. XL, 102б, 103].

Звертає увагу уламок денця світлоглиняного глека або плоскодонної амфори, також знайдений у житлі №2. Ручки світлоглиняних амфор були у житлі №1 і господарській споруді. Також у напівземлянці №2 знайдений уламок нижньої частини плоскодонного глека червоно-жовтого кольору античного виробництва. Подібні плоскодонні глеки були знайдені в похованнях римсько-візантійського некрополя Каллатіс в похованнях IV ст. н.е. [17, 27, РІ. XI, 84]. Ручки світло глиняних амфор були у житлі №1 і господарській споруді.

Серед побутових знахідок найчисельнішими виявилися залізні ножі. Один ніж був знайдений у житлі №1, три ножі – в житлі №2, уламок ножа (?) трапився у культурному шарі. Всі їх можна поділити на 2 типи. До першого відносяться ножі з дугастою спинкою, яка плавно переходить у черешок руків'я, і рівне лезо, відділене від черешка скошеним уступом. Це ніж з напівземлянки №1, довжиною 9,6 см. (Рис. 8, 11), і два ножі з напівземлянки №2, довжиною 10,6 см і 8,9 см (Рис. 8, 10, 12). До другого типу належить ніж довжиною 16 см з напівземлянки №2. Він мав рівну спинку, а його лезо переходило у черешок руків'я прямокутним уступом (Рис. 8, 9). Очевидно, до цього ж типу належав і обламаний ніж, знайдений у культурному шарі. Він мав рівну спинку, але відрізнявся більш широким лезом (Рис. 8, 13).

Металографічний аналіз ножів з Королівки, виконаний кандидатом історичних наук Г.О.Вознесенською у відділі Фізико-природничих методів в археології Інституту археології НАН України, показав, що ковальські вироби, знайдені в об'єктах поселення, демонструють досконале володіння пластичною обробкою заліза і сталі у гарячому стані. Загалом, за технологічними особливостями і технікою виконання ковальських операцій, вони відповідають залізним виробам, що походять з пам'яток інших археологічних культур римського часу Східної Європи.

Ножі обох типів часто зустрічаються на пам'ятках культури карпатських курганів [10, 112; 2, 32], як і в матеріалах інших культурах римського часу [8, 115, рис. 15, 6-8; 1, 219, рис. 4, 2, 4, 6, 9, 15, 17, 20; 3, 180, рис. 4, 6-8]. Не є винятком і знахідки прясел (Рис. 9, 15), виготовлених із стінок гончарних посудин [2, рис. 19, 10, 11]. Також були знайдені ціле і фрагментоване ткацькі грузила (Рис. 6, 9) і два точильні бруски (Рис. 8, 16).

Поселення поблизу с. Королівка відноситься до числа найбільш пізніх пам'яток культури карпатських курганів. Його дату визначає підв'язна

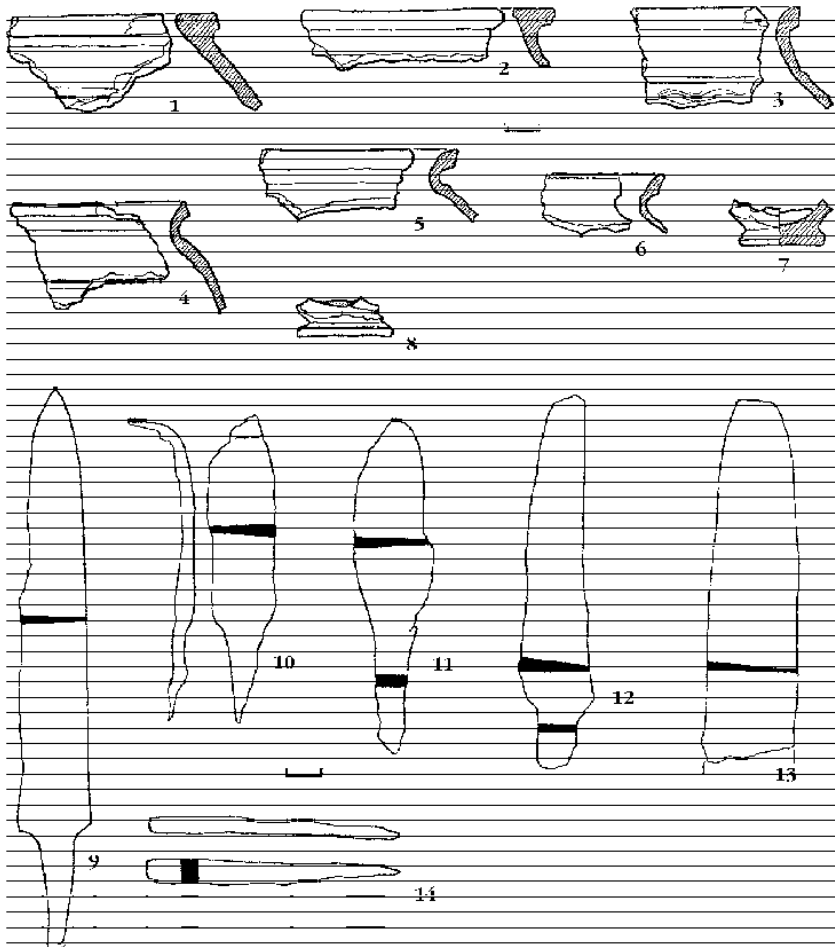

Рис.8. Знахідки з об'єктів на поселенні Королівка:

*1-8 – напівземлянка №4; 9, 10, 12, 14 – напівземлянка №2;
11 – напівземлянка №1; 13 – культурний шар; 1-8 – уламки
кружального посуду; 9-13 – залізні ножі; 14 – залізне шило.*

фібула, знайдена в ямі №1. Бронзова застібка із пласкою, фасетованою спинкою та ніжкою мала довжину 45 мм та ширину платівки корпусу 6 мм (рис.6, 17). Подібні фібули відомі на пам'ятках черняхівської культури. Їх хронологія, що базується на датованих комплексах з поховань Косанівського, Переяславського та інших могильників, визначається остан-

ньою четверто IV – першою третиною V ст. [5, 45]. До IV ст. н.е. відносяться глек і амфори, уламки яких знайдені в об'єктах Королівки. Характерною ознакою пізніх пам'яток культури карпатських курганів є також різке переважання гончарного посуду над ліпним, що спостерігається в керамічному комплексі поселення.

Література

1. *Баран В.Д.* Памятники Черняховской культуры бассейна Западного Буга (раскопки 1957–1960 гг.) // *Материалы и исследования по археологии СССР* (далі – МИА). – 1964. – №116. – С.213-252.
2. *Вакуленко Л.В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н.е. – К., 1977.
3. *Винокур И.С.* Памятники вольнской группы культуры полей погребений у сел Маркуши и Иванковцы // МИА. – 1964. – №116. – С.176-185.
4. *Винокур И.С.* Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000.
5. *Гороховский Е.А.* Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. – К., 1988. – С.34-45.
6. *Зест И.Б.* Керамическая тара Боспора // МИА. – 1960. – №83.
7. *Магомедов Б.В.* Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001.
8. *Петров В.П.* Черняховский могильник (по материалам раскопок В.В.Хвойки в 1900–1901 гг.) // МИА. – 1964. – №116. – С.53-117.
9. *Смирнова Г.И.* Поселение у с.Незвисько в первые века новой эры // МИА. – 1964. – №116. – С.196-212.
10. *Смишко М.Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. – К., 1960.
11. *Федоров Г.Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья // МИА. – №89. – 1960.
12. *Béres J., Lamiová-Schmiedlová M., Olexa L.* Záhranný výskum na polykulturnom sídlisku v Nižnej Myšli – Alamenev // *Východoslovensky Pravek*. – Košice, 1991. – III. – S.166-177.
13. *Bichir Ch.* Geto-Daci din Muntenia în epoca romana. – București, 1984.
14. *Brukner O.* Rimska keramika u Jugoslovenskom delu provincije Donije Panonoje, Beograd, 1981.
15. *Godłowski K.* Kultura przeworska // *Pragistoria ziem Polskich*. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. – T.V.
16. *Ignat M.* Dacii liberi din Moldova – contribuții arheologice – necropolele de la Podeni și Zvorâștea. – Jași, 1999.
17. *Preda C.* Callatis. Necropola Romano-Bizantină. – București, 1980.
18. *Smiszko M.* Duże naczynia baniaste okresu rzymskiego w Małopolsce Wschodniej // *Wiadomości archeologiczne*. – Warszawa, 1939. – Nr.6. – S.211-231.

Резюме

В статті публікуються матеріали поселення завершаючого етапу культури карпатських курганів, которое исследовалось автором у с.Короливівка Коломыйського району Івано-Франківської області.

Одержано 25 квітня 2005 р.

УДК 903.25

А.В.Скиба

ПОЯСНІ НАБОРИ ТИПУ ВІЛЬХОВЧИК-КОЗІЇВКА ТА ЇХ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті аналізуються поясні набори слов'янських скарбів типу Вільховчик-Козіївка в контексті культурно-історичних контактів з азійськими кочівниками.

Ключові слова: поясні набори, скарби, слов'яни, Аварський каганат.

Серед поясных наборів, що походять зі слов'янських скарбів, найбільш своєрідну групу складають комплекти з Вільховчика та Козіївки (Рис.1, А, Б). Деталі цих наборів вирізняються більш складними обрисами, часто із мотивами голівок грифів (грифонів). Деталі з складним профілем входили також до складу поясного набору з Мартинівки [7, табл.19, 9-10]. Окремі складнопрофільні бляшки виявлені на Зимнівському городищі [3, табл.ХІІ, 3,5; рис.6, 2].

Складнопрофільні накладки, що походять з перелічених пам'яток, за формою можна поділити на шість типів. До першого віднесено вертикально-симетричні накладки, оздоблені двома стилізованими голівками грифів. Вони входили до наборів з Вільховчика (3 екз.) та Козіївки (1 екз.) (Рис.1, А, 1-3, Б, 6).

Другий представлений вертикально- і горизонтально-симетричними бляшками, оздобленими чотирма голівками грифів. Три з них відомі у Вільховчицькому скарбі (Рис.1, А, 4-5).

До третього належать двочастинні накладки витягнутої форми, нижня частина яких оформлена у вигляді ніжки або щитка. Вони входили до поясної гарнітури з Козіївки, де були представлені чотирма екземплярами. Серед поясных деталей цього типу є видовжені накладки з вузькою

ніжкою (Рис.1, Б, 1-2) та з широкою нижньою частиною, що має щитоподібні обриси (Рис.1, Б, 4-5).

Четвертий представлений вертикально-симетричними накладками з боковими виступами. Цим речам притаманні симетрично розміщені бокові завитки-виступи та невеликі відмінності в оформленні верхньої і нижньої частини. Їх знайдено в Зимно (Рис.2, 23-24).

До п'ятого типу віднесено горизонтально- і вертикально-симетричні накладки з боковими виступами-відгалуженнями. Вони походять з Мартинівського скарбу, де представлені двома екземплярами [7, табл. 19, 9-10].

До шостого типу належать хрестоподібні бляшки, ажурні кінці яких, змикаючись, надають їм округлої форми (Рис.1, А, 7-9).

Найбільш імовірно, складнопрофільні накладки з Вільховчицького та Козіївського скарбів входили до однотипних поясних наборів. На це вказує чисельність речей, їх комплектність, співвідношення пряжок, накладок, ремінних наконечників, а також стилістична єдність предметів.

Речі найбільш близькі за формою та стилем до грифоподібних накладок першого типу із Вільховчика та Козіївки походять з району Дайламан на півночі Ірану [14, taf. 2, 2-5] (Рис.2, 1-3). Співпадають у них й окремі деталі: виділення голівок грифів лініями-комірцями, наявність кружечків-вирізів, утворених дзьобами грифів та протилежними їм вигинами профілю. Мотиви оформлення верхньої частини дайламанських накладок, які перегукуються з оздобленням профілю накладок з Вільховчика, засвідчують єдність художньо-стилістичної традиції обох комплектів.

Речі, представлені складнопрофільними двочастинними накладками з Козіївки, мають різні паралелі. Предмети першого варіанту третього типу мають близькі аналогії в аварських комплексах Кішкерьюш-Вагохід і Кішкерьюш-Варасалат [16, гус.37; 15, taf. 92-94] (Рис.2, 18-22). Деталі другого варіанту перегукуються з накладкою із дайламанського комплексу, хоча і не є ідентичні їй [14, taf. 2, 13] (Рис.2, 14).

Характерною рисою грифоподібних мотивів, які використані для оздоблення деталей поясних наборів цієї групи, є те, що профільні голівки грифонів немовби вписані у візерунок контуру предметів, лінії їх голівок поєднуються з асиметричними вигинами та завитками. Слід відмітити стилістичну єдність геральдичних гарнітурів та складнопрофільних поясних деталей. В художньому вирішенні останніх ми бачимо більш багате поєднання мотивів, які є властивими для геральдичного стилю. Грифоподібні мотиви, що органічно "вписані" в контур предметів, яскраво підкреслюють ці риси.

Зазначимо, що мистецькі вироби і, зокрема, деталі поясних наборів із зображеннями грифонів, були притаманними для тюркських старожит-

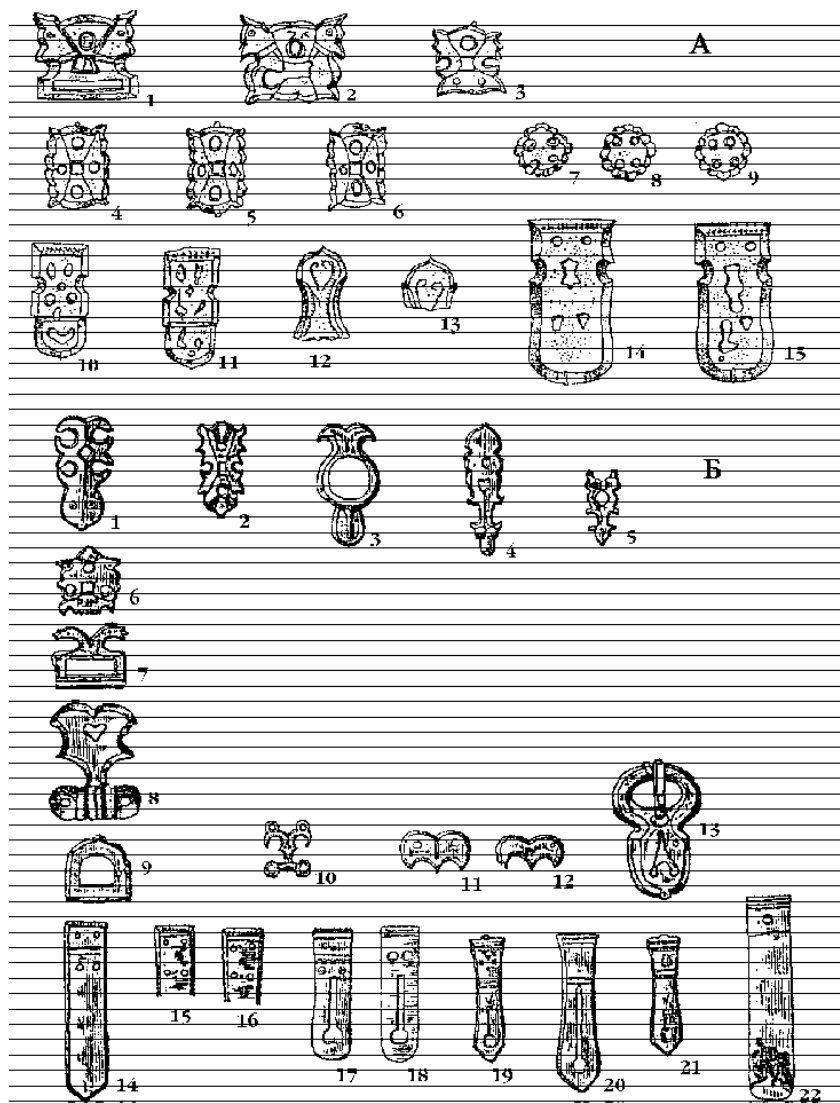

Рис. 1. А – поясний набір із Вільховчицького скарбу
(за О.М.Приходнюком),
Б – поясний набір із Козівського скарбу.

ностей кудиргинського типу (ремінний наконечник та ажурна накладка із зображенням грифонів, представлені в похованнях 11 і 23 з могильника Кудирге у гірському Алтаї), аналогічне до кудиргинського (походить з кочівницького) поховання, розкопане поблизу обсерваторії Улут-бека в Самарканді. Перелічені вище комплекси на Алтаї та в Середній Азії датуються VII ст. [4, 39, табл. XVIII, 25, XXIV, 12; 10, рис.20, 18].

Найбільш близькою аналогією до хрестоподібних накладок із Вільховчика є деталі поясу з поховання на р.Уба у Східному Казахстані, датованого кінцем VII–VIII ст. Накладки округлої форми притаманні тюркським поясам Південного Сибіру та Середньої Азії [10, рис.20, 20, 25, 23, 6-7]. Вироби, прикрашені “перлинами”, відомі в Малій Перещепині, ст.Старонижньостеблевській у Східному Приазов’ї, а також в аварських комплексах Боча, Кішкерьюш-Вагохід [8, фото 8, 1; 2, табл.25, 2; 16, гус.28; 5, рис.60, 20].

Окрім слов’янських старожитностей та комплексів з Ірану та Середнього Подунав’я деталі ремінних гарнітур зі складним профілем відомі на Алтаї (Кудирге), в Середній Азії на території Хорезму [4, табл. XVIII, 14]. Речі цієї групи походять також із Садовця в Північній Болгарії та могильника Ночера Умбра в Італії [5, рис.38, 22, 65, 11] (рис.2, 9-10).

Для визначення місця цих поясних гарнітурів серед слов’янських геральдичних наборів, а також з’ясування культурного середовища, з яким вони були пов’язані, важливе значення мають інші поясні деталі слов’янських наборів.

У вільховчицькому наборі деталі зі складним профілем поєднуються з ремінними наконечниками з боковими вирізами (Рис.1, А, 14-15). Такі наконечники притаманні багатьом слов’янським гарнітурам, вони відомі в Трубчевську, Хацьках, Мартинівці, Гапоново [9, рис.13; 5, рис.42, 4, 6, 29]. До Вільховчицького набору входили також фрагментовані деталі, що мали завершення, схоже на полум’я, та двочастинні накладки з боковими вирізами (Рис.1, А, 12-13). Близька аналогія останнім походить з аварського комплексу Офьолдеак [15, taf.94, 5]. Слід також зауважити, що за формою основної частини, стилістикою та композицією прорізів вони є досить близькими виявленим в районі Дайламану (Іран), та аналогічній накладці з Мартинівського скарбу [5, рис.35, 29-31].

До козіївського набору входила ліроподібна пряжка з цільновідлитою щитком (Рис.1, Б, 13), одночастинна аркоподібна накладка (Рис.1, Б, 9), З-подібні накладки, ремінні наконечники з прямими та вигнутими боками (Рис.1, Б, 11-12), Т-подібна бляшка з рогоатою пластиною із вигнутими боками (Рис.1, Б, 8). Такого типу Т-подібні бляшки найбільш поширені у Волго-Уральському регіоні (Підболоття, Волчиха, Уфа-Новіковка,

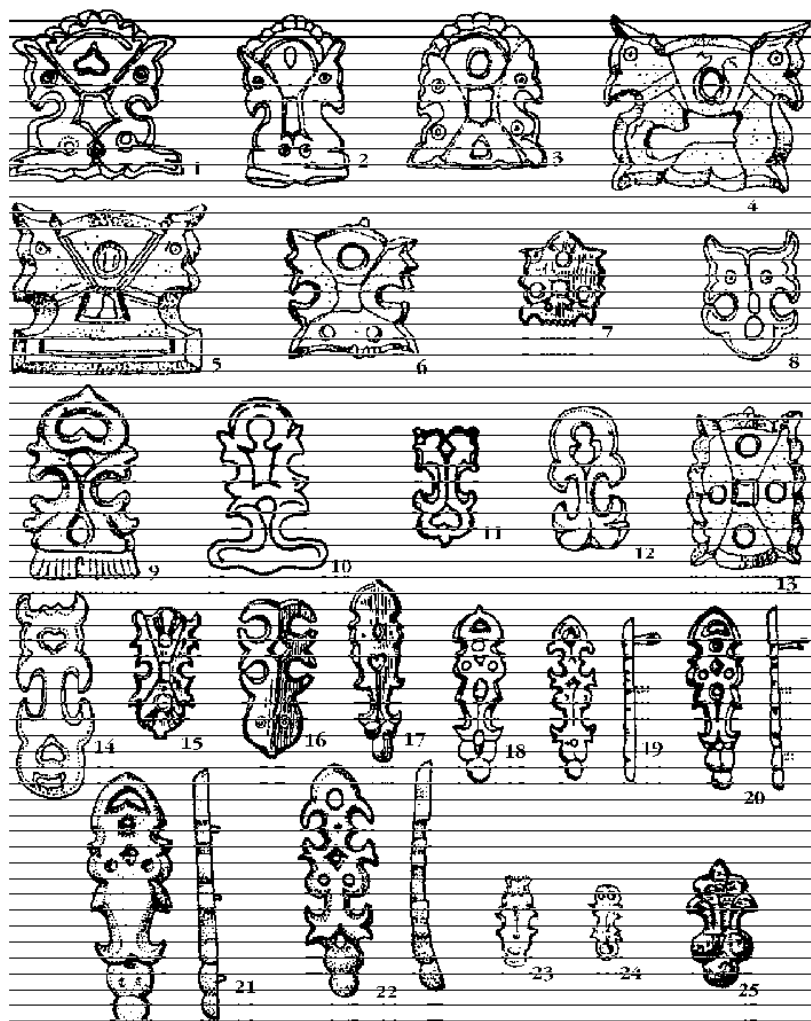

Рис. 2. Складнопрофільні поясні накладки з грифоподібними мотивами:
 1-3, 8, 12, 14 - Дайлама (Північний Іран); 4-6, 13 - Вільховчик;
 7, 15-17 - Козіївка; 9 - Будакалах, Карпатська котловина;
 10 - Ночера Умбра (Італія), 11 - Садовець (Північна Болгарія);
 18-20 - Кішкорьовш-Варасалат; 21-22 - Кішкорьовш-Вагохід,
 Карпатська котловина; 23-24 - Зиліне; 25 - Кудирге (Алтай).

Петропавлівська, Ур'я) та на Північному Кавказі (Малаї, Камунта, Чмі, Дай) [5, 26-27, рис.38; 39]. Накладка, близька до згаданих, походить також з Чуфут-Кале (Крим) [1, рис.50, 22]. В слов'янських старожитностях Т-подібні бляшки з рогатою пластиною окрім Козіївки відомі в Гапоновому, Хацьківському, Блажківському, Суджанському та Трубчевську [5, рис.30, 1; 7, табл.22, 1-2, 43, 5, 70, 5; 9, рис.8, 6-7].

До поясної гарнітури з Козіївського скарбу входила невідома в інших слов'янських комплексах накладка з горизонтальним прямокутним вирізом та двома відхиленими звіриними голівками (Рис.1, Б, 7). Аналогічні накладки походять з кочівницького поховання біля ст.Калининська на Кубані, могильників Мокра Балка, Гудермес на Північному Кавказі, а також з аварських комплексів Боца та Кунбабонь. Деталі цього типу присутні і в дайламанському комплекті. Слід зазначити, що накладка з прямокутним горизонтальним вирізом присутня серед грифоноподібних накладок вільховчицького набору (Рис.1, А, 7).

Поясний набір з Козіївки містив також деталь з круглою рамкою та рогатим верхом. Цей предмет нагадує підвіски кочівницьких поясів (Рис.1, Б, 3). Такі підвісні деталі відомі в комплексах сивашівського типу (Арцибашеве, ст.Калининська, пох.10 кург.4, Єпіфанівка-Красюківська) [12, табл. 14, 4, 23, 29-31, 26, 10], Вознесенні [8, рис.38, 5]. Вони є притаманними тюркським поясам Південного Сибіру [10, рис.23, 13, 27]. Разом з тим, поясні бляшки з круглою рамкою дозволяють провести паралель між комплексами з Мартинівки та Козіївки, в яких присутні накладки зі складним профілем.

Серед предметів Мартинівського скарбу до гарнітури з складнопрофільними деталями імовірно входили стилізовані рогаті двочастинні накладки, одночастинна підтрикутна накладка з рослинним прорізним орнаментом, горизонтально-симетричні накладки з закінченнями щитовидної форми з прямими боками та боковими вирізами, а також ремінні наконечники з прямими боками, зокрема порожнистий наконечник, що були прикрашені, як і рогаті накладки, тамгоподібним орнаментом. Близькі до мартинівських горизонтально-симетричні накладки відомі в лангобардських комплексах Італії (Ночера Умбра) та на аварських пам'ятках [5, рис.40, 4, 6]. Слід відзначити, що деталі поясного набору з Мартинівки, до якого входили складнопрофільні накладки, як і деталі гарнітурів з Кішкерьош-Варасалага та Кішкерьош-Вагохід, були оздоблені тамгоподібними візерунками (Рис.3, Б, 1-7, 8-12, 15, 17-20). Тамгоподібні знаки присутні й на деяких накладках з Вільховчика (Рис.1, А, 12-13).

Таким чином, серед напрямків культурних зв'язків, що знайшли відображення в слов'янських ремінних гарнітурах, зі складнопрофільни-

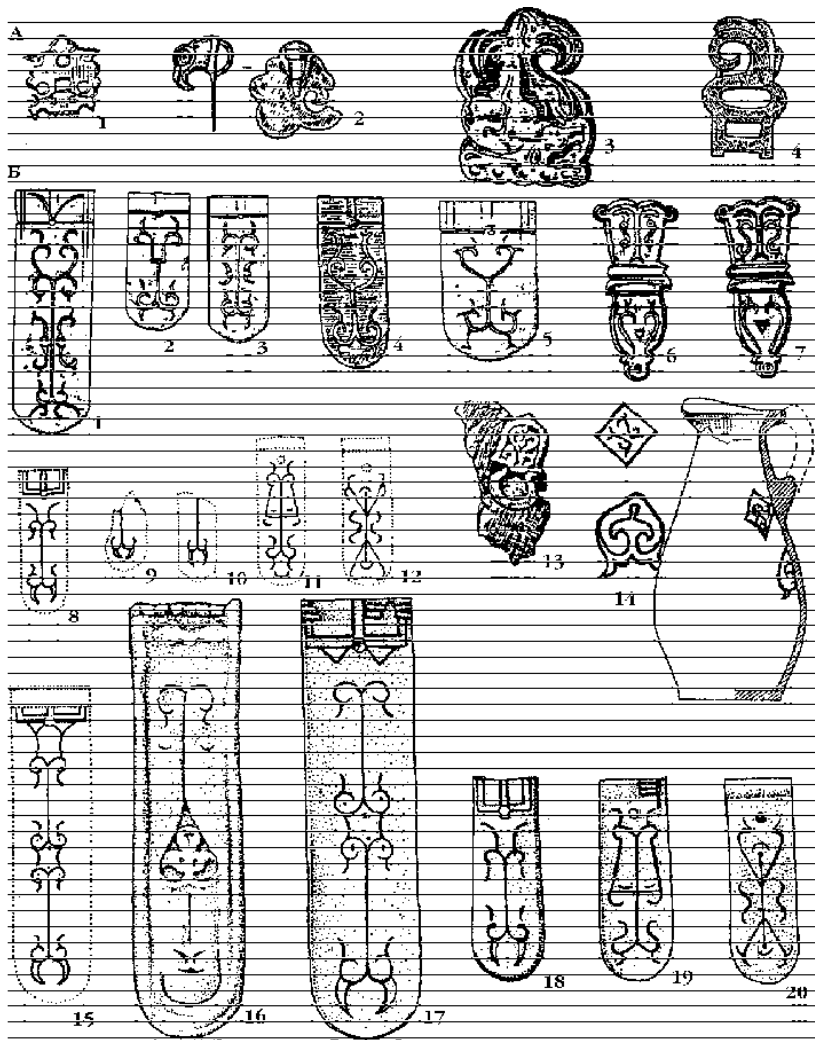

Рис. 3. А – паралелі до складнопрофільних накладок в степових культурах скіфського часу: 1 – Козіївка; 2 – тагарська культура, Верхній Єнісей; 3 – тасмоїнська культура, Східний Казахстан; 4 – старожитності скіфського часу Туви;

Б – таліоподібні орнаменти з відгалуженнями-завитками: 1–7 – Мартинівка; 8–12, 15 – Кішкорьош-Варсалат; 16 – Угорщина; 17–20 – Кішкорьош-Вагохід; 13 – Кудирге (Алтай); 14 – Борижари (Прибалхашія).

ми накладками виділяються степовий, зокрема алтайсько-південносибірський напрям, з яким пов'язані такі поясні набори з зображенням грифонів, округлі складнопрофільні накладки, поясні підвіски з круглою рамкою, а також деякі мотиви і стилістика орнаментів. Ряд елементів цієї групи поясів має паралелі в аварських матеріалах. То видовжені із вузькою ніжкою накладки, подібні до речей з Козіївки (першого варіанту III типу), прикрашені тагоподібними знаками поясні наконечники, що поєднуються з складнопрофільними накладками.

Іншу східну паралель мають речі з іранського комплексу (грифоподібні та прямокутні горизонтально-симетричні накладки, накладки з двома звіриними голівками та прямокутною проріззю).

При визначенні походження складнопрофільних грифоподібних накладок важливим є ступінь вираження у них характерних ознак. Так, при порівнянні накладок I типу із Вільховчика, Козіївки, а також Дайламану з речами, що перегукуються з виявленими на території Аварського каганату (Будакалаш) та в Італії (Ночера Умбра), впадає в око умовність трактування голівок грифів, які практично не вирізняються в профілі предметів [15, taf. 94, 3; 5, рис.48, 22].

Художні прийоми, що є притаманним для складнопрофільних предметів, знаходять аналогії в мистецтві ранніх кочовиків. Так, накладки з "вписаними" в контур стилізованими голівками грифів та вигинами-завитками відомі в тасмолінській культурі скіфського часу Східного Казахстану, синхронних їй старожитностях Туви та тагарської культури Верхнього Єнисею [11, табл. 54, 8; 78, 43; 85, 14] (Рис.3, А, 2-4) В наступний період речі з грифоподібними мотивами відомі в культурі хунну Монголії і Ордоса [13, рис.55, а; 11, табл. 114, 17]. Для цих речей є характерним поєднання голівки грифона з протилежним дзьобу відгалуженням-завитком. За своєю стилістикою перелічені предмети перегукуються з орнаментальними мотивами хунських килимів, виявлених в курганах Ноїнули (Монголія) [13, табл. XLII, XLIII, XLV]. Безумовно, суттєвий хронологічний розрив не дозволяє проводити прямі паралелі між накладками з Вільховчика й Козіївки та переліченими предметами з Центральної Азії. Проте, ці аналогії є важливими в пошуку вигоків художніх мотивів з грифоподібними елементами.

Живучість складнопрофільних, із використанням звіриних елементів мотивів в Центральноазійському регіоні засвідчується їх широким застосуванням в народному мистецтві, зокрема в оздобленні поясних підвісок, деталей кінського спорядження у народів Алтаю, Туви, Монголії [6, рис.XIV, 3; XV, 2-3; L, 4, 7; LI, 4, 8].

Впадає в око різноманітність відомих у слов'янському Придніпров'ї

складнопрофільних поясних деталей та поєднання в одних комплексах із ними компонентів, які присутні лише в певних регіонах. Так, у слов'ян і у аварів відомі тампоподібні знаки, а також складнопрофільні накладки 1 варіанту III типу, відсутні в іранському комплексі. Складнопрофільні деталі I типу та прямокутні накладки з боковими вирізами, присутні в гарнітурах з Дайламану та Придніпров'я, не мають аналогій в аварських старожитностях. З огляду на це, видається імовірним, що у слов'ян складнопрофільні поясні деталі з'являються незалежно від аварів та Ірану. Цілком можливо, що речі цієї групи, що відомі в усіх трьох осередках, мають спільне походження. Враховуючи, як регіони, де були виявлені предмети зі складним профілем, так і аналогії іншим елементам, з якими вони поєднувались, появу їх у слов'ян слід пов'язувати із впливами азійської або тісно пов'язаної зі Сходом групи кочових племен.

Примітки

1. *Айбабин А.И.* Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. – Симферополь, 1990.
2. *Атаевин А.Г.* Погребения VII – начала VIII вв. из Восточного Приазовья // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н.э. – Самара, 1996.
3. *Аулік В.В.* Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. в Західній Волині. – К., 1972.
4. *Гаврилова А.А.* Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племён. – Л., 1965.
5. *Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. – М., 1996.
6. *Коренько В.А.* Искусство народов Центральной Азии и звериный стиль. – М., 2002.
7. *Корзухина Г.Ф.* Клады и случайные находки вещей круга “древностей ангов” в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. – 1996. – V.
8. *Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). – К.; Чернівці, 2001.
9. *Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г.* Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. – К., 1996.
10. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981.
11. Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1992.
12. *Рашиев Р.* Прабългарите през V–VII век. – София, 2004.
13. *Руденко С.И.* Культура хуннов и ноинулинские курганы. – М.; Л., 1962.
14. *Balint C.* Kontakte zwischen Iran, Bizanz und der Steppe // AWARENFORSCHUNGEN – Wien, 1992.

15. *Garam E.* Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. – Budapest, 2001.

16. *Szymański W., Dąbrowska E.* Awarzy. Węgrzy. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.

Резюме

В статті аналізуються поясні набори славянських кладов типу Вильховчик-Козиевка в контексті культурно-історических контактів з азіатськими кочевниками.

Одержано 18 квітня 2005 р.

УДК 903.3(477.4)“9-13”

І.П.Возний

ПЛОЦА ТА ЗАБУДОВА ПОСЕЛЕНЬ X–XIV ст. НА ТЕРИТОРІЇ МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХЬОГО СИРЕТУ ТА СЕРЕДЬОГО ДНІСТРА

У статті на основі залучення широкого кола джерел і, в першу чергу, археологічних, розглядаються проблеми визначення розмірів поселень в різні хронологічні періоди. Простежується взаємозв'язок із збільшенням кількості поселень і зменшенням їхньої середньої площі. Приділена увага плануванню та забудові відкритих поселень.

Ключові слова: Русь, сільські поселення.

Проблема історії давньоруського села все ще належить до числа недостатньо розроблених. До недавнього часу вона досліджувалася, в основному, за писемними джерелами. Села згадуються уже в X ст. в угодах русів з греками, “Повісті временних літ”, літописах, але ці повідомлення стосуються, головним чином, побуту сільського населення. У XII–XIII ст. основна маса сільського населення на Русі, незалежно від його правового становища, називалася смердами, які “иже по селом живут”¹. У Короткій редакції “Руської Правди” згадується “смердей конь”, що свідчить про широке його використання на селі². Деякі свідчення стосовно життя на селі знаходимо на сторінках літописів. Так, дружинники Святополка у 1103 р. не радили йому починати війну під час весняних польових робіт: “Не время весне воевати хоче погубити смерды и ролью имь”³. Давньоруські літописи згадують про феодальну земельну власність дружин-

ників. У 1096 р. Мстислав Володимирович після війни з Олегом Святославовичем “распусти дружину по селом”⁴. Коли боярин Жирослав зрадив князя, то в літописі було записано: “Да будетъ дворъ его пуст и в селе его не будетъ живущего”⁵.

Писемні пам’ятки засвідчили також наявність на Русі невеликих поселень домонгольського часу у кілька дворів. Так, у грамоті Спасо-Хутинському монастиреві (1211 р.) перелічено чотири селянських сім’ї з їхніми господарствами.

На думку М.М.Вороніна, село потрапляє на сторінки літописів в особливих випадках, коли його грабують або спалюють феодала в міжусобній війні, чи коли в місцевості трапляється засуха, “мор велик” тощо⁶. Наприклад, під 1148 р. говориться про розорення князем Ізяславом Мстиславовичем доменіальних володінь чернігівських князів: “И пожже вся села ихъ, от и до Боловоса”⁷. Гліб Рязанський увійшов у Володимиро-Суздальську землю “и села пожже боярские”⁸. У 1146 р. князь Ізяслав “разграбиша дома дружины Игореве и Всеволоже и села и скоты взяша имения много”⁹. На цьому інформація стосовно господарства сільського населення давньоруського часу у писемних джерелах вичерпується. Фрагментарність останньої, яка б стосувалася історії давньоруського села, значно звужувала можливості досліджень у цьому напрямку. У писемних джерелах майже не відобразилися такі важливі питання з історії відкритих поселень, як розвиток землеробства і скотарства як основи господарства, відокремлення ремесла від землеробства, питання матеріальної культури і побуту давньоруського села і, нарешті, виникнення і становлення феодальних відносин. В них також не зачіпаються проблеми соціальних відносин та особливостей общини і сім’ї. Ось ті основні питання, що можуть бути поставлені та деякою мірою вирішені на матеріалах давньоруських сільських поселень.

Для дослідження відкритих поселень через брак писемних джерел у ряді випадків можуть бути використані матеріали археологічних розкопок. При широкомасштабних дослідженнях сільських поселень у різних регіонах України археологія дасть цілком надійні матеріали для вирішення багатьох питань історії давньоруського села.

Археологічний характер селищ можна визначити тільки після розкопок всієї площі, коли виявляться типологічні відмінності її від інших категорій поселень. Тому проблема відкритих поселень може бути вирішена остаточно тільки в результаті розкопок суцільними площами пам’яток даного типу і навколишніх територій. Це дозволить відновити картину життя на території поселень, вияснити їхнє планування, господарство і побут їхніх мешканців¹⁰.

Розміри сільських поселень давньоруського часу можна встановити тільки при обстеженні самих поселень. Межі селищ визначалися, в основному, під час археологічних розвідок шляхом обстеження поширення, насиченості та кольору культурного шару, збору підйомного матеріалу, зокрема кераміки (як правило, площа поширення останнього співпадає з розмірами культурного шару), а інколи за допомогою шурфів. Найбільш надійно визначалися кордони поселення за темнішим кольором культурного шару. В такий спосіб вдалося визначити розміри близько $\frac{2}{3}$ загальної кількості досліджених поселень.

Зустрічаються поселення, на яких важко визначити темні плями споруд. У цьому випадку площа поселень визначалася за місцями скупчення керамічного матеріалу, обмазки стін жител, перепаленого каміння, які вказували на наявність житлових комплексів на певній площі. Частина селищ знаходилася на місці слов'янських поселень давнішого періоду, що ускладнює точне визначення меж наступних напластунів.

Розміри поселень у різні хронологічні періоди показані в таблицях № 1 і 2, куди включені дані лише про ті селища, площа яких визначалася за кольором культурного шару та насиченістю підйомним матеріалом. До них увійшли далеко не всі поселення, що досліджувалися, а лише ті, межі яких фіксуються відносно чітко. Незначна кількість матеріалу і невеликий хронологічний діапазон, до якого вони відносяться, на жаль не дозволяють зробити широкі історичні узагальнення. Тому обмежимося деякими попередніми висновками.

Найбільш поширеними поселеннями як у VIII–X ст., так і у XII – першій половині XIII ст. є ті, площа яких складає від 0,1 до 2 га. Так, на 213 поселеннях, на яких визначалися їхні межі, площу менше 2 га мали у VIII–X ст. 23 поселення, 47 у XII – першій половині XIII ст. і 15 у другій половині XIII–XIV ст. У хронологічний період А (VIII–XII ст.), відповідно, це становило 10,7%, у періоді Б (XII – перша половина XIII ст.) – 22% і В (друга половина XIII–XIV ст.) – 7% від загальної кількості поселень. За всі хронологічні періоди селища розмірами від 0,1 до 2 га складали майже половину всіх поселень – 48,3%. Площу від 2 до 5 га мали, відповідно, 10, 24 і 13% поселень у різні хронологічні періоди. 3, 22 і 5% поселень мали площу від 5 до 10 га, 11% поселень – більше 10 га. Причому великі поселення мало характерні для періоду XII–XIV ст.

На досліджуваній території немає таких районів, де були б поширені виключно тільки великі або тільки маленькі поселення. Різні за площею поселення розподілені в Сирето-Дністровському межиріччі більш-менш рівномірно.

Подібна картина простежується і на інших територіях давньоруської

Площа поселень (га)	Кількість поселень за хронологічними групами						Всього
	A	АБ	Б	БВ	В	АБВ	
	до 0,5	7	4	12	4	7	
1	8	1	13	3	2	1	28
2	8	-	22	5	6	-	41
3	4	-	15	2	4	-	25
5	6	2	9	6	9	-	32
8	2	1	19	6	3	2	33
10	1	-	3	1	2	1	8
12	1	-	-	-	-	-	1
15	1	-	1	-	2	-	4
20	1	-	1	-	-	-	2
> 20	2	-	-	2	1	-	5
Всього	41	8	95	29	36	4	213

Таблиця 1. Розміри поселень в різні хронологічні періоди.

Хронологічні групи	Всього поселень	Площа поселень (га) до										
		0,5	1	2	3	5	8	10	12	15	20	>20
		%										
A	41	3,3	3,7	3,7	1,9	2,8	0,9	0,5	0,5	0,5	0,5	0,9
АБ	8	1,9	0,5	-	-	0,9	0,5	-	-	-	-	-
Б	95	5,6	6,1	10,3	7	4,2	8,9	1,4	-	0,5	0,5	-
БВ	29	1,9	1,4	2,3	0,9	2,8	2,8	0,5	-	-	-	0,9
В	36	3,3	0,9	2,8	1,9	4,2	1,4	0,9	-	0,9	-	0,5
АБВ	4	-	0,5	-	-	-	0,9	0,5	-	-	-	-
Всього %		16	13,1	19,2	11,7	15	15,5	3,7	0,5	1,9	0,9	2,3

Таблиця 2. Відсоткове співвідношення розмірів поселень у різні хронологічні періоди.

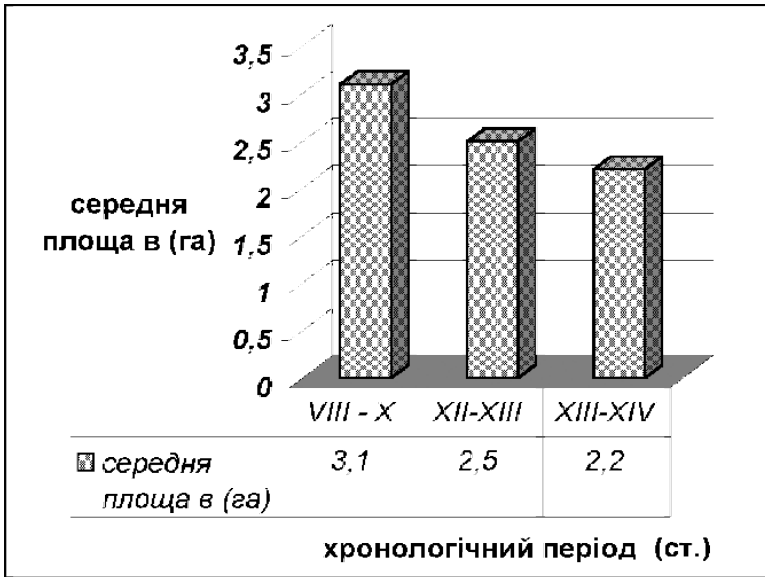
держави. Так, наприклад у Смоленській землі переважали селища площею 0,5–1,2 га¹¹, що складало 42,7% від загальної кількості поселень. 16,5% становили селища, площа яких складала більше 2 га. Поселення в'ятичів займали, в середньому, 2 га¹². За даними А.В.Успенської та М.В.Фехнер, середні розміри сільських поселень Північно-Західної і Північно-Східної

Русі відповідали близько 1,5 га¹³. Селищам, площа яких складає менше 1 га, належить лише 45,3% від загальної кількості поселень¹⁴. У Чернігівському Задесенні за розмірами і площею Ю.М.Ситий умовно виділяє три групи поселень: до 2 га включно – 56%, до 5 га включно – 35% і більше 5 га – 9% від загальної кількості поселень¹⁵. Середня площа селищ Північно-Східної і Північно-Західної Русі дорівнювала 1,5 га¹⁶. Відкриті сільські поселення південної Русі також були невеликими. Їхня площа, в середньому, становила 0,8–1,5 га¹⁷.

Отже, давньоруські неукріплені поселення Північної Буковини Х–XIV ст. за своєю площею не відрізнялися від аналогічних населених пунктів інших східнослов'янських територій. Площа більшості з них вкладається в межі від 0,5 до 2 га. Така ж картина простежується на всій території давньої Русі¹⁸. Спільні середні розміри поселень, очевидно, вказують на однакові способи землекористування і землеобробки в епоху розквіту давньоруської держави, а також на оптимальну чисельність населення, яке здатне прогодуватися за рахунок оточуючих земель¹⁹.

Збільшення кількості поселень супроводжувалося певним зменшенням їхньої середньої площі (Табл.3). Так, на Буковині середня площа поселень у VIII–X ст. становила 3,1 га, у XII – першій половині XIII ст. вона зменшилася до 2,5 га. Характерною особливістю розвитку поселень XII – першої половини XIII ст. є їхня одношаровість, причому культурні шари фактично знищено оранкою, знахідки виявлено безпосередньо в орному шарі або ж у заповненні об'єктів. Культурний шар не завжди покриває всю територію поселень, а виступає лише плямами, які відповідають місцям розташування дворів, житлових та господарських споруд. У другій половині XIII–XIV ст. середня площа поселень у Сирето-Дністровському межиріччі зменшилася до 2,2 га. Отже, на Буковині за період з VIII по XIV ст. середня площа поселень скоротилася майже на 1 га. Такі процеси характерні для всієї Київської Русі. За підрахунками А.В.Кузи, площа поселень у давньоруській державі зменшилася з 1,85 до 1,25 га²⁰. Аналогічні дані на багатому фактичному матеріалі отримані В.В.Седовим у Смоленській землі, де простежено скорочення площ поселень з VIII до XIII ст. у співвідношенні 2:1²¹. Зменшення селищ відзначено і Т.М.Нікольською за археологічними дослідженнями поселень в'ятичів²². Середня площа поселень Московської землі у XII ст., за підрахунками А.А.Юшко, складала 11 тис. кв. м, а у першій половині XIII ст. скоротилася до 5,6 тис. кв. м²³.

Цей процес продовжувався і в другій половині XIII–XIV ст. Так, С.А.Беляєва констатує факт, що площа Озарицького поселення в даний період зменшилася майже в 2,5 рази²⁴. Аналогічні результати дають

Таблиця 3. Середні площі поселень в різні хронологічні періоди.

розрахунки по поселенню Комарівка²⁵. Історико-географічні матеріали з історії села на території України в XIV–XVII ст., які наводяться в деяких працях, теж показують, що до XV ст. відбувається скорочення площі поселень і переважає малодвірний тип забудови²⁶.

Археологічні матеріали дозволяють висвітлити історію забудови давньоруських поселень поки-що в загальних рисах. Питання про планування поселень ще остаточно не розроблене через недостатню дослідженість давньоукраїнських поселень як на теренах Буковини, так і давньоруської держави в цілому. Однак методика визначення типу забудови, яка розроблена на матеріалах інших територій²⁷, дозволяє зробити деякі приблизні розрахунки по планувальній структурі поселень Північної Буковини.

Планування або забудова поселень тісно пов'язана з їхнім розміщенням на місцевості. Оскільки більшість давньоруських поселень Північної Буковини, як і на інших територіях, витягнуті вздовж берегів річок, про що свідчить поширення культурного шару і підйомного матеріалу, природно припустити, що основним типом забудови відкритих поселень був прибережно-рядовий²⁸. Він чітко простежується на орному полі, де проступають темні плями розораних садиб. У більшості випадків садиби розміщуються вздовж берега річки чи потоку в один-два, рідше три ряди. На думку В.В.Сєдова і М.П.Мілонова, при ширині поселень в 30–

40 м двори могли розташовуватися тільки в один ряд, у 80–100 м – у два ряди, а в 100 і більше – в три ряди²⁹. Подібні розрахунки наводить С.А.Бєляєва стосовно Озарицького поселення XIII–XIV ст.³⁰.

На Буковині більшість поселень за формою поширення культурного шару витягнута вздовж річок на 100–400 і більше метрів при ширині 30–50 м. Причому, вони характерні для всіх хронологічних періодів. Як видно з таблиць №4 і 5, серед поселень Сирето-Дністровського межиріччя, на яких визначалася площа поширення культурного шару, у XII – першій половині XIII ст. найбільше поселень мають прибережно-однорядну або дворядну систему забудови, що складає 57 поселень, або 32,2%. У наступному хронологічному періоді – другій половині XIII–XIV ст., відповідно 29 поселень, що складало 16,4% від загальної кількості.

Наприклад, до однорядних поселень можна віднести поселення XII–XIII ст. Банилів (100х30 м), Замостя (100х30 м), Кіцмань (150х40 м), Верхні Станівці (180х20–40 м), Кліводи (250х40–50) та поселення XIV–XV ст. Іспас (140х40 м), Котелеве (100х50 м) тощо. Мабуть, при такій ширині для них була характерна однорядна система забудови (Рис.1, А, Б).

У центральних районах Смоленщини, за підрахунками В.В.Сєдова, таке планування було властиве для 79% поселень³¹, а у районах Північно-Західної і Північно-Східної Русі 80% поселень були витягнуті вздовж ріки при ширині 30–40 м³². Подібні поселення відомі і в Середньому Подніпров'ї³³.

Виходячи з тверджень В.В.Сєдова, що до поселень з дворядною забудовою можна віднести ті, які мають ширину від 50 до 80 м, то на теренах Буковини це такі, наприклад, поселення XII–XIII ст., як Боянчук (120х70 м), Заставна (450х60 м), Оршівці (490х60–90 м), та поселення хронологічного періоду В – Грозинці (125х70 м), Лашківка (400х80 м), Чепони (100х80 м), Валява (140х60–80) (Рис.1, В, Д, Е).

Дворядна система забудови відома на багатьох поселеннях давньоруської держави, а саме: на території Верхньої Волги, Верхнього Подніпров'я (Білоручинське, Мале Княже Село, Кімирське), землі в'ятичів (Сомово, Степаньково), теренах південної Русі (Бортничі, Вишеньки) й інші³⁴.

Якщо брати у загальному, то прибережно-рядова система забудови поселень регіону протягом усіх хронологічних періодів була визначальною і становила 113 поселень (63,8%). Це, в основному, співпадає з аналогічними системами забудови на інших теренах Давньоруської держави.

Важко встановити, який тип забудови був на поселеннях з шириною культурного шару більше 100 м. Свого часу В.В.Сєдов вказував, що поселення, які мають значну ширину, навіть при певній витягнутості їх уздовж річки, скоріше за все, потрібно віднести до розряду невизначених за типом забудови, хоча на окремих поселеннях він констатував трирядну забу-

Хронологічні періоди	АБ	Б	БВ	В	АБВ	Всього
Типи забудови	Кількість поселень					
Прибережно-рядова	3	18	5	7	-	33
в тому числі однорядна						
Дворядна	4	39	14	22	1	80
Невизначена	-	36	11	8	2	57
Кучова	1	4	-	1	1	7
<i>Всього</i>	<i>8</i>	<i>97</i>	<i>30</i>	<i>38</i>	<i>4</i>	<i>177</i>

Таблиця 4. Розподіл поселень з різними типами забудови за хронологічними періодами.

Хронологічні періоди	АБ	Б	БВ	В	АБВ	Всього
Типи забудови	%					
Прибережно-рядова	1,7	10,2	2,8	4	-	18,6
однорядна						
Дворядна	2,2	22	7,9	12,4	0,6	45,2
Невизначена	-	20,3	6,2	4,5	1,2	32,2
Кучова	0,6	2,2	-	0,6	0,6	4
<i>Всього</i>	<i>4,5</i>	<i>54,7</i>	<i>16,9</i>	<i>21,5</i>	<i>2,4</i>	<i>100</i>

Таблиця 5. Поширення різних типів забудови в % співвідношенні.

дову³⁵. Виходячи з цього, можна припустити, що на Буковині були також поширені поселення з невизначеною системою забудови або, ймовірно, з трирядною. Ці поселення складають досить значну частку у різні хронологічні періоди. Так, у XII – першій половині XIII ст. 36 поселень мають невизначену систему забудови, що складає 20,3%. У другій половині XIII–XIV ст. їх стає менше – 8 (4,5%). Це, очевидно, пов'язано з тим, що у даний хронологічний період загальна площа поселень зменшувалася, про що говорилося вище. В загальному, поселення з невизначеним типом забудови у всі хронологічні періоди складали 32,2%, тобто половину від при-

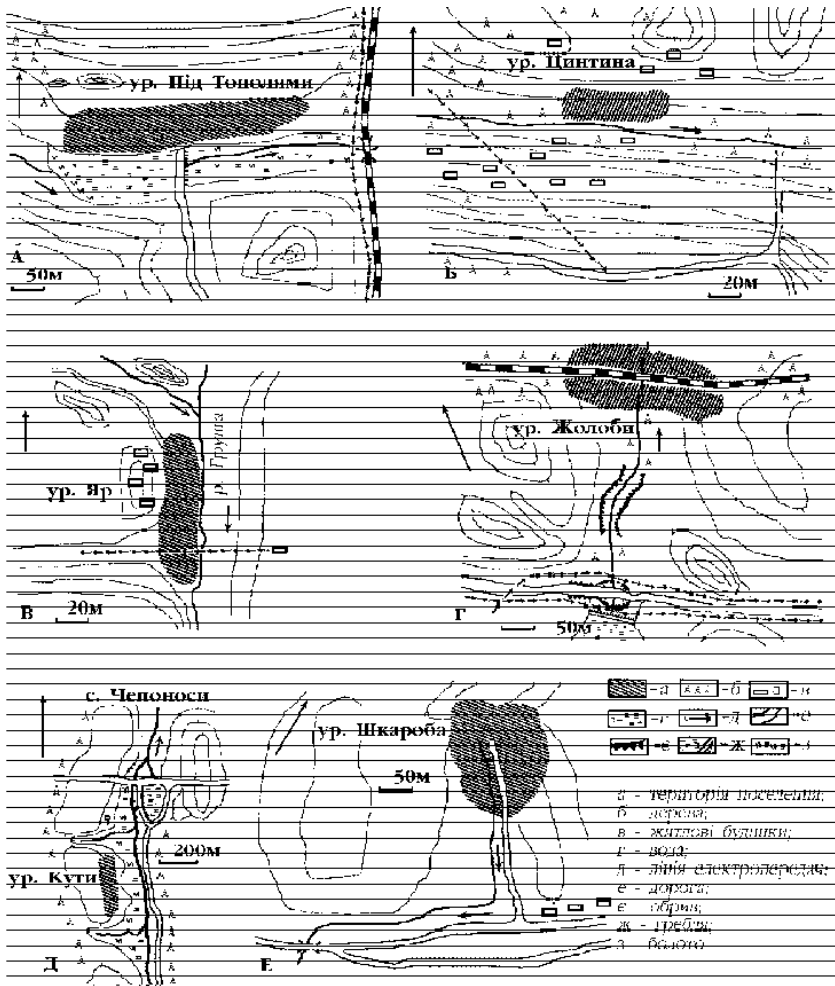

Рис. 1. Плани поселень з різними типами забудови:
 однорядна: А – Кліводин; Б – Верхні Станівці; дворядна: В – Оршівці;
 Д – Чепоноси; Е – Валява; невизначена система забудови: Г – Лаківка.

бережно-рядової. До таких поселень можна віднести, наприклад, поселення хронологічного періоду Б – Бабин (170х120 м), Гордівці (500х150 м), Дарабани (200х150 м), Лашківка (400х170 м) та поселення XIV–XV ст. – Данківці (450х100 м), Круглик (150х100 м) тощо (Рис.1, Г). Можливо, подальші дослідження відкритих поселень регіону дадуть більш конкрет-

ну картину їхньої забудови і, відповідно до цього, можуть конкретизувати наші знання в даній галузі.

Аналогічна картина простежується на Комарівському поселенні XIII–XIV ст., де вловлюється трирядна забудова³⁶. Тут групи жител розміщувались на відстані 20–25 м одна від одної. До трирядної забудови відносяться і Гнідинське поселення у південному Подніпров'ї³⁷. На поселенні Кічкас дослідники встановили чотирирядну забудову³⁸.

До поселень з купчастою забудовою, як вказує В.В.Седов, можна віднести пам'ятки, майданчики яких мають овальні, а інколи невизначені рвані обриси, і не є витягнутими вздовж річок³⁹, тобто їхня ширина і довжина приблизно однакові⁴⁰.

Виходячи з цього, на теренах Північної Буковини існувала, можливо, й купчаста система забудови, яка, очевидно, характерна для мисових поселень. Це зумовлено, в першу чергу, природно-географічними умовами, коли майданчик поселення обмежений з двох боків ярами або струмками. Тому поселення не могли розростатися по довжині, а збільшувалися в ширину. Така ж забудова могла бути і на великих поселеннях.

Так, під час розкопок поселення Чорнівка I в урочищі Пуста Чорнівка, яке простягається вздовж ріки майже на 1 км, а в ширину займає близько 300 м, досліджено рештки трьох наземних дерев'яних будинків із глинобитними печами, які датуються XII – першою половиною XIII ст. Слід зазначити, що розкопана площа недостатня для того, щоб більш-менш повно визначити їхню забудову і планування. Під час розкопок не простежено окремих дворів та розташування на них будівель. Вдалося лише констатувати ступінь забудови поселення та виявити залишки окремих приміщень, які дають змогу визначити їхні конструктивні риси. Відстань між житлами становила 2,4–7,2 м⁴¹. При прибережно-рядовій забудові, як відомо, відстань між житлами може становити 20–40 м⁴². Тому в цьому випадку ми можемо припускати, що на даному поселенні існувала купчаста забудова.

До таких поселень можна, очевидно, також віднести поселення Чорнівка VIII в урочищі Лелеківець розмірами 300x100 м. З південної і північної сторін воно обмежене струмками, що впадають у річку Мошків, тому розширитися в довжину поселення не могло. Тут зафіксовано 6 темних плям від селянських садіб, які розміщувалися одна від одної на відстані 10–15 м⁴³.

Можливо, купчаста забудова характерна і для поселення Чепоноси, яке також при своїх відносно невеликих розмірах (100x80 м) розташовувалося на першій надлуговій терасі лівого берега Потоку і з двох боків (північного і південного) обмежувалося струмками, що очевидно, ускладнювало розширення поселення в довжину.

Купчаста забудова могла бути поширеною і у давньоруських містах Сирето-Дністровського межиріччя, в першу чергу літописних Василеві, Кучелміні і інших.

Як видно з таблиць №4 і 5, до купчастої системи забудови, ймовірно, можна віднести лише 7 поселень, що складає 4% від загальної кількості. Причому більше поселень відомо для хронологічного періоду Б – 4 (2,2%), а в другій половині XIII–XV ст. – лише 1 (0,6%), що пов'язано із зменшенням загальної площі селищ.

Аналогічна купчаста забудова відома і на інших теренах давньоруської держави, наприклад, на поселенні Лебідка в землі в'ятичів, на Смоленщині тощо⁴⁴.

Незначна кількість розкопаних поселень не дозволяє встановити закономірність у забудові поселень у кожному хронологічному періоді. Можливо, мають рацію дослідники, які дійшли висновку, що купчаста забудова більш характерна для раннього періоду, а саме VIII–X ст.⁴⁵, але у нашому повідомленні даний хронологічний період не є предметом дослідження.

Досить важливою проблемою є визначення кількості селянських господарств на одному поселенні. Це завдання ускладнюється рядом об'єктивних причин: по-перше, на сьогоднішній день не розкопане повністю жодне поселення. По-друге, не завжди можна синхронізувати досліджені споруди. За підрахунками дослідників, середня відстань між селянськими дворами, виходячи з місць скупчення кераміки, обмазки та різних побутових предметів у культурному шарі, становить приблизно 20–30 м⁴⁶. Однак інтервали не завжди рівномірні. Тому вирахування кількості селянських дворів на поселенні, виходячи із середньої відстані між спорудами, відображає дійсну картину лише приблизно і є відносно умовним⁴⁷.

На теренах регіону для поселень, на яких визначалася площа поширення культурного шару, виходячи із середньої відстані між селянськими дворами можна приблизно вирахувати кількість селянських дворів на поселенні того чи іншого хронологічного періоду. Так, у XII – першій половині XIII ст. поселення, на яких нараховувалося від 3 до 8 дворів, як видно з таблиць №6 і 7, складали 18 поселень (10,2%). До таких поселень можна віднести селища Баламутівка, Банилів, Валява, Дарабани, Зелнів тощо. Така картина простежена на теренах Чорнівського адміністративно-господарського комплексу, де виявлено 7 кутів-висілків. На їхній території садиби селян виступають темними плямами на тлі зораного поля. Так, на поселенні в урочищі Лелеківець нараховано шість таких плям-залишків будівель XII – першої половини XIII ст. Знахідок іншого часу там не виявлено. Такі ж сліди простежено й на інших поселеннях.

У другій половині XIII–XIV ст. поселення, на яких нараховувалося від

Хронологічні періоди	АБ	Б	БВ	В	АБВ	
Кількість дворів	Кількість поселень					Всього
1-2	1	3	1	1	-	6
3-4	2	3	1	1	-	7
5-6	1	8	4	-	1	14
7-8	-	7	1	7	-	15
9-10	1	4	3	1	-	15
11-12	-	1	2	3	-	6
13-14	-	4	-	1	-	5
15-16	-	7	1	2	-	10
17-18	-	3	-	1	-	4
19-20	-	2	1	-	-	3
Більше 20	3	55	16	21	3	98
Всього	8	97	30	38	4	177

Таблиця 6. Розміри селищ за кількістю дворів.

Хронологічні періоди	АБ	Б	БВ	В	АБВ	
Кількість дворів	%					Всього
1-2	0,6	1,7	0,6	0,6	-	3,5
3-4	1,1	1,7	0,6	0,6	-	4
5-6	0,6	4,5	2,3	-	0,6	8
7-8	-	4	0,6	4	-	8,6
9-10	0,6	2,3	1,7	0,6	-	5,1
11-12	-	0,6	1,1	1,7	-	3,3
13-14	-	2,3	-	0,6	-	2,8
15-16	-	4	0,6	1,1	-	5,6
17-18	-	1,7	-	0,6	-	2,2
19-20	-	1,1	0,6	-	-	1,6
Більше 20	1,7	31	9	11,9	1,7	55,3
Всього	4,5	54,7	17	21,6	2,2	100

Таблиця 7. Відсоткове відношення розмірів селищ за кількістю дворів.

З до 8 дворів, становили 4,6% від загальної кількості (8 поселень). Так, до них можна віднести поселення Грозинці, Іспас, Котелеве, Маморниця тощо.

У всі хронологічні періоди такі селища становили більшість – 36 поселень (20,6%). 11,2% поселень мали від 9 до 14 дворів у всі хронологічні періоди і лише 17 поселень (9,4%) налічували від 15 до 20 дворів. Мало-двірні поселення в 1–2 двори складали лише 3,5% від загальної кількості поселень.

Розрахунки розмірів селищ за кількістю дворів наглядно підтверджують тезу про скорочення площі поселень від XII до XIV ст., а звідси і кількості дворів. Якщо брати відсоткове відношення розмірів селищ за кількістю дворів у XII – першій половині XIII ст., то їх налічувалося 54,7%, у той час як у другій половині XIII–XIV ст. їх стає лише 21,6% від загальної кількості, тобто на половину менше. Значний відсоток поселень (55,3%), на яких налічується більше 20 дворів, відносний, оскільки такі поселення існували тривалий відрізок часу. Тому селянські двори на них хронологічно могли не співпадати. Визначення кількості дворів у різні періоди поки що ускладнене відсутністю археологічного розкриття значної площі на цих поселеннях. Можливо, в результаті розкопок суцільними площами у майбутньому можна буде зробити більш конкретні висновки з даного питання.

Наявність на Русі домонгольського часу невеликих поселень у кілька дворів засвідчена писемними пам'ятками. Так, у грамоті Спасо-Хутинському монастиреві (1211 р.) перелічено чотири селянських сім'ї з їхніми господарствами⁴⁸. У Новгороді, в сільській п'ятині, поселення складалися з 2–4 дворів. Такого типу садиби досліджені біля с.Шестовиця⁴⁹. Там на площі 480 кв. м досліджено дві напівземлянки, споруди-сховища, ремісничу майстерню і господарські ями. Характер знахідок свідчить, що ця садиба належала заможному селянину.

Аналогічна ситуація простежується і на інших давньоруських землях. Так, на Смоленщині селища, на яких нараховувалося 3–8 дворів, складали 52,3% від загальної кількості поселень. 34,1% поселень мали більше 8 дворів і по 1–2 двори налічували 13,6% поселень⁵⁰. А.В.Куза вважає, що на площі 1,5 га могло розміщуватися одночасно 5–7 селянських дворів⁵¹. За підрахунками М.В.Фехнер, на північно-східних і північно-західних землях Русі 70% поселень склалися з 3–6 дворів, а 30 % – із 7–12⁵².

Таким чином, на Русі переважали малодвірні поселення, які були найбільш раціональними в умовах орного землеробства, коли староорні землі знаходилися біля сіл і угноєння полів не складало труднощів. На зв'язок між розмірами поселень і формами землеробства вказував свого часу А.В.Кір'янов⁵³.

Примітки

1. ПСРЛ. – М.: Восточная литература, 1962. – Т.2. – Стб.47.
2. Правда Русская. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – Т.2. – С.185.
3. ПСРЛ. – М.: Восточная литература, 1962. – Т.1. – Стб.277.
4. ПВЛ. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч.1. – С.169.
5. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.747-748.
6. *Воронин Н.Н.* К истории сельского населения феодальной Руси // ИГАИМК. – 1935. – Вып.138. – С.10.
7. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.301.
8. ПСРЛ. – Т.1. – Стб.383.
9. ПСРЛ. – Т.2. – Стб.333.
10. *Куза А.В.* Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С.99.
11. *Седов В.В.* Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли // МИА. – 1960. – №92. – С.23, 25.
12. *Никольская Т.Н.* Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX–XIII вв. – М.: Наука, 1981. – С.65.
13. *Успенская А.В., Фехнер М.В.* Поселения // Тр. ГИМ. – 1956. – Вып.32. – С.16-17.
14. *Куза А.В.* Назв. праця. – С.99.
15. *Ситий Ю.М.* Поселения X–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // Старожитності Південної Русі. Матеріали історик-археологічного семінару “Чернігів і його округа в IX–XIII ст.” – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С.92.
16. *Успенская А.В., Фехнер М.В.* Назв. праця. – С.16-17.
17. *Кучера М.П.* Селища // Археологія Української РСР: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т.3. – С.300.
18. *Куза А.В.* Назв. праця. – С.99.
19. Там же. – С.99.
20. Там же. – С.100.
21. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.23.
22. *Никольская Т.Н.* Сельские поселения земли вятичей // КСИА. – 1977. – Вып.150. – С.7.
23. *Юшко А.А.* Сельские поселения Московской земли // Древнерусская деревня: Археологические исследования микрорегионов. Тез. докл. – М., 1991. – С.3.
24. *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. – К.: Наук. думка, 1982. – С.42.
25. *Довженко В.И.* Некоторые вопросы археологического изучения древнерусского села домонгольского времени // Międzynarodowy kongres archeologii sło-

- wiańskiej. Warszawa 14 – 18 IX. 1965. – Wrocław; Warszawa, Kraków, 1968. – Т.9. – С.3.
26. *Беллева С.А.* Назв. праця. – С.44.
27. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.26; *Мионов Н.П.* Древнерусские курганы и селища в бассейне верхней Волги // МИА. – 1950. – №13. – С.152-154.
28. *Витов М.В.* О классификации поселений // СЭ. – 1953. – №3. – С.27-37; *Успенская А.В., Фехнер М.В.* Назв. праця. – С.15-17.
29. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.26; *Мионов Н.П.* Назв. праця. – С.152-154.
30. *Беллева С.А.* Назв. праця. – С.44.
31. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.28.
32. *Фехнер М.В.* Деревня Северо-Западной и Северо-Восточной Руси X–XIII вв. по археологическим данным // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. / Тр. ГИМ. – 1967. – Вып.43. – С.278.
33. *Вермейчик Е.М.* Охранные исследования поселения X–XIII вв. у с.Петруши // Проблемы археологии Южной Руси. – К, 1990. – С.76-83; *Кравченко Н.М., Бугай А.С., Магомедов Б.В.* Розвідки на Київщині // АДУ. – 1972. – Вып.4. – С.341-347; *Сміленко А.Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї. – К., 1975. – С.163–165.
34. *Мионов Н.П.* Назв. праця. – С.152-154; *Седов В.В.* Назв. праця. – С.26; *Никольская Т.Н.* Назв. праця. – С.8; *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.194; *Беллева С.А.* Назв. праця. – С.45
35. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.26.
36. *Кубишев А.И.* Робота Комарівського загону Давньоруської експедиції // Укр. іст. журнал. – 1969. – №8. – С.158.
37. *Беллева С.А.* Назв. праця. – С.45.
38. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – К.: Наук. думка, 1984. – С.101-103.
39. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.26.
40. *Куза А.В.* Назв. праця. – С.100.
41. *Возний І.П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. – Чернівці, 1998. – С.56-60.
42. *Фехнер М.В.* Назв. праця. – С.278
43. *Возний І.П.* Назв. праця. – С.56-60.
44. *Никольская Т.Н.* Древнерусское селище Лебедка // СА. – 1957. – №3. – С.179. – Рис.2, 1; *Седов В.В.* Назв. праця. – С.28.
45. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.28.
46. Там же. – С.22-23; *Фехнер М.В.* Заключение (Деревня северо-западной и северо-восточной Руси X–XIII вв. по археологическим данным). – С.278.
47. *Куза А.В.* Назв. праця. – С.100; *Седов В.В.* Назв. праця. – С.23.
48. Памятники русского права. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Вып.II. – С.108.

49. *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Селища IX–XIV вв. в междуречье низовий Днепра и Десны // Чернигов и его округа в XI–XIII вв. – К.: Наук. думка, 1988. – С.36-37.
50. *Седов В.В.* Назв. праця. – С.23.
51. *Куза А.В.* Назв. праця. – С.100.
52. *Фехнер М.В.* Назв. праця. – С.278.
53. *Кирьянов А.В.* История земледелия Новгородской земли X–XV вв. // МИА. – 1959. – №65. – С.334-335.

Summary

The article deals with the problems of determination of settlements dimension during different chronological periods taking into consideration wide range of sources including archeological ones. The interrelation between increase of the amount of settlements and decrease of their area is observed. Much attention is paid to planning and construction of the open settlements.

Одержано 20 квітня 2005 р.

УДК 903.3(477.4)“11-12”

О.І.Журко

АРХЕОЛОГІЯ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ XII–XIII ст.

У статті на основі археологічних джерел розглядаються особливості матеріальної культури та деякі проблеми політичної історії Болохівської землі.

Ключові слова: Болохівська земля, літописні міста.

Археологічні розкопки проведені в 11 містах Болохівської землі створюють гарну перспективу для систематизації і аналізу матеріальної культури, що складається з численних знахідок господарського, військового, побутового і духовного призначення¹. Речі і матеріали дають змогу до певної міри проілюструвати заняття, військову справу, умови життя, звичаї, світогляд, знання, уміння і моральні цінності давніх болохівців.

Так, віднайдені різноманітні залізні вироби ілюструють характер виробництва, зокрема сільськогосподарського і ремісничого. Серед сільськогосподарських знарядь виділяються залізні різакі-чересла, коси, серпи. В колекції уже зібрано 43 лемеші, 36 чересел, 450 серпів, 254 коси².

На городищах віднайдені обпалені зерна сільськогосподарських культур, зокрема, пшениці, ячменю, проса, чечевиці, гречки, гороху, льону, коноплі, овесу. Мешканці болохівських міст, займаючись сільськогосподарським виробництвом, самі забезпечували себе продуктами харчування, притримуючи дещо і для торгівлі, зокрема з іноземцями, найперше, з візантійськими купцями, що везли сюди, як показують знахідки амфороної тари, оливкове масло, вино, а також вироби із срібла (хрести, хрестиколпіони), плінфу та інші свої товари. Висловлені раніше в літературі думки, що мешканцями міст, особливо замків, були виключно воїни, які до сільськогосподарського виробництва не мали ніякого відношення, не підтверджуються матеріалами з болохівських міст³. Спостереження показують, що фізична праця для усіх мешканців городищ, включаючи і дитинці, - мабуть, що головна умова проживання людей у містах.

Виявлені остеологічні матеріали красномовно ілюструють характер стада і приміського скотарства. Найкраще це ілюструють матеріали з Губина, Ізяслава, Зв'ягеля, Полонного, Дорогобужа. Тут в переважній кількості виявлені кістки великої рогатої худоби, коней, овець, кіз, свиней, домашньої птиці. На велику рогату худобу і коней припадає до 60% стада, роль якого в господарстві, особливо в землеробстві, а також будівництві при транспортуванні вантажів, у військовій справі, важко переоцінити. Порівняно високий відсоток кісток коней вказує на наявність загонів вершників з однієї сторони, а з іншої на споживання місцевим населенням конини, хоч таку традицію в харчуванні людей важко назвати слов'янською. Конину, як відомо, споживали кочівники, в першу чергу татари, дружба яких з болохівцями, хоч і не з усіма, але визнана літописцем. Очевидним стає той факт, що землеробство вдало і гармонійно доповнене тваринництвом, мало на Болохівщині, зважаючи на характер ґрунтів і заплав, просто колосальні можливості⁴.

На городищах заявлені матеріали, які засвідчують і другу важливу сферу зайнятості болохівців, а саме ремесла. Їх спектр доволі різноманітний. Найкраще вони були розвинені і по справжньому налагоджені, у першу чергу, для потреб орного землеробства в Губині, Зв'ягелі, Теліженцях, Райківцях, Колодяжному.

В Городищі (на р.Згар) розкрито виробничий комплекс для збагачення болотної руди. Тут сушили, очищали, прожарювали руду, готуючи її до плавки⁵. Такий комплекс, безумовно, свідчить про те, що болохівці знали ливарну справу і мали свій метал, з якого виробляли весь спектр продукції, що була так необхідна для життя городищ. В ремеслі на першому місці була поставлена ковальська справа. Саме про її наявність вказують численні знахідки майже на всіх городищах залізних шлаків, а та

кож різноманітного інструментарію: кліщів, молотків, наковалень. Болохівські ремісники виготовляли масу залізних речей, які були знайдені на городищах, зокрема, це стамески, скоби, дверні запори, навісні замки і ключі до них, ножі, цвяхи, кільця, кресала, ножниці для стрижки овець, вудила, пута, шпори, наконечники для стріл, списів тощо. Стамески вказують на наявність обробки дерева і виробів, що виготовлялися із нього, проте не збереглися. Стамеска у край потрібний інструмент і при будівництві житла, кліті, вежі тощо.

Рештки різноманітної зброї (саблі, мечі, бойові ножі, наконечники списів, стріл, бойові сокири, вудила, шпори, стремена) виявлені в дев'яти містах Болохівщини, красномовно свідчать про наявність військових дружин, що склалися з воїнів-вершників. На озброєнні воїнів перебувало спорядження для ближнього і далекого бою. Так, на Городищі (на р.Згар) в будівлі знайдено накінечники булави, що була виготовлена у вигляді куба із зрізаними гранями⁶. В ближньому бою користувалися мечами, кістеньми, сокирами, ножами. Найбільше зброї різного ґатунку виявлено на Городищі під Шепетівкою. Зброєю для далекого бою слугував лук. В.І.Якубовський нарахував 22 типи стріл різного походження, що ілюструють контакти болохівців, як з руськими землями, так із азіатами⁷.

Проте, чи не найбільшу і разом з тим найрізноманітнішу групу знахідок на Болохівських містах становлять керамічні вироби – речі побутового призначення. Ця наявна кераміка ділиться на кухонну, столову, господарську і імпорту. Найбільшу групу складає перша група – кухонна. Сюди зачислені горщики різних форм і розмірів, чимало денців яких з клеймованими поверхнями, що нагадують кола, тамгоподібні знаки, візуальні фігурки птахів. Масово представлені горщики із заокругленими у профілі вінцями і конічно звуженими до дна тулубами. Такі горщики накривали кришками, чимало цілих форм яких збереглися. Усі наявні горщики мають гарний випал і прикрашені лінійно-хвилястим орнаментом уздовж тулуба. Цікаво відзначити, що серед горщиків доволі мало знайдено цілих форм, як правило, всі розбиті і рідко які із них можна реставрувати та відновити. В Дорогобужі, Колодяжному, Губині можна виділити три групи таких кухонних горщиків, цілий ряд яких презентують, так званий, галицький тип, що характеризується косо зрізаними вінцями, наявністю широкого горла, короткої шийки і округлого тулуба з плоским денцем. Такі горщики були широко відомі на Русі взагалі і на болохівських городищах зокрема. Якихось особливостей вони не мають. В цілому, кухонний посуд характеризується стандартними наборами форм, що знайшли своє поширення далеко за межами Болохівщини.

До столового посуду слід віднести різноманітні мініатюрні миски-

черпала, блюдця, глеки, чашечки. Вони теж в ряді випадків мають клейма на денцях. Їх розміри невеликі і поверхня майже не орнаментована. Вони, як правило, представлені цілими формами, для яких, поки що, не вдається знайти аналогів. Можливо, що ця група посуду презентує корінні особливості, які не простежуються на інших землях.

Третю групу засвідчують вироби господарського призначення, в якій виділяється імпортна тара. Це великих розмірів глеки і амфори, корчаги, піфоси, місткість яких сягала до 30–40 літрів. Вони могли використовуватися для зберігання збіжжя, молока, води. Амфори, корчаги і піфоси мають візантійське походження. Їх відсоток на городищах серед керамічного комплексу незначний, але він засвідчує зв'язки болохівців з середземноморським світом.

Отже, болохівський керамічний комплекс презентує, як свої місцеві особливості, так і характерні типи для всієї Русі, а також вказує на наявність контактів з східними цивілізаціями, зокрема, Візантією.

Про причетність болохівців до християнства засвідчують знахідки, насамперед, різноманітних натільних хрестиків, виготовлених з каменю, заліза, бронзи і срібла. За розмірами і стилем виконання усі вони різні, як і різні за якістю виготовлення. Найтиповіші – це срібні хрестик-енколпіони або складні. Такі речі мають широкі аналоги і тверде датування. Другу групу складають хрестики, які виготовлення яких далеко поступається срібним. Скоріше всього, що вони представляють масові знахідки і вказують на широку приналежність різним верствам болохівського суспільства, більшість яких безумовно сповідувала християнські ідеали.

Окрему і досить значну групу серед побутових виробів складають знахідки різноманітних прикрас як чоловічих, так і жіночих гарнітурів. Серед прикрас жіночого вжитку найбільше знахідок браслетів. Усі вони у фрагментах і заявлені виробами з скла, міді, бронзи, шиферу, діляться на типи та підтипи за якістю виготовлення і орнаментації. Браслети – матеріал масовий і вказує на досить широке побутування в жіночому середовищі болохівців. Мабуть, що це були речі повсякденного вжитку. Тільки в Губині їх знайдено більше півтори сотні. Виробів із скла і шиферу переважна більшість. Зважаючи на діаметр кілець, користувалися ними дорослі дівчата і жінки. Браслети служили в якості оберега рук, маючи символічне і естетичне призначення.

До речей нарядних і урочистих гарнітурів жінок належать колти, колодочки, намиста, наручі, окремі медальйони. Наймасовішими прикрасами є скроневі кільця. За даними В.І. Якубовського їх нараховується 148 екз., намистин 50 екз., колтів 14 екз.⁸. На жаль з усіх 14 відомих на той час скарбів, скласти точне уявлення про гарнітур жіночих прикрас не

вдалося через їх неукмплектованість. Тому, варіанти реконструкції очілля, запропоновані В.І.Якубовським мали гіпотетичний характер⁹. Ця проблема була повністю розв'язана тільки після відкриття усіх скарбів на Губинському городищі, які, мабуть, що вперше дали об'єктивну можливість точно встановити парадні набори для двох жінок, можливо матері і дочки, чи двох сестер¹⁰. Ряд дослідників вважають такі речі рештками жіночих головних уборів, що належали представникам княжої верхівки і виготовлялися в ювелірних майстернях Болохівщини. Якщо із другою думкою справді можна погодитися і вона підтверджується знахідками матриць з Городища на р.Згар, то соціальна мотивація скарбів викликає великі сумніви. Гадаємо, що вказані гарнітури відбивають урочистості, пов'язані з весільними обрядами.

Аналізуючи кількість, типи згаданих прикрас, якість і характер їх виготовлення, походження, з впевненістю можна сказати, що на Болохівщині вони мають не тільки свої особливості, але чи не вперше в археологічній практиці розкривають набори прикрас, що існували на той час і майже не були відомі на Русі та за її межами. За оригінальністю, ювелірними смаками болохівські прикраси не мають собі рівних, їх набагато менше знайдено в Київській, Чернігівській, Галицькій і ін. землях¹¹. Все це вказує на глибокі, мабуть, що із Трипільських часів, матриархальні традиції в наших краях, надзвичайно високу роль жінки в суспільстві, її глибоку обізнаність в життєвих справах, володіння народно-побутовим досвідом і знаннями. Віднайдені речі переконливо свідчать і про давні та глибокі язичницькі уявлення, символи в християнському світогляді болохівців. Дуальний характер віри мав місце і на інших руських землях, зокрема, як показав Б.О.Тимошук, на Буковині¹².

Окрім, сугобо жіночих прикрас на Болохівщині мали місце і речі чоловічого вжитку, зокрема про це свідчать знайдені персні з Городища на р.Згар. Вони, хоч і різні, але мають свої властиві їм ознаки. На їхніх щитках розміщені різноманітні візуальні зображення, які деякі дослідники інтерпретують, як гербові знаки, називаючи їх дво і тризуби¹³. Саме на цій підставі вони і вбачають у них чернігівський слід в генеалогії болохівських князів. Однак, на інших щитках ми бачимо зображення оленя, лисиці, а це в принципі не що інше, як язичницькі символи. Ми схильні думати, що ці так звані дво- і тризуби є не що інше, як візуальне зображення птахів, скорше всього диких голубів або соколів. Шукати цим символам аналогії в Муромо-Рязанщині, справа марна, через те, що свої язичницькі традиції і символи в ювелірній справі мала кожна земля, в тім і Болохівщина. Тут ніхто і ніколи нічого не запозичав і не вдавався до дублювання, просто тут творилося все само собою, а саме так, як підказувала май-

строві його думка і совість. В символічному мистецтві політична ситуація ніколи не відображалася і зворотно на нього не впливала. Традиції язичницького символізму завжди розвивалися з народних глибин і впливам людей не піддавалися. Жіночі і чоловічі прикраси болохівців тому яскраве підтвердження, ці прикраси різні за схемами і технологічними прийомами виготовлення, але єдині в передачі символічного змісту, який не дивлячись на поширення християнського окультизму, продовжував ще довго лишатися глибоко-традиційним – народним і язичницьким. Цей глибинний потік людського життя завжди розвивався виключно за своїми закономірностями, які не можна було ні змінити, ні тим більше нав'язати. В повній мірі це стосується і Болохівщини.

У числі інших побутових речей повсякденного вжитку слід назвати срібні бусини ажурного типу, орнаментовані кістяні гудзики, пряслиця з овруцького шиферу, фігурки шахів, а також голки, писала, фрагменти гребінців, кільце з написом поки що невідомого змісту від ткацького верстата. Останнє знайдено в 2004 р. в Губині. Все це доповнює рясну картину ювелірного ремісничого виробництва у болохівців, свідчить про смаки і уподобання тамтешнього населення, яке за рівнем культурного розвитку а ніскільки не поступалося ні князям, ні тим більше галичанам чи киянам. За характером і, особливо, гонором, що знайшов втілення в прикладному мистецтві, рівних болохівцям тоді годі й було шукати.

Немаловажним в значенні розуміння суті Болохівщини як незалежної держави мала б бути атрибутика і символіка. Звісно, що головним атрибутом всякої держави є, насамперед, гроші. На жаль, в межах Болохівщини грошових знаків, аналогічних тим, які знайдені в Києві (гривні) не зафіксовано. Очевидно, що монета як така тут взагалі не побутувала і потреби у ній не було через те, що еквівалентом обміну, напевно, був якийсь товар. Справа в тому, що натуральний товарообіг здавна і досить широко побутував на Русі. Мав він місце і на Болохівщині. Гадаємо, що літописна земля в цьому плані не була виключенням, якщо взяти постійні війни болохівців за свою незалежність.

Знаком державної влади в краї у ті часи могла бути і, напевно, що й була залізна булава. Верхня її частина знайдена в Городищі на р.Згар¹⁴.

Більш складним є питання відносно герба держави. Думки, висловлені у свій час з цього приводу дослідниками про так звані двозуби Рюриковичів далекі від реальності, через те, що болохівські князі ніякого відношення до Рюриковичів не мали¹⁵. Вони, на слушну думку І.С.Винокура, є правонаступниками князів Волино-Дулібського племінного союзу¹⁶. Таку думку ми розділяємо повністю, оскільки так звані “двозуби” є не що інше, як стилізовані зображення птахів, втім і на чоловічих персях.

Як показують спостереження, гербом землі, як і всюди в ті часи, мав і був тільки християнський символ. Рештки саме такого символу виявлено в Теліжинцях. Він пов'язується з святим Георгієм¹⁷. Саме таких знахідок на Болохівщині є дві, одна із них прямо пов'язується з символом Громовержця. Саме він в уяві болохівців і мав символізувати боротьбу добра зі злом, а воно, як відомо загрожувало свободолюбивим месникам нашого краю в ті далекі трагічні часи.

Болохівська земля перестає за літописною інформацією існувати в 1258 році. Її історію завершує тотальний розгром, вчинений війнством Данила Галицького.

Чи знаходить така версія підтвердження в археологічних матеріалах? На усіх болохівських містах, де проводилися розкопки виявлені суцільні згарища, під якими нерідко знаходилися кістяки вбитих або задавлених згарищами людей. Розчленовані людські кістяки скажімо в Губині фіксуються в житлах, клітях, господарських будівлях. Єдине місто, що випадає з цього ряду потерпілих від галичан, це Колодяжин. Справа в тім, що літописець в його знищенні виключно винить монголо-татар. Очевидно, що Колодяжин став розмінною монетою, завдяки якій і наступив союз болохівців з татарами. Міцні і потужні укріплення Колодяжина не витримали ударів 12 стінобитних порогів: "І прийшов він до города Колодяжина, і поставив 12 порогів. Та не міг розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були..."¹⁸. Археологічними розкопками під керівництвом Р.О.Юри в 40-50-х рр. XX ст. все це підтвердилося¹⁹.

Яка подальша доля Болохівщини? Розглядаючи це питання М.С.Грушевський вважав, що горді болохівці, які нікому не скорилися, зуміли якийсь час пересидіти в лісах і потім податися в чорноморські степи, стати там із часом козаками²⁰.

Що ж до княжої еліти, дружини, то зажаті з обох боків галичанами і татарами, вони рухаються верх по Случі за Прип'ять і спасаються в Турово-Пінщині. Там вони переживають аж до приходу литовців²¹. І тільки їхні онуки в сер. XIV ст. разом з любартовичами повернуться додому на Болохівщину.

Одним з принципіальних питань вивчення історії Болохівщини є встановлення її адміністративно-територіального устрою. Писемні свідчення з цього приводу є досить скупі. Єдина літописна згадка про "меджибожську волость"²² наводить на думку, що Болохівщина ділилася на волості і князь Данило Романович громив якраз волосні міста і мабуть, що волостей було сім. На чолі кожної волості стояв князь, посада виборна і підзвітна. Гадаємо, що Болохівщина була федерацією волосних, абсолют-

но незалежних одна від одної громад, які в разі потреби могли сформувати єдине військо, на чолі якого стояло сім князів. Саме тому літописець і не називає їх поіменно, оскільки всі вони за рангом були однакові. Така система державного устрою докорінно відрізнялася від унітарних систем з централізованим управлінням Київської і Галицько-Волинської держав, що доволі часто-густо могло непокоїти останніх і викликати протилежну реакцію болохівцям в їх поступках і справах.

Не менш актуальною є проблема ідентифікації літописних міст. Сумнів викликає місцезнаходження Болохова, Божьска, Городця, Дядькова і Кудина. Ці міста фактично залишаються без адреси, вони не знайдені. Науковцями висловлені тільки припущення, де вони могли б знаходитися. Однак ці думки є спірні. Найбільші дискусії точаться відносно ідентифікації Болохова – столиці держави. Так, В.І.Якубовський вважає, що це є Городище під Шепетівкою²³, С.А.Липко зазначав, що це комплекс городищ в Любарі²⁴. Під назвою “Болохово” І.С.Винокур, розуміє взагалі землю, регіон, а не окреме місто. На його думку, Болохівська земля – це “буферне” утворення, в якому перепелися інтереси правителів Галицько-Волинського, Київського і Чернігівського князівств²⁵. Якщо взяти до уваги і порівняти перші два місцезнаходження літописних міст, то на території Любара таких городищ, як під Шепетівкою аж 4, їх загальні розміри перевищують 10 га. На превеликий жаль, ці пам’ятки в Любарі ніколи стаціонарно не досліджувалися, але їхня тамтешня скупченість, гадаємо, не випадкова, як не випадково князь Любарт перейменував це місто і нарік його своїм іменем²⁶.

Що ж до Божьска, який ідентифікується з Городищем на р.Згар за свідченнями місцевих жителів, то насправді його місцезнаходження залишається проблематичним²⁷. Гадаємо, що при пошуках Божьска потрібно виходити з етимології самого слова, адже його назва вказує, що він десь на Бузі чи Бужку. На нашу думку Божьск може бути ідентифікований з рештками городища, що знаходиться в поймі Буту за 2 км вниз від Меджибожа в урочищі Ракочі. Під час розкопок, які здійснює тут Хмельницький краєзнавчий музей, було виявлено матеріали XII–XIII ст. Саме на його місці була збудована пізньосередньовічна фортеця-митниця “Ракочі”²⁸.

Відносно літописних Ікобудя (Кобудь), то ми, услід за К.І.Терещуком схильні шукати його рештки в Староконстантиніві, саме там, де К.В.Острозький в 1561–1571 р.р. збудував кам’яний замок. Розкопки з нашої ініціативи в 2001–2004 р.р. Л.І.Виногородської саме в цьому місці підтвердили раніше висловлені нами сподівання²⁹. Під стінами замку К.В.Острозького, на глибині 0,7–0,9 м від сучасної поверхні розчищені болохівські XII–XIII ст. нашарування³⁰.

Літописні міста Городець, Дядьків, Кудин потребують додаткових пошуків і ідентифікації, підтвердження розкопками.

Таким чином, літописна Болохівщина в XII–XIII ст. – земля слов'янська і населена була з давніх-давен слов'янами, волинянами і дулібами, які у важких умовах міжкнязівських чвар, зуміли збудувати не тільки міста, фортеці-замки, але й розвинути господарство, культуру, відродити державу і вести кровопролитну боротьбу за її суверенітет і незалежність. Не втримавшись у двобої з грізним противником, якими, з однієї сторони, стали Галицько-Волинські князі, а з іншої монгольські хани, держава болохівців зникає з історичної сцени, її міста і фортеці втрачають своє колишнє призначення.

Примітки

1. *Винокур І.С., Журко О.І. і ін.* Літописний Губин XII-XIII ст. – Болохівська земля. – К.; Кам'янець-Подільський, 2004. – С.9.
2. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.16.
3. *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.48.
4. *Томашевський А.* Палеоекологічні перспективи дослідження давнього Губина // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII-XIII ст. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26.06.2004 р. – К.; Хмельницький, 2004. – С.232-237.
5. *Якубовський В.І.* Назв. праця. – С.50.
6. Там же. – С.48, рис.2, 4.
7. Там же. – С.48.
8. Там же. – С.80.
9. Там же. – С.80-82.
10. *Винокур І.С., Журко О.І.* Назв. праця. – С.50-55, рис.98-112.
11. *Корзухина Г.Ф.* Русские клады. – М.; Л., 1954. – Табл.ХVI; *Маркевич В.П., Монгайт В.Л.* Старорязанский клад 1966 г. // СА. – 1940. – №6. – С.220-224; *Седов В.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). – М., 1981. – Рис.1-5.
12. *Тимошук Б.О.* Східні слов'яни VII-X ст.: Полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999. – С.120-126.
13. *Якубовський В.І.* Назв. праця. – С.58, рис.32; *Макарова Т.И.* Перстни с геральдическими эмблемами из Киевского клада // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С.241-243.
14. *Якубовський В.І.* Назв. праця. – С.18, рис.2, 4.
15. *Алфьоров О.* До питання про рід Болохівських князів та їх геральдику // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький, 2000. – С.85-88.

16. *Винокур І.С.* Слов'янський економічний уклад на Волино-Подільських землях в П-VII ст. // Підприємництво на Хмельниччині: історія й сучасність. – Хмельницький, 1998. – С.18-26.
17. *Якубовський В.І.* Дослідження Болохівського феодального центру біля с.Тел-жинці // Пилявська битва 1648 р. в історії України. – Стара Синява, 1995. – С.90-94.
18. *Юра Р.О.* Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – Т.12. – С.27, 123.
19. Там же. – С.27.
20. *Сіцінський Є.* Болоховское княжество (1150-1257) // Передмова та упорядник А.М.Трембіцький. – Хмельницький, 2004. – 28 с.; *Трембіцький А. Є.Й.* Сіцінський – дослідник Болохівського князівства // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII-XIII ст. – С.34-35.
21. *Журко О.І.* Болохівська Русь: Нові можливості і проблеми осягнення феномена // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький, 2000. – С.7.
22. Літопис Руський за Іпатівським списком / Пер. А.Махновець. – К., 1989. – С.291.
23. *Якубовський В.І.* Назв. праця. – С.33.
24. *Литко С.А.* Де був давній Болохів // Укр. іст. журн. – 1971. – №4. – С.99-105.
25. *Винокур І.С.* Літописний Губин в системі Болохівської землі // Давня історія України і сумісних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип.13. – С.233-236.
26. *Ворончук І.О.* Місто Любартів за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р. // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир, 2000. – С.95-98.
27. *Якубовський В.І.* Назв. праця. – С.46; *Журко О.І.* Болохівська Русь... – С.3-6.
28. Археологічні розкопки С.Ступенчука і О.Погорільця в 2001-2003 рр.
29. *Журко О.І.* Літописний Кобудь в Старокостянтинові // Подільські вісті. – 2000. – 14 вересня.
30. *Виногородська Л.І.* Археологічні дослідження давньоруських шарів в м.Старокостянтинові у 2001-2003 р.р. // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII-XIII ст. – С.48-58.

Резюме

В статтє на основании археологических источников рассматриваются особенности материальной культуры и некоторые проблемы политической истории Болоховской земли.

Одержано 4 квітня 2005 р.

СОЦІАЛЬНО-ТОПОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ЛУЦЬКА X–XIV ст. ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

В статті проаналізовано соціально-топографічну структуру і особливості планування феодального Луцька X–XIV ст., визначено місцезнаходження окремих соціо-топографічних частин (Дитинця, Окольного міста, Середмістя) міста шляхом дослідження майданів-ринків, кварталів з їх забудовою, простежено основні етапи в розвитку фортифікації Луцька, локалізовано архітектурні споруди, з'ясовано характерні особливості розташування передмість.

Ключові слова: соціальна топографія, Луцьк, X–XIV ст.

Питання історико-топографічного характеру, які складають частину історії міст, залишаються недостатньо розробленими в історіографії. Історична топографія відображає взаємозалежність пов'язаних з людською діяльністю об'єктів з елементами рельєфу, з природними умовами. В свою чергу історична топографія міст визначається загальними закономірностями, зумовленими історичним процесом.

Дослідження історичної топографії середньовічного Луцька, який був центром князівства – одним з головних міст Галицько-Волинської держави, є важливим аспектом вивчення історії міста, актуальним для висвітлення історії Волині, і дозволяє зробити важливі висновки стосовно історії розвитку і структури середньовічних міст взагалі.

Головними джерелами дослідження соціо-топографії Луцька X–XIV ст. є археологічні джерела, отримані внаслідок проведення археологічних розкопок М.Говденком, Б.Колоском, М.Кучинком, М.Малевською, С.Терським та керівниками археологічних експедицій Луцького історико-культурного заповідника.

Окремі питання даної проблеми знайшли своє відображення в працях російських, українських та польських істориків XIX – початку XX ст. (А.Перлшгейна, О.Левицького, Л.Орди)¹.

Серед досліджень другої половини XX ст. важливими є праці М.М.Кучинка², присвячені вивченню міських укріплень та поселенської структури Луцька княжих часів; дослідження матеріальної культури та історичної топографії Луцька середньовічної доби С.В.Терським³, історії Луцького замку П.О.Троневицем⁴; дослідження пам'яток монументальної середньовічної архітектури Луцька М.Малевською⁵; архітектурно-історичний аналіз пам'яток світської та культової архітектури міста, здійснений Б.В.Колоском та Р.Г.Метельницьким⁶.

Луцьк (в писемних середньовічних джерелах Лучеськ), як і більшість міст Русі, мав типову територіальну структуру, яка включала в себе дитинець – осередок влади князя, окольне місто – головний укріплений посад поряд з дитинцем, осередок економічного та культурного життя, серед-містя та околиці. Однозначного поняття “місто” стосовно території, центром якої був Луцьк, в княжі часи не існувало. На це звернув увагу ще М.Костомаров⁷. Під назвою міста у літописі в одному випадку мається на увазі вся територія, що безпосередньо залежала від нього, в іншому – лише княжий замок – дитинець, та власне міська округа – “Луцька волость”⁸, яка охоплювала лише басейни приток у тій частині течії р.Стир, де стояв Лучеськ – р.Полонки (Чорногузки) та ін. С.В.Терський вважає містом всю поселенську агломерацію (зосередження на певній незначній території стабільних археологічних пам’яток – поселень з могильниками), яка своїм існуванням завдячує осередку політичного, економічного та культурного життя⁹.

Історію міста прийнято починати із заснування перших укріплень поселення. Найдавнішою укріпленою частиною багатьох княжих міст традиційно вважається *дитинець*. Ним слугував замок – укріплений центр міста, в тому числі і Луцька, де розташовувалися адміністративні та храмові будівлі, жили князь з дружиною, його челядь, духівництво. Місце розташування дитинця княжого Лучеська, на відміну від інших міст Галицько-Волинської Русі, дискусій не викликало. В цьому відношенні потрібно завдячувати добрій збереженості луцьких архівів після 1540 р., що стали відомі науці ще з ХІХ ст., а також безперервності у розвитку міста. Однією із причин, з якої історичний центр Лучеська не змінив свого місця розташування, було, окрім історичної традиції, функціонування монументальних оборонних та храмових споруд на острові поміж головним руслом р.Стир та Глушцем.

Археологічні дослідження культурного шару, проведені на території замку М.Говденком, Б.Колоском, М.Кучинком, М.Малевською та С.Терським, дозволили реконструювати частину первісного рельєфу замкового пагорбу, простежити етапи його заселення, межу дитинця та особливості його дерев’яно-земляних укріплень, топографію забудови. Співставлення розмірів культурного шару на різних ділянках замчища з сучасним рельєфом свідчить про значно більший ухил майданчика дитинця в давнину. Первісно тут була найвища ділянка піщано-глинистої дони в заплаві р.Стир. Отже, острів, займаючи домінуюче становище по відношенні до території, яка його оточувала, міг бути заселеним одночасно з найближчими від нього береговими терасами Гнідави, Красного, Хмельника. В епоху містоутворення (VIII–X ст.) згадані урочища разом формували

потужний поселенський комплекс, центром якого, очевидно, був укріплений острів¹⁰.

У світлі археолого-архітектурних та геологічних робіт простежуються три основні етапи в розвитку фортифікацій Луцька. На першому етапі вони були дерево-земляними. В 1991 р. на відстані п'яти метрів від південної стіни існуючого нині замку С.Терський відкрив залишки валу висотою 0,5 м і шириною 3–4 м, який оточував слов'янське городище. У X ст. воно вже не функціонувало, про що свідчать рештки тогочасних будівель, що його перекривали. Проте поселення в цьому місці продовжувало зберігати високий соціальний статус, свідченням чого слугує досліджена тут ювелірна майстерня. З'ясовується, що на останньому етапі існування (кінець X ст.) це поселення, разом з майстернею ювеліра, було спалене. Після цього розпочалося спорудження нового городища з потужним валом, однак з напільного боку. З цією метою було частково прокопано та поглиблено існуючий рів, що відокремив з південно-західного боку майданчик дитинця від решти острова. Судячи з контурів мису, городище було округлим і досягало в діаметрі близько 90 м. Його форма, розміри, а також конструкція валу були досить характерними для міст Волині.

Стратиграфічне вивчення земляного валу платформи показало, що останній був закладений в X ст., тричі досипався, отримавши завершену форму мабуть у XI ст. Такий висновок підтверджують як різний колір ґрунту, так і вуглисті прошарки, що відокремлюють один від одного етапи зведення валу. На першому етапі спорудження вал мав висоту близько 1 м, а ширину основи – близько 5 м. Ґрунт для його будівництва брався на місці, тобто при копанні рову одночасно насипали і вал. Для зміцнення глиняно-піщаного насипу на другому етапі спорудження, параметри валу досягали: три метри висоти та 10–12 метрів ширини в основі. На його вершині зафіксована яма від стовпа діаметром 0,3 м, який був складовою частиною дерев'яної стіни на валу. Потужність валу не всюди була однаковою. У місцях, де схил мису був достатньо крутим та високим, розміри валу були значно меншими. Очевидно, вал оточував по периметру весь дитинець, форма майданчика якого відповідала природним обрисам пагорба. З південного заходу до нього прилягало Окольне місто, бокові сторони якого оточувалися рукавами Стиру і болотами, а центральна – валом¹¹.

На другому етапі спорудження дитинця, десь на рубежі XII–XIII ст., його земляні вали замінили кам'яні мури, рештки яких виявлені М.Говденком, М.Кучинком та М.Малевською в 1978–1986 рр. під цегляною готичною кладкою Стирової вежі та під стінами замку. Мури товщиною 1,5–3 м були викладені характерною романською кладкою з колотих ка-

менів, а “шви” між ними заповнювалися щебенем та розчином. З боку замкового подвір’я до приміщення веде строгий портал, викладений з ретельно обтесаних вапнякових блоків. В основі порталу знаходиться кам’яний поріг з обтесаного кам’яного блоку, а перед ним – площадка, що фіксує тогочасне подвір’я¹². Можливо, будівництво кам’яних мурів пов’язане з піднесенням міста, яке з середини XII ст. стало центром удільного Луцького князівства, де княжив Ярослав Ізяславович.

Нарешті, третій етап функціонування дитинця пов’язаний із спорудженням цегляного замку з трьома вежами, що повністю повторив план кам’яного і був зведений на залишках старих мурів навіть без їх нівелювання. Точну дату початку його будівництва назвати важко, проте дослідники вважають, що він був закладений наприкінці XIII ст. за князювання Мстислава Даниловича. Про це свідчить його архітектура. По-перше, явно доготичні форми Владичої і навіть ранньоготичні (1250–1300 рр.) форми В’їзної і Стирової веж дозволяють віднести спорудження цегляного замку до часу, коли готика лише починала поширюватись на території Польщі і Волині і до початку XIV ст. ще не дістала тут значного розповсюдження. По-друге, стіни замку з щілиноподібними бійницями, призначеними для стрільби з лука і арбалета, вказують на зведення їх в період до масового застосування вогнепальної зброї, тобто до XIV ст.

Характер оборонних споруд, очевидно, багато в чому залежав від наявності будівельних матеріалів. Щодо Луцька, то неподалік від нього, над притокою Стиру – р. Черногузкою, біля городища часів Київської Русі Коршева, є каменоломні, які розроблялися і у ще більш давні часи. Можливо, звідти на човнах-довбанках камінь довозили в місто. Аналогічний човен був знайдений на дні Стиру. Ймовірно, що з цього каменю й був споруджений дитинець¹³. Після зруйнування він уже не відновлювався. Лише через декілька десятків років на його місці було розпочато будівництво цегляного замку, складовими частинами якого стали три вежі – В’їзна, Стирова та Владича, а також стіни між ними. В першій половині XIV ст. був викопаний рів, заповнений водою, який відділяв Верхній замок від Нижнього.

Забудова майданчика дитинця була досить щільною вже в перший період його існування, про що свідчать результати розкопок поблизу Владичої вежі в 1992 р. Потужність культурного шару дитинця коливається від 2,5 до 7 м. В центрі він досягає 5 м. Понижені ділянки дитинця, як і інші понижені частини міського культурного шару на острові Лучеськ, мають здатність зберігати органічні рештки. На жаль, ця особливість притамана, головним чином, лише культурним шарам XIV–XV ст. – періоду, коли швидкість росту відкладень була найвищою. Завдяки цьому в роз-

копі поблизу Стирової вежі в 1990 р. було виявлено рештки дерев'яного двокамерного будинку, рівень долівки якого співпадає з рівнем входу в цокольний поверх Стирової вежі, тобто період існування будівлі співпадає з часом спорудження кам'яного цоколя Верхнього замку. Дендрохронологічний аналіз спилу з основої балки, яка залишилася з конструкції дерев'яного будинку, проведений професором Лісотехнічного інституту В.Г. Коліщуком у Львові, дозволяє встановити вік цієї споруди: 1332±10 р.¹⁴.

Важливими є дослідження ділянки Владичого двору, проведені в 1992 р. Вони дали можливість встановити час зведення першої великої будівлі в цьому місці – XIII ст. Очевидно, це була перша капітальна резиденція луцьких єпископів. З документів пізнішого часу відомо про практику поділу території дитинця між світською, князівською та духовною єпископською владою. Важливі зміни у забудові дитинця повинні були статися приблизно у середині XII ст., коли місто перетворюється на великий політичний та культурний центр Волинського князівства. Найважливішими спорудами будь-якого дитинця були храм та житлова будівля володаря. Первісних будівель храму та князівського палацу до сьогодні не зафіксовано. Можна лише вважати, що вони були дерев'яними¹⁵, а їх рештки могли бути знесеними у другій половині XII чи на початку XIII ст., коли споруджувалась кам'яна церква Іоанна Богослова, що стояла посеред Верхнього замку. Спочатку вона служила князівською усипальницею, а з середини XIII ст. – єпископською кафедрою.

Вперше церква згадується в Галицько-Волинському літописі під 1288 р.¹⁶ Важливе значення споруди в історії та композиції міста дало підставу автору Новгородського літопису, який висвітлював події XIV–XV ст., назвати його “Лучеськ Великий на Стирі Іван”¹⁷. Історична традиція тривалий час приписувала будівництво храму різним господарям краю: Юрію I Львовичу, Юрію II Тройденевичу і Любарту Гедеміновичу. Звичайно, всі названі князі мали свій інтерес у зміцненні православного центру в Луцьку, але хронологічно не могли стати засновниками церкви. З археологічних розкопок 1980-х років випливає, що храм зведено з візантійської плінфи¹⁸. Названий будматеріал зовсім виходить з ужитку в середині XIII ст., а волинсько-галицькі князі, починаючи з Данила, користувались у будівельній справі іншою цеглою – пальчастою чи жолобковою, або так званою литовкою. Можливо, побудова соборного храму київськими будівничими була приурочена до утворення окремої єпископії, на можливість заснування якої у 70-і рр. XII ст. за князя Ярослава Івана Ізяславича (1155–1180) або його синів звертав увагу ще М. Грушевський¹⁹. Спорудження церкви при цьому князеві є цілком ймовірним, особливо якщо брати до уваги той факт, що Ярослав Ізяславович біля двох років

займав Київський престол і, повернувшись до Луцька в 1175 р., міг привезти з собою київських майстрів-будівельників. Це, на думку М.Малевської, дозволяє твердити, що церква Іоанна Богослова була побудована в 70-х роках XII ст. (після 1175 р.) і слугує першою щодо часу зведення монументальною спорудою Луцька²⁰. За традиціями княжої України-Русі, храм було посвячено в ім'я св.Іоанна Богослова (Євангеліста), християнського патрона князя. Церква використовувалась для зберігання державного майна і судових книг. А згідно з давньою традицією, в ній хоронили найбільш видатних людей.

Розташований в центрі укріпленого майданчика дитинця соборний храм немовби розділяв та одночасно об'єднував у єдине ціле його князівську та єпископську частини. Дослідження владичого двору, розташованого у північній половині дитинця, показали, що від нього збереглися сліди каркасу, рештки дерев'яних стовпів діаметром 35–40 см, заглиблених на 1 м, глиняна долівка із слідами дерев'яної підлоги та фундамент великої печі діаметром до 2 м, можливо, каміну, складеного із нетипових для європейської архітектури, приблизно прямокутних, слабо випалених керамічних блоків (самана) із сторонами 17–25 см. Товщина стовпів та глибина, на яку вони були вкопані, свідчила про масивність будівлі єпископської резиденції, а керамічні блоки, характерні для степових районів, разом із скляним посудом, зібраним поруч, вказують на культурний зв'язок із Сходом, особливо у період панування Золотої Орди. Описана будівля проіснувала порівняно недовго. Близько рубежу XIII–XIV ст. вона була спалена²¹.

Окольний замок на сьогодні залишається найменш вивченою в археологічному відношенні ділянкою старожитного Лучеська. На цій території розміщувалися головні посадські церкви міста та двори найвпливовішої шляхти. Окольний замок був обнесений почасти цегляною стіною, а частково – дерев'яною, спорудженою із зрубів-городень. На них укладався поміст з колод. Стрільців захищало завершення зовнішньої стіни городень з дахом, яке в літописах називається заборолом. Складовою частиною укріплень Нижнього чи Окольного замків виступали чотири муровані і чотири дерев'яні вежі.

Окольне місто (територія Окольного замку) з південно-західної сторони було укріплене валом та глибоким ровом, слід якого добре зберігся. Залишки укріплень XIV ст. – кам'яної стіни з півдня та земляного валу з північної сторони – були обстежені археологами в 1991 р. Якщо південно-західна лінія укріплень, рів якої добре простежується у геологічних свердловинах, була споруджена одночасно з укріпленнями дитинця, то у такому разі планувальна структура міста повністю відповідала б загальноприйнятому у слов'ян IX–X ст. типу складних городищ²².

Найдавнішим храмом посадської частини княжого Лучеська традиційно вважається церква св. Дмитра. Вона знаходилась в південно-східній частині Окольного замку. Згідно з пізнішими згадками, зафіксованими в різних документах, храмова споруда була збудована при великому київському князі Мстиславі Великому (синові Володимира Мономаха), який у 1264 р. успадкував Луцьку волость²³. До княжої доби доречно віднести три інші церкви східного обряду, які були розташовані в Окольному місті: св. Петра, св. Якова та св. Катерини. Ділянки названих споруд були забудовані протягом XVI–XVII ст., що утруднює їх детальну локалізацію.

Дослідник історії Луцька Л. Орда вказує, що церква св. Якова знаходилась на місці, зайнятому пізніше боніфратським монастирем²⁴. Церква св. Якова Апостола вперше згадується в грамоті князя Свидригайла 1449 р.²⁵ Місцеві католики називали цей храм першим фарським костелом. Але архітектура храму, зверненого вівтарем до сходу, і давні документи переконують, що церква св. Якова початково була православною²⁶. На той час храм належав до єпископії, а погост його перебував у приватному володінні.

Відомостей про церкву св. Петра Апостола в Окольному замку не подає жодний опис Луцького староства. Відомий дослідник Луцької старовини О. Левицький серед актів 1586 р. зустрів згадку про “пустий ґрунт” Петровської церкви, що недвозначно кваліфікував церкву, як неіснуючу²⁷. Єдиним джерелом до локалізації храму служить інвентар Луцької греко-католицької єпископії 1607 р. Згідно з ним, погост колишньої церкви знаходився відразу за мостом, що вів з Верхнього замку. На старожитні мури вказував досить помітний пагорб на окраїні Замкової площі²⁸ (тепер це ділянка на розі Кафедральної площі і вул. Платниці). Краєзнавець А. Перлштейн, знавець луцьких актів, локалізував церкву св. Петра недалеко від Дмитрівської, але також поза межами шляхетських дворів²⁹.

Особливу увагу привертає церква св. великомучениці Катерини. Легенди пов'язують її будівництво з водохрещенням лучан, тому логічно було розмістити храм поблизу р. Стир. Краєзнавча традиція (Ф. Савлущинський, А. Войніч, А. Дублянський та ін.) безпелаяційно локалізувала церкву в районі євангельської кірхи, хоча за часів князя Володимира ця заболочена ділянка була непридатною для осідлості. В переліку давніх церковних цвинтарів документ називає плац св. Катерини в Окольному замку, на який від 1449 р. мав привілей Луцький кафедральний собор³⁰. Інвентар засвідчує забудову Катерининського погосту паном Романом Козельським, дім якого успадкували його нащадки, але “невідомо за яким правом”³¹. На думку дослідника топографії церковних погостів на території Луцького замку Б. Сайчука, у тексті оригіналу стояло інше прізвище – Ко-

зинського. Князі (а не пани) Козельські не фігурують в історії Луцька, на-
впаки: численна шляхта Козинського ключа була зобов'язана утримувати
чотири городні на різних відтинках окольної стіни. Двір одного з них –
Олехна (і наступний, пана Свіщовського) – замикав перелік садиб Окольного
міста і знаходився, мабуть, на ділянці поміж Пінською і Безимянною
вежами, де Козинські відповідали за городню. Десь тут, понад Глушцем,
мало знаходитись розбудоване Романом Козинським церквище, яке ін-
вентар 1607 р. називає “плацом св.Катерини”³². Прив'язка садиби церкви
св.Катерини до замкової площі Воротньої брами і шляхетських садиб по-
над ровом Верхнього замку дає підстави для локалізації залишків храму
на початку вул.Плитниця. На прилеглому відрізку вулиці виявлені сліди
старовинних поховань, які не можна віднести до погосту іншої церкви³³.

Середмістя. Власне місто – це торгово-ремісничий посад, центр якого
принаймні вже з XIII ст. розвивався за межами Окольного міста, навко-
ло Ринку перед в'їзною брамою. З включенням Луцька у 1225 році до скла-
ду могутнього Галицько-Волинського князівства, він починає інтенсивно
забудовуватись. Відсутність вільної площі на території дитинця і окольного
міста привела до забудови третьої ділянки – в закруті Стиру. Згідно
з геологічними дослідженнями, первісний пагорб у цьому місці, площа
верхнього майданчика якого не перевищувала 1 га, піднімався невисоко
над рівнем води у р.Стир і міг затоплюватися у допоселенський період під
час великих повеней. З часом його площа поступово зростала, чому спри-
яли розміщені навколо значні ділянки підвищень у заплаві, які спочатку
заселялись тимчасово, а в міру наростання культурного шару забудовува-
лись постійними спорудами.

Вершина ринкового пагорба (утворився з культурних нашарувань) з
часу формування міста (VIII–IX ст.) входила до складу його території. Про
це свідчать рештки заглибленого дерев'яного житла каркасно-стовпової
конструкції з глиняно-кам'яною піччю, виявленою на глибині понад 7 м
від сучасної поверхні. Культурний шар цього часу, досліджений на значній
площі пагорба, всюди перекритий шаром річкового намиву, який фіксує
значне підняття води у р.Стир протягом IX–X ст. Це припущення знахо-
дить підтвердження у спостереженнях над змінами рівня вологості кліма-
ту в Європі. Саме у період між 800–900-ми роками на території Німеччини,
Англії та Франції історичні хроніки фіксують почастішання великих по-
веней, які спричинили підняття рівня води в ріках та зростання вологості
клімату. Подібні процеси відбувалися і в Україні, щоправда, дещо пізніше
– у X ст. Вони періодично повторювались через певні проміжки часу, од-
нак, через швидкий ріст культурного шару пагорба, наслідки повеней для
його жителів давалися взнаки дедалі в меншій мірі. Розташування торго-

во-ремісничих посадів княжих міст на понижених ділянках берега, що могли затоплюватись під час повеней, є типовим явищем. Так, наприклад, був розташований київський Поділ, на заплавах підвищеннях розташовувались торгово-ремісничі посади Чемерина, Заречеська та сотень селищ Волині середини X–XIV ст.³⁴.

Культурні нашарування X–XIV ст. прорізає лише один суцільний та чіткий прошарок згарищ – слідів великої пожежі. Він утворився в середині XIII ст. в період монголо-татарської навали. У культурному шарі другої половини XII–XIII ст. значно багатшає асортимент знахідок на вказаному пагорбі, що пояснюється не лише зростанням міста, але й, очевидно, початком формування Ринкового майдану, необхідного для залучення до місцевої торгівлі купців, які пересувались трансєвропейським торговельним шляхом Захід-Схід через територію Волині. Тут знайдені шматки полив'яного золотоординського посуду, срібна гривна новгородського типу, шкарлупа кокосового горіха тощо³⁵.

На досліджених ділянках особливо яскраво виявилися консервуючі властивості вологого ґрунту. Цьому, мабуть, сприяла, окрім глибокого залягання середньовічних культурних шарів, також наявність значної кількості дубильних речовин. Як з'ясувалося в процесі розкопок, принаймні з XIV ст. на цій частині Ринку знаходився “шевський ґрунт”, на що вказує документ 1658 р.³⁶. Саме з культурними шарами XIV–XV ст. пов'язані численні рештки дерев'яних будівельних конструкцій шевського кварталу.

Зі східного боку до шевського ґрунту прилягала невідома досі храмова ділянка, яку ідентифіковано за сукупністю даних з церквою св.Іоанна Хрестителя, порожній плац якої фігурує у документах під 1584 та 1607 роками³⁷. На площі дворової прибудови до існуючих фундаментів XVII ст. по вул.М.Драгоманова на глибині 4–4,5 м у 1992–1993 рр. археологічною експедицією заповідника виявлено дерев'яну основу тризрубної церкви та дзвіниці і поряд близько 19 поховань за християнським обрядом³⁸.

Фіксація храмової ділянки у східному куті площі Ринок увінчує реконструкцію будівельної композиції цієї частини Старого міста. Ринок, що утворився на перетині основних магістралей пагорба – Широкої та Троїцької вулиць, був обставлений, переважно по кутах, значнішими церквами: св.Покрови та церквою, яка пізніше використовувалась як костел св.Якова – із заходу, св.Духа – з півночі, св.Миколи – з півдня. Забудова східного і західного кутів ринку вже у XIII–XIV ст. безпосередньо вказує на час завершення формування головного торгового осередку Старого міста.

Вже для середини – другої половини XIII ст. зафіксовано активне освоєння під міську забудову заплавах територій. Так, у розкопі 1989 р., у північній частині острова, виявлено рештки паль, забитих у піщаний

грунт заплави з культурними відкладеннями XIII ст. Знахідки кістяних “лошил” свідчать про зв’язок будівель з обробкою шкіри³⁹. Певний час існувала третя дерево-земляна лінія оборони, що становила “паркан около места”, рештки якої виявлені під час будівництва південніше Покровської церкви. У XVIII ст. смуга цього валу вже була зайнята новою забудовою, яка поширюється далеко на захід, охоплюючи ділянки вздовж існуючого нині берега. Таким чином, протягом XIII–XIV ст. на західному майданчику острова, на базі неукріпленого торгового передмістя, формується типове середньовічне місто.

Передмістя. Характерною рисою міста є розташування його передмість на обох берегах ріки. Найважливішим був правобережний посадський район, серцевина якого – урочище “Хмельник”. Воно знаходилося на мисі, обмеженому з напільного боку заплавою Стиру, глибокими ярами та долиною річки Яровиці (Сапалаївки). З огляду на зручність для заселення топографію, у X–XIII ст. територія урочища могла зажди скласти єдиний поселенський комплекс з прилеглою острівною частиною заплави. Згодом у XII–XIV ст. розвиток цього посаду продовжився, що засвідчується існуванням тут шести церков та двох монастирів. Останні, як стверджено у грамоті князя Свидригайла від 1429 р., були засновані князями Володимиром Мономахом та Васильком Романовичем у XII–XIII ст.⁴⁰. С.В.Терським висловлено здогад, що в процесі остаточної християнізації населення Лучеська Пречистенський монастир на Святій горі та Василівський на Градній замінили дохристиянські святилища, яким жителі околиць у період так званого “двовір’я” XII–XIII ст. продовжували по традиції поклонятись⁴¹. Посвячення церков цієї частини міста дозволяє за аналогіями з іншими містами Галицько-Волинської держави визначити найдавніші та, очевидно, найзначніші храми. Так, аналогічно Львову та Звенигороду, церква св.П’ятниці фіксувала розташування приміського торжища, а церква св.Георгія з монастирем поруч увінчувала, аналогічно як і у Львові, найближчий до середмістя високий пагорб. Приблизно таке ж ситуаційне розміщення церков св.П’ятниці та св.Георгія було у княжому Володимирі. Церкви Різдва та Воскресіння у Львові в XV ст., як і на Хмельнику в Луцьку, стояли неподалік П’ятницького передмістя на Підзамчу. Можливо, така подібність у розташуванні храмів могла бути не випадковою. Лучеськ Великий та Львів у XIV–XV ст. були найбільшими українськими містами, їх імена як торгових партнерів фігурують поряд у багатьох документах цієї доби. Кількість церков на Хмельнику (існувала ще Михайлівська) вказує на значну вагу передмістя у структурі міста, що цілком знаходить підтвердження у археологічних матеріалах княжої доби⁴².

Найкраще дослідженим в археологічному відношенні посадом Лучеська є урочище Гнідава. Як і Хмельник, з напільного боку його територія частково була захищена болотистою долиною та крутими берегами Застирку. У слов'янський період населення урочища в числі інших груп поселень долини р. Стир брало участь у містотворчих процесах. Забудова Гнідавської гірки поновилась у XII–XIII ст. Вона зберігала свою ремісничу специфіку протягом всього періоду існування.

Серед посадських районів Лучеська, що безпосередньо межували із Старим містом, було урочище Красне з відомим Спаським монастирем. Найімовірніше його місцезнаходження є городище в с. Чернчиці, використане Чернчицьким Спаським монастирем у XVII ст.⁴³ На кладовищі, що фіксує монастирище, знаходять брусову цеглу XIII ст. (товщиною 10 см). Численні напівземлянкові споруди, виявлені тут під час земляних робіт 1930-х рр., датуються раннім середньовіччям⁴⁴.

Отже, аналіз археологічних матеріалів IX–X ст., виявлених в Луцьку, дає підстави стверджувати, що історію міста слід починати з другої половини X ст. Виявлення незначної кількості археологічного матеріалу VII–VIII ст. в межах Окольного міста наводить на думку, що слов'янське поселення функціонувало тут ще до появи міста. Однак зараз ми не можемо з впевненістю говорити про правонаступництво між ним і Луцьком, як міським утворенням X ст.

У світлі проведених за останні роки археологічних досліджень княжий Лучеськ виступає типовим руським містом, що виросло з племінного “кореня”. Його значення як центру Східної Волині випливало не тільки із зручного географічного розташування, але й з давніх історичних традицій. Останньою обставиною можна пояснити швидке зростання території, залежної від Лучеська, починаючи з середини XII ст., та поступовий занепад конкуруючих з ним на цій території міст (наприклад, Пересопниці) у подальшому історичному розвитку.

Таким чином, Луцьк в другій половині X–XIII ст. складався з трьох соціально-топографічних частин: дитинця, окольного міста (посаду) і середмістя. Князівсько-боярський дитинець, де зосереджувались органи влади і управління (в тому числі церковного), немовби протистояв посаді, населеному переважно демократичними прошарками. Зручність мікрогеографічної території, на якій виникло місто, сприяла його чіткій стратифікації. Дитинець Луцька X–XIV ст. розміщувався на найвищому пагорбі, де сьогодні знаходиться середньовічний замок, окольне місто і середмістя локалізувалися в межах острова. Поселення околиць Луцька, які були його невід’ємною частиною, знаходились у радіусі трьох кілометрів від дитинця і посаду.

Отже, дослідження соціо-топографічної структури Луцька Х–XIV ст. дає підстави стверджувати, що княжий Луцьк в той час виступав важливим економічним й політико-адміністративним центром, а також оборонним форпостом Руської держави та Галицько-Волинського князівства на його західному кордоні, в архітектурно-планувальній структурі якого досить добре відбилися місцеві містобудівні норми.

Примітки

1. *Перлиштейн А.* Луцк и его древности // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. – М.: Университетская типография, 1851. – Кн.9. – С.29-38; *Левицкий О.* История одного древнего волинского храма // Киевская старина. – 1903. – Январь. – Т.LXXX. – С.70-90; *Орда Л.* Краткий исторический очерк г.Луцка и памятники старины, поныне в нем сохранившиеся. – Луцк, 1897. – 21 с.
2. *Кучинко М.М.* Про час спорудження і ранню історію Луцького замку // Укр. істор. журнал. – 1985. – №10. – С.144-146.
3. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ у світлі археології // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк: ЛДКЗ, 1998. – С.6-28.
4. *Троневиц П.О.* Луцький замок. – Луцьк, 2003. – 198 с.
5. *Малевская М.В.* Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции. – СПб., 1997. – С.9-35.
6. *Колосок Б.В., Метельницький Р.Г.* Луцьк: архітектурно-історичний нарис. – К., 1990. – 192 с.
7. *Костомаров Н.И.* Русские нравы. Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. Исторические монографии и исследования. – М.: Чарли, 1995. – С.7.
8. Літопис Руський / Пер. з давньоруськ. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С.271.
9. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ. – С.10.
10. Там же. – С.11.
11. Там же. – С.12.
12. *Говденко М.М., Кучинко М.М.* Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке // Археологические открытия 1978 года. – М., 1979. – С.319-320.
13. *Кучинко М.М.* Про час спорудження... – С.145.
14. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.14.
15. *Левицкий О.* Назв. праця. – С.72.
16. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во точной литературы, 1962. – Т.2. – Стлб.926.
17. *Колосок Б.В., Метельницький Р.Г.* Назв. праця. – С.83.

18. *Малевская М.В.* Отчет об археологических раскопках за 1984 г. // Архив Луцкого державного історико-культурного заповідника (далі – ЛДКЗ). – №137. – С.15.
19. *Грушевський М.* Історія України-Русі. – К.,1992. – Т.ІІ. – С.385.
20. *Малевская М.В.* Церковь Иоанна Богослова в Луцке. – С.11.
21. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.15.
22. Там же. – С.15.
23. *Рожко В.* Православні монастирі Волині. – Луцьк, 1997. – С.12.
24. *Орда А.* Назв. праця. – С.15.
25. Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч.1. – Т.1. – С.182, 207.
26. *Перлштейн А.* Назв. праця. – С.34.
27. *Сайчук Б.* Топографія церковних погостів на обширі луцьких замків та їх забудова // Архітектура Волині: історія та сучасність. Тези конференції в м.Луцьку. – К., 1992. – С.31.
28. Состояние церквей г.Луцка и имений Луцкой епископии в 1607 г. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – К.: Типо-Литография и Переплетная И.Крыжановского, 1916. – Вып.2. – С.46.
29. *Перлштейн А.* Назв. праця. – С.34.
30. *Сайчук Б.* Топографія церковних погостів... – С.31.
31. Состояние церквей г.Луцка... – С.46.
32. *Сайчук Б.* Топографія церковних погостів... – С.31-32.
33. *Сайчук Б.Т.* Локалізація церкви св.Катерини в Луцьку на основі джерел XVI–XVII ст. // Минуле і сучасне Волині: Проблеми джерелознавства. Тези доповідей та повідомлень VII Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1994. – С.46.
34. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.16.
35. Там же. – С.18.
36. Інвентар Луцького замку і перелік міських і цехових привілеїв жителям Луцька. Інвентар Луцького замку і староства, наведені у люстрації луцького староства 1658 р. // Луцьку 900 років: Збірник документів і матеріалів. – К, 1985. – С.286.
37. *Сайчук Б.* До питання про локалізацію церкви Іоанна Хрестителя на луцькому ринку // Велика Волинь: минуле й сучасне. Тези міжнар. краєзн. конференції. – Житомир, 1993. – С.146.
38. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.19.
39. *Терський С.В.* Звіт про роботу ранньосередньовічної експедиції заповідника на території Старого міста та в його околицях. – Луцьк; Львів, 1990 // Архив ЛДКЗ. – №336. – С.10.
40. Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч.1. – Т.1. – С.181.

41. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.20.
42. Там же.
43. Девятисотлетие православия на Вольни (992–1892 гг.). – Житомир: Типо-Литография Е.П.Льва, 1892. – Ч.П: Статистические сведения о приходах Вольнской епархии. – С.58.
44. *Терський С.В.* Старожитній Лучеськ... – С.22.

Summary

The article analyses social and topographical structure as well, as peculiarities of feudal Lutsk planning. It also determines the location of separate socio-topographical parts (Dytynets, Okolne Misto, Seredmistia) by means of research of markets areas, district with their buildings. The work investigates main stages of Luchesk fortification development, localizes architectural buildings, determints peculiar features of suburbs (outskirts) plaument.

Одержано 19 квітня 2005 р.

УДК 903.3(477.4)“12”

С.В.Пивоваров

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ВАСИЛЕВА

У статті аналізуються дані писемних джерел і археологічні матеріали з літописного Василева у Середньому Подністров'ї. Дослідження городищ, поселень, могильників, житлових і виробничих споруд, решток печерного монастиря в околицях сучасного Василева, а також синхронних пам'яток з лівого берегу Дністра дозволяють автору стверджувати, що літописне місто мало складнішу структуру, ніж вважалося раніше, і розташовувалося на обох берегах ріки.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, літописний Василів.

Всебічне вивчення соціально-економічного, політичного та культурного розвитку давньоруських міст займає важливе місце у вітчизняній історіографії. Повідомлення писемних джерел, археологічний матеріал, який постійно поповнюється, дозволяють отримати важливу інформацію про генезис середньовічних міст України, визначити особливості, шляхи та хронологічні рамки їх розвитку.

Одним із регіонів Давньої Русі, де проходили інтенсивні процеси феодалізації та формувалися міста, відноситься й Середнє Подністров'я.

Тут, за літописними повідомленнями, розташовувалося чимало населених пунктів¹, а археологічними розкопками зафіксовано значну кількість городищ, селищ, могильників, монастирів із матеріалами XII – першої половини XIII ст.² Не всі з виявлених археологічних пам'яток надійно пов'язуються з літописними поселеннями, що згадуються в писемних документах. Не всі вони можуть бути зараховані до числа давньоруських міст. Проте є і виключення. До них, зокрема, належить комплекс із декількох городищ, селищ, могильників і печерного монастиря, які знаходяться на території с.Василів Заставнівського району Чернівецької області, і де локалізується літописне місто Галицько-Волинського князівства – Василів.

Перша згадка про нього припадає на літо 1229 (1230) р. Літописець зафіксував поселення при описі подій, пов'язаних із боротьбою князя Данила Галицького з угорськими військами. Зазнавши розгрому від Данила з союзниками під стольним Галичем, королевич угрів Бела (майбутній король Бела IV) намагався врятуватися втечею: “оттоуда же поиде король ко Василеву и переиде Днестрь и поиде ко Проуту”³.

Літописне повідомлення не пояснює статус Василева, а лише підкреслює його важливість. Очевидно, поблизу Василева в той час була переправа через ріку та починалася дорога на південь в землі Подунав'я та Угорщини. У наступній згадці про поселення в феодальній грамоті 1448 р. воно фігурує як рядове село “на имя Василевъ на Днистре”⁴. Така фрагментарність повідомлень писемних джерел стосовно поселення висуває на перший план археологічні матеріали.

Вивчення старожитностей Василева було започатковано в 1899–1900 рр. буковинський краєзнавцем, професором Чернівецького університету Р.Ф.Кайндлем⁵. Дослідник виявив на горі Хом рештки фундаментів дерев'яної церкви, середньовічний могильник із похованнями в кам'яних саркофагах, а в березі р.Дністер – рештки гончарної печі. Знайдені матеріали він датував середньовічним часом. Ці знахідки високо оцінив М.С.Грушевський. Вони, на його думку, підтверджували гіпотезу Д.І.Зубрицького і дозволяли локалізувати літописне місто Василів на правому березі Дністра, навпроти устя р.Серету⁶. У міжвоєнний час дослідження у Василеві намагався продовжити директор музею НТШ Ярослав Пастернак, проте не зміг цього зробити через заборону в'їзду на Буковину румунською владою⁷.

В історіографії питання про локалізацію Василева не викликали суперечок і більшість дослідників з нею погоджувалася⁸. Разом із тим, в окремих роботах його місцезнаходження спеціально не розглядалося⁹.

Новий етап в археологічному дослідженні літописного Василева розпочався в повоєнний час. У 1948 р. експедицією Чернівецького краєзна-

вчого музею під керівництвом відомого вітчизняного археолога Б.О.Тимощука проводилося обстеження території села. З-поміж пам'яток різних епох були виявлені і давньоруські матеріали¹⁰. Стаціонарні розкопки на території села велися в 1958–1959 рр. В їх результаті була з'ясована структура літописного поселення. Б.О.Тимощуком було доведено, що в ур.Замчище знаходився дитинець, поблизу від нього розміщувалися ремісничий посад із трьохнефним білокам'яним храмом в ур.Мури, торгова площа в ур.Торговиця, а на Дністрі – пристань. До території населеного пункту входили також печерний монастир в ур.Монастир, 4 могильники, феодальний замок в ур. Хом та селища-супутники¹¹. Таким чином, було встановлено, що літописне поселення Василів за своїми складовими частинами відповідає структурі давньоруських міст.

Варто відзначити, що дослідження літописного Василева під керівництвом Б.О.Тимощука стали своєрідною науковою школою для багатьох науковців, які брали в них участь. Зокрема, у Василеві працювали архітектор Г.Н.Логвин, палеоантрополог М.С.Великанова, археологи І.І.Винокур, П.П.Бирня, І.К.Свешніков та інші. Під час робіт на пам'ятці у значній мірі проявилися організаторські здібності І.І.Винокура, який керував археологічним загоном студентів Чернівецького університету, здійснював фотофіксацію розкопаних споруд і присвятив дослідженням літописного поселення, в тому числі і у співавторстві із Б.О.Тимощуком, декілька наукових розвідок¹².

Археологічне вивчення Василева було продовжено Б.П.Томенчуком у 80-х рр. ХХ ст. Їх підсумком стало дослідження оборонних споруд дитинця, решток дерев'яної церкви на ньому та знахідка великої кількості полив'яних плиток із різноманітними зображеннями. Науковець також провів розкопки могильника, розташованого поруч, та декількох жител і гончарних печей на посаді літописного міста¹³.

Виявлений на території Василева археологічний матеріал неспростовно засвідчив існування тут в ХІІ – першій половині ХІІІ ст. добре укріпленого міського поселення із розвинутою інфраструктурою. На сьогодні теза стосовно Василева, як міста Галицько-Волинського князівства, не викликає сумнівів. З цим погоджується більшість дослідників і вона знайшла відображення у ряді колективних і монографічних публікацій¹⁴.

Вивчення старожитностей давньоруського Василева були продовжені експедиціями Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ ім.Ю.Федьковича під керівництвом автора (в 1997 р. проводилися стаціонарні дослідження, об'єктів, які руйнуються, у наступні роки – археологічні розвідки)¹⁵. Основна увага археологічних робіт зосереджувалася на обстеженні терас і обох берегів Дністра, розмитих повеннями, і

ділянок пам'ятки, які руйнуються будівельними та сільськогосподарськими роботами.

У результаті обстежень було відкрито і вивчено декілька археологічних об'єктів. Так, на березі ріки на території давньоруського поселення вдалося зафіксувати рештки 6 напівзруйнованих жител. На трьох із них були закладені розкопи.

Найдавнішим виявилось житло №3 (Рис.1). Воно представляло собою типову слов'янську напівземлянку, орієнтовану стінами по сторонам світу і заглиблену на 0,95 м від сучасної поверхні. Вдалося простежити північну стіну будівлі, яка мала довжину 4 м і частково на 1 м західну та 1,1 м східну стіни споруди. В північно-східному куті було виявлено зруйновану піч-кам'янку, від якої зберігся глиняний, добре обпалений черинь товщиною 0,1 м і перепалене каміння основи. Під час дослідження житла на його долівці було знайдено денця та бочки ліпних глиняних посудин VIII–IX ст. культури Лука-Райковецька, кістки тварин, глиняну обмазку та вугілля. Остеологічний матеріал із житла (визначення кісток із всіх споруд проведено науковим співробітником ІА НАН України к.і.н. О.П.Журавльовим) належить свійському бику, вівцям, козам, собаці, а одна кістка, можливо, – людині. Досліджена напівземлянка є першим слов'янським житлом, виявленим на території літописного поселення.

Житло №2 було зафіксовано на глибині 0,3 м від сучасної поверхні у вигляді лінзоподібної чорної плями товщиною 0,5 м (Рис.1). Розкопками вдалося з'ясувати, що це рештки наземного давньоруського житла зрубної конструкції, орієнтованого кутами по сторонам світу. Досліджено північно-західну стіну споруди довжиною 4,5 м та частково рештки двох інших, довжиною 1,4 і 1,6 м. В північно-західному куті будівлі були виявлені рештки сильно зруйнованої глиняної купольної печі, від якої збереглися великі шматки стінок із відбитками хмизу. В заповненні та на долівці житла був знайдений речовий матеріал. Він представлений, в першу чергу, уламками давньоруських гончарних тонкостінних горщиків, виготовлених із добре відмуленого тіста з домішками дрібного піску, та добре випалений (Рис.2, 1–18). В житлі знайдено посуд, який за профілюванням вінчика відноситься виключно до галицького типу давньоруської кераміки. Тут також було виявлено залізний плоский черешковий наконечник стріли – зрізня – з упором для древка (довжина пера 5,8 см, черешка – 4,5 см), маленький залізний ніжик (загальна довжина 8 см), шиферне пряслице (діаметр – 2,4 см, висота – 1 см, діаметр внутрішнього отвору – 0,5 см), 3 уламки скляних кручених браслетів темно-зеленого та синього кольорів, фрагмент крученого залізного браслету (?) чи дужки та велика кількість кісток тварин. Останні належать: свійським бику, козам,

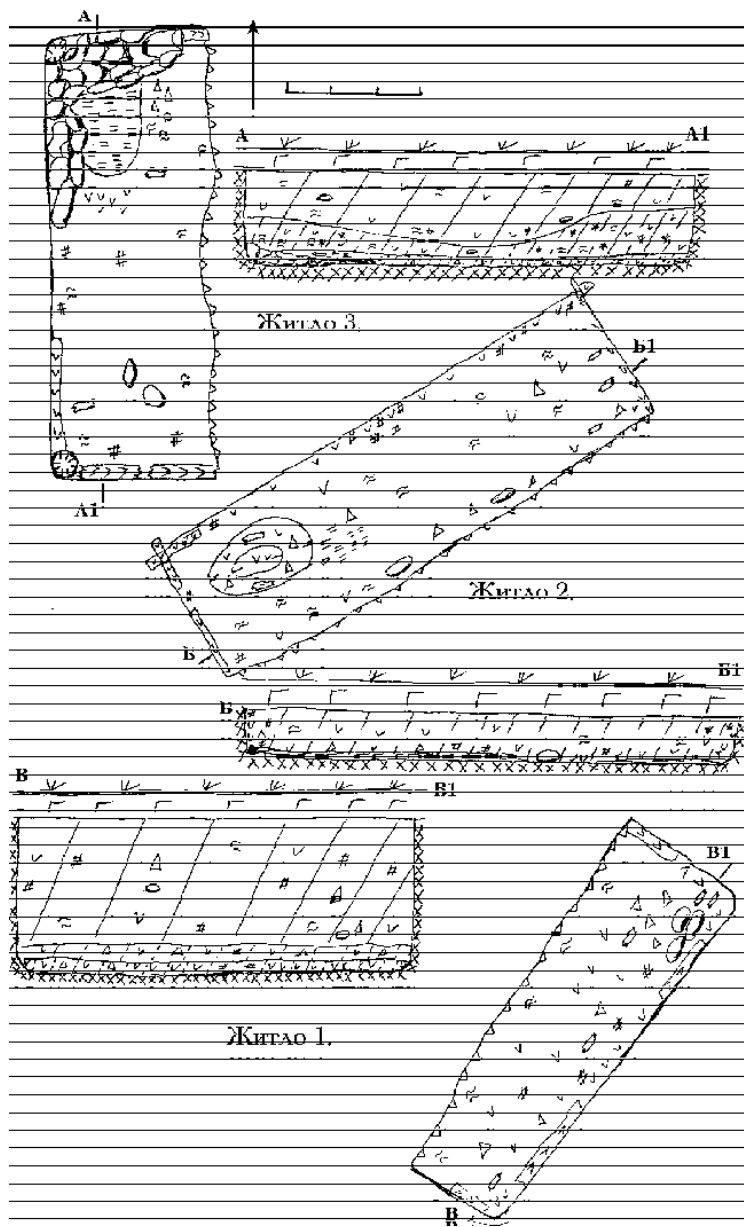

Рис. 1. Плани і профілі споруд, досліджених у Василеві в 1997 р.

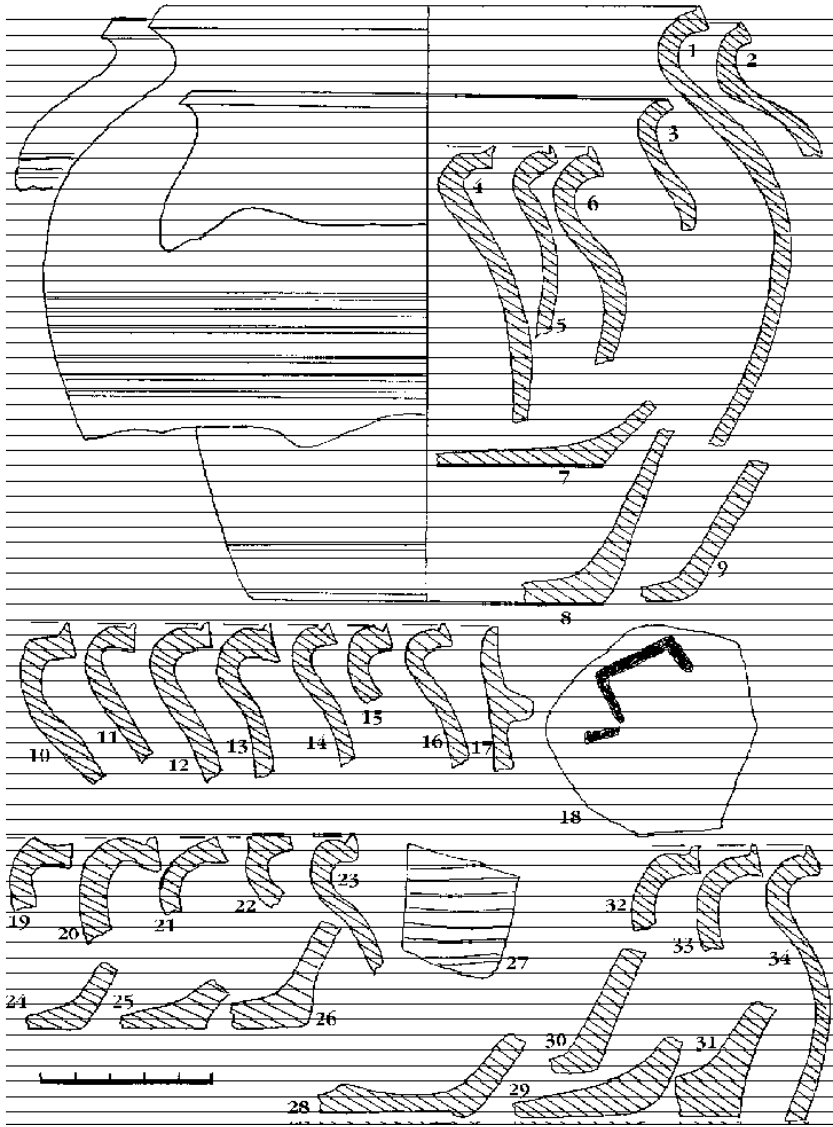

Рис. 2. Кераміка XII – першої половини XIII ст.: з житла №2 (1–18), підйомний матеріал з поселення в с.Городок (19–27), знахідки з розвідувальної траншеї в ур.Холм (28–34).

Рис. 3. Кераміка XIV – початку XV ст. з житла №1.

вівцям, свині, коню, дикому кабану та птахам. Археологічний матеріал із наземного житла дозволяє датувати його в межах XII – першої половини XIII ст.

Найпізнішим із досліджуваних споруд виявилось житло-напівземлянка №1 (Рис.1). Його долівка знаходилася на глибині 1,6 м від сучасної поверхні. Споруда була орієнтована кутами по сторонам світу, дослідити вдалося лише південний кут житла та простежити повну довжину (3,6 м) однієї із стін. На долівці будівлі товщиною 0,1–0,2 см знаходився шар вугілля, насичений численними матеріалами. Сліди дії сильного вогню простежені і в матеріалах заповнення. Під час розкопок житла знайдено різноманітні предмети матеріальної культури. Найбільше виявлено уламків гончарних посудин, які представлені горщиками темно-сірого кольору, виготовленими з глини, до якої додавали крупнозернистий пісок і товчений вапняк. Вінчики горщиків відігнуті назовні і мають косо зрізаний край, по краю вони часто прикрашені насічками. За своєю формою посудини приземкуваті, їх бочки орнаментовані врізними хвилястими чи горизонтальними лініями, іноді відтисками гребінчастого штамп. Серед керамічних знахідок виявлено і уламки посудин темного кольору із складною конфігурацією вінчика (Рис.3-4). В житлі також знайдено залізний ніж із заклепками на ручці (довжина леза 12,5 см, руків'я – 8 см), уламки двох черешкових ножів, фрагмент шпори, наконечник чотирьохгранної арбалетної стріли (загальна довжина 4 см), скобель, уламки частин залізних виробів, свинцеве та кам'яне грузило, кістяна голка (загальна довжина 6 см), фрагмент срібного скроневого кільця чи сережки із загнутим кінцем та срібна монета (Рис.5). На долівці споруди виявлено велику кількість кісток, які належать: свійським – бику, вівцям, козам, свиням, коню; дикому ведмедю і птахам. Крім того, тут знайдено багато риб'ячих кісток, луски та шкарлупу від пташиних яєць.

Знайдена в житлі монета виявилася срібним молдавським грошем (Рис.5, 15). На аверсі монети в центрі, в обідку із крапок, поміщено зображення голови бика, між його рогами вміщено зірку, справа від голови – півмісяць, а зліва – розетку. Над обідком у зовнішньому колі є зображення п'ятишестовкової розетки і надпис: SIM PET. На реверсі в центрі знаходиться зображення щита, розбитого на дві половини, в правій його частині вгадуються контури трьох горизонтальних балок, в лівій геральдичні фігури не читаються. В зовнішньому колі лише вгадуються обриси букв. Монета пошкоджена вогнем, її діаметр становить 20 мм, а вага – 0,96 г. Монети такого типу відносяться до срібних грошів, які розпочав карбувати молдавський господар Петро Мушат (1375–1391 рр.) після 1377 р.¹⁶. Аналіз іконографії монети з житла №1 та її метричних

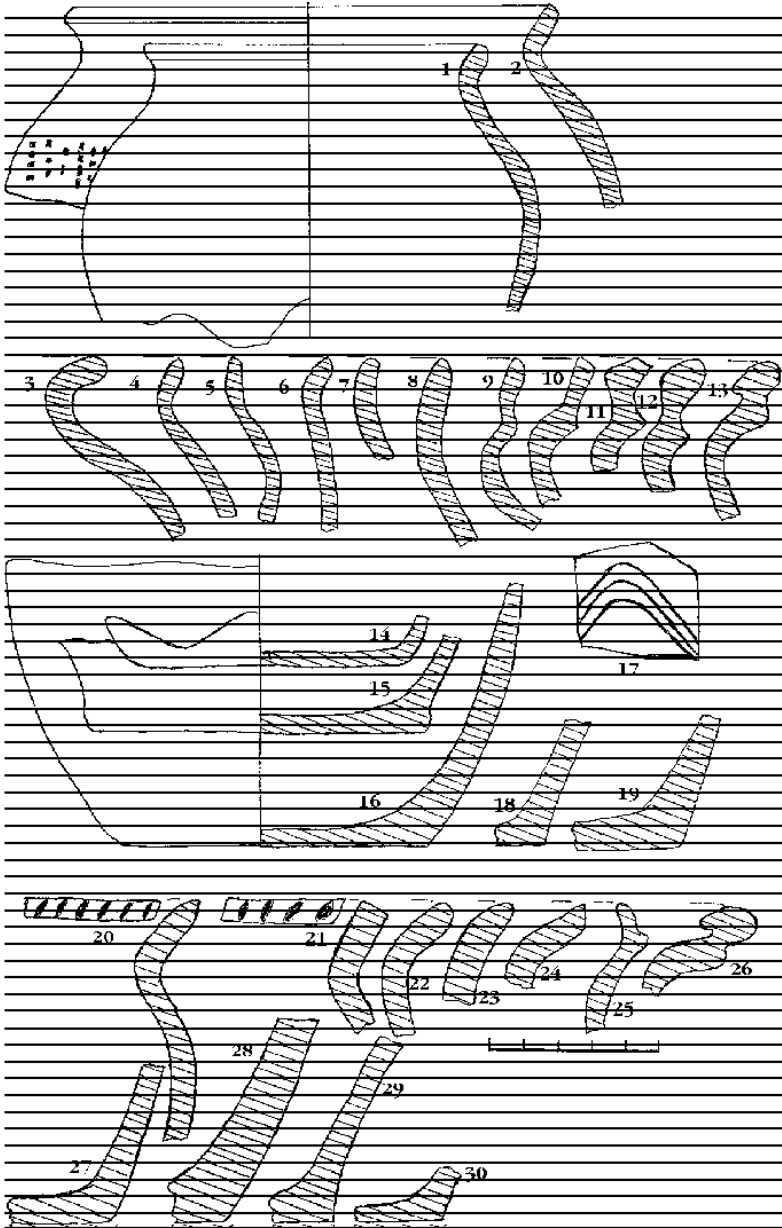

Рис. 4. Кераміка XIV - початку XV ст. з житла №1.

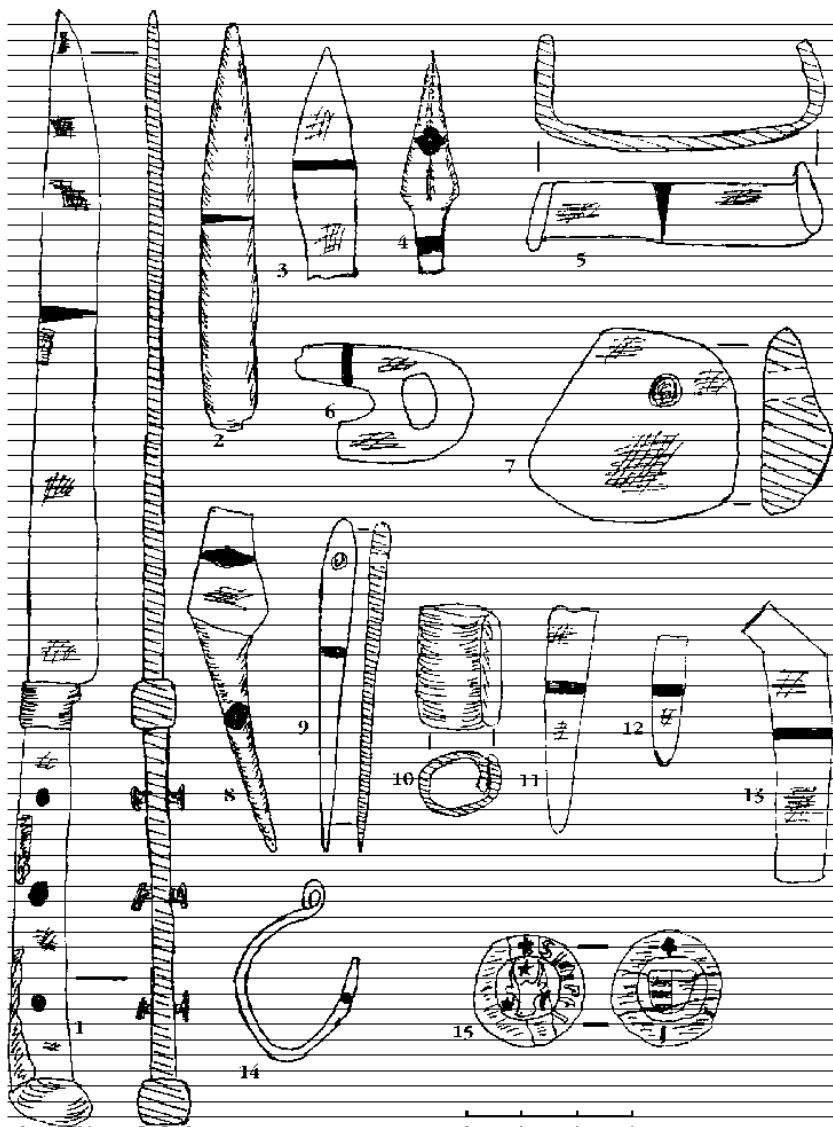

Рис. 5. Знахідки з пізньосередньовічного житла №1: 1–6, 8, 11–13 – залізо, 14–15 – срібло, 10 – свинець, 9 – кістка, 7 – камінь.

показників засвідчує, що вона належить до останніх випусків грошів і відкарбована в кінці правління Петра Мушата. Таким чином, житло-напівземлянку №1 на основі нумізматичної знахідки можна датувати кінцем XIV – початком XV ст.

Отриманий археологічний матеріал із розкопаних жител дає можливість внести певні корективи в час появи населеного пункту та визначити нижню хронологічну межу існування Василева як міста. Знахідка житла №3 з слов'янською керамікою VIII–IX ст. показує, що вже в цей час територія майбутнього міста була заселена носіями культури Лука-Райковецька. А матеріали з житла-напівземлянки №1, які надійно датуються молдавським грошем кінцем XIV – початком XV ст., засвідчують, що в цей період поселення продовжувало залишатися значним торговим осередком. Отаточо воно втратило міський характер, очевидно, після руйнувань та пожеж, які відбулися на початку, або в першій половині того ж XV ст.

Експедиціями БЦАД при ЧНУ обстежувалися також периферійні ділянки літописного поселення та протилежний, лівий берег р.Дністер, на території сіл Городок та Виноградне (Костельники) Заліщицького району Тернопільської області. Із історіографії було відомо про знахідки тут давньоруських підплитових поховань¹⁷. Огляд берегових терас в с.Городок дозволив виявити рештки значного культурного шару на протязі 300–400 м із давньоруськими матеріалами. Тут вдалося зафіксувати рештки двох наземних споруд XII – першої половини XIII ст. і зібрано колекцію давньоруської кераміки (Рис.2, 19-27). Аналогічну кераміку і сліди давньоруського селища було виявлено і на північно-західній околиці с.Виноградне. В обох пунктах зафіксовано місця розташування могильників із ямними та підплитовими давньоруськими похованнями. Також встановлено, що в кар'єрі по добуванню гравію в с.Городок в 70–80-х рр. був знайдений давньоруський меч, який зараз зберігається в фондах Заліщицького краєзнавчого музею.

Наявність поселень і могильників давньоруського часу на протилежному від Василева березі Дністра дозволяє поставити питання про їх належність до літописного міста як складових частин. На це нашттовхує також повідомлення літописця про прихід угорського короля до Василева, а потім переправу через Дністер і подальший рух до Прута. Все це дозволяє припустити, що літописне місто розташовувалося на обох берегах ріки і його структура була складнішою, а розміри – більшими, ніж це вважалося раніше. Практика розташування давньоруських міст на різних берегах рік, в тому числі і великих, була досить поширеною. Про це говорить топографія таких міст, як Новгород, Псков, Бакота та інші. Підтвердженням тому, що Василів складався із лівобережних і правобережних

частин, може слугувати й факт підпорядкування буковинського Василева у XV ст. польському старості, а не молдавському господарю¹⁸.

Проведені дослідження на території самого Василева дали змогу уточнити його структуру. Зокрема, було виявлено невідомий раніше давньоруський могильник в ур.Бурти (вул.Перемоги, 41), де зафіксовані ямні і підплатові поховання. Сліди великого давньоруського поселення були знайдені в ур.Городище і Городищенська Хата на південь від Василева (на північний схід від городища Хом), навпроти с.Виноградне. Значні розміри поселення (500х100–150 м), знахідки полив'яних керамічних плиток, уламків плінфи, чисельних фрагментів давньоруського посуду говорять за існування тут в добу середньовіччя великого поселення, яке також, очевидно, входило в структуру літописного Василева.

На території самого Василева трапився різноманітний археологічний матеріал. На незаперечну увагу заслуговують дві стулки хрестів-енколпіонів, один із яких має візантійське походження¹⁹. Важливою знахідкою стала свинцева двохстороння печатка-пломба, на зразок дорогочинських, із зображеннями знаків Рюриковичів. Її атрибуція – справа майбутнього.

На окрему увагу заслуговують питання про походження назви населеного пункту. Більшість дослідників пов'язують його з іменем Василька Тербовлянського (1090–1124 рр.)²⁰. Проте, в останній час набула поширення думка, що його назва пов'язується не з патрональним іменем “Василій”, а з грецьким словом “басилей”, тобто цар. Такий офіційний титул мали візантійські імператори. На думку дослідників, виникнення цього найменування відноситься до 1164–1165 рр., коли до галицького князя Ярослава Осмомисла прибув із Константинополя родич візантійського імператора Мануїла Андронік Комнін²¹. Зустрінутий з почестями Андронік отримав від князя міста в Галицькій землі. Вважається, що одним із цих міст було велике поселення на Дністрі, яке від титулу візантійського царевича отримало назву “басилів”, тобто царський. Подальші дослідження допоможуть більш конкретно відповісти на це питання і з'ясувати роль літописного Василева в історії Середнього Подністров'я в давньоруський час.

Примітки

1. *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. – М., 1956. – С.40-42.
2. *Ратич О.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С.44-76.
3. Галичко-Вольнская летопись // Памятники литературы Древней Руси XIII в. – М., 1981. – С.274.
4. *Costachescu M.* Documentele Moldovenesti inainte de Stefan cel Mare. – Jasi, 1932. – Vol.II. – P.305-306.

5. *Kaindl R.F.* Archeologische Untersuchungen zu Wassilew und Panca in der Bucovina // Mitteilungen der k.k. Central-Commission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. – Wien, 1901. – XXVII. – S.47; *Фрунчак С., Фантух А.* З археологічної спадщини Р.Ф.Кайндля // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 1999. – Т.ІІ. – С.196.

6. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1992. – Т.ІІ (XI–XIII вік). – С.470-471, 610.

7. *Войнаровський В.* Свято літописного Василева // *Studia archaeologica.* – 1993. – №1. – С.86.

8. *Кеїтковський Д., Бринзан Т., Жуковський А.* Буковина її минуле і сучасне. – Париж; Філадельфія; Детройт, 1956. – С.104, 106, 113-115; *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С.36, 72.

9. *Тихомиров М.Н.* Указ. соч. – С.41.

10. *Тимощук Б.О.* Археологічні пам'ятки с.Василева Чернівецької області // Археологічні пам'ятки УРСР. – К: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т.ІІІ. – С.395-399.

11. *Тимощук Б.А.* Древнерусские поселения Северной Буковины // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – М., 1955. – Вып.57. – С.114; Його ж. Літописні міста Буковини за археологічними даними // Український історичний журнал. – 1960. – №6. – С.164-166; Його ж. Исчезнувшие города Буковины // Вопросы истории. – 1964. – №5. – С.213-217; Його ж. Дорогами предків. – Ужгород, 1968. – С.95-104; Його ж. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969. – С.81-99; Його ж. Декоративные плитки XII–XIII вв. из Василева // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1969. – Вып.89. – С.112-113; Його ж. Археологічні дані про приналежність Північної Буковини до Галицької Русі в XII–XIII ст. // Минуле і сучасне Північної Буковини. – К, 1972. – Вип.1. – С.11; Його ж. Зустріч з легендою. – Ужгород, 1974. – С.101-104; Його ж. Василів // Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т.3. – С.264-265; Його ж. Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С.138-153; Його ж. Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці, 1993; *Тимощук Б.А., Логвин Г.Н.* Раскопки древнерусского храма в с.Васильеве // Строительство и архитектура. – 1960. – №8. – С.26-27.

12. *Винокур И.С.* Археологические исследования Черновицкого госуниверситета в 1959 году // Научный ежегодник Черновицкого госуниверситета за 1959 г. Исторический факультет. – Черновцы, 1960. – С.149-151; *Тимощук Б.О., Винокур И.С.* Слов'янські пам'ятки Буковини // Наукові записки Чернівецького державного університету. Секція історичних наук. – Чернівці, 1961. – Т.ЛІХ. – Вип.3. – С.83-93; *Винокур И.С., Тимощук Б.О.* Цікава сторінка історії нашого краю (про розкопки давньоруського храму XII–XIII ст. в с.Василів Заставнівського району) // Радянська Буковина. – 1959. – 15 серпня; *Винокур И.С., Тимощук Б.О.* Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород, 1977.

13. *Томенчук Б.П.* Исследования летописного Василева // Археологические открытия 1977 г. – М., 1978. – С.413; Його ж. Исследования летописного Василева // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С.393; Його ж. Охранные раскопки в Прикарпатье // Археологические открытия 1985 г. – М., 1987. – С.422-423.

14. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота – столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.253; Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М., 1989. – С.87-88; Його ж. Древнерусские городища X–XIII вв. – М., 1996. – С.203; Фантух А. Деякі аспекти з історії досліджень та планіграфії давньоруського Василева // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1997. – Вип.4. – С.29-31; Spinei. Moldova in secolele XI–XIV. – Chisinau, 1994. – P.89, 113, 130, 134.
15. Пивоваров С.В. Літописний Василів у Середньому Подністров'ї // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. – Чернівці, 2000. – С.216-221.
16. Полевой Л.Л. Зарождение денежного хозяйства Молдавского феодального государства (XIV в.) // Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма. – Кишинев, 1972. – С.11-19; Бырня П.П., Руссев Н.Д. Монеты средневековой Молдавии // Stratum plus. – СПб.; Кишинев; Одесса, 1999. – №6. – С.183-184; Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C. Monede si bancnote Romanesti. – Bucaresti, 1977. – P.43-53.
17. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР. – С.62; Малеев Ю.М. Розвідки на півдні Тернопільщини // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – Вип.ІV. – С.386-387.
18. Costachescu M. Назв. праця. – P.305-306
19. Пивоваров С. Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – Т.3. – С.217-230; Його ж. Християнські реліквії літописного Василева // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип.2. – С.13-15; Його ж. Християнські старожитності межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці, 2001. – С.68-69.
20. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С.29; Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. – М., 1983. – С.37; Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С.153.
21. Ионисян О. Об одном эпизоде византийско-венгеро-галицких отношений во второй половине XII в. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С.68-70.

Резюме

В статті аналізуються дані письмових джерел і археологічні матеріали з літописного Василева в Середньому Подністров'ї. Дослідження городищ, поселень, могильників, житлових і виробничих споруд, руїн печерного монастиря на території сучасного с.Василева, а також синхронних пам'яток на лівому березі р.Дністр дає можливість автору утвердити про більш складну структуру літописного поселення і його розміщення на двох берегах річки.

Одержано 25 квітня 2005 р.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СИСТЕМИ ОПОДАТКУВАННЯ У КИЇВСЬКІЙ ЗЕМЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XV – ПЕРША ТРЕТИНА XVI ст.)

В статті розглядаються норми уставних земських грамот Київської землі, котрі регулювали систему оподаткування на даній території.

Ключові слова: *система оподаткування, уставні земські грамоти, Київська земля, Велике князівство Литовське.*

Одним із найголовніших механізмів функціонування держави є система оподаткування. На Київщині, котра в даний період перебувала у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), сплата податків до видання Першого Литовського Статуту регулювалась, в першу чергу, нормами уставних грамот, а також спеціальними привілеями.

Дана проблема майже не висвітлювалась в історіографії, проте певні напрацювання все ж таки існують. Відмітимо, насамперед, найголовніші дослідження. М.Довнар-Запольський докладно з'ясував типологію податкової системи, види податків, тарифи, питання щодо митної системи тощо. В окремому розділі ґрунтовно досліджено відбування земських податей та повинностей¹. М.Ясіньський систематизував усі відомі на той час обласні привілеї по розділам, зробивши до них коментарі. Серед них є і ті, що стали предметом нашого розгляду². Однак, поза увагою дослідника залишилась редакція київської грамоти 24 жовтня 1529 р. Історія “подимщини” на Київщині висвітлена П.Клепатським. Він схилявся до думки, що даний податок існував з давніх часів і не був введений ні великим князем литовським (далі – в.к.л.) Вітовтом, ні татарами³. Стягнення окремих видів податків, задекларованих артикулами обласних привілеїв Київської землі, частково описане М.Грушевським⁴. Господарські обов'язки воевод, зокрема діяльність щодо збору податків, досліджена М.Любавським⁵. Податкові обов'язки української шляхти та їх еволюцію показано у монографії Н.Яковенко⁶. О.Дячок розглядав ступінь висвітлення документами Литовської Метрики митних відносин на українських землях кінця XV–XVI ст.⁷

Окремо слід відмітити праці, в яких висвітлено питання грошової оплати при вирішенні судових справ. Так, систему судових штрафів з'ясовано у публікаціях І.Старостиної⁸. Цій же проблемі присвячено артикул А.Гурбика, де основна увага приділена “селянським судам”⁹. Функціонування “просоки” широко дослідив Ю.Бардах¹⁰.

Таким чином, не дивлячись на певні напрацювання, які становлять досить ґрунтовну методологічну базу для глибокого історичного аналізу, слід відзначити, що сучасною історіографією економічні сюжети кінця XV – першої третини XVI ст., зокрема податкова система, практично не висвітлюються. Особливо це стосується їх правової регламентації в достатувовий період. Тому об'єктом нашого дослідження будуть артикули трьох редакцій підтвердних уставних земських грамот Київської землі¹¹, що регулювали основні види податей, а також їх практична реалізація.

Вказаній проблемі привілею 1507 р. присвячено ряд статей. В інших двох редакціях вони були дещо видозмінені, а в окремих випадках і відмінені. Далі наводимо порівняльний аналіз артикулів усіх трьох грамот та коментар до них¹².

Одним із найголовніших “земських” податків, який стягувався по всій території ВКЛ на військові потреби¹³, була *подимщина*.

8 грудня 1507 р. А о <i>подымщине</i> , как будетъ было за великого князя Витовта (С.240).
1 вересня 1529 р. А <i>подымьщину</i> людем ихъ намъ, господару, не давати, нижъли мають они паном своим давати, хто кому служить (С.190).
24 жовтня 1529 р. А <i>подымщын</i> людемъ ихъ намъ, господарю, не давати, нижли мають они паном своимъ давати, хто кому служыть (С.327).

Згідно першої редакції, як вказував М.Довнар-Запольський, “подимщина продовжувала стягуватись кожні три роки. Причому зі слуг, котрі несли військову службу, вона бралась лише тоді, коли вони не виходили на війну”. Інформація щодо неї зустрічається ще в актах Казимира Ягелончика, а найбільш цікаві відомості містяться в люстрації Київської землі 1471 р. *Подимщину* сплачували не всі категорії населення, зокрема оброчники і данники¹⁴. П.Клепатський також не без підстав стверджував, що “*подимщиною*” в стародавні часи називався податок, який платили землероби, а його рецепція простежується і в пізніший період¹⁵.

Наведемо декілька прикладів, де зустрічається *подимщина*.

В описі сіл біля Житомира вказувалось, що в с.Романово 27 данників “што дань дають; а тые данники дають дани десять колод меду; а иные люди новые, а и тые дають, коли ся медь родить; а и тутъ мост чинивали; а две колоде меду и полтретя ведра меду у пустовскихъ землях; а тые вси люди *подымьщину* дают. А в том же селе девять поляниц, што земля не держат, а *подымщину* дают; а слуга один *подымьщину* не дасть (курсив наш. – Д.В.)”¹⁶.

8 вересня 1507 р. грамотою мстиславського князя Михайла Івановича та його дружини Уляни Мстиславському Нагорному Миколаївському монастирю пожалувано чотири сім'ї в Рясненському окрузі, “и тым людем некоторые службы наше и наместников наших не служити, ни посощины и подымщины и тамщины тым людем не давати...”¹⁷. Звільнення від сплати подимщини свідчить про те, що збір такого податку виконувався у Київській землі. Даний вид оподаткування був і на Волині. В королівській грамоті від 7 вересня 1507 р. брацлавському наміснику князю Михайлу Збаражському повідомлялось про звільнення від сплати подимщини земля даного регіону. Причиною стало “штожь имения ихъ опустошены и накорень скажоны отъ неприятелей, и людей за собою велми мало мають”. Також у ній знаходимо дані про суму податку: “...тое подымщины зъ людей ихъ бывало, ещо въ добрые лета, коли имения ихъ въ целости были, только съ тридцать копъ грошей”¹⁸.

Як видно із порівняльного аналізу привілеїв трьох редакцій, через 22 роки обивателі Київщини були звільнені від сплати згаданого податку до державної казни і *подимщина* перейшла до рук землевласників.

Чи не найбільше доходів до скарбниці приносили *митні* збори. Саме миту присвячена одна із статей привілеїв.

8 грудня 1507 р.

А о мыта новые так вставляемъ: где бы здавна не бывали за предков нашихъ, за великого князя Витовта и за Жикгимонта, и перво сего за отца нашего и за брата нашего, короля его милости, тут и тепер непотребъ воеводамъ нашимъ мыт новых вставляти, нижли старые звечные мыта мають браны быти по-давньому, бо мы старины не рушаем, а новины не уводим, хочемъ все по тому мети, как будет было за великого князя Витовта и за Жикгимонта (С.242).

1 вересня 1529 р.

А о мыта новые такъ уставляемъ: где бы здавна не бывали за предковъ нашихъ, за великого князя Витовта и за Жикгимонъта, и перво сего за отьца и брата нашего, королей их милости, тутъ и тепер непотребъ воеводамъ нашимъ мытъ новыхъ уставляти, нижли старые звечные мыта мають браны быти по-давньому (С.190).

24 жовтня 1529 р.

А о мыта новые, такъ уставляемъ: где бы здавна не бывали за предков нашихъ, за великого князя Витовъта и за Жикгимонта, и, перво сего, за отца и брата нашего, королей, их милости, тутъ и тепер непотребъ воеводамъ нашимъ мыт новыхъ въстановляти, нижли старые звечные мыта мають браны быти по давньому (С.327).

Дана стаття була відсутньою в привілеях Казимира Ягелончика та Олександра, а приписана Сигізмундом в 1507 р.¹⁹ в зв'язку зі скаргою кийвської шляхти на дії урядовців: “тежь о мыта новые, где здавна не бывали а нововставлены”²⁰. Воеводам суворо заборонялось вводити нові мита²¹. Митний збір мав бути таким, яким існував ще за Вітовта та Сигізмунда Кейстутовича. В грамотах 1529 р. опущені слова “бо мы старины не рушаем, а новины не уводим, хочемь все по тому мети, как будет было за великого князя Витовта и за Жикгимонта”. Принагідно зауважимо, що в історіографії висвітлено цілий ряд критичних зауважень щодо відповідності даної тези середньовічним реаліям. Одним із перших був І.Крип'якевич, котрий зазначав: “Хоч литовські князі заявляли, що “новини не вводять”, проте насправді вони провели основні зміни в Україні тим, що забрали владу з рук українських князів і передали її своїм намісникам”²². М.Кром стверджував, що “саме тоді, коли влада голосно заявляла про свою прихильність до “старини”, у Великому князівстві повним ходом йшли великі перетворення... І принцип нерухомості старини зовсім не означав недопустимості будь-яких змін та нововведень”²³. Із впевненістю ми не можемо також говорити про рецесію давньоруського правового спадку в усіх галузях права окремих земель ВКЛ, зокрема Київської, у другій половині XV – першій третині XVI ст.²⁴.

При порушенні “митного артикулу” до великокнязівської канцелярії подавались скарги, на які в.к.л. відповідно реагував. Так, 18 червня 1522 р. Сигізмунд I Старий у листі до кийвського воеводи Андрія Немировича вказував на одну із скарг кийвських міщан та резолюцію господаря: “А што жаловали нам на твою милость *о мыто дровяное и о сено, и о колеса, и о сани* (тут і далі курсив наш. – Д.В.), и жь кажешь то в них мощно брати ино мы и в томь тебе очевисте розказали, ажбы ты *мыта от дров и сена, и колес, и сани* в нихь (кийвських міщан. – Д.В.) брати не казал...”. Крім цього, спеціальним розпорядженням сплата рибного і соляного мита мала відбуватись у Київському замку²⁵.

Збором мита займались спеціально призначені особи – митники, яким володар “продавав” ту чи іншу митну комору на певний термін. Історія чередування кийвських митників докладно з'ясована М.Довнар-Запольським²⁶. Тому ми наведемо лише один приклад одного з таких привілеїв. 28 листопада 1506 р. Сигізмунд I Старий продав кийвське мито єврею Шамаку Даниловичу “за чотырнадцать сот коп грошей на два годы”. У цей період митник та його слуги отримали звільнення від підсудності кийвського воеводи: “...в тые два годы его самого и слуг его... не судили и не радили (курсив наш. – Д.В.), и децких своих на них не давали до тых часов, поки он там тое мыто нашо будет держати, и кривд бы есте ему и слугам

ни в чом не чинили и во всем ему помочни были, абы мыгту нашому ни в чом шкоды не было и плат бы наш не понижался”²⁷. До речі, заборона судити митника та його слуг відсутня у аналогічній грамоті Казимира Ягеллончика від 1486 р. Повідомляючи київського воеводу Юрія Пацевича про продаж Київського, Вишгородського та Житомирського мита київським і троцьким євреям Сімхі, Рабчику, Садку та Шамаку Даниловичу, Самодиці і Рижку на три роки за 950 кіп широких грошей в рік, король писав: “А и самъ бы (Ю.Пацевич. – Д.В.) еси им ни в чом кривды не чинил и в мыгто бы еси нашо и в промыту не вступался, а и иным никому тежъ не надобе в мыгто и в промыту вступати: нехай мыгто и промыту ведають они, мыгтники наши, по давному, как издавна было за великого князя Витовта и за Жикгимонта. А и ты бы, пане воеводу, в мыгтное дело нашо не вступался ни во што, а и наместнику своему теж бы еси не велел вступатися: нехай мыгто ведають мыгтники наши по давному”²⁸. Ймовірно, що саме в цей час на євреїв, які проживали у Київській землі, розповсюджувались норми обласного привілею, оскільки спеціальний привілей литовські євреї отримали на початку XVI ст.²⁹

Королівський лист від 4 березня 1507 р. підтверджував виконання Шамаком Даниловичем покладених на нього обов’язків: “А маеть намъ давати в кождый годъ напередъ по двесте золотыхъ вгорскихъ в золоте на Запусты великие. Ино што мел намъ дати двесте золотыхъ ни сие Запусты, тую двесте золотыхъ вжо намъ заплатил”³⁰. 13 квітня 1508 р. він пред’явив квитанції (“личбу”), відповідно до яких король винен був йому 660 кіп грошей³¹. Тому йому “за то долгъ дали есмо ему держати о нас мыгто нашо оргишовое киевское к веръной руке. Маеть он с половины мыгта оргишового заплатити собе тот долгъ свои шестсот копь и шестдесят копь грошей, а другую половину того мыгта оргишового маеть на нас брати”. Далі вказувався механізм збору: “А какъ оргишь которыи приидеть до Киева, тогда Шамак маеть нам о том веданье дати. Мы пошлем которого дьяка нашого або дворянина, хто бы там приехавъши тот оргишь переписал посполу зъ Шамаком. А Шамак не маеть от аргишу мыгто брати до тыхъ часовъ, поки олиж от нас приехавши тот аргишь перепишут”³².

Разом з тим, існували випадки звільнення від сплати мита в межах усієї держави. Так, 4 червня 1497 р. в.к.л. Олександр Ягеллончик на прохання війта Києва, бурмістра, радців та усіх міщан звільнив киян від сплати мита по всій державі “...сухим путем и водою” в зв’язку з тим, що місту “...от поганства татар впад великій кожного году, и не мають чим поживити ся и вспомогати”³³. Пільгою користувались лише ті, “...у которыхъ міщанъ Киевскихъ зъ ратуша Киевского будете листъ подь ихъ печатью месткою”. Грамота діяла до того часу, “...коли, дастъ Богъ, місто ихъ ус-

поможется, и они мають намъ плату нашего повѣшати, такъ какъ бы намъ было вжиточно, а имъ бы не шкодно”³⁴. Проте, 8 грудня 1506 р. Сигізмунд I Старий підтвердив вказаний привілей на тих же умовах³⁵. Пізніше, як встановив М.Довнар-Запольський, “дана пільга була розповсюджена і на мито в Короні Польській; одним словом, міщани київські “подле правъ и вольностей своихъ, отъ предковъ нашихъ славное памяти и отъ насъ господаря имъ наданыхъ, мыта отъ товаровъ своихъ не повинны нигде давати, и яко въ Коруне Польской, такъ и въ тутошнемъ паньстве нашомъ великому кнезьстве Литовском за тую вольностью привилыями предковъ нашихъ они не дають”³⁶.

Вказану преференцію на українських землях отримали не тільки київські міщани. Зокрема 29 грудня 1552 р. спеціальним привілеєм Сигізмунда II Августа повністю від сплати мита “сухимъ путемъ и водою с товары своими ездячи”, крім соляничого і восковничого, звільнялись луцькі міщани³⁷. Проте, на думку М.Грушевського, кількість українських міст, що одержали повну митну індульгенцію в першій половині XVI ст., була дуже малою і отримували вони її значно пізніше, ніж польські³⁸.

Окремим пунктом в привілеях стоїть сплата весільного мита – “*куницъ свадебныхъ*”, який також вперше став нормою привілею в 1507 р.

8 грудня 1507 р.

...што ся тычетъ куницъ свадебныхъ, коли нашъ человекъ в князского человека або панского, або в землянского поиметь девъку, ино выводная куница тому господарю, в чиего человека девку поиметь; а поиметь князьский або панский, або землянский человекъ в нашего человека девку, ино куница выводная нашому воеводе зъ нашего человека (С.241–242).

1 вересня 1529 р.

...што ся дотычетъ куницъ свадебныхъ: коли нашъ человекъ в князского человека а любо в панского, а любо в землянского поиметь девъку, ино выводная куница господарю, в чиего человека девку поиметь; а поимет князьский, або панский, або землянский человекъ в нашего человека девку, ино куница выводная нашому воеводе з нашего человека (189–190).

24 жовтня 1529 р.

...што ся дотычетъ куницъ свадебныхъ – коли нашъ человекъ у князского человека, а любо у панского, альбо въ землянского поиметь девъку, ино выводная куница господарю, въ чиего человека девку поиметь; а поиметь князьский, або панский, або землянский человекъ въ нашего человека девку, ино куница выводная нашому воеводе з нашего человека (С.326).

В разі одруження господарського “чоловека”³⁹ на дівчині князівського, панського або землянського “чоловека”, “выводная куница” сплачувалась на користь власника нареченої. В протилежному випадку “куница выводная” забиравалась на користь воеводи. Однак, в привілеї не вказується сума шлюбного податку. Дані про це знаходимо в окремих джерелах. М.Ясінський відмітив, що у привілеї київським міщанам 1494 р. вона становила: “А свадебную куницу давати имъ шерстью, а не будетъ куницы шерстью, ино пять грошей за куницу”⁴⁰. Відомість стосовно “сборной куницї” Віленського духовенства містяться в уставній грамоті в.к.л. київським митрополитам від 5 лютого 1498 р.: “...казали есмо имъ митрополиту за куницу соборную по дванадцати грошей платити”⁴¹. Куничний збір у подніпровських волостях становив, як видно із послання Олександра Ягелончика намісникам, старцям і всім жителям даного регіону щодо збору недопоставленої данини в червні 1500 р.: “...а за куницу по шести грошей, и где не будетъ шерстью...”⁴². Тобто, хоч в останньому випадку немає прямих вказівок на “куницу свадебною”, однак, можемо припустити, що її вартість була майже такою ж, як і в Києві. Загалом маємо підстави говорити про дію розглянутої норми на практиці.

Не менш важливою статтею доходів були *судові штрафи*.

<p>8 грудня 1507 р. ...а вину господарю осуженую заплатити, чий будет человек (С.240) ...хто в томъ (грабіж безправний. – Д.В.) останеть винен, на виноватомъ суженое отъправити (С.242).</p>
<p>1 вересня 1529 р. ...а вину господарскую осужоную заплатити, чий будет человекъ (С.188) ...и хто в томъ (грабіж безправний. – Д.В.) зостанеть винень, на виноватомъ сужоное отправити (С.190).</p>
<p>24 жовтня 1529 р. ...а вину господарю осуженую заплатити, чий будет человекъ (С.325) ...и хто в томъ (грабіж безправний. – Д.В.) останеть винень, на виноватомъ сужоное отправити (С.326).</p>

Як бачимо, за виключенням окремих текстологічних правок всі три редакції практично однакові. Судовий штраф (“вина”) по завершенні суду йшов на користь власника “чоловека”⁴³. Дію цієї норми ілюструє грамота Олександра Ягелончика черкаському наміснику Кміті Олександровичу 25 липня 1495 р. У ній вказувалась скарга намісника путивльського князя Богдана Федоровича, “штож той слуги и люди его в Черкассах живут, и ты (Кміта. – Д.В.) *дей тые слуги и люди его судишь а радишь, и вини и пере-*

суды на них берешь: ино ведь мы на то вам право наше дали, всей земли Киевской, што врядник ниш не мает слуг и людей князьских и панских и боярских ни судити, ни радити, а ни вин и ни пересудов на них брати (тут і далі курсив наш. – Д.В.); нижли, коли з нашим человеком пригодиться князскому або панскому человеку, а любо боярскому право мети, ино тогда вряднику нашому судити его человека з его судьею: а коли будет наш человек виновен, ино з него нам вина; а коли князській або панській человек, а любо боярській человек будет виновен, ино вина тому чій человек. – Про то приказуем тебе, аж-бы еси слуг и людей его (Богдана – Д.В.) *ни судил, ни радил, и вин и пересудов на них не брал, подлуг права вашого, што есмо вам дали, всей земли Киевской*”⁴⁴.

Приведена грамота цікава ще й тим, що у ній йдеться про право київської шляхти судити власних слуг, яке відсутнє в тексті привілею 1507 р., а відповідно і в грамотах Казимира та Олександра. Вперше це право, як свідчать джерела, на Київщині було запроваджене підтвердним привілеєм 1 вересня 1529 р.: “А людей ихъ, которые в месте нашомъ мешкають, не мают они (київські воеводи. – Д.В.) судити ани радити, судити тыхъ людей господдарем ихъ, хто кому служить” (С.190–191). Ймовірно, в.к.л. сплутав “право землі Волинської”⁴⁵ із “*правам всей земли Киевской*”, або грамота промовляє про існування невідомого списку Київського привілею часів Олександра Ягелончика. Проте, з іншого боку, у підтверджуючому привілеї 1 вересня 1529 р. чітко вказується, що ця стаття (як і ще 11, котрі Сигізмунд додав у порівнянні з привілеєм 1507 р.) надана “зъ щедрободливости наше господарское” (С.190). Таким чином, відповідь на це питання залишається поки що відкритою.

Про вартість штрафу за вчинений злочин, зокрема *наїзд* (“грабіж безправний”)⁴⁶, дізнаємось із вироків судових справ. Серед доступних нам джерел немає справ, які стосуються саме Київщини. Однак, даний тип злочину не був притаманний лише зазначеному регіону. На Волині впродовж 1528–1529 рр. розглядалася кримінальна справа між паном Щасним Якимовичем з князем Дмитром Буремським. Останній був обвинувачений у скоєнні наїзду на маєтки п.Щасного. При винесенні вироку 9 червня 1529 р. були враховані всі порушені князем Дмитром артикули Волинського привілею: “И мы водле росказанья господарского и уфалы с права земли Вольньское пану Щасному за *бои* его и жоны, и дитяти его всказали... всего сумою двесте копь и семьдесятъ копь, и копу грошей, и четверо чeledи, и двесте и трыдцать копь безъ чотыр збожзя, што гумно вымолотил, и чотыры колоды овъса на князи Буремскомъ всказали”⁴⁷.

У вирокі іншої справи, між панею Якубовою Довойновича з маршалком Яном Стецьковичем 26 листопада 1522 р., вказувалась не лише сума

штрафу, яку мав сплатити останній за вчинений “наїзд”, але й спосіб його виплати: “И мы (Сигизмунд I Старий. – Д.В.) паней Якубовой в том за номъ жедали, абы тые вси речи отпустила, а в него за то взела пятьсот копъ грошей... И роки есмо тым пятмасот копам грошей положили, на который пан Стецко маеть пенязи заплатити: первый рок – на Боже нароженъе прыйдучое мел ей дати двесте коп грошей; а на Святого Ивана день, што будетъ по сем Велицэдни – сто коп грошей; а двесте коп грошей маеть дати на Боже нароженъе, которое-то будетъ индыкта второгонатцать”. В разі несвоечасних виплат п.Якубова отримала право “...с-у враду замкового увезати ся у-в ыменье его Рогово и держати до тых часов, поки бы ей пенязи были заплачены”⁴⁸. Таким чином, маршалок мав спалити впродовж наступного року 500 кп грошей штрафу. Такою була плата за пробачення п.Якубової – “*абы тые вси речи отпустила*” – за вчинену шкоду.

Таким чином, проведені дослідження дає підстави зробити наступні висновки: *по-перше*, джерела фіксують стягнення подимщини до 1529 р., коли її сплата до державної скарбниці була скасована; в окремих випадках залежні люди могли звільнитись від вказаного податку; *по-друге*, обласні привілеї забороняли запроваджувати нові мита; митні комори надавались в оренду окремим особам на чітко визначений термін, в цей період митник та його слуги не підлягали судочинству київського воеводи; *по-третьє*, міщани українських міст, зокрема Києва та Луцька, звільнялись від сплати мита на всі території ВКЛ, але з певними обмеженнями; *по-четверте*, уставні земські грамоти врегулювали спосіб стягнення шлюбного податку – “куницъ свадебных”; *по-п’яте*, судовий штраф – “вина” – сплачувався на користь власника правопорушника, а його сума залежала від нанесення збитків і встановлювалася в судовому порядку.

Примітки

1. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великаго княжества Литовскаго при Ягеллонах. – К., 1901. – Т.I. – 807 + СХПс.
2. *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889. – 210 с.
3. *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. – Одеса, 1912. – Т.I: Литовській періодъ. – С.471.
4. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – С.145-148.
5. *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Перваго Литовскаго Статута. – М., 1892. – С.831-833; Його ж. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М.,1910. – С.143-148.

6. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.44-45.

7. *Дячок О.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської Метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. – Дніпропетровськ, 2004. – С.154-170.

8. *Старостина И.* Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. / Под ред. Б.А.Рыбакова. – М., 1979. – С.118-134; Ї ж. Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988–1989 гг. – М., 1991. – С.170-344.

9. *Гурбик А.* Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С.69.

10. Bardach J. Sok, soczenie, prosoka // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S.140-187.

11. 8 грудня 1507 р. (Lietuvos Metrika (далі – LM) (1499–1514). – Užrašymu knyga 8. – Vilnius, 1995. – P.240-242); 1 вересня 1529 р. (LM (1387–1546). – Užrašymu knyga 25. – Vilnius, 1998. – P.187-191); 24 жовтня 1529 р. (LM (1522–1530). – 4-oji Teismu buvo knyga. – Vilnius, 1997. – P.324-328).

12. Цитування буде здійснюватись за вказаними виданнями, а в дужках значатимуться лише сторінки.

13. *Любавский М.* Очерк истории Литовско-Русского государства... – С.146.

14. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – С.713-714.

15. *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли... – С.483.

16. LM (1440–1498). – Vilnius, 1998. – Užrašymu knyga 3. – P.89. Датування документу відсутнє, проте він знаходиться після судової справи, яка датована 27 березня 1497 р. Тому можемо припустити, що приведений опис датується приблизно 1497–1498 рр.

17. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЗР). – Т.П. – СПб., 1848. – С.29.

18. Там же. – С.28.

19. Щодо протографу Київської уставної земської грамоти та його датування див. нашу статтю: Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // Укр. істор. журнал. – 2004. – №1. – С.90-101.

20. LM. – Užrašymu knyga 8. – P.241.

21. Право воеводи запроваджувати нові мита неодноразово підкреслювалось в історіографії (*Любавский М.* Областное деление и местное управление... – С.784; *Довнар-Запольский М.* Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – С.45). Очевидно, їхні зловживання впродовж останньої третини XV ст. і стали причиною звернення київської шляхти до в.к.л.

22. *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С.114.
23. *Кром М.* “Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начало XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К.,1994. – Т.Ш. – С.71, 76.
24. *Ващук Д.* Рецепция норм Русской Правды в памятниках права Великого княжества Литовского (на материалах областных привилеев 2 половины XV в.) // Тезисы Международной научной конференции “Литва эпохи Миндаугаса и ее соседи: исторические и культурные связи и параллели” 11-12 декабря 2003 г. – М., 2003. – С.13-15.
25. LM (1440–1523). – *Užrašymu knyga 10.* – Vilnius, 1997. – P.98; *Дячок О.* Митні відносини на українських землях... – С.166.
26. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – С.XVIII-XIX.
27. LM. – *Užrašymu knyga 8.* – P.130; АЗР. – Т.П. – С.1.
28. Цит. за: *Лобавский М.* Областное деление и местное управление... – С.784.
29. *Грушевський М.* Історія України-Руси... – Т.V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – 2-е видання. – К.,1998. – С.652.; *Pritsak O.* The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Ed. by Peter J. Potichnyi and Howard Aster. – Edmonton: CIUS, 1988. – S.17. Разом з тим, окремі сучасні історики не сумніваються в автентичності Вітовтових привілеїв литовським євреям. Їхні думки розходяться лише в питанні, кому саме були пожалувані привілеї: всім євреям чи громадам окремих міст (*Błaszczuk G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. – Poznań, 2002. – S.221; *Tyszkiewicz J.* Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388 // *Studia źródłoznawcze.* – Warszawa; Poznań, 1997. – XXXVI. – S.61; *Verbickiene J.* Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sugyvenimo aspektai // *Daktaro disertacijos santrauka Humanitariniai mokslai, istorija (05 H).* – Vilnius, 2004. – 33 p.).
30. LM. – *Užrašymu knyga 8.* – P.137.
31. Ibidem. – P.146.
32. Ibidem. – P.146.
33. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – С.517.
34. АЗР. – Т.І. – СПб., 1846. – С.173.
35. АЗР. – Т.ІІ. – СПб., 1848. – С.2-3.
36. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – С.517.
37. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1522–1552). – Книга запису 28 (Копія канца XVI т.). – Менск, 2000. – С.202; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С.516.
38. *Грушевський М.* Історія України-Руси... – Т.VI. – С.81.

39. “Человек”, на думку М.Володимирського-Буданова, кріпосний селянин (*Владимирский-Буданов М.* Хрестоматія по історії Руського права. – СПб., 1901. – Вып.2. – Изд.4. – С.56.).

40. *Ясинский М.* Уставные земские грамоты... – С.146; АЗР. – Т.I. – С.145.

41. АЗР. – Т.I. – С.174.

42. LM (1427–1506). – *Užrašymu knyga* 5. – Vilnius, 1993. – P.295.

43. *Старостина И.* Некоторые особенности... – С.125; Ї ж. Судебник Казимира – С.273; Ї ж. К вопросу о сходстве и различии законодательных памятников Великого княжества Литовского и Русского государства в XV в. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1987 год. – М., 1989. – С.96-97.

44. АЗР. – Т.I. – С.152.

45. В уставній земській грамоті Волинської землі 1501 р. читаємо: “Старосте и наместъникомъ нашымъ вишь и зарукъ на нихъ самыхъ и на ихъ людехъ не брати а людеи ихъ не судити и не радити, судити имъ самымъ люди свои и вины брати каждому зъ своего человека” (LM – *Užrašymu knyga* 25. – P.102).

46. Докладніше стосовно “наїздів” див: *Gąsiorowski A.* Dobrzy i podlejsi. Przyczynek do dziejów kary w późnośredniowiecznej Polsce // *Czasopismo prawno-historyczne.* – 1985. – Tom XXXVII. – Zeszyt 2. – S.89-99; *Кальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – №3-4. – С.94-113; *Блануца А.* Соціально-станово зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // *Укр. істор. журнал.* – 2003. – №4. – С.103-111; *Гуревич В.* “Наїзди” у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // *Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури.* – К., 2003. – Вип.5. – С.33-63.

47. LM (1528–1528). – Vilnius, 2002. – *Užrašymu knyga* 15. – P.146-148; *Любавский М.* Областное деление... – С.870-871; *Максимейко Н.* Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С.27.

48. LM. – 4-oji Teismu buvo knyga. – P.62.

Резюме

В статтє рассматриваются нормы уставных земских грамот Киевской земли, которые регулировали систему обложения на этой территории.

Одержано 11 квітня 2005 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

УДК 94(477.82)“15”

А.Блануца

ПАНИ І ШЛЯХТА-ЗЕМ'ЯНИ В СИСТЕМІ ОБІГУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

В статті з'ясовано обіг і співвідношення князівського і панського землеволодіння до інших груп шляхти в Луцькому повіті Волині в 1566–1599 рр.

***Ключові слова:** шляхта, купівля-продаж, застава, дар, оренда, обмін.*

В процесі обігу земельних володінь шляхти на українських землях в складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) і Речі Посполитої важливе місце займали пани і шляхта-зем'яни. Дана стаття присвячена дослідженню ролі панів і шляхти-зем'ян в системі перерозподілу земельних володінь всередині шляхетського стану на території Луцького повіту Волинського воєводства в період після реформ 1564–1566 рр. і до кінця XVI ст. Джерелами для дослідження цієї проблеми послуговували актові книги земського і гродського судів Луцького повіту з 1566 по 1599 рр.

В історіографії проблема обігу шляхетських земельних володінь висвітлена недостатньо, особливо що стосується українських земель періоду, що досліджується. Існують лише поодинокі праці зазначеної тематики. Так, в роботі українського історика В.Бобчука розглянуто соціально-економічні та генеалогічні сюжети шляхетського землеволодіння на території Кременецького повіту Волинського воєводства XVI ст.¹

В монографії російського дослідника С.Пашина зроблено аналіз проблеми генеалогії і земельних володінь перемишльської шляхти другої половини XIV – початку XVI ст.² Порівняно кращим є стан вивчення питань шляхетського землеволодіння в польській історіографії. Привертають увагу роботи, в яких висвітлено проблеми реконструкції земельних володінь різних груп населення. Зокрема Л.Поляшевський зробив реконструкцію шляхетського землеволодіння Каліського воєводства в

XVI ст.³, а М.Біскуп – Хелмінського и Мальборського воеводств в другій половині XVI ст.⁴. Особливо варто відмітити роботи польських істориків Х.Лашкевича і А.Пошпєха, котрі є тематично близькими до даної статті. Так, в монографії Х.Лашкевича досліджено торгіві операції з земельними володіннями хелмінської шляхти другої половини XVII ст.⁵. А.Пошпєх об'єктом дослідження обрав обіг шляхетських земельних володінь в Каліському повіті кінця XVI – середини XVII ст.⁶.

Значний вклад польські вчені внесли у вивчення правових аспектів шляхетського землеволодіння. Наприклад, проблемі заставного володіння на польському праві присвятив свою монографію Я.Матушевський⁷. Окремі роботи присвячені дослідженню питань шляхетського землеволодіння на литовсько-руському праві (Я.Адамус, П.Домбковський⁸), а також на польському праві періоду середньовіччя і ранньомодерного часу (Б.Лесінський⁹).

Згідно з нашими підрахунками, в межах Луцького повіту протягом 1566–1599 рр. зафіксовано 868 шляхтичів, які брали безпосередню участь в укладенні контрактів купівлі-продажу, застави, дару, оренди і обміну¹⁰.

Відзначимо, що шляхта на українських землях ВКЛ і Речі Посполитої становила єдиний стан лише де-юре, однак поділ, що виступав всередині стану, був досить строкатим. Він залежав від маєткового статусу, традиції і престижу роду. Безсумнівно, що такий поділ був тісно пов'язаний із матеріальним станом всієї родини. У польській історіографії приймаються різні критерії поділу шляхетського стану на його внутрішні групи та прошарки. Найчастіше таким критерієм виступає кількість сіл або їх частини, якими володіли шляхтичі, а також уряди, які ті посідали на повітовому або воеводському рівні. Для визначення соціальної градації в межах шляхетського стану автор використав класифікацію структури груп і прошарків привілейованого стану Волині і Центральної України середини XV – першої половини XVII ст., розроблену українською дослідницею Н.Яковенко. Вона включає в себе князів, панів, зем'ян-шляхту, шляхту-голоту і панцирних бояр¹¹. Важливим аспектом нашого дослідження є з'ясування обігу і співвідношення князівського і панського землеволодіння до інших груп шляхти. Тому ми умовно об'єднали три шляхетські прошарки (зем'ян-шляхту, шляхту-голоту і панцирних бояр) в один – шляхту-зем'ян.

Отже, між кількістю учасників обігу земельних володінь у Луцькому повіті існувала така пропорція. Князівська група становила 7,6% від усіх учасників обігу маєтностей, панська – 15,2%, група шляхтичів-зем'ян – 75,1%, інші – 2,1%. До категорії “інші” відносяться учасники угод-транзакцій не шляхетського походження. В основному, це євреї, духовні осо-

би та міщани. Як бачимо, в обігу земельних володінь із значним переважанням вирізняється коло шляхтичів, що віднесені нами до третьої групи (шляхтичі-зем'яни). Інші дві групи (князі і пани) у цьому відношенні становили, безперечно, меншість. Проте великий відсоток зем'янської верстви, про який йшлося вище, пояснювався великою економічною неоднорідністю цієї групи, серед якої були представники з великими матеріальними статками, і, відповідно, маєтковими позиціями, а також середні і малоземельні власники, що володіли одним-двома селами або ж їх частинами.

Важливо також простежити активність цих трьох шляхетських прошарків у процесі укладення договорів продажу, застави, оренди, а також угод обміну. Дарчі контракти в даному випадку до уваги не бралися, оскільки вони мали незначну ринкову вартість.

Таблиця 1. Участь шляхти в оформленні контрактів в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)

Тип контракту	Князі		Пани		Шляхта-зем'яни	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Купівля-продаж	62	9,3	198	29,7	406	61
Застава	152	16,6	325	35,5	439	47,9
Оренда	5	10,9	17	36,9	24	52,2
Обмін	5	20,8	12	50	7	29,2
Разом	224	13,6	552	33,4	876	53

З вміщених у таблиці 1 даних випливає, що найактивнішими учасниками обігу земельних володінь серед трьох категорій панівного стану були зем'яни. Сумарна частка їх поземельних операцій становить понад половину (53%) від усіх укладених контрактів. У відсотковому співвідношенні зем'яни найбільше укладали договори купівлі-продажу (61%), а найменше брали участь в оформленні контрактів обміну (29,2%). Друге місце згідно з показниками активності посідають представники панського прошарку. За їх участю загалом було укладено 552 контракти усіх чотирьох типів, що складає понад 30% від загальної кількості договорів. Стабільні показники простежуються для дарчих, заставних і орендних угод (відповідно 29,7%, 35,5% і 36,9% від загальної кількості контрактів). Інша картина спостерігається щодо договорів обміну, частка яких сягала 50% від загальної кількості угод такого типу. Найменше трансакційних дого-

ворів серед трьох верств панівного стану укладали князі, загальна частка яких складає 13,6% від загальної кількості учасників контрактів. Найнижчі показники обігу земельних володінь у кількісному співвідношенні стали характерні для князів.

Певне коригування стосовно активності укладення угод вносять показники середньої кількості договорів, що припадали на одного представника тієї чи іншої шляхетської групи. Так, в середньому на одного представника князівської верстви припадало укладення 3,4 зазначених контрактів (без дарувань), на панську групу – 4,2, а найменше – на прошарок шляхти-зем'ян, один представник якої оформляв не більше, ніж 1,3 договора. Звідси можна дійти висновку, що загальна активність шляхти-зем'ян у сфері укладення угод-транзакцій не підтверджується персональними результатами укладення договорів окремими її представниками. Відносна ж пасивність князівської групи – навпаки, компенсується вагомими результатами укладення договорів окремими її членами. На одну особу панського прошарку, як з'ясувалося, припадало найбільше число відповідних контрактів – 4,2¹².

Отже, якщо брати до уваги те, скільки контрактів в середньому припадало на одного представника тієї чи іншої шляхетської групи, то виявляється, що найактивнішими учасниками обігу шляхетських земельних володінь у межах Луцького повіту були пани і князі. Помітно їм поступалися представники групи шляхти-зем'ян.

Справедливість цієї тези можна перевірити через підрахунок балансу набуття та втрати володінь, а також величини обороту, що здійснювали окремо члени кожної із зазначених вище верств шляхетського стану.

Щодо угод купівлі-продажу, то набуття, згідно з ними, земельних володінь розуміється в тому сенсі, що купувалися маєтки, села або їхні частини, а втрата – якщо вони збувалися, тобто продавалися. Набуття володінь за договорами відбувалося в разі отримання заставного володіння, а втрата – якщо відповідне володіння заставлялося. Випадки набуття і втрати володінь за умовами орендних договорів такі ж, які визначено для заставних контрактів.

Дані таблиці 2 свідчать, що в процесі укладення угод купівлі-продажу найбільшу активність виявили представники панського прошарку. В більшості випадків вони радше скуповували земельну власність, аніж її продавали, через це і баланс набуття-втрати виявився для них з плюсовими показниками. Друге місце посіли учасники договорів купівлі-продажу, які представляють князівську верству. Вони активно скуповували, а також продавали свої маєтності, наслідком чого стали мінімальні втрати їхніх володінь (лише у 13 випадках більше продавали, аніж купували).

Якщо пани і, певною мірою, князі зуміли примножити і розширити свої володіння, то шляхтичі-зем'яни змушені були більше продавати, аніж купувати, а тому і втрачали свої володіння.

Інша ситуація простежується у випадку із заставними контрактами. Тут повною мірою проявили свою активність представники групи шляхти-зем'ян. Вони майже вдвічі більше отримували заставні володіння, ніж віддавали їх у заставу. Це засвідчує те, що представники цієї шляхетської групи мали можливість надавати кредити й отримувати з цього певні прибутки. Водночас, такий висновок не варто поширювати на всіх шляхтичів-зем'ян. Кредитні операції могли здійснювати лише представники вузького кола тієї шляхетської групи, які зуміли поліпшити свій матеріальний стан на хвилі реформаційних перетворень 60-х років XVI ст. Значну активність у процесі заставляння маєтностей (значить, і втрати своїх маєтностей на певний термін) проявили представники панської і, особливо, князівської верств. Останні втричі більше заставляли свої маєтності, аніж брали у заставне володіння. Для панського прошарку така ситуація виявилася дещо кращою: пани 139 разів отримували маєтності у заставне володіння, а 188 – віддавали. Очевидно, що представники цих шляхетських груп потребували готівку, на яку, припускаємо, здійснювали купчі операції.

Таблиця 2. Баланс набуття та втрат володінь шляхти в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)

<i>Тип угоди</i>	<i>Групи шляхти</i>	<i>Набуття (кількість угод)</i>	<i>Втрата (кількість угод)</i>	<i>Різниця</i>
Купівля-продаж	<i>Князі</i>	27	30	-3
	<i>Пани</i>	144	116	+28
	<i>Зем'яни</i>	184	219	-35
Застава	<i>Князі</i>	32	128	-96
	<i>Пани</i>	139	188	-49
	<i>Зем'яни</i>	292	153	+139
Оренда	<i>Князі</i>	0	6	+6
	<i>Пани</i>	10	9	+1
	<i>Зем'яни</i>	11	14	-3

В процесі укладення орендних договорів на плаву змогли утриматися також представники панської групи. Лише у випадку з ними простежується позитивний баланс набуття-втрати маєтностей на умовах оренд-

ного володіння. Шляхтичі-зем'яни, здебільшого, все ж віддавали свої маєтності у тимчасове володіння. А представники князівської групи взагалі не користувалися орендними маєтностями – вони лише віддавали їх в оренду іншим шляхтичам.

Таким чином, показники балансу набуття та втрати володінь загалом підтверджують наш висновок про більшу активність у сфері обігу шляхетських земельних володінь представників панської та князівської групи, порівняно з шляхтою-зем'янами.

Важливо також з'ясувати те, як представники тих чи інших шляхетських груп накопичували готівку, а також чи могли вони надавати кредити та купувати маєтності. Для цього потрібно проаналізувати договори, звернувши увагу на показники загальної величини сум, які були задіяні кожною із шляхетських груп в операціях купівлі-продажу, застави і оренди. У графі “набуття” таблиці 3 показано суми, які отримували шляхтичі внаслідок здійснення ними зазначених трансакційних операцій, у графі “втрати” – пов'язані із заставами та орендами суми, які йшли на придбання маєтностей та кредитування.

Таблиця 3. Баланс фінансової активності шляхетських груп за угодами-трансакціями в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)

<i>Тип угоди</i>	<i>Групи шляхти</i>	<i>Набуття (копи грошів)</i>	<i>Втрата (копи грошів)</i>	<i>Різниця (копи грошів)</i>
Купівля-продаж	<i>Князі</i>	69486	52522	+16964
	<i>Пани</i>	113415	147589	-34174
	<i>Зем'яни</i>	212492	182221	+30271
Застава	<i>Князі</i>	316126	201977	+114149
	<i>Пани</i>	137985	140113	-2128
	<i>Зем'яни</i>	118800	237392	-118592
Оренда	<i>Князі</i>	5025	0	+5025
	<i>Пани</i>	3211	2521	+690
	<i>Зем'яни</i>	3598	4612	-1014

У фінансовому відношенні найбільший прибуток від операцій купівлі-продажу отримали шляхтичі-зем'яни, баланс яких мав плюсовий показник і склав понад 30000 коп грошів (див. таблицю 4). Вдвічі менші прибутки отримали репрезентанти князівської групи. Представники ж панського прошарку зазнали втрат у сумі понад 34000 коп грошів. Така ситуація не випадкова, бо саме пани доклали найбільших зусиль для скуповуван-

ня земельної власності, що було характерно і для князів, які у фінансовому відношенні не набагато відстали від панів. Шляхтичі-зем'яни, особливо малоземельні та з слабким господарським ресурсом, змушені були вдаватися до продажу своїх володінь. Частина з них зовсім втратила будь-яку власність і перейшла на службу до князів і панів, а також більш впливових і заможних шляхтичів. Деяким з них вдавалося отримати за свою службу певну вислугу. Інші ж ставали служилими боярами, що володіли одним-двома дворами в маєтку сюзерена і часто вели господарство своїми силами, не маючи у підданстві власних селян.

Для представників групи шляхти-зем'ян характерним було і те, що вони стали найактивнішими кредиторами. Постає питання: звідки особи нижчої соціальної шляхетської групи могли почерпнути досить значні грошові суми для їх подальшого надання у кредит? Судячи з усього, приблизно третину коштів вони отримали від продажу своїх володінь та нерухомості, певну частину – від прибутків господарської діяльності. Можливо, вони мали ще якісь прибутки. Можна припустити, що значними фінансовими ресурсами володіла тільки певна група шляхтичів-зем'ян. Решта ж з них були досить заможні, однак не змогли отримати більш престижні соціальні титули, оскільки після реформ 60-х років XVI ст. їх надання загальмувалися. За даними таблиці 4 видно, що активним кредитуванням займалися також і члени панської групи, про що свідчить мінусовий баланс сум заставних операцій.

Подібна ситуація щодо надання і отримання кредитів простежується і з орендними договорами. Як і у випадку із заставами, шляхтичі-зем'яни витрачали більші суми на отримання орендних земельних володінь, ніж надання їх в оренду. Грошовий баланс набуття-втрати земельних володінь представників панської групи залишився майже однаковим. Натомість князі лише віддавали свої землі в оренду іншим шляхтичам, внаслідок чого отримали кредитів на суму понад 5000 кіп грошів.

Таким чином, найбільші прибутки (загальна сума понад 136000 кіп грошів) від здійснення трансакційних операцій отримали князі. Найбільших втрат (майже 90000 кіп грошів) зазнали представники групи шляхти-зем'ян. Натомість втрати панів були мінімальні (близько 36000 кіп грошів)¹³.

Про фінансову активність представників кожної із шляхетських груп свідчать також дані про середню величину грошових сум, що припадають на одного члена тієї чи іншої групи. Судячи з цього, найбільші фінансові можливості в укладенні угод-трансакцій (до уваги беруться суми, які витрачалися на придбання маєтностей або отримання їх від заставних чи орендних володінь) мали представники князівської верстви (3856 кіп

грошів на одну особу). За ними ідуть пани (2198 кіп грошів), а в шляхтичів-зем'ян такі можливості, як виплило з підрахунків, були зовсім незначні (650 кіп грошів). Суттєва різниця між середньою величиною сум, що припадають на одного представника князівської групи і шляхтичів-зем'ян, свідчить про значне зосередження готівки в руках осіб вищої шляхетської групи та відносно невеликі грошово-готівкові ресурси членів нижчої привілейованої групи. Останні змушені були вдаватися до різних трансакційних операцій з метою уникнення фінансового дефіциту.

Підсумовуючи вищесказане, можна дійти висновку, що безумовна перевага шляхтичів-зем'ян у сфері, яка стосується відношення загальної кількості учасників угод-трансакцій до кількості укладених ними таких договорів, не підкріплюється таким показником, як відношення кількості угод, що припадають на одну особу до відповідної величини грошових витрат. Причому у цьому відношенні простежується явна перевага князів та панів.

Найактивніші пани-контрактанти

Щоб простежити тенденції змін у структурі земельної власності луцької шляхти, є потреба розглянути конкретні випадки набуття та втрати останнього, а також передачі цієї власності у заставу або оренду. Стосовно цього, велику роль відігравали особи, які здійснювали такі контракти, а також їх соціально-політичний статус. При визначенні найактивніших контрактантів до уваги бралися такі основні критерії: 1) кількісні показники угод, які вони здійснювали (в результаті укладення цих угод відбувався перехід земельних володінь у повну та часткову, на певний термін, власність); 2) показники величини обороту зазначених контрактів. Основними джерелами при дослідженні питання, що розглядається, є договори купівлі-продажу, застави та, у меншій мірі, оренди.

Таким чином, проаналізуємо трансакційні операції представників панської групи. Досить значні економічні і маєткові позиції у повіті посідав Василь Гулевич, який обіймав уряд володимирського войського. Протягом періоду, що розглядається, він здійснив вісімнадцять торговельних операцій. У сімнадцяти з них виступав як покупець земельних помість, і лише в одній – як продавець. Причому, останній контракт він уклав із своїм зятем князем Ю.Пузиною. Згідно цього контракту, В.Гулевич у березні 1599 р. продав Ю.Пузині маєтки Долге, Борисковичі і Цевів за відносно невелику суму – 1500 золотих польських¹⁴ (750 кіп грошів). Про невелику суму даного контракту вказує таке порівняння: у лютому та березні 1587 р., володимирський войський купив четверту і другу частини маєтку Долгого за 500 і 4000 кіп грошів відповідно у свого брата Михайла Гулевича і племінників Миколи і Михайла Гулевичів-

Должських¹⁵. Очевидно, що ціни, вказані в умовах контрактів, не завжди відповідали реальній вартості земельної власності.

Об'єктом купівель В.Гулевича здебільшого були частини маєтків або сіл, розташованих у Луцькому повіті. І лише одна купча угода свідчить про придбання володимирським війським маєтності у сусідньому Володимирському повіті¹⁶. Скуповуючи окремі частини володінь у різних власників, він, таким чином, міг придбати всю маєтність цілком або ж значну її частину. Загалом, В.Гулевич уклав контрактів на суму понад 11000 кіп грошів (причому ціну на одну із таких угод в документі не зазначено). Загальний баланс його торгівельних операцій склав мінус 10590 кіп грошів. Це означає, що володимирський війський витратив значну суму грошей на розширення своїх володінь. Зазначена сума витрат свідчить про високий майновий статус цього шляхтича та реальну можливість обіймати престижні урядові посади.

Ще більші майнові статки мав луцький війський Іван Чаплич-Шпановський (з 1589 по 1597 рр. він був київським каштеляном¹⁷). У цьому можна переконатися з торгівельних угод, які були укладені за його участю. Матеріали луцьких актових книг містять інформацію про 51 угоду купівлі-продажу земельної власності, що їх здійснив І.Чаплич-Шпановський. На відміну від В.Гулевича, І.Чаплич-Шпановський активно як купував маєтки, так і продавав їх. Продажі стали для нього значною статтею прибутків (понад 20000 кіп грошів), хоча торгівельний баланс у нього також був від'ємним (22684 копи грошів).

Об'єктом купівель І.Чаплича-Шпановського зазвичай були частини маєтків і сіл, а інколи і цілі володіння. Чималі володіння мав цей шляхтич у місті Тайкури. Про це свідчить серія здійснених ним купівель окремих частин міста, якими володів шляхтич Іван Зверь, після смерті якого вони були успадковані його дружиною, братом і сестрою. Так сталося, що після смерті глави родини нащадки не змогли зберегти в цілісності родові володіння: разом із частинами міста вони продали і свої успадковані частини села Посягви¹⁸. Привертає увагу те, що луцький війський впродовж одного дня (7 березня 1578 р.) уклав 6 контрактів купівель із нащадками Івана Зверя на загальну суму 2520 кіп грошів і, таким чином, в черговий раз розширив свої володіння.

Потрібно зазначити, що більшість своїх контрактів І.Чаплич-Шпановський уклав за 16 років (з 1569 по 1586 рр.), і лише 3 угоди були укладені у 1590 році, а по цьому – жодної. Можливо, що по 16 роках активної діяльності у сфері земельної торгівлі луцький війський достатньо задовольнив свої маєткові потреби і після 1589 р. (початок його сенаторської кар'єри) зосередив увагу на політиці.

Варто також відзначити, що В.Гулевич та І.Чаплич-Шпановський досить активно заключали і заставні угоди. Зокрема, володимирський військний у двох випадках надав кредити на загальну суму 244 копи грошів, а двох інших – заставляв свої маєтності, отримавши прибуток у сумі 490 кіп грошів. Натомість його брат Григорій Гулевич кілька разів лише віддавав свої володіння у заставу, отримавши прибуток у сумі 2450 кіп грошів.

Набагато більший грошовий оборот здійснив І.Чаплич-Шпановський, оформивши тридцять два договори застави, внаслідок чого отримав прибуток у сумі понад 21000 кіп грошів. Його економічні позиції, вочевидь, були сильніші, порівняно з володимирським війським. Сума наданих ним кредитів (8 операцій) склала 5308 кіп грошів. Заставні контракти загалом дали йому прибуток в сумі понад 27000 кіп грошів. Якщо зважити на те, що І.Чаплич-Шпановський у п'яти орендних договорах із шести орендував земельні володіння в інших шляхтичів, то до його прибутків потрібно додати ще кілька тисяч кіп грошів.

Високий статус повітового урядника Василя Гулевича відкривав дорогу до розширення маєтностей через їх придбання для інших членів родини Гулевичів. Серед них своєю діловою активністю вирізнявся Дем'ян Гулевич, який здійснив п'ять торговельних обороток, приєднавши до своїх володінь кілька сіл. Так, 30 червня 1580 р. він купив більші частини сіл Грушовни і Озерян у батьків своєї дружини Івана і Пелагії Патрикіїв-Курозвонських (це були представники групи шляхти-зем'ян, що ж до Івана Патрикія-Курозвонського, то протягом 1567–1578 рр. він обіймав уряд кременецького підкоморія) за 2000 кіп грошів¹⁹. Вже 28 липня того ж року шляхтич докупив решту частин цих сіл у теці Пелагії за 200 кіп грошів²⁰. У 1593 р. Дем'ян Гулевич виступив у ролі покупця Дашківської частини села Гуляльників за 100 кіп грошів, яку придбав у братів Григорія і Федора Гуляльницьких²¹. Через два роки (1595 р.) він купив село Баківці в Івана Гулевича за 3000 кіп грошів²², наступного 1596 р. – частину села Грушовни за 2000 кіп грошів у князя Станіслава Воронецького²³. А ще перед початком своїх основних купівель він придбав третю частину сядиби у Луцьку у ще одного з Гулевичів – Михайла – за 14 кіп грошів²⁴.

Таким чином, на розширення своїх володінь (в основному, за рахунок купівель у своїх родичів) Дем'ян Гулевич витратив доволі велику суму, що дорівнювала 7314 копам грошів.

Серед представників панської групи неабиякою активністю відзначалися і шляхетські родини Семашків та Хрінницьких, окремі члени яких також посідали престижні уряди у Волинському воеводстві. Зокрема, з роду Семашків найбільше трансакційних угод уклав Олександр Семашко, котрий у 1566–1581 рр. посідав уряд володимирського підкоморія, а

в 1585–1587 рр. був брацлавським каштеляном. Із 14 купчих угод, укладених всіма членами родини Семашків, він здійснив один продаж і п'ять купівель. Тобто, на його участь припала майже половина торговельних операцій із земельною власністю від загальної кількості, яку здійснили Семашки. Із 29 заставних угод Семашків 18 були укладені Олександром. Володимирський підкоморій приєднав до своїх володінь шляхом купівлі село Липи, придбавши його за 4000 кіп грошів у шляхтянки Ганни Згличинської²⁵, а також маєтки Рикань і Митищі, давши за них 4000 золотих польських²⁶. Окрім того, він придбав маєтність Лаврове, купивши її окремими частинами у братів Івана²⁷ та Романа Козинських²⁸, на загальну суму 1300 кіп грошів. За досить велику суму (1000 кіп грошів) О.Семашко продав своїх маєтки Вишневе і Верпятин, які у нього купив шляхтич Щасний Галезький в 1593 р.²⁹ Судячи з цього, для здійснення таких купчих операцій він скористався грошима із заставних угод (16 контрактів), за умовами яких отримував кредити під заставу своїх маєтностей.

Неабияк розширив свої володіння також представник родини Хрінницьких – Іван, який обіймав посаду луцького земського підсудка (1579–1602 рр.) та луцького земського судді (1602–1624 рр.). Формувати свої маєтності І.Хрінницький розпочав відразу після обрання його на земський уряд. За спостереженнями Н.Старченко, урядовці Володимирського повіту також використовували свою службу як інструмент для успішної ділової активності. Дослідниця відзначає, що “сама канцелярія, зосереджуючи готівку в своїх руках, перебуваючи в центрі публічного життя регіону (а, отже, володіючи інформацією), схоже, виконувала функції банку”³⁰. Луцький підсудок, як свідчать джерела, також вміло скористався своїм службовим становищем. Він здійснив один продаж і одинадцять купівель, більшість з яких припадає на 1581–1584 рр., коли відбувалося стрімке формування головних його володінь. Так, у 1581, 1583 і 1584 рр. І.Хрінницький скупив батьківські маєтності – частини сіл Хрінники, Толшижин, Курозвони, Лопавші, Вичулкове, Селище і Любин (фіксуються у поборовому реєстрі 1570 р. за Михайлом Хрінницьким, окрім Селища і Любина) спершу в подружжя Матвія і Ганни Рогозенських за 2000 кіп грошів³¹; через два роки він також купив у них за 1000 кіп грошів³², а інші їхні частини маєтностей купив у подружжя Кіндика і Пелагії Хом'яків-Смордовських за 1200 кіп грошів³³. Після повернення родових маєтностей він розширив їх купівлею села Смикова (також скуповував його частинами чотирма купчими операціями у трьох власників: Уляни Гретчиної за 300 кіп грошів³⁴, Пелагії Ламан двічі по 400 кіп грошів³⁵ та Уляни Смиковської за 300 кіп грошів³⁶) та частини села Берестечка, придбаних у шляхтянок Раїни Русин-Берестецької за 200 кіп грошів³⁷ і Наста-

сії Сокол за 800 золотих польських³⁸. До цього слід додати купівлю села Свищова, набутого в результаті оформлення угоди купівлі-продажу із шляхтичами Федором і Андрієм Загоровськими (1000 кіп грошів)³⁹.

Луцький підсудок проявив себе також активним кредитором. Із 10 заставних договорів він вісім разів надавав кредити, а двічі – віддавав свої маєтки у заставу. Наприклад, у 1583 р. Іван Хрінницький віддав у заставу село Курозвони своєму брату Прокопу Хрінницькому за 500 кіп грошів⁴⁰ (термін у договорі не вказано). Свій маєток Берестечко він заставив вищезгаданій шляхтянці Раїні Русин-Берестецькій за 100 кіп грошів на один рік⁴¹. Натомість він надав кредитів на значно більшу суму, загальна величина яких склала 5280 кіп грошів.

При здійсненні трансакційних операцій луцький підсудок підтримував також своїх родичів. Зокрема, брат І.Хрінницького Василь оформив вісім контрактів купівлі-продажу, чотири рази він продавав свої маєтності, а в решті випадків – купував. Ще один його брат – Прокіп Хрінницький – здійснив одну купівлю, один продаж і шість заставних операцій.

Привертає увагу ділова активність представника панської групи – Федора Рудецького. Він не посідав ніяких урядів (принаймні нам не вдалося віднайти про це якісь відомості), а проте здійснював свої економічні операції з чималим розмахом. Ним, зокрема, було укладено вісім угод купівлі-продажу, у більшості випадків з яких він виступав покупцем маєтностей. Внаслідок цього він придбав нові володіння як на території повіту, так і в самому Луцьку. Приміром, Ф.Рудецький став власником маєтку Чорна⁴², неназваного в документі фільварку⁴³, а також Балцеровського і Яцковицького дворів⁴⁴, “пляцу” і ґрунту⁴⁵ та двох “пляців”⁴⁶ у Луцьку. На це він витратив 2446 кіп грошів, натомість отримав 750 кіп грошів від продажу нерухомості в Луцьку.

Матеріали заставних договорів, укладених за участю Ф.Рудецького, засвідчують його значні фінансові можливості. Із таких дев’яти заставних угод він у восьми випадках виступав кредитором, причому отримав у заставне володіння певні маєтності на умовах користування та розпорядження ними (лише у двох випадках була оформлена застава без держання). Причому він надав кредитів на загальну суму 2267 кіп грошів. Можна припустити, що цей шляхтич повернув кредит з великим зиском для себе.

Представники панської групи успішно укладали орендні договори. Серед панів можна виділити І.Чаплича-Шпановського (шість оренд, грошовий оборот яких склав 2686 кіп грошів), О.Семашка і В.Гулевича, котрі уклали по одному орендному контракту, а також Марка Жоравницького (три оренди з грошовим оборотом у майже 1000 кіп грошів), батька луцького підкоморія (1580–1585 рр.) Михайла Жоравницького.

Таким чином, розгляд економічної діяльності у сфері обігу земельних володінь представників панської групи свідчать про дедалі зростаючу роль залежності капіталу від влади і навпаки. Як виявилось, перевага маєткових та економічних позицій зберігалася за “старожитною шляхтою”, тобто панською групою, члени котрої посідали уряди різних рівнів. Варто зазначити, що в окремих випадках високі урядові посади створювали широкі можливості для представників панської групи шляхетського стану для формування та розширення своїх помість.

Найактивніші контрактанти з числа шляхти-зем'ян

Менш активні були представники групи шляхти-зем'ян. Утім, це не применшує їхню роль в економіці повіту. Хоча в обігових земельних операціях вони набагато відставали від відповідних показників, що їх демонстрували князі та пани, існує потреба проаналізувати їхні дії на цьому специфічному ринку обігу земельних володінь.

Серед чисельної групи представників шляхти-зем'ян помітно вирізняється кілька її представників та цілих родин. Йдеться, зокрема, про родину Гуляльницьких. Ця багаточисельна родина (лише в укладенні договорів купівлі-продажу брали участь двадцять її членів, а застав – п'ятнадцять) сорок шість разів оформляла контракти купівлі-продажу та вісімнадцять разів – застави⁴⁷. У більшості випадків об'єктом трансакційних операцій був їхній родовий маєток і село Гуляльники. Невеликими частинами він то продавався, то знову купувався, заставався чи викупувався. Через це власниками дрібних частин Гуляльницького маєтку по чергово були близько двадцяти членів (точне число власників встановити не вдалося) цієї родини.

На відміну від Гуляльницьких, розширити свої володіння вдалося луцькому зем'янину Богушу Зайцю. Він завдячує стрімкому злету своєї кар'єри та формуванню маєтностей службі князям Сангушкам, а пізніше – князю К.Острозькому. Неабияку роль у цьому відіграла його успішна адвокатська практика. Зокрема, у 1585 р. він здійснив три купчі операції, внаслідок чого придбав маєтки Зденіж за 4000 кіп грошів⁴⁸, Шельовець за 300 кіп грошів⁴⁹ та село Березолупи за 2000 кіп грошів⁵⁰. Усі ці маєтності Б.Заєць, очевидно не без підтримки свого патрона, купив у луцького войського І.Чаплича-Шпановського. А ще раніше, у 1572–1573 рр., луцький адвокат придбав частину маєтку Гуляльники на загальну суму 130 кіп грошів, оформивши при цьому три купчі договори з Прокопом⁵¹, Яськом⁵² та Федором Гуляльницькими⁵³. Згодом (1595 р.) він вигідно продав свою частину Гуляльників (а також частину, успадковану від батька Богдана Зайця) шляхтичу Єрмогену Шишці за 1000 кіп грошів⁵⁴. Не менш вдало Б.Заєць скористався заставними операціями, отримавши

у заставне володіння село Міловші від Івана Чаплича-Шпановського у сумі 630 кіп грошів терміном на один рік⁵⁵. Окрім цього, він взяв кредит на суму 2000 кіп грошів терміном на два роки у шляхтича Михайла Витонізького, забезпечивши останнього своїми селами Зденіжем, Березолупа-ми та частиною Гуляльників⁵⁶.

Отже, можна стверджувати, що “адвокатська практика, – як слушно зауважує Н.Старченко, – в умовах існування досить закритої шляхетської корпорації була чи не найкоротшим шляхом (хіба що за винятком вдалого шлюбу) до реалізації життєвих очікувань небагатого (і не родовитого – Авт.) шляхтича”⁵⁷.

Менш скромними виявилися результати купівель луцького земського писаря (1566–1596 рр.) Михайла Коритенського. Йому вдалося придбати лише Голетовський млин з гребельним митом⁵⁸ (місце розташування у документі не вказано) та двір у Луцьку⁵⁹ на загальну суму у 300 кіп грошів. За ним не було помічено і укладення заставних чи орендних договорів.

Активними учасниками оформлення договорів купівлі-продажу показали себе шляхтичі-зем’яни Станіслав Держановський (чотири контракти) та Мартин Менжинський (сім контрактів). Перший з них у 1572 р. за умовами двох купчих договорів придбав частину Шеловецького двору в Гуляльниках у Марини і Ждани⁶⁰ та Тетяни Гуляльницьких⁶¹ за 100 кіп грошів. Через десять років (1583 р.) шляхтич продав цей двір з додачею частини поля за 140 кіп грошів⁶². Як бачимо, С.Держановський в кінцевому разі так і не зміг розширити свої володіння, що не можна сказати про Мартина Менжинського, який додав до своїх володінь нові маєтності, прикупивши маєтки Русивль і Капустяни у кн. Яхима і Ганни Корецьких⁶³, частини села Олізарова у Матвія Лосицького⁶⁴, маєток Клечані в І.Чаплича-Шпановського⁶⁵ та Вертиковський двір в Луцьку у Марії Зарецької⁶⁶. За ці купівлі шляхтич заплатив 2730 кіп грошів (сума навіть для шляхти середньої руки чи не фантастична). Значну суму він отримав і від своїх продаж (понад 1000 кіп грошів).

Вдалу кредиторську політику провадили клієнт кн. Ю.Корецького – Томило Манцевич, а також дядько одного із найбагатших представників панської групи Матвія Єло-Малинського (за даними подимного тарифу 1629 р. родина Єло-Малинських володіла 1931 двором, що надавало їй статус магнатської родини в Речі Посполитій) – Антон Яловицький. Зокрема Т.Манцевич надав кредитів своєму патрону на загальну суму майже 3000 кіп грошів (чотири контракти). А.Яловицький кредитував як князів Ю.Корецького і Ю.Чорторійського, так і інших впливових шляхтичів повіту на загальну суму 7000 кіп грошів.

Отже, представники групи шляхти-зем’ян значною мірою здійснюва-

ли свою активну економічну діяльність завдяки підтримці родинних та патронально-клієнтарних зв'язків, живучість і дієвість яких проявлялася на всіх рівнях шляхетської ієрархії.

Таким чином, протягом понад 30 років економічної діяльності шляхти Луцького повіту, пов'язаної з обігом земельних володінь, проявилися виразні тенденції змін у структурі шляхетського землеволодіння. Так, на рівні 40–42% зосередилися маєтності у представників панської групи (зросли на 3–5% за рахунок як купівель, так і тимчасового заставного володіння, набутих у князів та зем'ян, а також внутрішньогрупового перерозподілу маєтностей). У випадку із групою шляхти-зем'ян, відбулося зменшення до 13–15% (земельні володіння скоротилися на 4–5% за рахунок відтоку маєтностей в результаті продажу та віддання у заставне володіння в основному представникам панської групи).

Окрім міжгрупового перерозподілу земельних володінь, відбулися зміни у маєткових позиціях всередині кожної із шляхетських груп. Більш інтенсивний обіг земельних володінь шляхти всередині привілейованих груп і прошарків вказує на ще низький рівень торгово-грошових та обігових операцій з їхньою власністю. Земля ще не виступала повною мірою як товар. Натомість такі товарні тенденції поступово набирали силу серед представників панської групи, окремі члени яких вдало скористалися ситуацією для розбудови та прибільшення своїх маєтностей. Характерно, що такий процес був притаманний не лише для Луцького повіту, а й для інших регіонів Речі Посполитої, і незмінно зберігався до середини XVII ст.

Примітки

1. *Собчук В.Д.* Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 18 с.
2. *Пашин С.С.* Пермьшльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001. – 172 с.
3. *Polaszewski L.* Własność feudalna w województwie Kaliskim w XVI wieku. – Poznań, 1976. – 57 s.
4. *Biskup M.* Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa Chełmińskiego i Malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały). – Toruń, 1957. – 110 s.
5. *Łaszkiwicz H.M.* Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku. – Lublin, 1998. – 283 s.
6. *Pospiech A.* Majętności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią w przemiany struktury majątkowej w powiecie Kaliskim w latach 1580–1655. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. – 277 s.
7. *Matuszewski J.S.* Zastaw nieruchomości w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia. – Uniwersytet Łódzki, 1979. – 181 s.

8. *Adamus J.* Zastaw w prawie Litewskim XV i XVI wieku. – Lwów, 1925. – 141 s.;
Dąbkowski P. Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI wieku. – Lwów, 1916.
– 117 s.

9. *Lesiński B.* Prawne problemy własności ziemskiej w średniowiecznej Polsce // *Czasopismo prawno-historyczne.* – 1971. – T.XXIII. – Z.2. – S.183-205; *Lesiński B.* Wyderk czyli sprzedaż nieruchomości z prawem odkupu w prawie polskim od XV do XVII wieku // *Czasopismo prawno-historyczne.* – 1976. – T.XXVIII. – Z.1. – S.19-67; *Lesiński B.* O prawnych formach kredytu w Polsce średniowiecznej // *Czasopismo prawno-historyczne.* – 1980. – T.XXXII. – Z.2. – S.187-196.

10. Підрахунки зроблені за матеріалами: Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.25 (Луцький гродський суд). – Спр.8-19, 21-27, 29, 31-32, 34, 37-40, 43-46, 48, 50, 53-55, 57, 459-460; Ф.26 (Луцький земський суд). – Спр.1-13, 62.

11. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.70-71.

12. Тут і далі всі підрахунки зроблені за матеріалами: ЦДІАУК. – Ф.25. – (Луцький гродський суд). – Спр.8-19, 21-27, 29, 31-32, 34, 37-40, 43-46, 48, 50, 53-55, 57, 459-460; Ф.26 (Луцький земський суд). – Спр.1-13, 62.

13. Там же.

14. ЦДІАУК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.433-434 зв.

15. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.35 зв.-37 зв., 293 зв.-296 зв.

16. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.512-515.

17. Національна бібліотека України ім.В.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.П. – Спр.30539. – Арк.10.

18. ЦДІАУК. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.144 зв.-145, 149 зв.-150, 155 зв.-156, 156-157, 157-158, 160 зв.-161.

19. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.34 зв.-35.

20. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.116 зв.-118.

21. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.132 зв.-134.

22. Там же. – Спр.62. – Арк.696 зв.-698 зв.

23. Там же. – Спр.10. – Арк.142-144.

24. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.465.

25. Там же. – Спр.15. – Арк.75-77.

26. Там же. – Спр.18. – Арк.457-458.

27. Там же. – Спр.10. – Арк.360 зв.-362, 362 зв.-364.

28. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.348-351.

29. Там же. – Спр.8. – Арк.101-103.

30. *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // *Київська старовина.* – 2000. – №6. – С.72.

31. ЦДІАУК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.105-108 зв.
32. Там же. – Арк.436-438.
33. Там же. – Арк.480-482.
34. Там же. – Арк.681-684.
35. Там же. – Арк.684-688; Ф.25. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.360 зв.-365.
36. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.354 зв.-356 зв.
37. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.688 зв.-690.
38. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.189-194 зв.
39. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.417-417 зв.
40. Там же. – Арк.210-210 зв.
41. Там же. – Спр.4. – Арк.662-662 зв.
42. Там же. – Спр.6. – Арк.489 зв.
43. Там же. – Спр.13. – Арк.666-668 зв.
44. Там же. – Спр.4. – Арк.883-885 зв.
45. Там же. – Спр.6. – Арк.124-125.
46. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.220-224 зв.
47. Підрахунки зроблені за матеріалами: ЦДІАУК. – Ф.25 (Луцький гродський суд). – Спр.8-19, 21-27, 29, 31-32, 34, 37-40, 43-46, 48, 50, 53-55, 57, 459-460; Ф.26 (Луцький земський суд). – Спр.1-13, 62.
48. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.210 зв.-212.
49. Там же. – Арк.414 зв.-416 зв.
50. Там же. – Арк.420 зв.-421 зв.
51. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.606-607 зв.
52. Там же. – Арк.609-610.
53. Там же. – Спр.14. – Арк.17-19.
54. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.422 зв.-426 зв.
55. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.229-233.
56. Там же. – Спр.5. – Арк.416 зв.-420.
57. *Старченко Н.* Умоцовані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип.1. – С.131.
58. ЦДІАУК. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.199-203 зв.
59. Там же. – Спр.11. – Арк.465-465 зв.
60. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.242-243 зв.
61. Там же. – Арк.243 зв.-244 зв.
62. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.655-656 зв., 664 зв.-666 зв.
63. Там же. – Спр.5. – Арк.60-63 зв.

64. Там же. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.217 зв.-219.
65. Там же. – Арк.222-223.
66. Там же. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.426-428.

Резюме

В статье выясняются обороты и соотношение княжеского и панского землевладения по отношению к другим группам шляхты на Волыни в 1566–1599 гг.

Одержано 25 квітня 2005 р.

УДК 94 (477) “15-16”

В.А.Смолій, В.С.Степанков

СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО СЕПАРАТИЗМУ

В статті аналізується процес формування української державної ідеї впродовж кінця XVI – першої половини 1648 р. Встановлено, що на літо 1648 р. козацька старшина вбачала мету повстання у перетворенні козацької України в державне утворення в складі Речі Посполитої.

Ключові слова: українська державна ідея, козацька старшина.

Актуальність порушеної у статті проблеми зумовлюється необхідністю з'ясування комплексу питань, пов'язаних із розвитком політичної культури українського суспільства в період пробудження національної свідомості. Її важливою складовою стала державна ідея, що у своїй еволюції пройшла складний шлях від політичних орієнтацій козацтва на урівняння своїх прав із шляхетськими до програми утворення незалежної Української держави. В статті розглядається формування підвалин козацького політичного сепаратизму. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися у працях В.Брехуненка, Л.Винара, М.Грушевського, Я.Дашкевича, І.Крип'якевича, С.Леп'явка, Ю.Мицика, М.Нагельського, С.Плохія, П.Саса, В.Щербака, Н.Яковенко й інших авторів. Разом з тим, продовжує залишатися ряд питань (творення козацькою владних структур, кристалізація політичних прав на козацький регіон, рівень політичної свідомості старшини у 30-х рр. XVII ст., зміст політичної програми керівників повстання впродовж зими-весни 1648 р. тощо), які вимагають свого уточнення й переосмислення.

Козацька війна 1591–1596 рр., що започаткувала боротьбу за відстоювання прав і вольностей Війська Запорозького¹, відіграла надзвичайно важливу роль у формуванні козацтва як стану українського суспільства. Як з'ясував С.Леп'явко, саме вона породила процес “оселяння” козацтва², внаслідок якого “в ряди козаччини ввійшов елемент зовсім відмінний – господарський, хліборобський, вповні позитивний, який в козачині шукав не безкарної самоволі, не добичництва, не широкого розмаху воєнної відваги, вічно-бурхливого воєнного життя, а гарантій своїх особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати”³.

В умовах становлення козацтва як корпорації осіб лицарських чеснот і лицарської служби королю й Речі Посполитій (щось на зразок угорського колективного дворянства, яким володіли секейські вояки Трансильванії й Угорщини, суть якого полягала в тому, що користуватися дворянськими привілеями можна було тільки у межах визначеної території і привілейованої корпорації⁴), водночас відбувалося перетворення більшої його частини (“городового козацтва”) у господарів, котрі займалися різними видами трудової діяльності. Слід визнати слушність спостереження Д.Наливайка, що “в усталених уявленнях про козака перша його іпостась, тобто виробничо-трудова, геть затінюється другою, воїнською; звідси поширене ототожнення козацтва з рицарством, зовсім невинуватим з соціально-економічного погляду. Насправді ж, вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис”⁵. Розмірковуючи над сутністю козацького господарства у першій чверті XVII ст., М.Грушевський висловив думку, що козацтво “логікою соціального розвитку ... було покликане до того, щоб ... допомогти Україні перейти з феодальної доби в добу буржуазного будівництва”⁶. Під цим кутом зору заслуговує на увагу припущення Ю.Терещенка про можливість порівняння козацтва з англійським новим дворянством-джентрі, яке виступало носієм буржуазних відносин⁷.

Хід війни 1591–1596 рр. став потужним імпульсом розвитку політичної культури козацтва, породивши паростки політичних орієнтацій^{8,9}, що еволюціонували впродовж першої половини XVII ст. у програму політичного сепаратизму козацького регіону. Так, вперше у вересні 1592 р. гетьман Війська Запорозького Криштоф Косинський у листі до польського короля обґрунтував ідею невіддільності козацької спільноти владі прикордонних староств і воевод¹⁰. Як відзначали з цього приводу В.Брехуненко та М.Нагельський, це, можливо, сигналізувало про перші порухи козацтва “до розведення шляхти й короля по різних ціннісних нішах”¹¹. Тому не випадково козаки активно взялися за запровадження на підконтрольних теренах України свого “присуду” (себто юрисдикції), спонукання їх

населення (включаючи шляхту) до принесення присяги і послушенства на користь Війська Запорозького, що означало не що інше, як утворення “альтернативних владних структур”¹². Ця практика набрала поширення у 1594–1596 рр., коли вони опанували територію Поділля, Придніпров’я та басейну Прип’яті. На думку С.Леп’явка, “маємо рідкий, але показовий приклад з цього приводу з 1595 року. Тоді козацький гетьман Лобода наказав викликати до себе в Корсунь на суд вїтїв двох подільських містечок за непослух, але “не беручи маєтностей их жадных”¹³. У цей час відбувається перетворення козацтва у самостійний політичний суб’єкт міжнародних відносин у Південно-Східній Європі й формування у нього власного дипломатичного етикету¹⁴.

Важливим джерелом, що проливає світло на політичні погляди козацтва власне з його позицій, продовжують залишатися “Кондиції” гетьмана Семерія Наливайка, надіслані ним у 1596 р. королю Сигизмунду III. Їх всесторонній аналіз П.Сасом дозволив ученому зробити наступні висновки: вони спрямовувалися на “реформування політичного, правового та військово-адміністративного устрою української козащини”; утворене Бузько-Дністровське Військо охоплювало незаселені терени межиріччя Південного Бугу – Дністра, розташовані південніше Брацлавщини; Бузько-Дністровське козацьке товариство мало перебувати у безпосередній політичній залежності від короля й нести йому рицарську службу за винагороду; передбачалася заміна демократичних засад політичного устрою Війська Запорозького авторитарними із сильною владою гетьмана; автономістські адміністративно-територіальні принципи устрою Бузько-Дністровського Війська та його станова політична відособленість¹⁵.

Саме в ході боротьби 1594–1596 рр. вперше джерела фіксують відомості (які, правда, інколи поширювалися у формі чуток) про наміри козацтва розгромити Польщу, винищити шляхту й утворити власну державу¹⁶. З Данціга повідомляли: “Козаки проголошують, що будуть боронити весь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед тиранією Польщі. На загал можна помітити, що вони ніби заснували нову республіку, для якої-то буцім Наливайко прибрвав титул князя”¹⁷. Вважаємо, що не слід легковажити інформацією подібного змісту. Варто прислухатися до думки Л.Винара, що “тогочасні документи виразно вказують, що подібні пляни (про організацію козацької республіки. – Авт.) в козацькому і чужинецьких середовищах тоді дискутовано”¹⁸.

Припускаємо, що саме глибоке знання козацьких настроїв дозволило київському католицькому єпископу Йосипу Верещинському взимку 1596 р. розробити проєкт організації Задніпровської козацької держави, в якому знайшли певне відображення (прямо чи опосередковано) політич-

ні орієнтації Війська Запорозького. Він передбачав утворення на території від Радомля й Мстислава на півночі до Переяслава й Лубен на півдні васального козацького князівства (на зразок Великого князівства Литовського), очолюваного князем і гетьманом Війська Запорозького. У ньому кожен козацький полк (всього їх мало існувати 13) поставав не лише військовим підрозділом, а й окремою адміністративно-територіальною одиницею (районом) з полковим центром. Князь володів політичним представництвом державної влади й адміністративною владою над некозацьким населенням, а гетьман – військовою владою над Військом Запорозьким. Земельна власність у князівстві закріплювалася за Військом Запорозьким у формі згаданих полків. Козаки ні у військовому, ні в адміністративному відношеннях не підпорядковувалися князю; їх єдиний обов'язок перед королем полягав у несенні військової служби проти татар чи московського царя¹⁹.

Поразка козацтва у війні не загальмувала розвитку його політичної культури, що ставала органічною складовою “лавиноподібного піднесення національної самосвідомості”, яке розпочалося на зламі XVI–XVII ст.²⁰. На початку XVII ст. воно, “апелюючи до рицарських ідеалів і рицарської системи цінностей”, почало домагатися визнання “коронними синами”, що означало урівняння “у станових правах з шляхтою”, а також наполягало, як і раніше, на підпорядкуванні лише владі короля, великого коронного і польного гетьманів. Водночас засвідчувало право на придніпровські землі (“від Могилева аж до Дніпровського гирла”) як зону своїх виїткових інтересів; проводило цілеспрямовану політику на захист інтересів православної Церкви. Гетьман Гаврило Крутневич в універсалі київському Микільсько-Пустинському монастиреві від 25 травня 1603 р. підкреслював необхідність для козаків всіляко підтримувати православне духовенство²¹. Отже, козацтво стало на позиції послідовної оборони православ'я найпізніше з початку XVII ст. А відтак, не витримують критики спроби окремих науковців спростувати твердження про нього як “подвижників віри”, захисника “православної віри” тощо²².

Для з'ясування проблеми витоків становлення української державної ідеї вкрай важливо вяснити сутність процесу пробудження й розвитку національної свідомості впродовж першої половини XVII ст. Торкнемося найважливішого. Насамперед слід відзначити, що у різних прошарках населення почало інтенсивно формуватися чуття етнічної спільноти: “ми” – “руський народ”. По-суті, йшлося про національну самоідентифікацію “русинів” власне як “українців”, хоча залишалася маркування населення України й Білорусі назвою “руський народ”, а українці й білоруси продовжували розглядати себе культурно-історично-релігійною єдністю – Рус-

сю²³. Правда, цей погляд про “єдність” Русі уже розмивався. Як з’ясувала Н.Яковенко, в тогочасних уявленнях “про Русь як політичний простір” цей “простір збігається з територією південних (“українських”) князівств киево-руської доби, абсолютно й безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени (це, до речі, переконливо заперечує поширену серед істориків думку, нібито сприйняття “Русі” як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час/внаслідок Хмельниччини)”²⁴.

Зміцнювалося відчуття нерозривності власного буття з місцем свого проживання, яке бачилося священною землею предків, споконвічним руським краєм, тобто Батьківщиною. Аанглійський дослідник Е.Д.Сміт підкреслював, що “культивація поетичного простору означає, передусім, ідентифікацію священної території, що історично належить тій або тій спільноті і саме через цю належність набула святості. Такий священний рідний край має в своїх межах місця шаноби й прощі...”²⁵. Для українців ними виступали Київ і Дніпро, а з першої чверті XVII ст. для козаків – Запоріжжя.

Представники патріотично налаштованої шляхти, духовенства й інтелігенції розвивають ідею безперервності буття руського народу. Духовні вчені Києва стверджували, що “руські землі Речі Посполитої – це не завойовані провінції Корони Польської, а частина ширшої держави, яка зберегла повноправну суверенність у середньовічному розумінні *in dominiū suū rex imperator est* (тобто підданий визнає вищого володаря з умовою збереження необмеженого панування на власній території)”. З 20-х років XVII ст. поняття “руський народ” набирає “термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов’язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби”. Формується погляд на нього як самодостатню політичну спільноту, чие існування санкціонується Божим промислом у неперервній тяглоті віри і Церкви (київські святі), легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) та її “старого рицарства – шляхти і козаків”. При цьому козацтво визнавалося нарівні з шляхтою невід’ємною складовою ланцюга тяглості й легітимації народу²⁶. В їхній свідомості утверджується концепція руського народу як третього (рівноправного з польським і литовським) народу Речі Посполитої. Як зазначалося у проханні православної шляхти до сейму 1623 р., “народ наш руський до польського народу прилучився як рівний до рівного, як вільний до вільного”²⁷.

На початку 20-х рр. утверджується бачення козацтва як символу слави руського народу, щита християнського світу проти “невірних”. Воно урівнювало український народ з іншими народами, утверджувало “чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного

фундаменту”²⁸. А в 30-х рр. завершується формування погляду козацтва на себе як “політичний народ”, рівноправний зі шляхтою, котрий виступає легітимізованим виразником і захисником прав і свобод “нашої руської нації”. В листах гетьманів почали вживатися такі вислови, як “а ми і вся наша руська нація”, “а ми і народ наш” тощо²⁹. Поділяємо думку Н.Яковенко, що “на очах мінявся лідер нації: на зміну старій княжій аристократії, що кермувала Руссю від часів Київської держави, козацька старшина в особі Петра Сагайдачного та його наближених зробила перший крок до політичного лідерства”³⁰. Домагаючись від польської еліти урівняння своїх лицарських прав зі шляхетськими, Військо Запорозьке у 1632 р. порушило на сеймі клопотання про надання йому права обирати короля. Проте, його послів гостро розкритикували за те, що козаки посміли назватися такими ж “членами Речі Посполитої”, як шляхта, й “добряче вилаяли” за прагнення участі в елекції³¹.

За обставин несприйняття політичною елітою Речі Посполитої політичних і конфесійних вимог Війська Запорозького, в нього зароджується ідея, що її володар виступає власне польським, а не українським/руським королем, а відтак вірна служба йому можлива лише за умови принесення ним присяги дотримуватися “прав і вольностей руського народу”. Дослідники продовжують ігнорувати той важливий злам, що відбувся у свідомості принаймні частини козаків щодо ставлення до королівської влади. Йдеться про обґрунтування старшиною легітимації не лише відказу (за певних обставин) від її визнання, але, що особливо важливо, збройного виступу проти неї. У сприйнятті Війська Запорозького служба королю розглядалася як певний контракт з обоїлними обов’язками; причому монарх мав принести присягу на виконання вимог свого контрагента. В разі незгоди – воно вважало законними як відмову служити королю, так і право захищати свої та українського / руського народу права і свободи³². У світлі вищесказаного, не переконливим виглядає наступне міркування З.Когута: “Козаки не вважали, що вони представляють якийсь окремий край, і не висловлювали особливого територіального патріотизму”³³.

В умовах розвитку національної самосвідомості православ’я перетворювалося в одну з найважливіших невід’ємних ознак етнічної самоідентифікації українців. Як зауважував Ф.Сисин, “релігія правила за засіб вирізнення та зміцнення національного почуття”³⁴. Саме православна церква розглядалася переважною більшістю українського населення священним центром збереження спадщини історичних, культурних і релігійних традицій, започаткованих Київською Руссю³⁵. Часто-густо зміна православного віросповідання на уніатське чи католицьке трактувалася національною зрадою.

Особливість процесу розвитку національної свідомості полягала в тому, що він проходив в умовах постійних нападів татар й політики національно-релігійних утисків українців з боку польської й сполонізованої (української) шляхти та владних структур. Волинська шляхта на сеймику 1646 р. відзначала в інструкції послам на сейм, що православна Церква “в католицькому, християнському королівстві та вільній і свободній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають”³⁶. Водночас, внаслідок шлюбних зв’язків та вимирання українських княжих родів помітно зміцнилися позиції польського магнатства, яке захоплювало (особливо у Брацлавщині й Київщині) адміністративно-намісницькі уряди. Відбувалося у цих регіонах й помітне зростання питомої ваги польської шляхти, котра все частіше обіймала адміністративні посади³⁷. Використовуючи сприятливу ситуацію, заможне єврейство, опираючись на кагали (общинні організації) й ваади (сейми), впродовж 20–40-х рр. прибирало до рук торгівлю, лихварські операції, шинки, оренди староств, маєтків, млинів та інших джерел прибутку, безжалісно визискуючи селян, міщан й козаків. Мало цього, воно у своїй масі підтримувало польський панівний режим і, вважаючи себе боговибраним народом, брало участь у національно-релігійному гнобленні українців³⁸. Посли Війська Запорозького влітку 1648 р. повідомили у Варшаві представникам уряду, що “від євреїв, як від невірних, зазнавали тяжких утисків, а коли шукали справедливості, то накликали на свою голову ще більший клопіт”³⁹.

Зрозуміло, за таких умов у свідомості священників, селян, міщан й козаків утверджувався стійкий стереотип сприйняття польського володарювання як стану всеохоплюючих утисків “руського народу”, що перетворювався у підвалину формування глибокої ненависті до всього польського (“ляцького”) та єврейського. Зміцнювалося переконання, що “ляхи” намагаються будь-що накинути їм римську віру, а непокірних винищити⁴⁰. Як слушно спостеріг М. Грушевський, “все, що панувало і утискало, було “лядське” – походженням, вірою, культурою, духом. Все “руське” було поневолене. Все, що стояло в таборі пануючих, все, що заступало ся за нього, – ототожнювалося з польським, було “лядським” незалежно від свого походження”⁴¹.

Важливим чинником становлення політичних орієнтацій козацтва й покозаченого населення Півдня України стала їхня боротьба за “права і вольності”, що в 30-х рр. набрала масового характеру, національно-конфесійної спрямованості й небаченої раніше затятості. Так, у 1630 р. гетьман Тарас Федорович “написав до всієї України й до іншої Русі всієї, щоб всі, хто є віри грецької, йшли до Війська Запорозького й боронилися проти

ляхів”⁴². 21 жовтня 1637 р. полковник Карпо Скидан в універсалі до населення зазначав, що “вороги народу нашого християнського руського, віри нашої старожитньої грецької, а саме, ляхи, маючи злий намір і забувши страх Божий, ідуть на Україну за Дніпро...”⁴³. У березні 1638 року гетьман Яків Острянин визначив ціль боротьби: досягти звільнення “народа нашого православного от ярма порабощення и мучительства тиранского ляховского”⁴⁴.

Отже, окреслилися контури мети національних змагань – вільного, без національно-релігійного гноблення, розвитку. Її реалізація вбачалася тогочасною українською елітою не у виході зі складу Речі Посполитої й утворенні самостійної держави, а в урівнянні українського народу у правах з польським і литовським. Ця поміркованість зумовлювалася неспроможністю традиційної родової знаті сформулювати й висунути “політичну програму для руського національного існування”⁴⁵. Потрібні були поява нової еліти й час для вироблення нею підвалин української державної ідеї, що власне й відбувалося впродовж першої половини XVII ст. І в цьому процесі важко переоцінити роль козацтва, що виступало не лише “виразником прогресивних тенденцій суспільного розвитку”, але й з часом почало набувати винятково важливої “суспільної функції – носія державності українського народу”⁴⁶.

В перші десятиріччя XVII ст. з’являлися й розвивалися зародки козацького політичного сепаратизму, що знаходили прояв у прагненні Війська Запорозького перенести свій організаційний устрій та юрисдикцію на терени проживання у селах і містах “волості” (південніше умовної лінії Тетіїв–Біла-Церква–Київ–Переяслав–Лубни–Миргород) й, визнаючи владу лише короля, вийти з-під підпорядкування місцевих органів влади. Погоджуємося з думкою В.Брехуненка й М.Нагельського, що впродовж цього часу “під впливом “полонізації” урядів прикордоння, проведення низки комісій проти козаків та ухвали антикозацьких сеймових конституцій, в ієрархії цінностей козацтва остаточно устійниться протиставлення – “покровитель” король / ворог польська шляхта...”⁴⁷. А відтак, у цьому регіоні впроваджуються власне самоуправління, судочинство, військова організаційна структура, а також Військо Запорозьке намагалося відігравати роль самостійного суб’єкта міжнародних відносин. Не слід забувати, що до складу козацьких земель входили й терени Вольностей Запорізьких. Гадаємо, що стосовно усіх них доцільно вживати термін “козацька Україна”.

Джерела фіксують неухильний процес “виламування” козацького регіону із існуючої владної, адміністративно-територіальної й судової систем Польщі, який починав функціонувати своїм особливим життям. Не

випадково у 1616 р. один з польських урядовців звернув увагу сейму на факт творення козаками власної “Республіки”, побоюючись, щоб з часом вони не проголосили її відокремлення від Речі Посполитої⁴⁸. Через 9 років король Сигизмунд III констатував: “Козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна у їхніх руках, шляхтич невільний у своєму домі, у містах і містечках й.к.м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладені Річчю Посполитою”⁴⁹. У листі до нього від 20 липня 1625 р. князь Єжі Збараський підкреслював перебирання козацтвом влади, що належала тільки королю й Речі Посполитій, зокрема, воно уклало союзи з іноземними володарями⁵⁰.

Зі свого боку, шляхта домогалася ліквідації козацької юрисдикції, позбавлення у селах і містах влади отаманів, полковників й інших старшин, заборони селянами і міщанами вступати до козацьких лав, “бо інакше за короткий час вся Україна обернеться в козацтво...”⁵¹. Важливе значення мало впровадження в кінці 1625 – на початку 1626 рр. гетьманом Михайлом Дорошенком у козацькому регіоні полково-сотенного військово-територіального устрою, про що йшлося у згаданому проекті Й.Верещинського й, вочевидь, виношувалося козаками у попередні часи. Утворюються Чигиринський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський полки; у першій половині 30-х рр. розпочалося формування Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблунівського полків⁵².

Зрозуміло, що творення козацькою влади структур не могло не збагачувати її політичну культуру формуванням погляду на терени власного проживання як самобутнього регіону Речі Посполитої, що мав підлягати лише владі короля. У свідомості козаків (запорозьких і городових, реєстрових і нереєстрових) після укладення у 1625 р. Куруківської угоди утверджується переконання, начебто вона забороняла підрозділам польського війська з’являтися у ньому. Так, у 1630 р. керівництво повсталих вимагало від польського командування виведення з козацької території (“за Білу Церкву”) жовнірів⁵³. У жовтні 1632 р. Корсунська козацька рада ухвалила не впускати “ляхів” у Лівобережну Україну: “за свою віру стояти по Дніпро”⁵⁴, що промовляло, на думку В.Щербака, “про наміри утворення козацької республіки”⁵⁵. В листі від 16 червня 1637 р. до старшини реєстровиків гетьман нереєстрових козаків Павло Бут (Павлюк) докоряв їм за те, що “забули Куруківську комісію, що по цей бік Києва і Білої Церкви і жовнірська нога не повинна бути”⁵⁶. Уже згадуваний полковник К.Скидан титулувався “опікуном всієї України”⁵⁷.

Виводячи “з-під державних впливів метрополії” велику територію українських земель⁵⁸, Військо Запорозьке здійснювало владні функції не лише щодо козацтва, але й, в окремих випадках, стосовно покозаченого населення даного регіону, селян і міщан. Так, у жовтні 1637 р. полковник К. Скидан в одному з універсалів звертався не тільки до козаків (“товариства нашого”), але й до усіх “посполитих людей”⁵⁹. На переконання І. Іванцова, Павлюк у листі від 9 липня 1637 р. до реєстровиків вперше висловив “думку про вільне і окремішне життя козацтва (це значить і селянства, бо Павлюк реєстру не визнавав, а вважав за козаків все населення, що підтримувало і купчилось навколо Запоріжжя, визнаючи Запоріжжя за свій центр)”. Підкреслював у ньому: “Коли королеві і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорізького проти якогось ворога, то всі ми одностайно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорізькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запоріжжі – нехай собі вільно живе на здоров’я, а хто захоче доглядати своє майно – нехай доглядає і живе вільно”⁶⁰.

Павлюк та інші призвідці повстання в листі від 21 вересня 1637 р. до коронного великого гетьмана Станіслава Конецпольського до основних причин виступу віднесли “важкий плач і стогін убогих людей, підданих й.к.м. пана нашого милостивого, котрі мешкають тут в українських містах, через перебування у них армати, часте вибирання великих стацій попередніми старшинами Війська Запорозького”, про що не раз скаржилося населення королю й коронному гетьману⁶¹. Дана акція козацтва у захист населення викликала надзвичайно негативну реакцію з боку одного з найвпливовіших сановників Речі Посполитої. “*Милосердя велике чините над підданими й.к.м. із співчуття, – обурюювався він у відповіді, – привласнює собі обов’язок, який має у своїх руках тільки король, покликаний до цього Богом* (виділено нами. – Авт.). Через те милосердя, через той жаль ваш сердечний відчиняє ворота для своєї волі, права Божі, права королівські, права Речі Посполитої мішає”⁶². В червні 1638 р. гетьман Дмитро Гуня звернувся з листом до М.Потоцького, прохаючи не чинити масових розправ над мирним населенням – непричетним до козацького повстання. “Вочевидь, не має тут правди, ні боязні Божої – писав він, – нехай би з нами, з Військом Запорозьким, війну проводили, котрі відважилися пожертвувати життям нашим і віддалились на волю найвищого Бога за наші криваві заслуги і за ту невинно пролиту нашу кров, а справді невинним і бідним людям дали спокій, котрих голос і пролита невинна кров волають про помсту до Бога і нас до цього збуджують...”, тому переконував припинити “пролиття невинної крові християнської” “як нас самих, так і невинних людей убогих”⁶³.

Обстоювання козацтвом не лише своїх корпоративних інтересів, але й прагнення домогтися визнання певних політичних прав для регіону, породжувало чутки про його наміри витворити власну державу. Наприклад, за даними анонімного автора “Нової пісні про війну козацьку, яка відбувалася під Кумейками над Дніпром”, Павлюк заявляв, що не хоче зважати ні на польських гетьманів, ні на короля, а “має надію, що він стане володарем землі Руської, опанувавши Київ і всю Сіверщину”⁶⁴. Автор іншого джерела занотував поголоску, начебто Павлюк називав себе королем⁶⁵.

Поразка повстання й прийняття “Ординації” 1638 р., що передбачала ліквідацію козацтва як стану, помітно загальмували процес перетворення козацького регіону в автономне адміністративно-територіальне утворення, однак не перекреслили наміри його еліти (яка стосовно польської еліти виступала контрелітою) домогтися реалізації своїх намірів. Правда, тепер прямувала до мети, зробивши ставку на добру волю короля Владислава IV. Серед козацтва формувався міф про нього як захисника інтересів не тільки Війська Запорозького, але й всього “руського народу”, союзника у боротьбі з магнатством⁶⁶. І, за свідченням литовського канцлера Альбрехта Радзивила, весною 1646 р. під час таємних переговорів з козацькими послами він нібито вручив їм привілей, “аби наші корогви не просувалися далі Білої Церкви”⁶⁷.

Державна ідея зароджувалася на ґрунті суспільно-політичної організації “козацького устрою”, що відзначалися демократичністю. Її основні принципи передбачали заперечення феодалної залежності й внутрішньостанової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя, займатися промислами й торгівлею; вільний вступ до козацького стану будь-кого, незалежно від станової, конфесійної чи національної приналежності; право обирати органи самоуправління і бути обраними до них⁶⁸. Козацтво виробило власний кодекс “прав і вольностей” – неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, – що визначав його соціально-правовий статус у суспільстві. “Козацьке право, – констатував В.Щербак, – забезпечувало свободу від феодалних повинностей і податків, можливість мати власну адміністрацію і судочинство і, нарешті, володіти землею”⁶⁹. Воно було звичаєвим і виступало сукупністю правових звичаїв, що діяли на теренах як Запорозьких Вольностей, так і “волості”, “мали нормативний характер, обумовлювалися конкретно-історичними умовами існування козацького суспільства, допускалися або санкціонувалися верховною державною владою...”⁷⁰.

В чому вбачали козаки наріжні принципи політичного життя, створеного ними державного організму? Як з’ясував П.Сас, “Центральне місце

в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти посідало поняття колективної волі”. Частіше всього вона реалізувалася через загальну військову раду, що виступала формою прямого волевиявлення усіх її повноправних членів, котрі у будь-який час могли утворити радне коло⁷¹. Таким чином, будучи органом законодавчої влади, рада функціонувала не як представницький орган, “а у формі прямої участі в управлінні справами Війська Запорозького всіх членів козацького війська, тобто всього козацького стану”⁷². Її ухвали були обов’язковими (під загрозою навіть смерті) для виконання гетьманами (старшинами), старшинами і рядовими козаками. Утверджується практика виборності усіх старшинських посад. Звертає увагу на себе той факт, що, виконуючи публічну владу й рішення ради, старшини діяли від імені Війська Запорозького й за них несла колективну відповідальність запорозька громада⁷³.

Окрім позитивних сторін витворення провідної ролі рад як форми дії прямої демократії (вочевидь слід погодитися з міркуванням І.Паньонки про Запорізьку Січ як республіку “безпосереднього управління”⁷⁴), вона несла у собі й чимало негативних сторін. Насамперед, кидається у вічі помітний вплив таких чинників, як випадковість, стихійність, емоційний порив у зібранні рад й прийнятті нею рішень. Оскільки кожен член ради мав рівні права з іншими, а рішення приймалися більшістю відкритим волевиявленням, то часто спалахували сутички, що супроводжувалися кровопролиттям (за визнанням одного із сотників, “козаки доходили до шаленства”⁷⁵). Функціонування прямої демократії таїло загрозу переростання колективної волі козацтва у всевладдя й деспотію з боку козацької спільноти. В свідомості (особливо запорожців) утверджувався стереотип сприймання гетьмана й старшин не як носіїв влади, відповідальних перед правовими нормами, а лише як слухняних виконавців волі Війська Запорозького, котрих у будь-який час за ухвалою його ради можна було позбавити посад, життя, а то й віддати у руки ворогів (пригадаймо відомий вислів: “нехай твоя голова (буде) за всі наші голови”⁷⁶).

Вища виконавча влада передавалася Військом Запорозьким на військовій раді гетьману, дії якого жорстко контролювалися волею козацької спільноти. За свідченням французького інженера й картографа Гійома Боплана, “Гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради... За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили ці дні”⁷⁷. І все ж, впродовж першої половини XVII ст. окреслювалася тенденція зміцнення його прерогатив. В окремих випадках, як, наприклад, це мало місце на травневій раді 1637 р., гетьмани домогалися від козаків присяги на дотриманні прийнятого рішення, що приносилася на шаблі⁷⁸. Не можна обійти мовчанкою того знаменного факту,

що гетьман Петро Сагайдачний наважився перед смертю заповісти булаву (що було нечуванним у політичному житті козацької України) своєму другу Оліферу Голубу. І, що вражає, рада у квітні 1622 р. ухвалила волю покійного, обравши останнього гетьманом: “не має ні дружини, ні дому, мужа в ділі лицарським біглого, старовинного козака, друга вірного померлого гетьмана пана Сагайдачного, який його за свого життя, якщо рада схилиться на бік черні, найменував на свій уряд і так сталося”⁷⁹.

Отже, аналіз виявлених джерел та наукового доробку вчених не підтверджує слушності відомого міркування О.Оглоблина про існування в Україні напередодні 1648 р. кількох концепцій “нового державно-політичного устрою козацьких земель” (ягеллонського легітимізму, Руського князівства, “москвофільської” та “козацького панства” на теренах існування Війська Запорозького)⁸⁰. Можемо лише говорити про зародження державної ідеї, що розвивалася у формі козацького політичного сепаратизму регіону, в якому функціонували інституції Війська Запорозького. Слід відзначити, що немає переконливих аргументів на користь думки, начебто з кінця XVI ст. її основним носієм “стає реєстрове козацтво”⁸¹. Як засвідчує інформація джерел, у такій же мірі ним виступало запорозьке й нереєстрове козацтво.

В українській та зарубіжній історіографії продовжує недооцінюватись значимість у розвитку державної ідеї політичних вимог повсталого козацтва у першій половині 1648 р. Правда, що козацтво домагалось скасування “Ординації” 1638 р., поновлення усіх привілеїв, прав і свобод, збільшення реєстру до 12 тис. осіб, повернення заборгованої платні, справедливого розгляду усіх скарг на заподіяні кривди тощо. Ці прохання склали важливу, але не найголовнішу складову програми повстанців. Під час переговорів у Січі з посольством М.Потоцького (березень 1648 р.) скликана козацька рада сформувала наступні вимоги: виведення великим гетьманом польського війська з “України” (під нею, вочевидь, розумілися терени центральної і південної частини Київського й південно-східної частини Брацлавського воєводства, де проживали козаки); скасування у ній управління Речі Посполитої, щоб “вони вільно могли жити за своїми давніми правами”, при чому такими, “при яких могли б не лише сварити нас із закордоном, але й піднімати свою безбожну руку як на величність блаженної пам’яті попередників в.к.м., так і на в.к.м.”; звільнення у козацьких полках з посад призначених полковників і старшин поляків й аби старшими у них були особи “їхнього народу”; дозволу вчиняти морські виправи й вступати у відносини з володарями інших держав⁸².

Отже, йшлося не лише про ліквідацію “Ординації” 1638 р. й відновлення соціальної організації козацтва як стану, а про виокремлення ко-

зацького регіону в автономне утворення в складі Польщі. І першим це зрозумів М.Потоцький. У листі від 31 березня до короля він підкреслив: апеляції козаків до своїх минулих заслуг та їхні скарги на кривди й образи – це тільки “преамбула бунтів, бо не стільки їх це боліло, скільки усталений порядок Речі Посполитої, надані їм в.к.м. правління і керівництво старших, які не лише хочуть знищити, але хочуть також абсолютно в Україні володарювати, укладати договори з іноземцями й зарубіжними правителями й робити все, що лише забагнеться їхній волі та бажанню”⁸³.

Наступний крок у процесі формування програми перетворення козацької України у державний організм як складову Речі Посполитої було зроблено після здобуття перемог українського війська на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. Маємо свідчення одного з джерел, що Б.Хмельницький, вирушаючи у похід, розіслав населенню універсал, в якому підкреслював намір відібрати “у ляхів всю Україну”⁸⁴. Полоненому М.Потоцькому через союзника Війська Запорозького, перекопського бея Тугай-бея, гетьман передав домагання з проханням переслати їх до Варшави. Вони передбачали:

- поновлення Війську Запорозькому “давніх вольностей”;
- підпорядкування Війська Запорозького виключно владі короля;
- ліквідацію на терені козацької України (включаючи Білоцерківщину й Уманщину) польських органів влади й існуючого адміністративно-територіального устрою;
- перетворення козацької України в удільну, з визначеними кордонами, державу, очолювану гетьманом (за даними одного з джерел, створення тут “вільного козацького князівства”).

Ознайомившись з ним, великий коронний гетьман заявив, що Польща ніколи не погодиться піти на такі великі поступки, а відтак відмовився надсилати їх королю⁸⁵.

Таким чином, вперше у суспільно-політичній думці України XVI – першої половини XVII ст. висловлюється ідея утворення на частині української території держави. Аналіз джерел не дозволяє з’ясувати її статус: чи вона мала перебувати у складі Польського королівства, чи стати третьою складовою федеративної Речі Посполитої. Так чи інакше, реалізація цього плану передбачала неминуче реформування державного устрою польсько-литовської держави. Б.Хмельницький, більшість старшин і козаків пов’язували цю можливість з особою короля, котрого хотіли бачити монархом із сильною владою, який уявлявся їм справедливим володарем – противником князів і магнатства, борцем зі свавіллям панів, шляхти й урядників, захисником прав і свобод Війська Запорозького та руського/українського народу. Серед них набрало поширення переконан-

ня, що “хороший” король дозволив козацтву “вільності здобувати шаблею”, стояти “за віру християнську грецького закону”, а він “буде їм на ляхів помічник...”⁸⁶. Слід погодитися з думкою Б.Флорі, що на цьому етапі повстання козаки не сумнівалися у законності свого виступу, оскільки, мов, сам король є їхнім союзником⁸⁷. Не випадково чимало з них не повірило про смерть 20 травня Владислава IV й у війську Б.Хмельницького поширювалася чутка, начебто він приїхав до їхнього табору: “тільки три намети у нашому Війську, – повідомляв захоплений поляками козак, – один – для Бога і для Війська, другий – для короля його милості, до якого ніхто не ходить, тільки п. Хмельницький, гетьман наш коронний. Третій намет – для самого пана гетьмана”⁸⁸.

Маємо підстави висловити міркування, що на кінець травня керівники повстання вбачали його мету у перетворенні козацької України у самостійне державне утворення, що мало знаходитися у складі Речі Посполитої.

Примітки

1. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С.177.
2. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С.30, 155-157.
3. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VII. – С.270.
4. *Гусафова Т.П.* Дворянство Венгрії в XVI-XVII вв. // *Європейское дворянство XVI-XVII вв.: Границы сословия.* – М., 1997. – С.190.
5. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С.36.
6. *Грушевський М.* Пересування культурно-національного центру на Схід: козащина як чергова русійна сила національного українського активу (Розділ з недрукованого шостого тому історії української літератури) // *Український історик.* – 1991-1992. – Т.28-29. – С.75.
7. *Терещенко Ю.І.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокіївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996. – С.490.
8. Автори поділяють міркування тих учених, котрі під поняттям “політичні орієнтації” розуміють “політичну позицію – місце суб'єкта (окремої особи чи групи осіб) в системі політичних відносин – у “прихованому”, латентному виді...”; прагнення “людини до смислового відображення політичних явищ і розуміння власних можливостей при реалізації прав та свобод у конкретній політичній системі”.
9. *Бойко Е.А.* Политические ориентации как социальный феномен: Автореф. дисс. ... канд. полит. наук. – Екатеринбург, 1996. – С.7; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С.87-90.
10. *Брехуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозь-

кого XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. – Київ; Нью-Йорк, 2004. – Випуск 8/9. – Т.11/12. – С.440.

11. Там же. – С.425.

12. *Леп'яко С.* Козацькі війни... – С.71-72, 79.

13. Його ж. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття “козацького хліба” в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С.154.

14. Його ж. Козацькі війни... – С.93-130; Його ж. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С.159-200; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.108-109.

15. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.223-237.

16. *Леп'яко С.* Козацькі війни ... – С.180.

17. Цит. за: *Любимир В.* Северин Наливайко і революційний рух брацлавського міщанства (1594–1596) // *Винар Л.* Козацька Україна. Вибрані праці. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. – С.276.

18. Там же.

19. *Борисов С.А.* Кульмінація державотворчої діяльності українського козацтва у 90-х рр. XVI ст. – К., 1999. – С.23; *Леп'яко С.* Козацькі війни... – С.181; *Сас П.М.* Проект Задніпровської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992. – С.59-61; Його ж. Економічні засади проекту Задніпряньського князівства Йосипа Верещинського // Українська козацька держава... (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1993. – С.75-78; Його ж. Політична культура... – С.270-280; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991. – С.52-54.

20. *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Наука і культура. – К., 1993. – Вип.26-27. – С.51.

21. *Сас П.* “Своя земля” у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – С.191-194.

22. *Яковенко Н.* Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Ї ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.58-59; Ї ж. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // Ї ж. Паралельний світ... – С.206-207.

23. *Дашкевич Я.* Перегук віків ... – С.51; *Крип'якевич І.П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Укр. істор. журнал. – 1966. – №2. – С.82-83; *Сас П.М.* Політична культура... – С.57-62, 67; *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна:

культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.61-63; Його ж. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. істор. журнал. – 1995. – №4. – С.68; *EjUSD. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1982. – Т.ХХVII. – S.84; *Czech M. Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVII w. W świetle ówczesnej literatury polemicznej // Slavia Orientalis.* – 1989. – R.ХХХVIII. – ą3-4. – S.563-569.

24. *Яковенко Н.* Топос “з’єднаних народів” у панегириках князем Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // Ї ж. Паралельний світ... – С.250.

25. *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність. – К., 1994. – С.134.

26. *Величко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia ukrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1992. – Т.1. – С.118; *Плохій С.* Від князя до гетьмана. Образ “протектора” в українському православному письменстві (друга половина XVI – перші десятиліття XVII ст.) // *Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.* – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С.434-435; *Сас П.М.* Політична культура... – С.57-71; *Яковенко Н.* Розтягтий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // *Сучасність.* – 1994. – №10. – С.65-67; Ї ж. Топос “з’єднаних народів...” – С.250, 256; Ї ж. Символ “Богохранимого града” у пам’ятках київського кола (1620–1640 роки) // Ї ж. Паралельний світ... – С.305-307; *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty Ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowie XVII w. – Warszawa, 1985. – S.87-109; *Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N.* Społeczeństwo-religia-kultura // *Міędzy sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie.* – Lublin, 2000. – S.132-135.

27. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У дев’яти томах. – К., 2001. – Т.ІІ. – Кн. друга. – С.314-315.

28. *Сас П.М.* Політична культура... – С.74-82.

29. *Брехуненко В., Нагельський М.* Назв. праця. – С.436; *Мицик Ю.* Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // *Українська козацька держава... – Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань.* – К.; Черкаси, 1997. – С.33; *Сас П.М.* Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // *Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана.* – К., 1996. – С.35-36.

30. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.163.

31. *Грушевський М.* Історія ... – Т.VIII. – Ч.1. – С.142-144, 150-151; *Nagielski M.* Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648) // *Przegląd Wschodni.* – 1991. – Т.1. – Z.4. – S.793; *Serczyk W.A.* Uniwersalne wzorce w rzeczywistości kozackiej (w poszukiwaniu ukraińskiej pfiństwowości) // *Przegląd Wschodni.* – 1998. – Т.V. – Z.1. – S.22.

32. *Сас П.М.* Ідейні вектори... – С.30-37.

33. *Зенон К.* Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650–1830) // Його ж. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.39.

34. *Сисин Ф.* Поняття нації... – С.74.

35. *Рубчак М.* Від периферії до центру: розвиток української національної свідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №1. – С.98, 111; *Сьют F.E.* Ор. cit. – С.82-83.

36. Цит. за: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Львів, 1990. – С.36.

37. *Яковенко Н.* Нарис історії України... – С.146-148; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000. – С.19-161.

38. Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С.9; Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “хмельниччины”). – Москва, Иерусалим: “Тешарим”, 1997. – С.85-90; Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф.5. – Спр. Осолінських №189/П. – Арк.108; *Козут З.* Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // Його ж. Коріння ідентичності... – С.258-262; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С.95-96; *Яковенко Н.* Нарис історії України... – С.148.

39. Цит. за: *Мищик Ю.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі. – Львів; Люблін, 1996. – С.32 (посилання №2).

40. Див.: *Флоря Б.Н.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – №2. – С.36-43; Его же. У истоков польско-украинского конфликта // Славяноведение. – 2004. – №3. – С.28-35; *EjUSD.* Konflikt między zwolennikami unii i prawosławia w Rzeczypospolitej (w świetle źródeł rosyjskich) // Barok. – 1996. – N3. – S.23-51.

41. *Грушевський М.* Історія ... – Т.VIII. – Ч.2. – С.129.

42. Цит. за: *Мищик Ю.* До історії повстання 1630 р. // Пам'ять століть. – 1997. – №3. – С.29.

43. Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського (далі – НБУ). Інститут рукопису (далі – ІР). – Ф.П. – Спр.13402. – Арк.327 зв.

44. Цит. за: *Щербак В.О.* Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.). – К., 1997. – С.141.

45. *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль ... – С.68.

46. *Брайчевський М.* До питання про походження запорізького козацтва // ЗНТШ. – Львів, 2002. – Т.ССXLIII. – С.27.

47. *Брехуненко В., Нагельський М.* Назв. праця. – С.426.

48. *Жерела до історії України-Руси.* – Львів, 1908. – Т.8. – С.124.

49. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – М., 1953. – Т.1. – С.64.

50. *Сас П.М.* Політична культура ... – С.171-172.

51. *Мицик Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – Т.11/12. – С.457.

52. *Брехуненко В., Нагельський М.* Назв. праця. – С.445; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.278; *Грушевський М.* Історія ... – Т.VIII. – Ч.1. – С.20-22; *Мицик Ю.* Михайло Дорошенко // Україна в минулому. Збірник статей. – К.; Львів, 1994. – Вип.5. – С.159-160, 166-167; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького ... – С.51, 54, 113; Його ж. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII століття: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1991. – С.33-35.

53. *Грушевський М.* Історія ... – Т.VIII. – Ч.1. – С.73.

54. ВУР. – Т.1. – С.129.

55. *Щербак В.О.* Формування козацького стану ... – С.139; Його ж. Українське козацтво ... – С.240.

56. Цит. за: *Іванцов І.О.* Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. – К., 2002. – С.107.

57. НБУ. ІР. – Ф.П. – Спр.13402. – Арк.336.

58. *Сас П.М.* Політична культура ... – С.171.

59. НБУ. ІР. – Ф.П. – Спр.13402. – Арк.327.

60. *Іванцов І.О.* Назв. праця. – С.109-110.

61. НБУ. ІР. – Ф.П. – Спр.13402. – Арк.312.

62. Цит. за: *Іванцов І.О.* Назв. праця. – С.125.

63. ВУР. – Т.1. – С.237.

64. *Nowak-Dłuzewski J.* Okolicznosciowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj mlodsi Wazowie. – Warszawa, 1972. – S.57.

65. *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Збірник наукових праць. – К., 1995. – С.29.

66. *Флоря Б.Н.* Отношение украинского казачества ... – С.38-43.

67. *Radziwiłł A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647-1656. – Warszawa, 1980. – Т.3. – S.41.

68. *Корнієнко В.В.* Розвиток воєнного мистецтва українського козацького війська у війнах першої чверті XVII століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2000. – С.6-7; *Рознер И.Г.* Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. – 1970. – №8. – С.47; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.): Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.7. – С.41.

69. *Щербак В.* Право як станова ознака українського козацтва другої половини

XVI – першої половини XVII ст. // На чолі козацької держави. Збірник наукових праць. – Рівне, 1994. – Випуск 1. – С.40-41.

70. *Грозовецький І.М.* Звичаєве право запорозьких козаків: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1998. – С.7.

71. *Сас П.М.* Політична культура ... – С.109.

72. *Паньонка І.М.* Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 2000. – С.9.

73. *Сас П.М.* Політична культура ... – С.114-115.

74. *Паньонка І.М.* Назв. праця. – С.9.

75. *Мищик Ю.* Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайчачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфони́ма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – С.416.

76. Дневник Симеона Окольного // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Випуск 2. – С.230.

77. *Ботлан Г.А.* Опис України; *Меріме П.* Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.67.

78. НБУ. ІР. – Ф.П. – Спр. № 13402. – Арк.186; Мищик Ю. Нові дані ... – С.416.

79. *Мищик Ю.* Нові дані ... – С.420.

80. *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність. Лекція І. – Нью-Йорк, 1954. – С.15-17.

81. *Козаченко А.І.* Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2001. – С.8; *Яковлева Т.* Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия их идеалов. Войско Запорожское и Запорожье // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 2004. – С.207.

82. Бібліотека музею Чортгорийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. – Спр.143. – Арк.685; Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – №6691; ВУР. – Т.П. – С.18; *Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С.48.

83. ВУР. – Т.П. – С.15.

84. ДОВ. – С.30.

85. Архів головних актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). – Ф.553. – Відділ П. – Кн.14. – Арк.116; БМЧ. ВР. – Спр.№142. – Арк.165-166, 169, 203; БН. ВМФ. – №6713; Спр.№143. – Арк.744, 752-753.

86. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №3882/П. – Арк.35 зв.; НБУ.ІР. – Ф.1. – Спр.4128. – Арк.29; ВУР. – Т.П. – С.41.

87. *Флоря Б.Н.* Отношение украинского казачества ... – С.42-44.

88. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №225/П. – Арк.88-88 зв.

Резюме

В статье рассматривается комплекс вопросов, касающихся зарождения и развития идеи казацкого сепаратизма. Делается вывод, что на лето 1648 г. новая политическая элита уже сформулировала программу превращения казацкого региона Украины в государственное образование в составе Речи Посполитой.

Одержано 25 квітня 2005 р.

УДК 94(477)“1649-1651”

О.А.Юга

ПОЛІТИКА УРЯДУ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЩОДО СЕЛЯНСТВА ТА МІЩАНСТВА У ПЕРІОД МІЖ ЗБОРІВСЬКИМ ТА БІЛОЦЕРКІВСЬКИМ ДОГОВОРАМИ (серпень 1649 – вересень 1651 рр.)

В статті розглядається політика уряду Б.Хмельницького щодо селянства та міщанства після укладення 8 серпня 1649 р. Зборівського договору. Зокрема, висвітлюються заходи гетьмана, спрямовані на те, щоб, з одного боку, засвідчити перед польським урядом виконання умов укладеного договору і не допустити відновлення військових дій, а з іншого – не втратити прихильності селян і міщан, зберегти єдність національно-патріотичних сил.

Ключові слова: Українська держава, Річ Посполита, Б.Хмельницький, політика, повинності, соціальна боротьба.

Українська історична наука на сьогоднішній день має вагомий здобуток у дослідженні різних аспектів української революції XVII століття. Однак, ряд проблем, важливих для більш глибокого осмислення її сутності, потребують подальшого вивчення. Однією із них є соціальна політика уряду Богдана Хмельницького. В радянській історіографії було з'ясовано її окремі сторони. Так, висвітлюючи основні напрями соціально-економічної політики Б.Хмельницького, В.Веселого, В.Голобуцький та В.Степанков зробили висновок про її гнучкість, яка запобігала загостренню соціальної боротьби і забезпечувала єдність визвольного табору¹. Вагомий здобуток добилися вчені при дослідженні особливостей розвитку соціальної боротьби в різних регіонах України та її впливу на соціальну політику гетьмана². Ф.Шевченко, розглядаючи політику Б.Хмельниць-

кого в умовах конкретно-історичної ситуації, прийшов до думки, що гетьман та його соратники не могли мати на меті створення в Україні якогось іншого суспільно-політичного ладу, де не було б соціального розшарування, привілеїв для одних і повинностей для інших³.

Однак, акцент робився на висвітлення внутрішньої політики уряду в межах 1648–1654 рр., оскільки вважалося, що Визвольна війна закінчилась в 1654 році. Тому не існувало праць, в яких би відображалася цілісна картина соціальної політики гетьмана. Лише в 90-х роках науковці розпочали досліджувати дану проблему з різних сторін. Так, висвітлюючи вплив соціальної боротьби на формування Української держави, В.С. Степанков з'ясував, що обережність і далекоглядність внутрішньої політики Б.Хмельницького дозволила запобігти початку громадянської війни⁴. Проте продовжує залишатись ряд питань, які потребують подальшого дослідження. Одним з них є політика уряду Б.Хмельницького щодо селянства та міщанства у період між Зборівським та Білоцерківським договорами. Висвітлення зазначеної проблеми дозволяє глибше осмислити й зрозуміти причини успішної діяльності Б.Хмельницького в справі будівництва Української держави. Насамперед, потрібно зауважити, що похід українського війська та облога влітку 1649 р. Збаража сприяли піднесенню визвольної і соціальної боротьби в північних і західних регіонах України. Підчаший коронний М.Остророг у листі до канцлера Є.Оссолінського від 2 липня писав про те, що “все тамтешнє хлопство збунтувалося і прибавилося Хмелю людей”⁵. Повстанці ставили перед собою мету – знищити всю шляхту, “щоб жодного шляхтича не було”⁶. Останні виявляли велике занепокоєння тим, що “всі селяни збунтувалися проти шляхетського стану”⁷. Успішно розвивалися військові дії української армії і під Зборовом. Проте поставлений перед реальністю створення кримсько-польського союзу Б.Хмельницький змушений був погодитися на переговори з польським урядом, в ході яких йому довелося піти на серйозні поступки. 8 серпня 1649 р. був підписаний Зборівський договір.

Необхідно підкреслити, що в цілому соціальна політика гетьманського уряду до серпня 1649 р. не викликала в селян та міщан явного невдоволення. Саме протягом всього цього часу (з лютого 1648 р. – по серпень 1649 р.) відбувався розвиток ідеї спочатку автономії козацької України в складі Речі Посполитої, а пізніше – будівництва незалежної держави. Не останню роль в цьому процесі відіграла позиція селян та міщан, які з початку революції активно включалися у визвольну й соціальну боротьбу.

В умовах війни з Річчю Посполитою дії селян і міщан цілком влаштували український уряд. Адже вони брали найактивнішу участь у вигнанні представників польської та української шляхти з території Украй-

ни, що сприяло створенню на звільненій території органів державної влади. Особисто Б.Хмельницький, розуміючи, що поки залишалася зовнішня небезпека, саме маси покозачених були гарантом безпеки молодій держави, досить прихильно ставився до нових козаків. Тому соціальна політика уряду Б.Хмельницького протягом даного періоду не викликала з боку селян та міщан яскраво вираженого невдоволення.

Ситуація різко змінилася після укладення Зборівського договору, який засвідчив відмінність позицій селян і міщан з одного боку, та уряду – з другого. З погляду останнього, його підписання знаменувало початок важливого етапу розвитку інституцій Української держави. Адже в ньому визнавалася автономія козацької України в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. Але що означав Зборівський договір для покозачених? Для них він передбачав відновлення дореволюційного становища. Так, за його умовами всі неписані в реєстр селяни й міщани мали залишатися підданими панів⁸. Крім того, шляхта отримала право повертатися до маєтків і вимагати від селян і міщан виконання існуючих до 1648 р. повинностей. Отже, десятки тисяч останніх потрапляли у “підданство” панам. Такий розвиток подій викликав у них обурення, бо у визвольній боротьбі брали участь більшість селян і міщан. А тепер виявилося, що вони здобували волю лише для 40 тис. вибраних, а самі знову поверталися в давню неволю⁹.

Аналіз статей Зборівського договору дозволяє говорити про те, що польський уряд, стурбований єдністю дій козацтва з селянством, прагнув призвести до розриву між ними. Вимагаючи від Б.Хмельницького їх реалізації, він розумів, що це неодмінно викличе погіршення відносин між селянством та владними структурами гетьманату. Якими ж були в даній ситуації основні напрямки діяльності Б.Хмельницького? Перш за все, необхідно підкреслити, що укладення в серпні договору з Польщею перекреслило гетьманську програму створення незалежної держави, передбачало відновлення на території України старої моделі соціально-економічних відносин. Перші кроки гетьмана в цьому напрямку відразу ж наштовхувалися на масовий опір населення. Вже в вересні 1649 р. антифеодальний рух охопив Київське, Брацлавське і східну частину Подільського воєводства. Щодо позиції покозачених, то її можна зрозуміти зі слів одного шляхтича: “Козацька старшина бажала б миру згідно Зборівської угоди, але не прагне тут до миру набрид, який хотів би ніколи не мати над собою панів і жити по своїй волі”¹⁰. І.Виговський у листі до київського воєводи 19 вересня відзначав, що гетьман “тієї комісії і виписів не розпочинав, бо тепер спалахнув вогонь між ними і повстання”¹¹.

Аналогічною була реакція на умови Зборівського договору і в міщан.

Основній їх масі, яка брала участь у революції і тепер залишалася на окупованій території, загрожувала жорстока розправа. Хоч в договорі і було сказано, що їм (міщанам) не буде “жаден пан помсты чынити и каранья”, а також зазначалося, що “который захочет быти в козацтве, без гамованя панского” має бути відпущений¹², але шляхта цих пунктів не дотримувалась. Крім того, 40-тисячний реєстр міг вмістити лише частину міщан. Навіть ті, кого вписували до реєстру, повинні були залишити добре обжиті місця і переселитися на територію тих полків, до яких вони були приписані, а це часто приводило до повного їх розорення.

З особливою силою боротьба проти умов договору розгорілася на Київщині і Поділлі. 10 жовтня 1649 р. А.Кисіль скаржився Хмельницькому, що “застав кругом ще хлопство невгамованим”¹³. У Київському воєводстві селяни та міщани зірвали проведення місцевою шляхтою сейму. Щоб забезпечити його роботу, Б.Хмельницький відіслав туди козаків зі своїми універсалами з метою “втихомирити поспільство”¹⁴. Шляхта звернулася до гетьмана з вимогою пояснити, чому їх не пускають до домівок (маєтків). Вона висловила пропозицію, що “хто хоче бути козаком, нехай буде, а ми щоб у домівках жили з тими, які захочуть залишитись у підданстві”¹⁵. Але таких не виявилось. Селяни і міщани не хотіли повертатись у “підданство” шляхті і знову виконувати на її користь повинності, а прагнули зберегти завойовану свободу. Слід підкреслити, що на формування соціальної політики українського уряду восени 1649 р., зокрема на характер його відносин з селянством та міщанством, впливала позиція частини козацької старшини щодо умов договору (виступала за їх дотримання). Гетьману доводилося також рахуватися з позицією уряду Речі Посполитої, з реальною загрозою відновлення воєнних дій у невигідний для України час. В таких умовах гостра реакція селян і міщан на укладений договір серйозно стурбувала гетьмана і вже в кінці вересня 1649 р. він видав універсали для “втихомиренья поспільства”¹⁶. Водночас, Б.Хмельницький добивався від А.Кисіля “скромного” поведження шляхти з підданими, створення сприятливих умов для продажі селянами і міщанами, які потрапили до реєстру, майна і переселення їх на козацьку територію¹⁷.

Ось в такій напруженій ситуації гетьман з другої половини жовтня 1649 р. розпочав підготовку до складання 40-тисячного реєстру. І тут уряд зіткнувся із спрямованими проти нього виступами селян і міщан. Тому Б.Хмельницький видав універсали, в яких говорилося про те, щоб ті, “які не належать до Війська Запорозького, не пишались наданою їм свободою, а залишалися у послуху в своїх панів”¹⁸. Цікавим був сам принцип запису в реєстр. Згідно з розпорядженням гетьмана, до нього були записані

насамперед “старі”, “заслужені” козаки¹⁹. Всі, хто не потрапив в списки реєстру, залишалися “в мешанних и в пашенных людех по-прежнему”²⁰.

Підкреслимо ще раз, що обмеження реєстру лише 40 тисячами обурювало селян та міщан. Поширеною була думка, щоб “усім бути в козаках і жодної людини не залишати поза реєстром”²¹. Зворушення набрали такого розмаху, що Б.Хмельницький змушений був на деякий час припинити складання реєстру. Щоб послабити хвилю виступів, гетьман наказував місцевим органам влади карати учасників виступів, не чекаючи спеціального дозволу уряду. Так, чернігівські полковник і сотник в листопаді 1649 р. отримали розпорядження: “хто би який був бунтовник, там же зараз мають карати, не отсилаючи до нас”²². Потрібно зауважити, що такі кроки гетьмана обумовлювалися необхідністю забезпечення виконання умов Зборівського договору, на чому, нагадаємо, наполягала частина старшини. Проте, вдавшись до них, уряд уникав застосування масових репресій проти невдоволених селян та міщан. Це пояснюється тим, що, по-перше, репресії відразу створили б загрозу існуванню загальнонародного фронту, який утворився влітку 1648 року, в чому не були зацікавлені ні Б.Хмельницький, ні його соратники; по-друге, селяни і міщани користувалися підтримкою радикального угруповання старшини, яке виступало за подальшу боротьбу з Річчю Посполитою.

Бачачи, що розпорядження карати повстанців не завжди допомагають, Б.Хмельницький вдається до заходів щодо полегшення становища тих, хто не потрапив до реєстру. Так, разом з козаками, вписаними до реєстру, свободу, крім їхніх сімей, отримували також наймити і джури, тобто слуги реєстровців з родинами. Спостерігаючи за таким розвитком подій, київський воевода А.Кисіль повідомляв королю, що “чернь, прийнята раніше в козаки і виписана зараз з реєстру, шукає різних шляхів, щоб не повернутися під владу своїх панів, наймається до козаків у джури”²³. Завдяки цим діям Б.Хмельницького, з-під влади шляхти звільнилось набагато більше селян і міщан, ніж це передбачалось договором з польським урядом.

Після затвердження сеймом в січні 1650 р. умов Зборівського договору, що відкривало шлях до повернення шляхти у свої володіння, ситуація змінилася. Шляхтичі, повертаючись до своїх маєтків, жорстоко розправлялися зі своїми “підданими”, незважаючи на оголошену селянам і міщанам амністію²⁴. На їх сваволу, знущання та спроби відновити феодальні порядки, селяни та міщани відповідали протидією. Вибухнуло велике повстання в маєтках магната С.Корецького на Брацлавщині²⁵. У лютому–березні 1650 р. почалися зворушення на Запорозжжі, куди йшли всі невдоволені панським гнобленням. Тут вони були спрямовані проти гетьмана, якого повстанці оголосили позбавленим влади і обрали замість

нього свого отамана – Яцька Худолія²⁶. Проте повстання на Запорозжі було невдовзі придушене²⁷. Практично з березня 1650 р. хвиля соціальної боротьби стрімко зростає. Селяни намагалися “скинути з себе ярмо підданства” і хотіли бути “селянами лише по-імені”. Вони вбивали панів, йшли до “козаків джурами” або переселялися “з усім майном за Дніпро”²⁸.

Така ситуація вимагала внесення коректив у соціальну політику уряду. Тому було вирішено провести старшинську раду в Києві. До міста стали приходити сотні виписаних з реєстру селян і міщан і незабаром їх чисельність зросла до 10 тис. осіб. 3 березня з Варшавського сейму прибув А.Кисіль, який повинен був взяти участь в роботі ради. В цей час серед присутніх прокотилася чутка, що будуть “зносити” А.Киселя. Б.Хмельницький наказав полковникам і осавулам “розігнати натовпи”. Гетьман розпорядився також відновити у списках козацького реєстру усіх “виписиків”, які прибули до Києва²⁹. 7 березня переговори з А.Киселем завершилися. Уряд Б.Хмельницького підтвердив визнання умов Зборівського договору, але добився певних обмежень прав шляхти. А.Кисілю було заявлено, щоб “жоден з шляхтичів, тим більше панів, які були б римської віри, не наважувалися їхати за лінію (кордону), лише щоб слуг своїх і то русинів (православних), на свої місця посиляли”³⁰. В Україні дозволялося залишатися лише тим шляхтичам, які “вже раніше приїхали в свої маєтки”³¹. Крім того, рада зобов’язала київського воеводу домогтися від шляхти “якнайскромніше поводитися з підданими” та припинити збір поборів з селян та міщан до того часу, поки не повернуться українські посли з Варшави.

Поряд з цим, започатковуються більш рішучі заходи уряду Б.Хмельницького проти учасників антифеодальних виступів. Істотно зросла кількість охоронних універсалів, виданих шляхті, та наказів місцевим органам влади “приборкувати заколоти” і жорстоко карати “непокірних”. Так, в універсалі про “послушенство” міщан Кишенців панові Ілляшу Пекульницькому від 3 березня 1650 р. було сказано, щоб вони (міщани) своєму панові “всяке послушенство і підданство” віддавали і “у всьому пана свого проти давнього звичаю слухали..., ніяких бунтів, свавільств не чинили...”. Ті, хто б наважився порушити цей наказ, мали бути суворо покарані “як бунтовщики і непослушники”³². Полковники отримували суворі накази “приборкувати заколоти та за будь-які кривди карати”³³. Іноді гетьман змушений був придушувати виступи незадоволених його політикою. Так, деяких ватажків повстанців було страчено у присутності київського воеводи А.Кисіля³⁴. Однак, всупереч цим заходам гетьманського уряду, соціальна боротьба не лише не послабилася, а навпаки – продовжувала наростати. За словами А.Кисіля, селяни вдавалися до різних засобів, щоб

“панам своїм не віддавати послушенства”³⁵. Навіть отримавши гетьманські універсали, шляхта була неспроможною відновити панування над селянами і міщанами. “Хоча панів за універсалами Хмельницького впускають до маєтків, – писав М.Голінський, – але так їх шанують, що самі над ними панують, а інших вбивають”³⁶.

У відповідь український уряд, щоб не допустити порушення миру і не спровокувати військові дії з боку Речі Посполитої, посилює репресивні заходи. В листі до А.Киселя від 16 травня 1650 р. Б.Хмельницький писав: “имею прилежный промысл и попечение, чтоб укротити и смирити посполитого народу людей”. Під страхом смертної кари полковники повинні були “оберегати, чтоб наездов на шляхетские дома і на подданные люди королевские и шляхетские отнюдь не чинили”³⁷. Також вживалися заходи, які мали стримувати процес залишення селянами і міщанами шляхетських маєтків: “тех своевольников, которые не по указу, (а) по своей воли ходят (тікають від панів), и тех переимав, казнити смертью”³⁸. Проте селяни і міщани ігнорували розпорядження центральних і місцевих органів влади, продовжували наполегливо боротися проти відновлення шляхетського землеволодіння і дореволюційних форм експлуатації.

У зв’язку з рішучими виступами населення проти умов Зборівського договору, Б.Хмельницький не поспішав виконувати розпорядження короля щодо вилучення з реєстру “зайвих козаків, яких там було чимало”. А.Кисіль звертав увагу на те, що гетьман, “хоча реєстр споряджено, але усіх по старому залишає при собі до свят”. Воевода дорікав Б.Хмельницькому за те, що шляхта не бачить “справжнього відмежування простого народу від козаків”³⁹. Така політика гетьмана давала підстави шляхті стверджувати, що на Україні “всі козаки, не має тут реєстру, а є лише посполите рушення”⁴⁰.

Але навіть такі заходи гетьмана не допомогли змусити селян та міщан виконувати повинності та сплачувати податки шляхті і не порушувати, таким чином, умов мирного договору. Не найкращими були взаємовідносини гетьманського уряду з селянами й міщанами і протягом літа 1650 р. Справа в тому, що у липні з’явилися вісті про загрозу нападу коронного війська на українську територію. Для уникнення зіткнення з польською армією і звинувачень у порушенні миру, Б.Хмельницький вживав необхідних заходів, які засвідчували б вірність умовам Зборівського договору. Так, універсалом від 31 липня 1650 р. гетьман заборонив жителям Ніжинського полку чинити бунти, а ніжинський полковник П.Шумейко отримав вказівку не перешкоджати шляхті повертатися до своїх володінь. Після його зміщення, 1 серпня новопризначений полковник отримав наказ “непослушних карати...”, а “підданих панських не укрива-

ти”⁴¹. 10 серпня під страхом смертної кари Б.Хмельницький заборонив ніжинському полковнику та старшині привласнювати шляхетські володіння та перешкоджати урядникам і шляхті збирати податки з селян⁴². 28 серпня цього ж року гетьман видав універсал до мешканців Київського і Чернігівського воеводств та Житомирського староства, в якому наказував, щоб вони “кривди найменшої не чинили і на здоров’є їх (шляхти) не наступовали”⁴³.

Всі ці поступки, зроблені шляхті, були зумовлені вкрай складним становищем українського уряду, але це не завжди розуміли селяни й міщани, які не приховували свого невдоволення: “козаки с королем и с поляки мирились и их де отдали было панству в подданство по прежнему... их де бедных людей и козаками не называли, а называли мужиками”⁴⁴.

Мобілізація козацьких полків та їх похід до Молдавії (кін. серпня – перша половина вересня 1650 р.) сприяли дальшому розвитку соціальної боротьби. Розпочалося масове повстання селян і міщан Лівобережної України. Дізнавшись про нього і розуміючи, що воно створювало загрозу початку військових дій з Річчю Посполитою, Б.Хмельницький почав діяти надзвичайно енергійно. 20 вересня він видав універсал, яким дозволив шляхті разом з полковниками карати повстанців “на горло”⁴⁵, тобто смертю. Підкреслимо, що на цей крок гетьман пішов, мабуть, з метою забезпечення виконання умов Зборівського договору. Знову зростає кількість гетьманських універсалів шляхті та магнатам про “послушенство” підданих⁴⁶. 3 жовтня вийшов універсал гетьмана до міщан і селян Київського воеводства, з вимогою підкорятися своїм власникам, “не виявляти свавілля” і “не проливати шляхетської крові” під страхом смерті⁴⁷. Але селяни та міщани продовжували чинити опір.

Ситуація змінилася в листопаді 1650 р. В умовах підготовки Речі Посполитої до військових дій, подальше загострення відносин з селянством і міщанством було небезпечним. Тому з кінця осені 1650 р. взаємовідносини між урядом та селянами і міщанами значно покращуються.

Загалом, соціальна політика українського уряду з серпня 1649 р. – до кінця листопада 1650 р. визначалася, з одного боку, вимогами Зборівського договору сприяти відновленню панського землеволодіння, повернення селян і міщан, які не потрапили до реєстру, у їх попереднє становище, а з другого – необхідністю збереження союзу з селянством та міщанством. Як наслідок, їй були притаманні непослідовність і суперечливість. Отже, в умовах військових приготувань в Польщі, Б.Хмельницький знову вносить корективи в свою соціальну політику. Він не видає більше універсалів, спрямованих на примушення селян і міщан виконувати повинності на користь польських і українських шляхтичів та магнатів. Крім того,

напевно не без участі гетьмана, в другій половині листопада 1650 р. на Лівобережжі вибухнуло повстання селян і міщан⁴⁸. Його наслідком стала втеча шляхти з козацької території⁴⁹. Розпочинається масовий запис селян і міщан до козацьких полків⁵⁰. Також гетьман відмовився від політики примусу селян і міщан виплачувати податки на користь панів. Але це не означало, що вони повністю звільнялися від них. Податки виплачувалися у гетьманську скарбницю, тобто на користь уряду української держави⁵¹. Так, в кінці 1650 р. Хмельницький видав універсал, згідно якого селяни зобов'язані були здати по “восьмушці” зерна⁵².

Потрібно підкреслити, що з кінця 1650 р. і до вересня 1651 р. не виявлено фактів, що свідчили б про заходи гетьмана, спрямовані на відновлення шляхетського землеволодіння та “послушенства” селян й міщан шляхті. Навпаки, Б.Хмельницький видав універсали (початок 1651 р.), які забороняли шляхті жити у козацькій Україні (на території Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств), за виключенням тих, хто “зречеться” своїх прав над селянами і міщанами і “будуть разом з козаками”⁵³. Є відомості, що весною 1651 р. серед західноукраїнських селян поширювалися універсали гетьмана, які обіцяли їм “вільності від робіт” і переведення на виплату чиншу⁵⁴, який виплачувався на користь української держави. Згідно з необхідністю покривати величезні військові витрати та інші видатки, чинш повинен був надходити в державну скарбницю переважно в грошовій формі⁵⁵. Таким чином, заходи Б.Хмельницького були спрямовані на те, щоб, повернувши прихильність селянства і міщанства, зберегти єдність сили, що могла б, в умовах нової агресії з боку Речі Посполитої, гарантувати безпеку і захист молодій державі.

Навесні 1651 р. існувала також проблема забезпечення 100-тисячного війська продовольством і фуражем. Тому, на його утримання з селян стягували податки у вигляді стації – натуральної повинності зерном, м'ясом, жирами та іншими продуктами харчування. Крім того, на утримання органів управління збирались подимне з кожного селянського й міщанського двору та показанщина – податок на викурювання горілки. До скарбниці гетьманської адміністрації йшли різні ярмаркові збори⁵⁶.

При сприянні гетьманського уряду, протягом весни і на початку літа 1651 р. продовжувалися повстання селян та міщан проти шляхти й магнатів⁵⁷. Проте поразка української армії під Берестечком в червні 1651 р., наступ польських військ, захоплення литовським гетьманом Я.Радзивілом в кінці липня Києва спричинили критичну ситуацію у розвитку національної революції. Її врятували селяни та міщани, які піднялися на боротьбу. На заклик гетьмана, до зброї взялися “старі й молоді”. “Краще загинути, – заявляли повстанці, – ніж віддавати послушенство своїм панам”⁵⁸.

Становище польсько-литовської армії, що зосередилася на початку вересня 1651 р. під Білою Церквою, погіршувалося з кожним днем. Коронний гетьман М.Потоцький змушений був піти на переговори з українським урядом. Але чутки про хід переговорів у Білій Церкві викликали гостре невдоволення селян та міщан. 6 вересня вони почали збиратися навколо замку, спалахнули сутички з козацькою залогою. Наступного дня Б.Хмельницький придушив виступ, стративши при цьому 15 його ватажків⁵⁹.

Але наступ польських військ на південь України, невизначеність позицій хана зумовили укладення 18 вересня 1651 р. з Річчю Посполитою Білоцерківського мирного договору, що відразу ж погіршило відносини між гетьманською адміністрацією та селянами й міщанами. Як відомо, територія держави скорочувалася до меж Київського воєводства. Також чисельність реєстровиків зменшувалася з 40 до 20 тис. осіб, польське військо отримало право стояти в Чернігівському і Брацлавському воєводствах⁶⁰. Крім того, на дану територію мали повернутися й шляхтичі, які б примушували селян відбувати давні повинності. Два пункти договору торкалися міст України та їх населення. Так, про Київ та його мешканців говорилося, що вони (міщани) “повинні мати амністію й їх життя, честь, особисті права і майно повинні бути недоторкані. Якщо майно когось з них було випрошене іншим, то таке надання мусить бути скасоване...”⁶¹. Цей пункт договору визнавав участь міщан у визвольній боротьбі. 11-та стаття договору стосувалася самого Києва. Оскільки “Київ є місто столичне і судове, в ньому мусить бути записано до реєстру якнайменше козаків”. Мабуть, в реєстр передбачалося включити лише заможну частину киян. Все інше населення міст і містечок, не потрапивши до 20-тисячного реєстру, повинно було “залишатись, як і раніше, у звиклому послушенстві”⁶². Зрозуміло, що селяни і більшість міщан не могли визнати таких умов договору і піднялися на захист своїх інтересів. Виступи останніх супроводжувалися вбивствами шляхтичів, які наважувалися повернутися до своїх маєтків⁶³.

Б.Хмельницький, реально оцінюючи ситуацію, що складалася, і намагаючись запобігти масовому повстанню, змушений був видавати універсали про “послушенство” селян і міщан “своїм панам”. Тих осіб, які б наважилися порушити наказ, полковники повинні були “суворо карати”⁶⁴. Ті, хто хотів потрапити до реєстру, мали переселитися до королівських володінь у Київському воєводстві⁶⁵. Крім того, гетьман прагнув переконати М.Потоцького не посіпшати з розташуванням жовнірів на території Брацлавщини, оскільки це лише посилювало б незадоволення місцевих жителів і спричинило б виступи останніх в значно ширших розмірах⁶⁶.

Таким чином, Б.Хмельницький, після укладення в серпні 1649 року Зборівського договору з польським урядом, робив все можливе, щоб запобігти загостренню соціальних суперечностей, зберегти існування загальнонародного фронту у боротьбі проти Речі Посполитої, засвідчуючи водночас дотримання умов договору. Заходи гетьманського уряду були спрямовані на те, щоб в непростих умовах діяльності не втратити прихильність селянства та міщанства, зберегти єдність сил повстанців, що могло б, в умовах агресії з боку Речі Посполитої, гарантувати безпеку і захист молодій українській державі. Для цього гетьман змушений був постійно вносити корективи у соціальну політику. Так, сприятливе ставлення до шляхти та магнатів змінювалося відвертою ворожістю щодо останніх. З одного боку, час від часу видавалися універсали, які погрожували “бунтівникам” смертною карою, а з іншого – гетьман уникав масових репресій проти повстанців, а іноді мовчки дивився на їх виступи проти шляхти. Принципового кредо про те, що він звільнить “з лядської неволі народ весь руський” і в цьому йому допоможе “чернь всяя по Люблин и Краков”, якої він “не відступить”, бо то його “права рука”, гетьман дотримувався протягом всього свого життя. Наскільки реалістичною і зваженою була ця політична лінія, свідчить, зокрема, той факт, що навіть після укладення Зборівського договору, коли соціальне напруження в суспільстві досягло крайніх меж, Б.Хмельницький зумів зберегти відносний мир і стабільність в державі.

Примітки

1. *Веселаго В.В.* Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К., 1956; *Голубуцький В.О.* Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1979. – №1. – С.25-36; *Степанков В.С.* Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольптыбы // История СРСР. – 1979. – №3. – С.71-84.

2. *Грбовецький В.В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972; *Кісь Я.П.* Участь міст західноукраїнських земель у Визвольній війні українського народу (1648–1654 рр.) // Питання історії СРСР. – 1957. – №7; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 гг. – Ленинград, 1959.

3. *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.

4. *Степанков В.С.* Антифеодална боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654 рр.). – Львів, 1991.

5. Цит. за: *Кучернюк М.* Підпільний фронт Богдана Хмельницького // Жовтень. – 1978. – №10. – С.141.

6. *Степанков В.С.* Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654 рр.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Науковий збірник. – К., 1989. – Вип.15. – С.46.
7. Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С.239.
8. Акты Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – СПб., 1862. – Т.3. – С.415-416.
9. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначніших її діячів. – Львів, 1918. – С.285.
10. ДОВ. – С.311.
11. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.69.
12. *Михайлина П.В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). – К., 1975. – С.166.
13. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.70.
14. Документи Богдана Хмельницького (далі ДБХ). – К., 1961. – С. 141.
15. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.70.
16. ДБХ. – С.141.
17. Там же. – С.144.
18. Там же. – С.146.
19. Воссоединение Украины с Россией (далі – ВусР). Документи и материалы. – М., 1953. – Т.2. – С.264.
20. Там же. – С.281.
21. АЮЗР. – Т.3. – С.378.
22. ДБХ. – С.147.
23. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т.3. – С.190.
24. *Крип'якевич І.П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. істор. журнал. – 1957. – №1. – С.108.
25. Пам'ятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.2. – С.569.
26. Там же.
27. *Голубуцький В.О.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.385; *Степанков В.С.* Соціальна політика гетьманської адміністрації – С.80.
28. *Степанков В.С.* Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. – К., 1990. – С.57.
29. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1928. – Т.9. – Ч.1. – С.15.
30. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.76.
31. *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – СПб., 1870. – Т.Х. – С.231.

32. ДБХ. – С.155.
33. Там же.
34. Там же. – С.156, 159, 164.
35. Памятники Киевской комиссии... – Т.2. – С. 70-571.
36. *Степанков В.С.* Особливості антифеодальної боротьби... – С.47.
37. ДБХ. – С.168.
38. Там же.
39. ВУсР. – Т.2. – С.389.
40. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.80.
41. ДБХ. – С.178-180.
42. Там же. – С.184.
43. Там же. – С.185.
44. *Степанков В.С.* Аграрна політика... – С.58.
45. ДБХ. – С.189-190.
46. Там же. – С.190-191.
47. Архив ЮЗР. – К., 1914. – Ч.3. – Т.IV. – С.517.
48. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба... – С.88.
49. ВУсР. – Т.2. – С.470.
50. Там же.
51. *Степанков В.С.* Аграрна політика... – С.59.
52. ДОВ. – С.379-380.
53. *Костомаров Н.* Названа праця. – С.281-282.
54. ДБХ. – С.628-629.
55. *Морозов А.Г.* Економічні наслідки Визвольної війни // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських читань). – Київ; Черкаси, 1994. – С.147.
56. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Сполохи козацької звитяги. Нариси. – Дніпропетровськ, 1991. – С.76-77.
57. *Белінський Є.Ф.* Роль народних мас у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1954. – Т.9. – С.113-114.
58. *Степанков В.С.* Особливості антифеодальної боротьби... – С.47.
59. Там же.
60. *Петровський М.* Нариси історії України XVII – поч. XVIII століть. – Харків, 1930. – С.214.
61. Історія України в документах і матеріалах. – Т.3. – С.225-226.
62. Там же.

63. ДБХ. – С.228.
64. Там же.
65. Там же.
66. Там же. – С.228, 230.

Резюме

В статье рассматривается политика правительства Б.Хмельницкого по отношению к крестьянству и мещанству после подписания 8 августа 1649 г. Зборовского договора. В частности, освещаются действия гетмана, направленные на то, чтобы, с одной стороны, засвидетельствовать перед польским правительством исполнения условий принятого договора и предотвратить организацию военных действий, а с другой – сохранить единство национально-патриотических сил.

Одержано 18 квітня 2005 р.

УДК 94(477.64):94(4)]“1667-1668”

О.В.Мудрецов

РОЛЬ ЗАПОРІЖЖЯ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ У 1667 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1668 рр.

В статті робиться спроба розкрити роль Запорозької Січі у взаєминах з Правобережним гетьманатом, Кримським ханством, Туреччиною, Росією та Польщею.

Ключові слова: *Запоріжжя, політика, договір, диверсія, посли.*

Політична роль Запоріжжя після укладення Андрусівського перемир'я є недостатньо розробленим напрямком. Зазначена проблема не стала предметом спеціальних досліджень і розглядалася лише опосередковано в контексті більш загальних праць, зокрема в монографіях Н.Костомарова, Д.Дорошенка, О.Апанович, К.Стецюк, Т.Чухліба. Вчені з'ясували ряд моментів, що стосуються відносин Запоріжжя із Правобережним гетьманатом, Кримським ханством та Польщею¹. Проте нез'ясованими лишилися: політика Османської імперії щодо Січі, місце останньої в російсько-татарських відносинах та інші питання.

Метою цього дослідження є вивчення кола питань, пов'язаних із по-

літичною роллю Запоріжжя у Центрально-Східній Європі в 1667 – першій половині 1668 р.

Переломним моментом політичних відносин Росії та Польщі з Кримським ханством і Османською імперією стало Андрусівське перемир'я. Мусульманські держави не могли допустити зближення Варшави і Москви, яке загрожувало стати новою християнською потугою, спрямованою проти них (стара вже існувала як факт союзу Венеції та Австрії)². Укладення договору могло привести до посилення протиріч і, зрештою, привело до військових зіткнень за українські землі³. Причиною посиленої уваги Порту до козацької України, було не лише її вигідне стратегічне положення та торгові шляхи, але й наміри щодо Османів частини європейських політиків, зокрема Англії, Франції та Голландії⁴. Ці країни погоджувались на інтервенцію Туреччини в Україну в обмін на забезпечення спокою в Середземномор'ї та відвернення Габсбургів від проблем Заходу.

Крім того, у 1666–1667 рр., сприятливо склалися обставини для включення у боротьбу за Україну. Польща та Росія були виснажені, а частина еліти козацької України шукала допомоги. До 1669 р. основна увага Порту була прикута до війни із Венецією за острів Крит, тому Туреччина лише опосередковано брала участь у політичних процесах в козацькій Україні: за посередництвом П.Дорошенка та Аділ-Гірея. Кримське ханство в цьому напрямку вело більш активну і неоднозначну політику. Хан сподівався шляхом включення козацьких земель до васальних територій кримського ханства зменшити власну залежність від султана та посилити таким чином свою роль у Причорноморському регіоні⁵.

Запоріжжя у 1667 р. було третім політичним центром в козацькій Україні. Контроль над ним давав кожному з претендентів на українську територію додаткові ресурси. І саме в цей час через вбивство Ю.Лодиженського Січ знаходилась на межі розриву з Росією. Цю обставину намагались використати ханат та П.Дорошенко. Правобережний гетьман протягом першої половини 1667 р. не міг отримати значної військової допомоги з Криму для боротьби з Польщею, бо хан мотивував відмову тим, що не може вийти з військом за Перекоп і залишити ханство без захисту перед потенційними нападами об'єднаних сил запорожців та калмиків⁶. Тому гетьман докладав багато зусиль для того, щоб залучити на свій бік запорозьких козаків, надсилаючи до них листи і спеціальні посольства⁷. С.Донець, посол І.Брюховецького на Січі, який перебував там в травні 1667 р., доповідав лівобережному гетьману, що від П.Дорошенко часто їздять на Запоріжжя, але запорожці “достаточно” з ним та татарами “не сполучилися”⁸. А полтавський козак Остап, який їздив до Чигирина по

своїх справах і виїхав звідти 20 червня, свідчив, що Коробка, полковник Чигиринський, їздив з посольством на Січ від гетьмана та війська, але повернувся не маючи успіху⁹. В кінці травня В.Кікін у звіті царю зазначав, що в Чигирин прибув на 30 конях чигиринський козак Ушул, “здаючись со всем Запорожьем и присягали в Чигирине от всего Запорожья”. І в той же час виїхав на Січ від П.Дорошенка корсунський піхотний полковник Семен Бут, щоб укласти присягу на Запоріжжі¹⁰. Вели переговори і ханські послани, яким вдалось в кінці червня 1667 р. укласти з Запоріжжям договір, який передбачав, “...что хану крымскому давать им, запорожским казакам, на год жалованье всякому человеку по коню, да по сабле, да по саадаку”¹¹.

Дуже цікавими є відносини в цей час Криму та Росії. Наприкінці травня 1667 р. до Москви прибув ханський гонець Телеш-ага з вимогою відпустити Магомет-агу, якого вже понад півтора місяці тому вбили запорожці. На нашу думку, це був дипломатичний маневр для звинувачення у вбивстві Росії та лівобережних козаків і витребування додаткових “поминок”. Адже коли послу офіційно оголосили про обставини смерті голови дипломатичної місії, той одразу звинуватив у цьому лівобережних козаків. Посольський приказ як міг переконавав його, що вбили Магомед-агу “черкасы дорошенкового полку”¹².

Польща, яка вела боротьбу з П.Дорошенком, теж була зацікавлена у підтримці Запоріжжя і її уряд вирішив залучитися підтримкою І.Сірка. Ще на початку 1667 р. до Криму був направлений Кухарський з листами від короля до султанів. Посол мав довідатись про І.Сірка та увійти з ним в зносини, щоб переконати служити Польщі. Але в січні він сам з’явився у Львові та заявив, що не визнає П.Дорошенка за гетьмана й готовий вести військові дії з запорожцями проти його спільників – татар. Сіркові було запропоновано напасти на Крим тоді, коли татари підуть на Польщу¹³. І, як показав подальший перебіг подій, сторони дійшли згоди.

Татари, які були заспокоєні договором із січовиками, послали на допомогу П.Дорошенку великі загоони. Об’єднані українські і татарські війська вирушили на зустріч польським військам, які вторглися на Правобережжя під командуванням польного гетьмана Яна Собеського для закріплення позицій, набутих в результаті Андрусівського перемир’я. Польські сили були обложені у Підгайцях на початку жовтня 1667 р. і після великих боїв там було укладене перемир’я, безпосередньою причиною якого став посищений відступ ханських військ до Криму для захисту своїх володінь від вторгнення запоріжців¹⁴.

Водночас з початком військових дій між союзними військами та армією Яна Собеського, на Перекоп вирушило козацьке військо. Сильна

Перекопська фортеця здалася козакам. Розділившись на два загони по 2000 козаків, запорожці рушили вглиб Кримського півострова. На чолі одного загону стояв кошовий отаман Іван Рог, на чолі другого – Іван Сірко. Частина польських джерел промовляє, що І.Сірко на час нападу захворів на лихоманку і здав командування сотникові Івашкові¹⁵. Але більшість джерел називає саме його організатором та виконавцем нападу¹⁶. Загін Рога захопив м.Арбаушук, а Сірко пішов на Кафу, потім на улус Ширинбея, одного з найбільших аристократів Криму. Раптовий напад запорожців викликав паніку в Криму. Татарські сановники шукали порятунку в горах. Сам хан, зібравши поспіхом двір, втік з Бахчисарая до моря і переправився до Туреччини¹⁷. У результаті походу було спустошено ряд кримських міст та сіл. Польські резиденти при кримському хані Злотницький та Лихоцький повідомляли, що ширинбеївський і мансурівський улуси до того спустошені, що “тільки коти та пси залишилися”¹⁸. Було захоплено сина та жінку Ширинбея, близько 1500 осіб козаки взяли у полон та звільнили біля 2000 невільників¹⁹.

Запорожці, припускаючи, що калга Керим-Гірей, який пішов з ордою до Дорошенка, може повернутися і заблокувати їм вихід з півострова, не пішли в Бахчисарай, а повернули назад до Січі²⁰. Але частина підрозділів з війська калги все ж таки встигла дістатися до Перекопу раніше козаків. У результаті тривалих боїв, які призвели до значних втрат з обох сторін, останні змогли прорватися²¹.

Прихильність еліти Криму до П.Дорошенка, внаслідок диверсії І.Сірка, похитнулася. Впливова партія кримських мурз, очолювана Ширин-беями, яка з середини 60-х років і особливо після Андрусівського перемир'я всіляко підтримувала Дорошенка²², вже з сумнівом дивилась на свого союзника. Адже зовсім не за випадковим принципом І.Сірко спустошував ханство. Найбільше постраждали улус Мансур та Ширин. Крім того, було захоплено сина та жінку Ширин-бея. А останній очолював одне з чотирьох “колін” кримських татар, – Ширин²³. І, хоча кожне коліно мало власних беїв (кирим-беїв), Ширин-бей традиційно був найвпливовішим аристократом після хана. Кирим-беї і ногайські мурзи, що входили до складу дивану (уряду), розв'язували більшість політичних питань. А Ширини традиційно мали на диван найбільший вплив²⁴. Тому їх позиція іноді ставала вирішальною. І.Сірко врахував це при плануванні нападу.

Взимку 1667–1668 р. в Криму панували антиукраїнські настрої. Польським послам, що прибули до Бахчисарая в грудні 1667 р. з приводу ратифікації Підгаєцького договору, висловлювалась пропозиція надання допомоги для відбиття козацьких фортець. Пропонувалось також

відбудувати Кодак, бо ханські замки мало стримували запорожців. Зі свого боку татари обіцяли допомогу навіть у постачанні провіанту²⁵.

Петро Дорошенко політичними заходами намагався повернути прихильність татар. В листі до хана від 28 січня 1668 р. гетьман доводив, що під час походу на Польщу він не тільки не контролював запорожців, але і змушений був відбивати в них Чигирин, який вони намагались захопити²⁶. А в квітні вже повідомляв, що послав на Січ військового суддю Богаченка для повернення ясиру і що сам збирається туди²⁷. У тому ж місяці до Бахчисараю прибули гетьманські послы, які, разом із закликом допомоги у боротьби проти поляків, обіцяли знищити Запоріжжя, щоб татар більше не турбували напади козаків²⁸. А про повернення захоплених трофеїв П.Дорошенко клопотався до кінця літа 1668 р., але безрезультатно²⁹.

Військова загроза з боку Запоріжжя стала одним із пунктів російсько-турецьких переговорів кінця 1667 – поч. 1668 року. 8 листопада 1667 року до Константинополя прибули російські послы стольник Афанасій Іванович Нестеров та дяк Іван Федорович Вахромеев³⁰. Филипівський митрополит Гавриїл та андріанопольський митрополит стали інформаторами послів. Серед інших свідчень вони повідомили, що султан наказав будувати на Перекопі фортеці, щоб зашкодити запорожцям нападати на Крим³¹. Пізніше послы довідались, що 24 лютого та 19 травня 1668 р. приїздили посольства від Д.Дорошенко: перше – з проханням про допомогу, друге – з питань підданства. У цей час турецька армія на о.Крит була недоукомплектована, частина поповнення була потоплена на човнах при транспортуванні. Військо зазнавало поразок. Не дивлячись на нестачу війська, султан вимушений був відправити проти запорожців 10 галер³².

Турецька адміністрація, зацікавлена у сприянні Росії у знятті загрози нападів з боку Запоріжжя, порушувала це питання в переговорах. Каймакан Мустафа-паша висловив занепокоєння діями І.Сірка. Турецьку сторону цікавило, чи всі запорожці служать царю, отримують вони платню, і чи це вони (в розумінні – російські піддані) разом з калмиками нападають на Крим і виходять на човнах у Чорне море. Також він повідомив, що для захисту своїх володінь султан направив проти них свої “каторги” з військом і наказав це ж саме зробити ханові. Послы відповіли, що запорожці служать царю, але нападають на Крим і інших турецьких васалів “вори”, і якщо їх знищать, то царю це “чаятельно не в досаду будет”, і зазначили, що хан може піти війною проти Уворів” та калмиків, але не повинен нападати на відданих царю запорозьких козаків³³. Загалом, питання гарантій від нападу запорожців сторони торкалися ще не раз. І у відпускній грамоті підкреслювалась заборона донським та запорізьким козакам “морским и сухим путём” нападати на Туреччину та її васалів³⁴.

Таким чином, протягом 1667 – першої половини 1668 р. Запоріжжя було об'єктом політичної уваги Правобережного гетьманату, Кримського ханства, Туреччини, Росії, Польщі, які були зацікавлені у контролі над військовими акціями січовиків. Запорозька еліта вела активну зовнішню політику, в ході переговорів було досягнуто ряд домовленостей про ненапад з П.Дорошенком та Кримським ханством. Проте піч час битви під Підгайцями запорожці на чолі з кошовим та І.Сірком (який, можливо, привів з собою козаків зі Слобожанщини) вчинили диверсію проти Кримського ханства. Метою нападу було прагнення домогтися виходу татар з війни П.Дорошенка проти поляків. Отже, у зазначений період Січ намагалася грати на протиріччях між своїми сусідами, але пріоритетом у зовнішній політиці стала Польща.

Примітки

1. *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. – СПб., 1095. – Т.16. – С.94-95; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С.137; *Апанович О.М.* Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії. – К., 1961. – С.210, 212; *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70 рр. XVII ст. – К., 1960. – С.277-289; *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003. – С.398.
2. *Заруба В.* Українське питання в системі європейської політики останньої чверті XVII ст. // Київська старовина. – 2003. – №1. – С.8.
3. *Санин Г.А.* Русско-польские отношения 1667–1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII в.– М., 1979. – С.277.
4. *Заруба В.* Назв. праця. – С.8.
5. *Фазизов С.Ф.* Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. (От Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Саратов., 1986. – С.11.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1875 (далі – Акты АЮЗР). – Т.6. – С.186.
7. *Апанович О.М.* Назв. праця. – С.210.
8. Акты АЮЗР. – Т.6. – С.189.
9. Там же. – С.192.
10. Там же. – С.185.
11. Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського. Інститут рукописів. – №15424. – Ст.656. – Арк.717-726.
12. Російський Державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.123. – Оп.1. – №46. – Арк.11-26.
13. *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobeskiego, 1629–1674. – Kraków, 1898. – N.I. – S.511.

14. Літопис Самовидця / Вид. підг. Я.Дзира – К., 1971. – С.95; *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С.137.
15. Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznan, 1840. – Т.ІІ. – S.132; *Дорошенко Д.* Назв. праця. – С.137.
16. АЮЗР. – СПб., 1877. – С.1; Літопис Самовидця. – С.95; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Іванчика. – К., 1992. – С.192-193.
17. *Костомаров Н.І.* Назв. праця. – С.94-95.
18. *Апанович О.М.* Назв. праця. – С.212.
19. АЮЗР. – СПб., 1877. – С.1-2.
20. *Костомаров Н.І.* Назв. праця. – С.94-95.
21. АЮЗР. – С.1-2.
22. *Барсуков А.* Род Шереметьевых. – СПб., 1899. – Кн.6. – С.512-513.
23. Інші коліна: Барін, Мансур та Сучувуд.
24. *Тунманн И.Е.* Крымское ханство. – Симферополь, 1990. – С.23-25.
25. *Дорошенко Д.* Названа праця. – С.166.
26. Acta historia res gestas Poloniae illustrantia – Krakov, 1880. – Vol. II. Pars I. – S.334.
27. Ibid. – S.365.
28. Ibid.
29. АЮЗР. – С.154.
30. РДАДА. – Ф.89. – Оп.1. – №10. – Арк.74.
31. Там же. – Арк.198-198 зв.
32. Там же. – Оп.1. – 1667. – №2. – Арк.23.
33. Там же. – Арк.19; *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. // Учен. зап. МГУ. – 1946. – Вып.94. – Т.2. – С.116-117.
34. РДАДА. – Ф.89. – Оп.1, 1667. – №2. – Арк.142-161; Оп.1. – №10. – Арк.288-288 зв.

Summary

The article is devoted to the study of role of Zaporozhian Sechi in the political processes of taking place in centrally – to east Europe in 1667 – to the first half 1668 A basic accent is done on legations and correspondence, which the question of Zaporozhia was affected during.

Одержано 18 квітня 2005 р.

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ СЕЛЯНСЬКИХ СТАНІВ У МІСЬКОМУ НАСЕЛЕННІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1861–1914 рр.)

В статті виявлено зміни чисельності та причини зростання кількості вихідців з села у міському населенні Правобережної України протягом 1861–1914 рр.

Ключові слова: місто, стан, населення, міграція.

Важливою ділянкою наукових пошуків залишається історія соціального розвитку українських земель в епоху прискореного суспільно-економічного розвитку, пов'язаного з проникненням після реформи 1861 р. у всі сфери життя капіталістичних відносин. На прикладі соціальних трансформацій можна простежити, як за порівняно короткий проміжок часу зросла динаміка явищ, що кількісно накопичувалася протягом століть і, завдяки новим можливостям розвитку, за лічені десятиліття реалізувалися у вагомій якісній перетворення. Оскільки характер соціальних змін в економічну епоху найпоследовніше простежується в середовищі міського населення, то вартими уваги є міграційні, етно-соціальні, професійні, демографічні та ін. процеси, що торкалися традиційних станових груп та класів. Актуальним з цієї точки зору є висвітлення дій названих явищ серед представників селянських станів, що проживали в містах Правобережної України протягом 1861–1914 рр.

Дослідженням окремих аспектів в даного питання займатися російські та українські історики. Однією з перших вагомих спроб виявити наслідки соціальних змін в період капіталістичної урбанізації стали праці видатного російського вченого В.П.Семенова Таян-Шанського¹. Його висновки ґрунтувалися на глибокому аналізі статистичних матеріалів другої половини XIX – початку XX ст. Особливе місце серед них посідали обширні дані Всеросійського перепису 1897 р., які давали змогу об'єктивно показати характер та напрямок соціальної трансформації за пореформене сорокаріччя. Ці матеріали були основою наукових розвідок А.Є.Лосіцького, Л.Личкова, М.Порша, Н.К.Вологодцева та ін. Ці автори на багатьох матеріалах перепису аналізували соціальні процеси капіталістичної доби безпосередньо в Україні, включаючи її Правобережні губернії².

У радянський час питанням представництва селянських станів у міському населенні капіталістичної Росії були присвячені спеціальні та загальні праці П.Г.Риндзюньського, Б.Н.Миронова, Л.М.Іванова, М.Н.Можевича,

Н.Г.Рашина³. У вітчизняній історіографії подібні явища стосовно українських міст висвітлювалися в роботах А.Н.Доценко, С.Ю.Кулінської, О.П.Прищепи, Л.Г.Мельника та ін.⁴ Всі автори, підходячи до проблем капіталізації суспільства протягом 1861–1914 рр. з відмінних методологічних позицій, констатували, що процес міграції сільського населення до міст у вказаний час набув небачених масштабів і саме вихідці з села становили найпотужніший резерв поповнення міського робітничого класу. Вказувалось, що також міграція була одним з вирішальних демографічних факторів на шляху капіталістичної урбанізації.

На початку ХХ ст. становий принцип поділу населення, внаслідок різючих суспільно-економічних змін після реформи 1861 р., вже на початку ХХ ст. не міг вповні відобразити реальної соціальної ситуації в містах Правобережної України. Проте, він продовжував залишатися основою соціальної політики держави. Її практична діяльність по консервації станового ладу виражалася у збереженні корпоративності міських станів, перш за все купецтва й міщанства. Однак, потужний тиск капіталістичних відносин призводив до руйнування архаїчного станового поділу населення. Характерно, що в містах цей процес проходив швидше, ніж за їх межами. Значний вплив на нього справила міська реформа 1870 р., яка замінила співвідносини корпоративних груп міського населення, що стояли відособлено і лише зовні стикувалися між собою, на загальне представництво⁵.

Проте окремі елементи станового поділу зберігали свою актуальність аж до початку ХХ ст. У містах Правобережжя всі стани суспільства були представлені компактними групами. Міста, ніби в узагальненому вигляді, представляли населення всієї території. Зміни, що відбувалися з цими станами, відображалися на їх кількісному співвідношенні і на їх суспільній ролі. В містах регіону відбувалося зіткнення двох ліній соціального розвитку: з одного боку – збереження становості, що було найбільш виразно представлена спадковим дворянством; з іншого – в містах всі стани потрапляли під дію капіталізму, втягувалися в промислово-торгову діяльність, сферу буржуазних відносин⁶.

Однією з провідних тенденцій капіталістичної урбанізації традиційно вважається різке зростання населення міст, переважно за рахунок міграції вихідців з села до міських центрів. Процес цей розвивався як наслідок аграрного перенаселення та розширення можливостей міської економіки щодо поглинання значної кількості робочих рук. Процес зростання населення міст Правобережної України розвивався поступально, досяг апогею на початку ХХ ст., хоча в перших пореформених десятиліттях урбанізація туг ще не набрала високих темпів. У той же час, дані кін-

ця XIX ст. засвідчують вагомий приріст вихідців з села серед числа городян. Протягом 1861–1897 рр. кількість представників сільських станів тут зросла з 18,6 тис. чол. до 219 тис. чол., а їх питома вага збільшилася з 3,9% до 24%. Для порівняння: питома вага спадкоємних дворян збільшилася з 2,8% до 4,4% тобто на 1,6%, а міщан – з 61,9% до 64% (на 2,1%)⁷. Таким чином, у пореформений період вихідці з села становили в містах Правобережжя найбільш динамічно зростаючу групу. За чисельністю вони поступалися лише міщанам.

Заняття та побут селян, котрі осідали в містах, найчастіше не мали нічого спільного з їх попередньою діяльністю. Поступово вони перетворювалися на справжніх городян, втративши, по суті, свою колишню стану приналежність⁸. У містах вони виступали, перш за все, як робітники (промислові, торгові, чорнороби, прислуга тощо) і, частково, як промисловці та торгівці.

Як правило, найбільші групи селян в цей період з'явилися в містах, де економічне життя відзначалося високою активністю і можливості влаштуватися на роботу для переселенців були достатньо високі. Найпомітнішим зростання їх кількості було в Києві (протягом 1861–1897 рр. збільшилося з 7,8 тис. чол. до 97 тис. чол.), Черкасах (з 32 чол. до 4,7 тис. чол.), Житомирі (з 209 чол. до 10 тис. чол.), Рівному (з 711 чол. до 8 тис. чол.), Ковелі (з 25 чол. до 5 тис. чол.), Кам'янці-Подільському (з 200 чол. до 7 тис. чол.), Проскуріві (з 60 чол. до 6,3 чол.)⁹.

Але у ряді невеликих міст висока питома вага селянства зберігалася ще з дореформених часів. Тут, на відміну від більших міст, внаслідок слабкості торгово-промислового розвитку, зв'язок населення з сільськогосподарськими заняттями був значно тісніший і частка селянства залишилася традиційно ваговою. В таких містах зміна його соціально-професійної природи відбувалася значно повільніше. Наприклад, за пореформенне сорокаріччя чисельність селян у Василькові Київської губ. зросла з 2,6 тис. чол. до 3,6 тис. чол., Литовці (цієї ж губернії) – з 1,9 тис. чол. до 3,4 тис. чол., Старокостянтиніві Волинської губ. – з 1,6 тис. чол. до 5,4 тис. чол.¹⁰. На межі століть селяни складали в таких містах 30–40% всього населення, а основним засобом їх існування залишалися сільськогосподарські промисли. Про їх значення для жителів міст свідчать дані про кількість наявної у них домашньої худоби. У пореформений час в містах Київщини у власності жителів знаходилося 48,3 тис. коней, великої та малої рогатої худоби. Городяни Поділля володіли 36,5 тис. голів худоби, а Волині – близько 30 тис. голів¹¹.

Серед проживаючих у містах представників селянських станів особливо помітною була диспропорція у статевому (переважання чоловіків)

і віковому (переважання найпродуктивнішого віку) складі населення. Серед них переважання чоловічої частини над жіночою виражалося як 1,9 до 1. Ця перевага була вищою навіть у порівнянні з середніми показниками по Європейській частині російської імперії, де таке співвідношення складало 1,4 до 1¹². Окрім того, в цій категорії міського населення найбільш численною віковою групою була молодь від 20 до 30 років. Такі статеві-вікові співвідношення були свідченням промислового характеру селянської міграції до міст і тривалим збереженням відхідних промислів. Певною мірою на збереження цієї специфіки селянських міграцій впливав сезонний характер роботи багатьох значних промислових заводів краю, особливо цукрових заводів. Так, в середині 80-х рр. XIX ст. на цукрових підприємствах Києва, Черкас, Сміли, Шполи, Шепетівки і т.д. від 50% до 80% працюючих складали тимчасово найняті робітники з місцевих та прийшлих селян.

Ще однією особливістю селянських станів у містах Правобережжя була висока питома вага вихідців з віддалених губерній та країв. Більшість з них походили з тих районів Російської імперії, де малоземелля селянства було особливо відчутним, і де були розвинуті сезонні відробітки. Тому в містах регіону було багато уродженців Центральної Росії, Білорусії, Лівобережної України. Прибуле з віддалених губерній селянство складало до 54% всіх представників цього стану в містах Правобережної України. Найбільше таких було на Київщині – 63%, найменше – в Подільській губернії – 41%. На початку XX ст. в межах краю найбільше були представлені вихідці з Орловської губернії – 6,1 тис. чол., Могилівської – 3,6 тис. чол., Калужкої – 2,6 тис. чол., Мінської – 2,6 тис. чол. і т.д.¹³

Переселенці з-за меж України спричиняли певну конкуренцію з місцевими шукачами кращої долі. У правобережних губерніях цей процес був менш помітний, оскільки тутешні міста не мали великого промислового значення. Але в окремих з них, особливо в Києві, переважаючий наплив росіян мав місце. Окрім того, що заробітчани з Росії були більш мобільними та часто кваліфікованішими від своїх українських колег, на місця нового поселення вони потрапляли в більш сприятливе культурне й лінгвістичне середовище. На початку XX ст. великі та середні міста України розмовляли переважно російською мовою, яка тут панувала у всіх сферах життя – адміністративно-діловій, виробничій, культовій та, почасти, й у побутовій. Але поступове зростання ринку праці створювало сприятливі умови для міграції до міст вихідців з українського села. Як стверджував М.Порш: “На території... хліборобської нації, якою до останнього часу є українська, капіталізм творить потрібний для себе робочий елемент з дрібного селянства, ремісників, кустарів, котрі, маючи низький рівень

потреб, роблять гостру конкуренцію зайшлим робітникам-чужинцям з їх вищим культурним рівнем”¹⁴.

Слід зауважити, що при певному економічному поживленні міста Правобережжя протягом 1861–1914 рр. не могли поглинути зростаючий потік надлишкової робочої сили, котра мігрувала з села. Тому велика кількість селян змушена була шукати роботу за межами краю. Серед заробітчан, що їхали за межі України, вихідці з Правобережної України склали 23%¹⁵. На межі століть в інших регіонах України працювало 67,2 тис. сезонних та постійних робітників, які походили з Правобережжя, а за межами України таких було 37,1 тис. чол.¹⁶. Процес переселення в інші регіони Російської імперії набрав темпів на початку ХХ ст. Статистичні дані свідчать, що лише протягом 1910–1914 рр. за межі регіону переселилося 23,4 тис. чол., з яких, однак, 10,4 тис. чол. повернулися назад¹⁷.

Загалом, міграція селянства до міст стала одним з головних факторів урбанізації Правобережжя і подальшого соціального розвитку міських поселень. Будучи в своїй основі чужорідним, стороннім елементом в корпоративній структурі міських станів, селянство об’єктивно виконувало руйнуючу, деструктивну роль в цій напівфеодальній системі: з одного боку воно намагалося знайти своє місце, пристосуватися до міської станової ієрархії, але в умовах капіталістичного розвитку суспільства селянство найчастіше виражало відносини нової соціальної структури.

Примітки

1. *Семенов Гян-Шанский В.П.* Город и деревня в Европейской России. – СПб., 1910.

2. *Вологодцев Н.К.* Особенности развития городов Украины. – Харків, 1930; *Личков Л.* Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – Т.ХС; *Лосицкий А.Е.* Этюды о населении России по переписи 1897 г. // Мир Божий. – 1905. – №8; *Порш М.* Из статистики Украины. – К., 1907; Його ж. Робітництво України: нариси по статистиці України. – К., 1907; Його ж. Робітництво України: нариси по статистиці праці. – К., 1912.

3. *Иванов Л.М.* О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблема социально-экономической истории России. – М., 1971; *Миرونнов Б.Н.* Русский город в 1740–1860-е годы. – Л., 1990; *Межевич М.Н.* Социальное развитие и город. – Л., 1979; *Рындзюнский П.Г.* Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. – М., 1988; *Рашиш А.Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). – М., 1956.

4. *Доценко А.Н.* Географічні особливості процесів урбанізації на Україні ХІХ–ХХ століття // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип.2; *Кулинська С.Ю.* Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва у другій половині ХІХ ст. // Укр. істор. журнал. – 1986. – №2; *Мельник Л.Г.* Формування робітничого

класу на Україні: транспортний пролетаріат у 60–90-ті роки XIX ст. – К., 1988; *Прищепна О.П.* Деякі аспекти демографічних змін та соціально-економічного розвитку міст польського регіону Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Житомирщина на зламі століть.* – Житомир, 2000.

5. *Рожков Н.И.* Исторические и социологические очерки. – М., 1906. – Т.І.

6. *Иванов Л.М.* Назв. праця. – С.336.

7. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 г. – СПб., 1884. – Т.І. – Волинская губерния. – С.3-37; Киевская губерния. – С.11-43; Т.ІІ: Подольская губерния. – С.3-47; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. – Вып. VII: Волинская губерния. – СПб., 1904. – С.50-51; Вып. XVI: Киевская губерния. – С.50-51; Вып. XXXII: Подольская губерния. – С.2-3.

8. *Иванов Л.М.* Назв. праця. – С.319.

9. Экономическое состояние городских поселений... – Т.І: Волинская губерния... – С.4-6, 14-16, 30-31; Киевская губерния. – С.7-10, 39-40; Т.ІІ: Подольская губерния. – С.3-34.

10. Там же.

11. Державний архів Київської області. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.72. – С.106-126; Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.244. – Оп.1. – Спр.2. – С.14-17; Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф.442. – Оп.51. – Спр.377. – С.72.

12. *Иванов Л.М.* Назв. праця. – С.318.

13. *Порш М.* Відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку на основі матеріалів першого вселюдного перепису // *Літературно-науковий вісник.* – 1912. – №2. – С.326.

14. Там же. – С.325.

15. *Порш М.* Назв. праця. – С.529.

16. Там же.

17. Статистический ежегодник России 1915 г. – Пг., 1916. – С.9-10.

Резюме

В статье освещены изменения численности и причины увеличения количества сельских выходцев в городском населении Правобережной Украины в течении 1861–1914 гг.

Одержано 26 квітня 2005 р.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ВИСЕЛЕННЯ З ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті розповідаєть про виселення в адміністративному порядку за межі Подільської губернії, включаючи заслання до Сибіру за вироками громад.

Ключові слова: Подільська губернія, адміністративна висилка, заслання.

У міграційних процесах на території Російської імперії значне місце займало примусове переселення. Заслання правопорушників до Сибіру розглядалося царським урядом не лише як спосіб їх покарання та виправлення, але і як реальна можливість для швидшого заселення окраїн імперії. Так, за даними Головного тюремного управління на 1 січня 1898 р. в Сибіру налічувалося 310 тис. засланих усіх категорій¹.

В системі законодавства царської Росії існували наступні види заслання: після відбуття терміну каторжних робіт, на поселення (“жительство”), адміністративне, на “водвореніє”.

Засуджені на заслання розподілялися через Тюменський приказ, в залежності від виду правопорушення, по губерніям і областям Сибіру. За даними цього приказу в 80-х роках ХІХ ст. в середньому на 1 тис. засланих припадало 392 засланих в судовому порядку, 280 – в адміністративному (182 неприйнятих громадами, 73 висланих громадами, 25 адміністративно-засланих) та 328 осіб, які добровільно супроводжували рідних².

Історіографія, що розповідає про роль каторги і заслання в освоєнні Сибіру, налічує сотні назв робіт дореволюційних, радянських, сучасних російських і зарубіжних дослідників³. У той же час праць, які б розповідали про адміністративно засланих, або ж про адміністративне виселення в цілому в розрізі конкретних губерній, на сьогодні немає. Наша розвідка є першою спробою в історіографії розкрити таке важливе суспільне явище в Російській імперії, як виселення в адміністративному порядку (включаючи заслання до Сибіру), на прикладі Подільської губернії.

На підставі Законів 14 серпня 1881 р., 1 липня 1883 р. та 11 липня 1887 р. висилка в адміністративному порядку осіб, “шкідливих” для державного та громадського спокою, здійснювалася в будь-яку визначену місцевість Європейської або Азійської Росії, із зобов’язанням безвідлучного там перебування від 1 до 5 років (Додаток 1 до Статуту про попередження та запобігання злочинам. ІV: Правила для місцевостей, не оголошених на надзвичайному становищі. – Ст.32-36.).

Адміністративна висилка могла здійснюватися або за представленням місцевих властей, яке розглядалося Особливою нарадою при Міністерстві внутрішніх справ і затверджувалося міністром, або ж внаслідок передачі в розпорядження уряду “порочних” міщан і селян міщанськими чи селянськими громадами.

24 серпня 1873 року з департаменту виконавчої поліції подільському губернатору було надіслано циркуляр із вказівками, що слід робити при затриманні жебраків та осіб без документів: волоцюг “не помнящих родства” та осіб, які вперто відмовлялися оголосити свій стан та звання відправляти до виправних арештантських відділень терміном на 4 роки з пізнішим “водворенієм” в Якутській області⁴.

Губернські власті вживали заходів по виселенню євреїв, які проживали у 50-верстній смузі біля кордону. До 1 вересня 1881 р. лише з одного Кам’янця було виселено 200 євреїв, але це була лише незначна частина осіб, які підлягали виселенню. Порушені справи про виселення євреїв, які не мають права на проживання, тягнулися зазвичай роками⁵.

Міщанські громади могли передати своїх членів у розпорядження уряду для адміністративної висилки у відповідності зі Статутом про попередження і запобігання злочинам (Ст.186 і наступні. – Т.XIV, 1890). Адміністративна висилка застосовувалася по відношенню до тих осіб, які раніше тричі піддавалися дисциплінарним стягненням за громадськими вироками (передача на урядові, міські та приватні роботи), але так і не виправилися. Таке покарання не могло застосовуватися по відношенню до неповнолітніх, осіб старше 60 років, хворих, недуги яких були зафіксовані у ст.94 і 150 Статуту про засланих, і нижніх чинів, звільнених від служби за нездатністю. Передача уряду здійснювалася лише на підставі громадського вироку, складеного всією громадою або міщанськими депутатами з дотриманням правил, встановлених законом.

Сільські громади (відповідно до ст. 205 і наст. Статуту про попередження та запобігання злочинам) могли чинити аналогічні дії без попереднього прийняття проти цих “порочних” осіб заходів виправлення, але з дотриманням правил порядку складання вироків (викладені в ст.51 п.2 і 137 Загальних положень і ст.27 ч.2, ст.143 п.12 і ст.129 п.14 пол. уст. сел.). Вироки складалися сільськими громадами і затверджувалися губернським у селянських справах присутствієм. В громадах, де налічувалося менше 300 осіб, це право надавалося волосному зібранню (ст.34 дод. 3 Заг. пол.).

Примусове переселення до Сибіру в адміністративному порядку не було пов’язано з обмеженнями у правах. Передані у розпорядження уряду висилалися разом з дружинами та дітьми в Тобольську і Томську губернії, якщо самі не просили про відправлення їх до Східного Сибіру.

Прибувши на місце, вони приписувалися до селянського чи міщанського стану із зарахуванням до громади без її згоди. Заслані селяни та міщан користувалися свободою пересування по Сибіру, але їм заборонявся в'їзд до Європейської Росії на час відбування заслання. Стаття 520 Статуту про засланих дозволяла особам, які відзначилися похвальною поведінкою, після 5-річного терміну переїжджати до інших областей, крім тих, звідки вони були виселені.

Один з дослідників пореформеного села Поділля зазначав, що виселення з громади “за порочну поведінку” часто мало під собою економічне підґрунтя. Так, селянин с.Горечківки Ольгопільського повіту Іван Коваль скаржився владі, що у 1877 р. сільський староста Тадор Прадун захопив його землю, виділену за вироком громади. У відповідь на вимогу І.Ковалья про повернення наділу сільський староста разом з волосним писарем навіть склали акт про його виселення за “худое и порочное поведение”. А в 1878 р. сільський схід села Качовка Ямпільського повіту виніс вирок про виселення до Сибіру 11-ти колишніх однодвірців. Проаналізувавши ці випадки А.І.Мамалига прийшов до висновку, що заможні селяни прагнули заволодіти майном обвинувачених. У селі навіть діяла спеціальна група людей, яка займалась виселенням своїх односельців⁶.

Як свідчать архівні матеріали, найбільш обтяжуючою обставиною для “передачі у розпорядження уряду” було звинувачення у конокрадстві. Так, 25 липня 1882 року відбувся схід громади с.Чоботарка Тернавської волості Ольгопільського повіту. На підставі того, що Леонтій Дорош, Андріян Криворучко та Севастьян Дорош вели “нетверезий та порочний спосіб життя” та їх неодноразово бачили в лісі п'яними з підозрілими особами, вони були звинувачені в конокрадстві та за одностайним рішенням сходу приговорені до виселення з громади і передачі їх в розпорядження уряду⁷.

Навіть після виходу з арештантських відділень колишні конокради рідко коли приймалися громадами, а тому до них застосовувалася адміністративна висилка. Так, у вересні 1876 р. Подільське губернське в селянських справах присутствіє повідомило мирового посередника 2ї діляниці Вінницького повіту про нові обставини у справі вислання селян. Рішенням Подільської палати Карного та Цивільного суду в січні 1876 року селяни з с.Шепієвка Мартин Скічко та Іван Кирилов (він же Кравчук) за крадіжку коней зі взломом були позбавлені всіх прав стану та засуджені до ув'язнення в арештантських ротах цивільного відомства з переданням їх подальшої долі на розсуд громади. У травні 1876 р. мировий посередник передав до присутствія вирок Шепієвського сільського сходу про небажання прийняти названих селян, разом із вироком Пиковського во-

лосного суду (затверджував рішення Шепієвського сільського сходу, оскільки в Шепієвці проживало менше 300 осіб). Зазначений вирок було направлено в Подільську губернську управу для приведення у виконання разом з тим, щоб витрати на виселення були віднесені до казни, оскільки за рішенням суду вказані особи позбавлені всіх станових прав.

28 серпня із губернської управи надійшло повідомлення про те, що позбавлений прав стану за рішення об'єднаної палати за крадіжку селянин Панасюк перебуває в арештантських ротах. Проте до об'єднаної палати надійшов наказ сенату, який скасовував рішення палати та передбачав лише 5-місячне ув'язнення для Панасюка із поверненням йому всіх прав. Оскільки Панасюк уже фактично відбув 5 місяців у тюрмі, губернська управа видала розпорядження про його звільнення. Після наказу сенату він вже не міг бути віднесений до категорії осіб, "опорочених по суду", тому Шепієвському сільському сходу було запропоновано скласти новий вирок стосовно І.Панасюка, і у разі небажання його прийняти, витрати на виселення повинна була взяти на свій рахунок Шепієвська громада⁸.

До Сибіру можна було потрапити також "за праздню жизнь, мошенничество и гаданье на картах". Так, за вироком сходу у 1890 році був покараний мешканець с.Стоянки Брацлавського повіту Ігнатій Дука, який повернувся в село до дружини і двох дітей після 6-місячного ув'язнення та провів лише два місяці на свободі. Навіть через 20 років, коли селянину села Полковнікової Ішимського повіту Тобольської губернії Ігнатию Дуці було видано паспорт терміном на 1 рік, він не отримав дозволу на право виїзду до Подільської губернії⁹.

Члени родини могли не супроводжувати селянина-засланця і в такому разі вони зберігали у своїй власності земельну ділянку. Витрати на забезпечення одягом та харчовими коштами як засланого, так і членів родини, що вислались з ним, з дня передачі у розпорядження уряду і до прибуття на місце "водворенія", відносилися на рахунок сільської громади, а в тих випадках, коли земельна ділянка засланого переходила до громади, то на неї припадали і витрати на харчування родини засланого протягом двох років.

Існували розрахунки вартості відправлення засланих. Так, за відправлення однієї людини з Кам'янця-Подільського до Тюмені у 1872 р. потрібно було сплатити 27 руб. 59 коп.: на харчування, виходячи з 10 коп. на добу – 3,7 руб., за проїзд залізницею – 7,72 руб., за провезення пароплавами – 4,41 руб., за перевезення підводами – 11,76¹⁰.

На підставі Законів 10 і 12 червня 1900 р. засланця за вироками міщанських громад було скасовано повністю, а засланця за вироками селянських громад було обмежено. Зокрема, це змінило географію засланця. Так,

у 1905 році за вироками сільських громад для поселення в Тургайській області з Подільської губернії було вислано 46 осіб, до Архангельської губернії – 10 осіб, і лише 1 особу (за судовим вироком) – до Тобольської губернії¹¹.

Процедура висилки не була швидкою. До того ж існували способи, як її уникнути. Так, 18 грудня 1906 р. відбувся сільський схід с. Степашки Гайсинського повіту, рішенням якого виселялись з громади за порочну поведінку селяни Антон і Никифір Бевзюки, Євфим, Апатій, Єфрем і Меланія Бабійчуки, Тихон Рудь, Степан і Євдоким Колоси, Ємельян, Іван, Євдоким та Іван Котики, Никифір Юрчик. Громада за виселення цих осіб сплатила 20 грудня в Гайсинське казначейство 340 руб. На кожного адміністративно-засланого згідно процедури було складено статейний список, передавались вони у розпорядження Царівського повітового поліцейського управління Астраханської губернії¹².

Євфим Бабійчук та Іван Котик, які утримувались у Гайсинській повітовій тюрмі, звернулися до Подільського губернського правління у зв'язку з тим, що 23 червня 1907 року вони пройшли медичний огляд, під час якого у першого було знайдено вади зору, а в другого – виразку ноги. Ці хвороби відносились до числа зазначених в статтях 94 і 150 Статуту про засланих, а за ст. 207 Статуту про запобігання злочинам, особи, що мають такі хвороби, не можуть передаватися за вироками громади в розпорядження уряду, тож селяни просили про перегляд їх справ на підставі ст. 189 того ж статуту¹³.

Поки одні перебували в ув'язненні, інші знаходилися в бігах: А.Бевзюк, Є.Бабійчук, Є.Колос, Р.Котик¹⁴. Двоє з них знайшли оригінальний спосіб уникнути заслання: Є.Бабійчук та Р.Котик були прийняті на військову службу Гайсинським повітовим з військових повинностей присутствієм¹⁵.

Щорічні “Обзори Подольской губернии” подавали чисельність арештантів, які протягом року утримувалися в тюрмах губернії та направлялись до інших губерній та областей імперії. Таких осіб, наприклад, у 1908 р. було 548 осіб¹⁶. Визначення загального числа примусово переміщених осіб за межі Подільської губернії, у тому числі висланих в адміністративному порядку, потребує додаткового залучення джерел. Проте вже з наведених фактів видно, що хоча це явище і поступалося інтенсивністю добровільному переселенню, проте на певних етапах відіграло помітну роль в міграційних процесах у краї.

Примітки

1. *Марголис А.Д.* Система сибирской ссылки и закон от 12 июня 1900 г. // Ссылка и общественно-политическая жизнь в Сибири. XVIII – начало XX в. – Ново-

сибирск, 1978. – С.135.

2. *Таганцев Н.С.* Уголовное право. – СПб., 1902. – Ч.2.

3. Див., зокрема: *Колесников А.Д.* Ссылка и заселение Сибири // Ссылка и каторга в Сибири (XVIII – начало XX в.). – Новосибирск, 1975; Ссылка в Сибирь. Очерки ее истории и современного положения. – СПб., 1904; *Ядринцев Н.М.* Русская община в тюрьме и ссылке. – СПб., 1882; Його ж. Сибирь как колония. – Изд. 1-е. – СПб., 1882; Изд. 2-е. – СПб., 1892.

4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.227. – Оп.1. – Спр.719. – Арк.165-166.

5. Записка и журнал Подольской комиссии по еврейскому вопросу. – Каменец-Подольск, 1881. – С.72.

6. *Мамалыга А.И.* Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861–1900 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Каменец-Подольский, 1977. – С.166.

7. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1доп. – Спр.798. – Арк.2-5зв.

8. Державний архів Вінницької області. – Ф.Д.206. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.50-50зв., 57.

9. ДАХО. – Ф.112. – Оп.2. – Спр.13881. – Арк.6, 15-15 зв.

10. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.719. – Арк.3-3зв.

11. Обзор Подольской губернии за 1905 год: Приложение Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольск, 1906. – С.88.

12. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.6496. – Арк.1-1зв.

13. Там же. – Арк.42.

14. Там же. – Арк.45.

15. Там же. – Арк.47-48.

16. Обзор Подольской губернии за 1908 год: Приложение Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. – Каменец-Подольск, 1909. – С.91.

Резюме

В статье рассказывается о выселении в административном порядке за пределы Подольской губернии, включая ссылку в Сибирь за решением сельских и мещанских общин, которое происходило в конце XIX – в начале XX вв.

Одержано 4 квітня 2005 р.

ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО МАГІСТРАТУ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті розповідається про міське самоврядування в Чернівцях за часів перебування Буковини в складі монархії Габсбургів.

Ключові слова: Чернівці, самоврядування, магістрат, бургомистр.

Система міського самоврядування в м. Чернівці складалася протягом тривалого часу і остаточно сформувалася в 60-х роках ХІХ ст. Міське управління міста було представлене Громадською радою та магістратом.

Історія розвитку міського самоврядування Буковини є маловивченою проблемою, тому дослідження магістрату міста Чернівці внесе свою лепту в її розвиток.

Написання даної розвідки вимагало залучення широкого кола архівних джерел. Найважливіші документи, без яких неможливо зрозуміти проблему, зберігаються в Державному архіві Чернівецької області. У фондах архіву міститься велика кількість матеріалів діловодства магістрату: розпорядження, протоколи засідань, прохання, скарги, інструкції. Ці документи дають можливість зрозуміти структуру, організацію та компетентність магістрату даного періоду.

Важливе значення при написанні даної статті становлять законодавчі документи, які друкувалися в офіційних збірниках “Landes Gesetz und Regierungsblatt das Herzogthum Bukowina” (“Вісник крайових законів і розпоряджень для герцогства Буковина”), “Gesetz und Verordnungsblatt fur das Herzogthum Bukowina”. Багату інформацію про діяльність магістрату містить “Gemeinderaths und Magistrats Handbuch” (“Журнал Громадської ради та Магістрату”). В цьому журналі чітко висвітлена сфера дії магістрату. Не менш важливими при дослідженні виявилися періодичні видання, що виходили на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема газета “Буковина” та “Czernowitz illustrierte Allgemeine Kalender” (“Чернівецький ілюстрований календар”).

Варто підкреслити, що велика кількість інформації про розвиток міста Чернівці висвітлена в книзі австрійського історика Р.Ф.Кайндля “Geschichte von Czernowitz” (“Історія міста Чернівці”).

Окремі аспекти самоврядних органів міста Чернівці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на нових методологічних засадах досліджувалися у публікаціях В.Ботушанського, О.Добржанського, О.Масана.

У даній статті автор ставить собі за мету проаналізувати організацію управління магістрату міста Чернівці, а також довести його значення в розвитку історії міста. Визначені наступні завдання:

- проаналізувати соціально-економічні та політико-правові передумови створення на Буковині органів міського самоврядування;
- розкрити порядок формування, структуру та компетенцію магістрату міста Чернівці;
- визначити його місце в системі самоврядних органів;
- сформулювати висновки щодо ролі і місця магістрату у соціально-економічному розвитку міста.

Вперше питання про створення магістратів піднімалося генералом Сплєні у 1775 р. Подібні пропозиції вносив також Енценберг у 1779 р. Пізніше він повідомляє, що у 1781 і 1782 рр. почали утворюватися магістрати, які наглядали за дотриманням порядку в місті. 25 серпня 1785 р. надвірна військова рада доручила Енценбергу розробити проекти міських статутів для трьох державних міст – Чернівців, Сучави та Серету. 8 лютого 1786 р. проект з частковими поправками було затверджено Придворною радою. Згідно із першим міським статутом Буковини, який мав чинність і для міста Чернівці, тут почав діяти перший магістрат.

Згідно з §9 статуту, магістрат у кожному з трьох міст мав складатися з одного міського судді і чотирьох членів магістрату. В його компетенцію входило керівництво всіма юридичними, економічними та політичними справами¹.

Перші вибори до Чернівецької міської ради згідно з новим статутом були призначені Чернівецьким директором 7 травня 1786 р. Згідно з результатами виборів, міським суддею був обраний Василь Паладій, а радниками – Георгій Дмитрович, Теодор Попович, Йосиф Гемпель і Микола Фолькер. Все чернівецьке міщанство було зобов'язане підкорятися особам, обраним до магістрату, як першій інстанції. Натомість радники повинні були виявляти до нього всіляку справедливість у всіх судових і політичних справах.

Варго зазначити, що влада магістрату була обмеженою, оскільки спочатку магістрат міг приймати рішення про витрати не вище 10 флоринів. Без дозволу адміністрації місто не могло розпочинати будь-яке будівництво. Неодноразово підкреслюється в документах даного періоду залежність міського представництва від крайового управління. Пояснення досить просте. Адже в Чернівцях не було “регульованого” магістрату, персонал якого був би добре обізнаний в законах.

Спроби реорганізувати управління магістрату проводилися неодноразово, але без особливого успіху. Нове врегулювання міського самовряду-

вання відбулося у 1829–1832 рр. у відповідності з директивами Придворної канцелярії від 29 жовтня 1829 року та від 2 вересня 1832 року. Міська управа була реорганізована у магістрат з обмеженими правами².

Першим бургомістром було призначено юриста з Моравії Франца Лігоцького (1832–1848рр). В період його керування було вжито низку заходів, спрямованих на розширення кола повноважень міського самоврядування. Систематичними стали засідання громадського комітету, значно підвищився міський бюджет. Магістрату було дозволено самостійно витрачати до 50 левів. Після реорганізації властей у 1855 р. магістрат виконував також політичні функції в межах міста. Таким чином він прирівнювався до повітового управління і підпорядковувався безпосередньо крайовому уряду.

Важливе значення у формуванні системи органів громадського самоврядування Буковини мав статут, прийнятий 30 січня 1864 р., що визначав порядок і виборче право для всіх громад герцогства. Згідно цього закону, було визначено статус так званих двірських обшарів, тобто давніх поміщицьких земельних володінь. Ті, хто проживав на цих землях, не платили податків громаді й не мали права брати участь у громадських виборах³. Закон стосувався безпосередньо тих громад, що не мали власного статуту. До таких відносилось і місто Чернівці. Та 8 березня 1864 р. Чернівці отримали окремий статут, що запровадив автономію міської громади⁴. За цим статутом влада в місті зосереджувалася в руках міської громади та магістрату. §12 зазначає, що рада громади є ухвалюючим і контролюючим органом, а магістрат – адміністративним, виконавчим⁵.

Магістрат складався із бургомістра, віце-бургомістра і 4 членів ради, тобто міських радників, та необхідної кількості службовців та обслуговуючого персоналу (§47)⁶. На чолі магістрату стояв бургомістр. Посада бургомістра відігравала важливе значення в роботі магістрату, тому вважаємо за доцільне більш детально зупинитися на її характеристиці.

Бургомістр обирався громадською радою із свого середовища терміном на 4 роки (§44,45)⁷. Вибір відбувався абсолютною більшістю голосів за присутності принаймні с всіх членів ради. Обраним ставав той, хто отримав абсолютну більшість голосів. Якщо ж такого результату не було досягнуто, то вибір відбувався між двома претендентами, які отримали найбільше голосів. У випадку рівності голосів проблему вирішували принципом жеребкування. При виборі бургомістра голосування було таємним. Про це навіть свідчить знахідка 1997 р. – ваза, яку знайдено у печі міської ратуші в 1997 р. За даними сучасного історика і дослідника О.Масана, дана ваза служила урною при голосуванні виборів бургомістра. На покришці урни – овальний отвір, у який, швидше всього, опускали бюлете-

ні. Навколо отвору вміщено відповідний рельєфний надпис “waenle, schau, hau, wem?” Це дещо перефразована австрійсько-німецька приказка “Обирай, довіряй, та знай кому”. По нижньому периметру покришки зроблено інший рельєфний надпис – заклик, який стосувався, безперечно, того, за кого голосували: “Rede true, und wahr handle, aufrichtig und gerecht, fur Gott, Kaiser und Vaterland!”, що означає “Промовляй точно і правильно, дій щиро і справедливо за Бога, Цісаря і Вітчизну”⁸.

В архівних документах збереглися протоколи виборів, на яких бургомістром обрано Едуарда Райса. В протоколі охарактеризовано хід виборів, на яких із 47 голосів 42 голоси віддали доктору Райсу, один Фюрту, а 4 картки пусті⁹. З цього можна зробити висновок, що, незважаючи на покарання, були й такі, які ухилялися від голосування.

В міському статуті чітко зазначено, що права бути обраним бургомістром позбавлялися особи, які не мешкали на території громади, члени буковинського Крайового Виділу, загальнодержавні та крайові службовці, духовенство всіх конфесій. Вибори бургомистра вимагали цісарського затвердження. Традиційно після урочистої інаугурації міські службовці збиралися в залі для прийомів, де високоповажний пан бургомістр оголошував промову. Він давав клятву вірно служити цісарю, дотримуватись законів і сумлінно виконувати свої обов'язки. Слід зауважити, що бургомістр наглядав і керував всіма громадськими справами. Йому підпорядковувалися всі радники та службовці громади. А також представляв громаду як у цивільних, так і в адміністративних справах¹⁰.

Першим бургомістром після надання Чернівцям статусу міського самоврядування став вірмен за національністю Петрович Якоб (1864–1866). Все своє життя він присвятив громадській роботі в Чернівцях¹¹. Він був депутатом сейму та крайовим віце-маршалком. Роки перебування Якоба фон Петровича на посаді бургомистра співпали з трагічним лихом, спричиненим неврожаєм 1865 року та епідеміями тифу та холери 1866 року. В таких складних умовах під його керівництвом велася напружена робота, направлена на збереження міста та врятування населення від вимирання. Будучи бургомістром, він багато уваги приділяв реорганізації магістрату, створенні пожежної охорони міста, зміцненні правопорядку в місті. Якоба фон Петровича було нагороджено орденом Залізної корони III ступеня¹².

Окремої уваги заслуговує найвідоміший із бургомістрів – Антон Кохановський (1866–1874), (1887–1905). Після закінчення Львівського юридичного факультету він декілька років займався адвокатською діяльністю, спочатку – у Львові, пізніше – у Станіславі. А в 1850 р. був переведений у місто Чернівці. В 1864 р. Кохановського було обрано депутатом першої

громадської ради міста. Під час його правління місто розцвіло, тому що для розвитку міста зроблено дуже багато, а саме: будівництво водогону, каналізацій, електромережі, впровадженні громадського електротранспорту. Спостерігаються зміни у розвитку освіти та культури. Справжнім вінцем його діяльності стало будівництво нового міського театру. У 1868 р. Кохановського обирають віце-маршалком сейму, згодом, 1871 р., було призначено на цю посаду вдруге, а 1874 р., після смерті крайового маршалка Гормузакі, був обраний втретє. За успішне виконання обов'язків Кохановського було нагороджено: в 1872 р. кавалером ордену орденна Залізної корони III ступеня; в 1873 р. йому було надано дворянський титул; а в 1888 р. – став кавалером орденна Св. Анни II ступеня¹³.

Після Кохановського посаду бургомістра займали Отто Амброс фон Рахтенберг (1879–1880), а згодом Вільгельм фон Клімеш (1881–1887). Двічі чернівецькими бургомістрами ставали представники єврейства. В 1905–1907 рр. цю посаду займав Едуард Райс, після смерті якого в якого в 1907 р. бургомістром став Фелікс барон фон Фюрт (1907–1913). А згодом на дану посаду було обрано радника крайового суду Соломона Вайсельбергера¹⁴.

За рішенням від 23 грудня 1873 р. була введена посада другого віце-бургомістра. Віце-бургомістри обиралися громадською радою із свого середовища терміном на 2 роки. Перший віце-бургомістр ставав бургомістром у випадку, якщо останній складав свої повноваження з певних причин. Якщо за будь-яких обставин перший віце-бургомістр не міг зайняти посаду, то обов'язки на себе брав другий віце-бургомістр¹⁵.

Радники складали перед бургомістром присягу на вірність цісарю. Про це свідчать протоколи офіційного засідання ради, де розписано святокове дійство¹⁶.

Окремої уваги заслуговує саме структура магістрату. У його складі діялися департаменти, які у свою чергу поділялися на відділи. У 1887 р. було три департаменти. Перший департамент, у складі 12 осіб, вирішував правові, економічні та особові справи. Йому були підпорядковані відділи: а) податково-екзекуційний, який займався оподаткуванням та збором податків; б) розрахунковий відділ (бухгалтерія магістрату); в) шкільний відділ, займався справами відкриття шкіл, утриманням шкільних приміщень, будівель, призначенням вчителів тощо.

На розгляд департаменту в 1887 р. надійшло 6418 справ, з них виконано протягом року 6136. Переважна більшість справ стосується податків та інших зборів. Як бачимо, кількість опрацьованих справ досить велика. Такі дані свідчать, що робота проводилася дуже ретельно.

II департамент відав питаннями будівництва, підприємництва, вибо-

рів, міграції населення та військової справи. Ним видавалися дозволи на відкриття підприємств, здійснював нагляд за діяльністю ремісничих цехів та корпорацій, контролем цін, за дотриманням правил торгівлі та ремесла. На розгляд департаменту в 1887 р. надійшло 15550 справ, з них виконано протягом року 15257. Розглядалися питання про набір на службу військових та ведення їхнього обліку, про видання посвідчень для заняття ремеслами. Департамент наводить статистичні відомості щодо кількості майстрів та їхніх помічників всіх ремісничих професій, представлених у краї.

III департамент охоплював діяльність бюро поліції та поліцейського нагляду, поліцейської інспекції, ринкового комісаріату, бюро паспортного контролю, пожежного управління. Йому були підпорядковані відділи: а) санітарний – здійснював нагляд за дотриманням санітарних норм, вів боротьбу з епідемічними хворобами, встановлював санітарні кордони; б) ярмарковий – здійснював управління ринками; в) ветеринарний – здійснював нагляд за дотриманням мешканцями ветеринарних правил при утриманні свійських і домашніх тварин; г) пожежний – встановлював причини виникнення пожеж, розміри збитків, здійснював протипожежні заходи¹⁷.

З розвитком міського господарства кількість департаментів зросла. Будівельний відділ було у 1900 р. реорганізовано у будівельний департамент. Також був створений департамент у справах військових. Таким чином, 1907 р. їх було вже 5¹⁸. Така кількість зоставалася до 1914 р.¹⁹.

Слід зазначити, що важливою віхою в історії розвитку магістрату була розробка регламенту для магістрату міста Чернівці. Його було прийнято на 39-му засіданні ради громади 8 лютого 1865 р. Він складався із чотирьох розділів. Перший розділ – про організаційний протокол. В цьому розділі чітко визначено ведення документації справ магістрату. В §1 підкреслюється, що повинен існувати лише один організаційний протокол, як для сфери діяльності громадської ради, так і для справ, підвідомчих магістрату.

Другий розділ – про розгляд справ, розподіл та обробку документації. Справи, які вирішував магістрат, розглядалися коротким усним шляхом. Під такий розгляд потрапляли справи поліцейських розпоряджень, інформування, наполегливі прохання, навчання, а також справи питань персоналу. Якщо справа дуже важлива, то свідчення бралось не в усній формі, а заносилося до протоколу. Що ж стосується усних скарг та інших подань сторін, особливо у справах, які вимагають негайного політичного втручання, то щотижня, у встановленні години службовець магістрату, призначений бургомістром, виконував обов'язки комісара.

Справи, підвідомчі магістрату, поділялися на такі, що вимагали колегіального обговорення, та ті, які підлягали лише рішенню бургомістра (§24).

Як правило, всі важливі справи магістрату підлягали колегіальному обговоренню, а саме: 1) рішення, які мають вплив на права сторін; 2) дисциплінарні судові рішення, службові звільнення та заміщення; 3) дозвіл або відмова промисловому підприємству; 4) надання або обмеження в правах на промислове виробництво; 5) судові рішення по злочинам всіх видів; 6) грошові перекази, що зазначені в статуті громади та особливих рішеннях ради громади; 7) результати експертизи; 8) повідомлення про усі прямі податки та громадський збір; 9) попередній звіт прибутків і витрат громади; 10) інші випадки, які бургомістр вважав належними до колегіального обговорення.

Колегіальна рада складалася з бургомістра, віце-бургомістра і чотирьох міських радників (§26). Для здійснення колегіального розгляду залучалися службовці магістрату, які несли відповідальність за виконання свого етапу розслідування і письмово фіксували результати експертизи (§27). Рішення приймалося більшістю голосів. Якщо однакова кількість голосів, то останнє слово було за головуючим. Бургомістр ніс відповідальність за прийняття рішення перед громадою і урядом (§38), а також йому передавалися всі документи для перевірки та ухвалення (§44). Другий розділ – про експедиційний відділ. Проекти рішень після перевірки бургомістром або віце-бургомістром, після відповідного зазначення у протоколі, передавалися керівнику цього відділу, який турбувався про оформлення документу і його доставку (§46).

Проекти рішень у справах магістрату та всі справи з додатками, які не віддавалися сторонам і установам, а залишалися у службі, зберігалися в регістратурі (§64). Справи реєструвалися по відділенням. В кожному відділі справи реєструвалися в арифметичній послідовності (§66). Для справ створювалися наступні реєстраційні відділення: закони і норми; організаційні службові і особові справи; право громадянства, бюргерське право і громадський список; фінанси, каса, громадський контроль та їх установи; військові справи; громадське будівництво та його установи, народні сади і міське освітлення; перепис населення, статистика будівельна та пожежна поліція, пожежна охорона; ринкова поліція; поліцейські справи, які не увійшли до п.п.; справи просвіти та віровизнання; справи по санітарії, благодійні установи, ощадкаса; з питань бідності; справи по податкам; справи по торгівлі та ремеслам; справи залізниці, культури краю, гірництва, лісництва, полювання; доставка від іноземних установ; процесуальні справи громади та їх установ. Кількість відділень могла бути збільшена.

Друкована періодика магістрату потрапляла до бібліотеки магістрату. Важливі документи та цінні оригінальні грамоти зберігалися окремо (§69). Кожен документ заносився до реєстраційної книги згідно номеру протоколу в арифметичному порядку²⁰.

Доречно було б розглянути, за якими ж критеріями приймалися службовці магістрату. Згідно закону від 1 січня 1913 р., службовцем міг бути лише австрійський підданий у віці 18–40 років, із знанням німецької мови²¹. Як зазначав Г.А.Воскресенський “Вся влада та посади – за деякими незначними виключеннями – тепер у руках людей, зовсім чужих для буковинців, – людей, які не знають і не розуміють ні мови, ні потреб...”²².

Окремої уваги заслуговує той факт, що на роботу в магістрат не приймали родичів. Згідно закону 1864 р. – до II лінії спорідненості, а за законом 1910 р. – до III лінії. Не брали їх на роботу тільки виходячи з того, що вони будуть підлеглими один одного, будуть контролювати одне одного чи стояти на одному службовому ранзі. Якщо ж вони одружилися після прийняття на роботу, то вони не повинні були зустрічатися у службових інтересах. На службу в магістрат не допускалися особи, які протягом випробного терміну здійснили службові порушення, або скористалися службовою посадою, і це було доведено²³. Службовці, які порушували свої службові обов’язки, безжалісно підлягали стягненню. Зазначено два види штрафу: дисциплінарний та попередження. Дисциплінарні штрафи були у вигляді зменшення заробітної плати та впливали на кар’єрний ріст. Були навіть випадки звільнення²⁴.

Неодноразово службовці магістрату наполягали на реорганізації, сподіваючись на покращення свого матеріального становища²⁵.

Всі посади у магістраті (від бургомістра до канцеляристів) були оплачуваними і поділялися на 8 рангів. Чиновником I рангу був бургомістр його річна платня (станом на 1 січня 1896р.) складала 2600 флоринів та 400 флоринів різних доплат²⁶. Хоча, за даними 1897 р., в зв’язку з реорганізацією Чернівецького магістрату, платня була підвищена до 5000 флоринів²⁷. В той час, як службовець VIII рангу отримував всього 500 флоринів на рік.

Підводячи підсумок, зауважимо, що магістрат – важливий орган міського самоврядування кін. XIX – поч. XX ст., оскільки механізм його управління характеризувався високою професійністю та організованістю. Саме завдяки діям керівництва магістрату м.Чернівці в даний період зазнало найбільшого розквіту та піднесення. Саме в цей період були побудовані: міський театр, університет, водогін, каналізація, електромережі, впроваджений громадський електротранспорт.

На початку XX ст. в міському управлінні Буковини відбулися значні

зміни. У 1908 р. буковинським сеймом було прийнято новий статут для громад та виборчий закон для органів громадського самоврядування. В цьому ж році вони були санкціоновані імператором і вступали в дію відповідно 28 серпня 1908 р.²⁸ і 28 березня 1909 р.²⁹. За цими законами було ліквідовано двірські обшари, які в управлінні приєднувалися до найближчих громад. Було введено новий виборчий порядок до громадської ради. За новим законом 1909 р., право голосу отримали всі громадяни чоловічої статі, включно з малоімущими і не імущими, яким виповнилося не менше 24 років, і проживали в громаді не менше 2 років. Крім того – ті, що сплачують громаді безпосередні податки від своїх посі лостей, промислу або доходів. Крім них право вибору отримали ще товариства, фундації, і райфанзенські (ощадно-позичкові) каси. Звичайно, ці зміни були певним кроком вперед у розширенні виборчих прав громадян. Проте не варто підносити нову виборчу систему, оскільки згідно нового виборчого закону не отримали права голосу: жінки (а це половина дорослого населення), всі хто перебував під опікунством, жебраки, слуги, військово службовці, особи, які збанкрутували, та ті, на чие майно було оголошено конкурс³⁰.

29 січня 1910 р. на засіданні міської ради було схвалено проект громадського виборчого закону для столиці краю – міста Чернівці. За цим законом, виборців розподіляли в залежності від національності по куріям, а саме: в німецьку, румунську, українську і польську. Кожна виборча курія складалася із чотирьох виборчих корпусів (Wahlkörper), що обирали кандидатів у громадську раду. Саме тут ми бачимо яскраво виражені ознаки німецького домінування. В німецькій виборчій курії перший, другий та третій корпус обирали по 12 осіб, а четвертий – 6 осіб (40). В той час, як в українській курії перший корпус обирав 2 особи, другий та третій – по 3, а четвертий – 2, всього 10³¹. Як бачимо, українцям відводилася досить маленька роль в управлінні краю, та вони свідомо боролися за розширення своїх прав.

Отже, як бачимо, поряд із певними прогресивними змінами у соціально-економічному житті буковинського краю, національне питання залишалось ще довгий час серйозною та болючою проблемою для українського народу.

Примітки

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.29: Військова адміністрація Буковини. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.1.

2. *Kaindl R.F. Geschichte der Stadt Stadt Czernowitz von den eltesten Zeiten bis zur Gegenwart.* – Czernowitz: Pardini, 1908. – S.109.

3. Gesetz und Verordnungs – Blatt für das Herzogthum Bukowina. – 1863. – St.VII. – S.1-55.
4. Geschefts-ordnungs für den magistrat der Landeshauptstadt Czernowitz. – Czernowitz, 1865. – S.1-2.
5. Abdruck aus den Reichs – Gezets – Blatte, Jahrgang, 1864 für das Herzogthum Bukowina. – Wien, 1864. – Stück X. – S.7.
6. Entwurf einer Gemeindegewahlordnungs für die Landeshauptstadt Czernowitz. – 1910. – S.21.
7. Abdruck aus den Reichs – Gezets – Blatte, Jahrgang, 1864... – S.16.
8. *Масан О.* Ратуша відкриває свою таємницю // Чернівці. – 1997. – 15 серпня.
9. ДАЧО. – Ф.39: Чернівецький міський магістрат. – Оп.1. – Спр.3297. – Арк.3.
10. Abdruck aus den Reichs – Gezets – Blatte, Jahrgang, 1864... – S.26.
11. ДАЧО. – Ф.3: Буковинська крайова управа. – Оп.1. – Спр.3301. – Арк.1.
12. *Добржанський О., Масіян Н., Нікурса М.* Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775-1940). – Чернівці, 2003. – С.111.
13. ДАЧО. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.676. – Арк.9.
14. Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців. – Чернівці, 2003. – С.150.
15. Gesetz und Verordnungs Blatt für das Herzogthum Bukowina. – Czernowitz, 1874. – St.V. – S.10.
16. ДАЧО. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.3297. – Арк.139-140.
17. Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Czernowitz für das jahr 1887 Vorlegt vom Bürgermeister Anton Kochanowski von Stawczan. – Czernowitz, 1889. – S.79-91.
18. Adresbuch von Czernowitz samt Vorstädten zusammengestellt nach Daten. – Czernowitz, 1908. – S.260.
19. Czernowitzer illistrirter “Allgemeine” – Kalender für das jahr, 1914. – Czernowitz, 1913. – S.133.
20. Geschefts-ordnungs für den magistrat der Landeshauptstadt Czernowitz. – S.1-23.
21. ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.8183. – Арк.79.
22. *Воскресенский Г.А.* Православные славяне в Австро-Венгрии. – СПб., 1914. – С.108.
23. ДАЧО. – Ф.39. – Оп.1. – Т.1. – Спр.673. – Арк.2.
24. Dienst – Pragmatik für die Gemeinde – beamten und Diener der Stadt Czernowitz Beschluss des Gemeinderates. – Czernowitz, 1914. – S.49-50.
25. Antrage der Preliminar – Commission und des stadtmagistrates, betreffend einparteielle Reorganisierung des stadtieschen Beamtenkörpers. – Czernowitz, 1907. – S.1-3.
26. *Ботушанський В.М.* Коли в Чернівцях правив бургомістр: до 135-річчя міського самоврядування // Чернівці. – 1999. – 19 березня. – С.3.

27. Буковина. – 1897. – 22 січня.
28. Gesetz und Verordnungs Blatt für das Herzogthum Bukowina. – 1909. – St.XXXII. – S.145-146.
29. Landes Gesetz und Regierungsblatt für das Herzogthum Bukowina. – Wien, 1909. – S.113-152.
30. Entwurf einer Gemeindevahlordnungs für die Landeshauptstadt Czernowitz. – 1910. – S.16.
31. Ibid. – S.3.

Резюме

В статтє рассказывается о городском самоуправлении в Черновцах во времена пребывания Буковины в составе монархии Габсбургов.

Одержано 26 квітня 2005 р.

УДК 94(477)“1900-1904”

О.Симчишин

ЗАРОДЖЕННЯ БУНДІВСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

В статті розповідається про початковий період діяльності єврейської політичної партії лівого спрямування на Правобережній Україні.

Ключові слова: Бунд, єврейські політичні партії.

Рубіж XIX і XX ст. став часом утворення єврейських політичних партій. На території Правобережної України євреї за чисельність поступались хіба що українцям, а в деяких містечках становили абсолютну більшість. На території Правобережжя налічувалось 1221569 осіб єврейської національності, що становило 12,8% від усього населення. А у містах Київської, Волинської та Подільської губерній частка євреїв становила 36,6%¹.

Зважаючи на досить значну чисельність єврейського народу серед населення Правобережної України, єврейські політичні партії зайняли вагомe місце в суспільно-політичному житті краю.

Найбільш чисельною та впливовою серед єврейських організацій був Загальний Єврейський Робітничий Союз в Литві, Польщі, Росії (Бунд).

Партію було утворено в серпні 1897 р. у Вільно. З наступного року Бунд на автономних засадах входив до складу РСДРП. На перших порах Союз висунув як основну програмну засаду вимогу досягнення громадянської рівноправності для євреїв. Проте вже на IV з'їзді було прийнято положення про національно-культурну автономію. Цей пункт партійної програми, фактично, став визначальним в бундівській стратегії на всі наступні роки.

Бунд мав чітку організаційну структуру. Загалом “Борис” (підпільна назва партії) був прикладом організаційної дисципліни та конспірації для багатьох політичних партій того часу. Керівним органом “Союзу” був Центральний комітет. На місцях Бунд існував на рівні комітетів, а також груп, які були наступною організаційною ланкою. Заключним елементом в структурі партії були осередки або організації, чисельність яких не перевищувала 40 осіб.

В історичній літературі на даний момент питанню діяльності Загального Єврейського Робітничого Союзу в Литві, Польщі, Росії на території Правобережної України приділялось недостатньо уваги. Серед публікацій, в яких певною мірою розглядалась дана проблема, можна назвати праці В.І.Гусева². Часткові відомості містять загальні праці з питань єврейської історії. Щодо джерельної бази, то це, насамперед, справи із Центрального державного історичного архіву України у м.Києві та Кам'янець-Подільського міського державного архіву.

У даній статті ми ставимо за мету висвітлити питання про виникнення бундівських партійних організацій на Правобережній Україні.

На Правобережжі БУНД поширив свій вплив на початку ХХ ст. Залишається недослідженим питання про час виникнення бундівських організацій в краї. Вперше щодо цього було висунуте припущення авторами “Єврейской енциклопедии в XVI томах. – Т.V. – Спб., 1906–1913”, які стверджували, що осередки “Союзу” з'являються у регіоні протягом 1903 року. У дисертації В.І.Гусева “Бунд в суспільно-політичному житті України кін. ХІХ – поч. ХХ століття” стверджується, що протягом 1901–1902 років бундівські комітети виникли в Житомирі, Бердичеві, Одесі, Києві, Чернігівській, Полтавській, Волинській і Подільській губерніях³. Підтверджує дану думку і звіт БУНДу за 1901–1903 роки. У ньому йшлося про те, що район партії на жовтень 1903 року охоплював Бердичів, Житомир, Київ, Вінницю, Брацлав, Тульчин, Немирів⁴.

Вивчивши ряд документальних джерел, ми стверджуємо, що перші бундівські осередки на території Правобережної України розпочали свою діяльність в Житомирі та Бердичеві.

Перші відомості про діяльність Бунду на Правобережжі відносяться до середини 1901 р. Відомо, що партійна література поширювалась в Жи-

томирі у червні 1901 р. А наступного місяця в місто прибув із Варшави Янкель Кравецький – один із діячів БУНДу, при обшуку в якого було знайдено бундівські прокламації. Поліція встановила, що Кравецький налагодив контакти з місцевими євреями і проводив серед них агітаційну роботу. Отже, це і була перша спроба організації осередку в Правобережній Україні. Вважаємо, що вона була вдалою, адже починаючи з літа 1901 року факти поширення бундівських прокламацій у місті вже стають регулярними. Проте період підйому житомирської організації відноситься до 1903 р. Комітет діяв досить активно: постійно розповсюджували прокламації, влаштовували зібрання, причому досить чисельні (близько 200–300 осіб)⁴. 12 квітня була організована демонстрація протесту проти побиття у Вільно робітників⁵. В кінці квітня “майже кожного дня” проходили зібрання із підготовки святкування 1 травня. 18 квітня знову пройшли демонстрації⁶. 11 і 12 серпня бундівці організували страйки⁷.

Про потужність осередку свідчило і те, що в Житомирі існувала нелегальна бундівська бібліотека, завідував якою Ческіс⁸. Проводились колективні читання нелегальної літератури, а 13 грудня на одній із конспіративних квартир відбувся вечір пам’яті декабристів, на якому були присутні 113 осіб⁹. Осередок був досить чисельним. Так, начальник волинського охоронного відділення наголошував, що в Житомирському комітеті Бунду налічувалось близько 400 робітників¹⁰. Навіть за можливої завищеності цієї цифри, все ж можна стверджувати, що осередок був одним із найпотужніших в Правобережній Україні і поступався чисельністю хіба що Бердичівському комітету.

У Бердичеві, починаючи з 1900 р., розпочався рух серед єврейських робітників. Про це свідчила прокламація міського комітету Бунду “До бердичівської інтелігенції”, що розповсюджувалась у вересні 1902 р.¹¹. До організації бундівського комітету там мало місце розповсюдження прокламацій. Протягом травня–липня поширювались прокламації “До російських товаришів-робітників”, “До єврейських робітників Бердичева”, “До єврейської інтелігенції Бердичева”¹². З липня розпочалася діяльність осередку, який згодом набув статусу комітету. Методи роботи Бунду в Бердичеві нічим не відрізнялись від інших міст: поширювались прокламації, влаштовувались зібрання, демонстрації. На одній із демонстрацій, яка відбулася 12 квітня 1903 р. і у якій брало участь близько 200 осіб, сталась бійка з поліцією¹³. Більше того, власне з Бердичева надходили інструкції щодо партійної роботи в усіх осередках Правобережної України. Найбільший за чисельністю, бердичівський комітет став, фактично, керівним центром БУНДу у регіоні. Тут діяла своя підпільна друкарня, в якій друкувались прокламації, що поширювались у багатьох містах.

28 грудня 1902 року у Бердичеві пройшов вечір пам'яті декабристів, участь у якому взяли щонайменше 500 осіб. Він завершився демонстрацією із співанням пісень¹⁴.

Досить активно діяла Київська група БУНДУ. Час її виникнення достеменно невідомий, проте є відомості, що в грудні 1902 року в місті мало місце поширення бундівських прокламацій “До єврейських робітників”¹⁵. А в квітні 1904 року прокламації партії “від студентів-бундівців” знайшли в університеті Св.Володимира¹⁶.

Про силу осередків, що представляли Правий берег України, свідчить той факт, що на Амстердамському соціалістичному конгресі (1904 р.) бундівська делегація представляла близько 23000 організованих робітників. З осередків, що представляли Правобережну Україну, були присутні: Бердичівський (близько 1000 членів); Житомирський (близько 200 членів); Київський (близько 340 членів)¹⁷. Навіть зважаючи на можливу завищеність даних цифр, можна говорити про те, що Бунд у регіоні на 1903 рік вже становив потужну силу.

З 1903 року розпочався самостійницький період у діяльності “Союзу”: з цього часу робота місцевих осередків стала простежуватися більш яскраво, проте ще мала місце і спільна робота з РСДРП.

Прикладом такої співпраці було святкування 1 травня 1903 р. Під спільним керівництвом Бунду та російських соціал-демократів, воно пройшло в Бердичеві, Житомирі, Києві¹⁸.

З 1903 р. проявилася діяльність осередків партії на Поділлі. Так, 5 травня в Брацлаві поширювались прокламації під назвою “Загальний робітничий союз в Києві, Польщі, Росії. Одеська соціал-демократична організація Бунда”. В них були описані антиєврейські безпорядки в Кишиневі, а народ закликався до повалення самодержавства¹⁹. Існував осередок у Могилів-Подільському – у виданні партії “Останні відомості” за травень 1903 р. йшлося про те, “що в Могилів-Подільській організації різко засудили кишинівський погром”²⁰. В квітні 1903 р. у м.Балту з Одеси прибув С.Марковський, який мав на меті поширювати нелегальну літературу. В нього при обшуку вилучено прокламації одеського осередку Бунду: “Погром в Кишиневі” і “Заклик до євреїв на рахунок можливих безпорядків”²¹.

Активно діяла і Київська група, яка перебувала під пильним наглядом місцевої жандармерії. Лише протягом 1904 року поліцією було здійснено п'ять “ліквідацій” бундівців. Проте подібні заходи не змогли припинити діяльність осередку²².

На квітень 1904 року бундівський осередок діяв у Рівному, в лідерах якого значилось близько 15 осіб. Основні методи роботи осередку зводились до розповсюдження прокламацій та влаштування зібрань²³.

З 1904 року в Балті, як встановлено на основі архівних джерел, діяв осередок, діяльність якого проявлялась в організації збірок, розповсюджені прокламацій, брошур. Так, 29 серпня 1904 р. за містом відбулась збірка “молодих євреїв та єврейок”. Поліцією на місці було затримано 57 осіб віком від 13 до 26 років. Серед заарештованих був І.Белофан, в якого вилучено листи єврейською мовою. На місці збірки виявлено один екземпляр прокламації єврейською мовою під назвою “Про мобілізацію”, видання ЦК Бунда. В прокламації йшлося про те, що російське самодержавство прогнило і його слід повалити. Народ закликався до активного бойкоту мобілізації, який мав проявитися в організації демонстрацій²⁴.

В ніч з 21 на 22 листопада 1904 року, на вулицях Балти виявлено 28 екземплярів прокламацій єврейською мовою, видання соціал-демократичної організації Бунду²⁵. 5 грудня цього ж року знайдено 17 екземплярів видання під назвою “Новий курс”. Поліції вдалось заарештувати розповсюджувачів. Один з них – дев’ятнадцятирічний М.Гольдштейн, у якого знайшли також брошуру російською мовою під назвою “Хто повинен перемогти”. Інший двадцятирічний житель Бердичева – М.Шварцбург, в нього при обшуку вилучено: 300 екземплярів листівок “Новий курс”, 2 екземпляри єврейського журналу, 4 номери газети “Робітничий голос”, брошури: “Розвиток наукового соціалізму”(Ф.Енгельса), “Якутська драма”, №5 газети “Der Bund”, лист, в якому йшлося про демонстрацію 20 листопада 1904 року в Одесі²⁶. Проте, були й інші розповсюджувачі, адже прокламації “Новий курс” знову виявлено 8 грудня (6 екземплярів)²⁷ та 12 грудня²⁸.

20 грудня 1904 р. в Балті мало місце зібрання на вул.Скляній в будинку Іося Кантора. В будинку були присутні молоді євреї віком від 18 до 21 року. Під час обшуку було виявлено нелегальні брошури²⁹.

В серпні 1904 р. у Могилеві-Подільському знайдено прокламації антиурядового характеру під назвою “До всіх” та заарештовано одного з розповсюджувачів – Ш.Бланка. Листівка, видана Одеським комітетом Бунду, містила відомості про єврейські погроми в Гомелі і Кишиневі, засуджувала російсько-японську війну, закликала до початку робітничої мобілізації на противагу мобілізації “царських військ” та до робітничого повстання, “яке мало носити політичний антиурядовий характер”³⁰.

З кінця 1904 року став заявляти про себе проскурівський осередок Бунду. 22 грудня на станції “Проскурів” було затримано євреїв А.Желязка, А.Колка, Я.Шнерлінга, які “з’явилися на станцію і розкидали там декілька прокламацій і брошур протиурядового характеру”³¹.

Таким чином, до початку першої російської революції єврейські політичні партії вже активно діяли на території Правобережної України,

поступово поширюючи свою діяльність на якомога більшу кількість населених пунктів, де проживало єврейське населення.

Примітки

1. *Кравченко Б.О.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основа, 1997. – С.20, 27.
2. *Гусев В.І.* Бунд в суспільно-політичному житті України кін. ХІХ – поч. ХХ століття: Дис. ... докт. істор. наук. – К., 1999; *Гусев В.* Бунд на Україні (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) // Матеріали Х міжнародної наукової конференції “Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи – єврейська історія та культура кін. ХІХ – поч. ХХ ст.” (www.judaika.kiev.ua).
3. *Гусев В.І.* Бунд в суспільно-політичному житті України... – С.12.
4. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДДАУК). – Ф.816. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.40; Деятельность БУНДА за последние 2 года (от IV-го до V-го съезда). – Лондон, 1903. – С.13.
5. Деятельность БУНДА за последние 2 года... – С.14.
6. ЦДДАУК. – Ф.1597. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.32, 50.
7. Там же. – Ф.816. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.25.
8. Там же. – Ф.816. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.62.
9. Там же. – Арк.114-115.
10. Там же. – Ф.816. – Оп.2. – Спр.12. – Арк.43.
11. Там же. – Ф.317. – Оп.1. – Спр.1930. – Арк.362-365.
12. Там же. – Спр.1930. – Арк.300, 315, 349.
13. Там же. – Ф.1597. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.43.
14. Там же. – Ф.317. – Оп.1. – Спр.2142. – Арк.25.
15. Там же. – Спр.2142. – Арк.17.
16. Там же. – Спр.2196. – Арк.150.
17. Вопрос о представительстве на международном социалистическом конгрессе в Амстердаме. Отчет делегации БУНДА. – 1902. – С.2.
18. *Гусев В.* Бунд на Україні (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.).
19. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.780. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.20.
20. ЦДДАУК. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.81-83.
21. КПМДА. – Ф.777. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.26.
22. *Гусев В.* Бунд на Україні (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.).
23. ЦДДАУК. – Ф.816. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.20-21.
24. КПМДА. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.7825. – Арк.5, 13-14.
25. Там же. – Спр.7862. – Арк.26.

26. Там же. – Спр.7805. – Арк.29.
27. Там же. – Ф.777. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.26.
28. Там же. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.7805. – Арк.4, 5, 9, 10, 14, 16, 17, 30.
29. Там же. – Ф.777. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.26.
30. Там же. – Ф.281. – Оп.1. – Спр.7824. – Арк.2, 4, 5.
31. Там же. – Спр.7244. – Арк.263-264; Спр.7804. – Арк.3-5, 25, 34-35, 39.

Резюме

В статье рассказывается о начальном периоде деятельности еврейской политической партии левого направления на Правобережной Украине.

Одержано 18 квітня 2005 р.

УДК 94 (477) “19”: 338.43.01/02

О.М.Федьков, В.А.Дубінський

УКРАЇНЬСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА СПІЛКА: ШЛЯХИ РОЗВ’ЯЗАННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ “ПРАВДА”)

У статті висвітлюються погляди членів УСДС на вирішення аграрного питання в підросійській Україні. Здійснюється аналіз друкованого органу партії газети “Правда”, що була поширена в роки революції 1905–1907 рр.

Ключові слова: *Спілка, страйк, муніципалізація землі, селянські комітети, аграрне питання.*

В кінці 1904 року внаслідок розколу Революційної української партії (РУП) в Наддніпрянщині виникла ще одна політична партія – Українська Соціал-Демократична Спілка (далі – УСДС або Спілка). На думку дослідників, однією з причин, що призвела до розколу РУП, була її неспроможність конкурувати з РСДРП та есерами напередодні першої російської революції. Тому “використання політичного потенціалу РСДРП для активізації визвольного руху в Україні шляхом організаційного об’єднання з нею”¹ стало умовою успішної діяльності нової політичної сили. Серед провідних діячів УСДС були М.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський, П.Канівець, П.Крат, В.Мазуренко, П.Тучапський та інші.

Спілка, як і РУП, основні свої зусилля спрямовувала на роботу серед селян та сільськогосподарських робітників. Однак, на відміну від Револьюційної української партії, вона виступала проти політичної автономії України і засуджувала національно-культурницьку діяльність. Крім того, члени УСДС тісно співпрацювали з РСДРП та Бундом. Ця співпраця призвела до того, “що вона поступово почала втрачати своє специфічно українське обличчя і, врешті, стала звичайною обласною організацією меншовицького напрямку”². Хоча, на думку відомого українського історика М.Слабченка, “... Спілка була самостійною партією на Україні, хоч формально залежала від РСДРП, куди входила, як автономна одиниця”³. Однак, незважаючи на ці моменти, ми вважаємо, що слід охарактеризувати також діяльність Спілки щодо вирішення аграрного питання в Україні на початку ХХ ст. Слід врахувати те, що УСДС досить активно діяла в Україні під час революції 1905–1907 рр. Діяльність партії поширювалася, в основному, на Київську, Полтавську, Волинську, Подільську, Чернігівську губернії, особливо на сільські райони. Центрами, які об’єднували навколишні села, були Васильків, Біла Церква, Житомир, Вінниця, Лубни та ін. Соціальною опорою її були не тільки сільські робітники, але й селяни, у тому числі й такі, “які мають стільки землі, що як-небудь можуть вижити з неї”⁴. Спілчани вважали, що слід орієнтуватися в своїй роботі і на селянина-середняка. Представники цієї партії керували селянськими страйками та розробили власну програму аграрних перетворень.

Діяльність Спілки у розв’язанні аграрного питання знайшла часткове відображення в історіографії. Найбільше зробили у цьому відношенні П.Феденко, В.Головченко⁵. Дещо осібно стоїть праця А.Ріша⁶, де здійснено розширений, часто прикрашений, розгляд діяльності Спілки (А.Ріш був одним з провідних діячів УСДС). Проте ця праця допомагає краще зрозуміти історичну ситуацію, мотиви дій учасників, в ній містяться документи, які розкривають зміст діяльності членів цієї партії. У радянській історіографії діяльність УСДС висвітлена у загальних працях, але лише в контексті проблем суспільно-політичного руху в Україні періоду першої російської революції⁷.

Значний внесок у розробку концепції вирішення аграрного питання мала газета УСДС “Правда”. Щомісячник друкувався протягом 1905 р. у Львові за редакцією М.Ганкевича та С.Вітика у друкарні Манецьких. З літа того ж року, за рішенням меншовицької конференції у Женеві, крім українських губерній, Спілка поширювала свої видання на території “Поволжя, Північно-західного краю, Херсонської і Бессарабської губерній”. Газета почала друкуватися російською мовою в Одесі⁸. Основне завдання “Правди” спілчани вбачали у проведенні активної пропагандистської

роботи серед селян і робітників для організації боротьби проти існуючого ладу. Вони писали: "... щоб здобути собі справжню волю, трохи не щодня трапляються такі події, про які повинні знати усі сільські робітники, та й усі селяни, коли вони хочуть скинути з себе ярмо теперішньої неволі"⁹. При висвітленні аграрних поглядів спілчан ми використали друкований орган УСДС – газету “Правда” та додаток до неї – “Листок Правди”, примірники якої зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м.Києві.

Українська спілка, як і інші соціал-демократичні організації, свою тактику будувала із врахуванням того, на якому етапі ведеться боротьба. В умовах панування російського царизму, існування капіталістичних відносин на селі із значними пережитками кріпацтва, спілчани відстоювали повсякденні інтереси сільських трударів. Однак вони вважали, що вирішення аграрного питання можливе лише за умови знищення царської влади та запровадження конституційного демократичного правління.

Причинами аграрних проблем початку ХХ ст. спілчани вважали малоземелля й безземелля та високі викупні платежі, встановлені для селян. Важким тягарем для селян були також податки. “Селянинові, що вийшов з кріпацтва на волю, та в якого одібрали половину його землі, нелегко жилося. На його наложено великий викуп, на його звалено майже усі державні податки, і мусів він тяжко працювати, мусив шукати заробітків у пана”¹⁰, – зазначали члени Спілки. Однак, в аграрних відносинах члени Спілки приділяли більше уваги становищу сільських робітників. “Руїнувалось селянство, та вкупі з тим складалась нова сила, нова кляса – робітнича кляса пролетарів, що живе з продажі праці та витворює усей крам, усе добро панське”¹¹, – читаємо в “Правді”. Важливе місце для робітників, на думку членів УСДС, займало, насамперед, питання низької заробітної платні. Таке становище сільських робітників вони називали “новою панщиною” і зазначали: “... так і робітники тільки якийсь час заробляють собі, а останню працю мусять дарувати капіталістові”¹².

Щоб запобігти експлуатації селян і сільськогосподарських робітників, члени Спілки пропагували мирні форми боротьби. В своїх брошурах, відозвах, листівках спілчани зазначали, що основною формою боротьби повинен бути страйк, тому вони радили, як його необхідно готувати та проводити. “Примусити ж їх (панів-капіталістів. – Авт.) вони можуть найкраще, змовившись разом всім покинути роботу, чи, як то кажуть, зробити страйк, застрайкувати, доки хазяї не згодяться давати більшу платню”¹³, – вказувалось в одній із статей. Для цього слід створювати в кожному селі союз, щоб в нього “... ввійшли всі, хто йде працювати до пана: і ті, що поденно, і строкові – головне всі робітники”¹⁴. Вони вважа-

ли, що кожний такий комітет повинен мати свої кошти, які збираються щотижня, для розходів союзу та допомоги бідним селянам. Крім того, члени Спілки пропонували об'єднуватися представникам всіх комітетів округу для подальшого проведення страйку. Для того, щоб "... обговорити, порадитися, чого вимагати від панів, якої плати, якого снопу"¹⁵. Цей обраний комітет і повинен здійснювати загальне керівництво страйком.

В "Листку Правди", який вийшов у червні 1905 року, вміщено листа сільських робітників Сквирського повіту, в якому вони визначають причини невдач проведених страйків на Київщині. "Правда, що страйками нічого ми не добилися, а все через те, що не трималися ми дружньо, як міські робітники; із одного села в інше йдемо перебивати страйк, та й не розумієм того, що цим самим і себе в панське ярмо пхаєм, й інших. Довго ми ходили, куди пан велить, довго робили, як пан скаже – не звикли ще дружньо самі за справу братися"¹⁶, – читаємо в газеті. Тому члени Спілки пропонували діяти більш організовано: "Нам треба змовитися скрізь – по селах, село з селом, по базарах, по економіях, призначати платню або снопа, за якими косити або жати, призначати де платню щоденно, біля машини тощо, скільки годин робити на день, та про все інше – про хату або харчі змовитися усім"¹⁷. Але в кінцевому рахунку вони підсумовують: "... нам треба усім однак і мирно кидати роботу, не розбивати машин, не руйнувати економій, заводів, тоді не можуть вони чіпати нас"¹⁸.

Спілчани висували в своїх відозвах вимоги, які, на їх думку, покращать становище сільських робітників. Вони закликали не виходити на роботу за низьку платню, пропонували встановити 8-годинний робочий день, вимагали покращення харчування та житлових умов. "Подекуди підіймаються і ті сільські робітники, що служать у наймах у панів... І вони, як городські робітники, требують коротшого робочого дня, більшої платні, кращого поводження з ними, кращих харчів, кращих квартир. Доки ж пани не згоджуються зробити їм уступки, вони страйкують"¹⁹, – читаємо у газеті. Така тактика дозволяла покращити становище селян і сільськогосподарських робітників, але не змінювала їхнього соціального статусу; вони залишалися експлуатованими у рамках капіталістичного виробництва.

Враховуючи це, члени Спілки прагнули вказати шляхи вирішення аграрного питання. Щодо майбутнього володіння землею, спілчани пропонували: "... Щоб відібрала (Нарадня Рада. – Авт.) на користь всього народу царські, удільні землі та встановила спільне народне правління"²⁰. Так само вони визначали долю церковних і монастирських земель, пояснюючи це так: "... Щоб відібрати від попівства та монастирів землю, бо слуги церви не стоять за народ, а йдуть з ворогами його"²¹.

У "Правді" розглядалося питання про майбутнє землекористування.

Спілчани, перебуваючи в складі РСДРП, поділяли з меншовіками ідею муніципалізації землі. Розгляд земельної справи на місцях мали здійснювати “селянські комітетами”, які обирали самі селяни. “Щоб прирізати мужикам землі та обміркувати в “Селянських комітетах” усю земельну справу”²², – зазначалося у “Правді”. Фактично, на думку членів Спілки, ці комітети на місцях ставали власниками землі. Але поки будуть створені селянські комітети, члени УСДС пропонували: “... призначаймо на сходах, скільки кому потрібно землі, щоб не сидіти голодним, та заорюймо з панського лану”²³. А вже після їх обрання остаточно “... скажуть чи вернути, чи ще прирізати, щоб були повернені мужикам ті прирізки, що домагається їх програма нашої партії”²⁴. Вони вимагали також скасування викупних платежів за землю, “... і, крім того, уряд повинен повернути селянам усі ті гроші, які раніше забрано з них за їхню землю”²⁵.

Однією з причин, що обумовила створення селянських комітетів, була, на думку членів Спілки, незадовільна діяльність царських та панських комітетів. Це пояснюється тим, що вони склалися, в основному, з чиновників та поміщиків, які, зрозуміло, не були зацікавлені у вирішенні земельної справи на користь селян. Крім того, спілчани вважали, що “по цих комітетах замість того, щоб вивяснити дійсні причини занепаду хліборобства, ... почали обмірковувати справу з того боку, що мовляв, селяне самі своїому лихові винні”²⁶. Виходячи з цього, вони робили висновок: “Тільки наші власні “Селянські комітети”, в яких сидітимуть вибрані нами самими люде, можуть обміркувати поправді наші сільські справи, земельну та інші, та пособити нашому горю”²⁷. А поки будуть створені ці комітети, “... селяни мусять зараз же робити про це приговори на сходах, мусять виганяти від себе всяке начальство, мусять відмовлятися платити всякі податки і виповняти всякі повинності”²⁸.

Таким чином, члени УСДС стояли на позиціях примусового одібрання усіх земель на користь селян та сільських робітників, яка передавалася їм у користування. Вони відкидали ідею викупу землі. “Селянські комітети” ставали тим знаряддям, який остаточно вирішить усі аграрні проблеми.

Спілчани вважали, що вирішення земельного питання можливе за умови проведення успішного збройного повстання і встановлення народного правління. Однак, необхідно вести боротьбу за повсякденні інтереси селян і сільських робітників. При цьому спілчани виступали проти використання тактики аграрного терору й зазначали: “... все це не може поліпшити долю селян, поки панує теперішній лад, поки над народом по всій волі панують цар і його чиновники”²⁹. Тому для досягнення своєї мети члени УСДС обирали шлях збройної боротьби проти царизму. “... Але цар і його чиновники не захочуть по своїй волі її скликати (Конституційну Раду

або Установчі Збори. – Авт.) і тоді по всій Росії підійметься народ, щоб силою, з зброєю у руках, примусити царя її скликати”³⁰, – читаємо в газеті “Правда”. Сплчани закликали селян і сільських робітників до революції. “Підготовляймося же до цього, умовляймося з усіма селами навкруги і з робітниками в городах, заготовляймо зброю, щоб коли прийде час, встати разом, як один чоловік, до бою за волю й щастя... І коли підіймуться, як один чоловік, мільйони робочого люду, тоді буде край царській і чиновницькій сваволі, наступить народне царство...”³¹, – зазначалося в щомісячнику партії. Після ліквідації влади царя на всій території держави передбачалось встановити демократичну республіку, яку представлятимуть Всенародні Установчі збори. Вони на основі закону й повинні створити “селянські комітети”, що далі вирішуватимуть земельне питання.

Кінцевою метою члени Спілки вбачали встановлення соціалістичного ладу, який “визволить їх назавжди від гніту дукарів-капіталістів”³². При соціалізмі, на їх думку, “... земля та господарства не будуть за панамі – хай весь народ буде господарем і по одному плану веде велике господарство, добрими машинами, самими найкращими способами”³³. Запровадження соціалізму можливо шляхом революції, яку слід проводити в два етапи. Члени УСДС зазначали: “І початок цього кінця покладе робочий люд, коли він, повставши, зробиє політичну Революцію, щоб здобути порядок народне. А це народне порядкування дасть йому волю злучитись й з’їднатись, щоб довести до краю свій визвол, щоб зробити соціальну Революцію”³⁴.

Таким чином, вагоме місце серед політичних партій, що діяли в Наддніпрянській Україні протягом 1905–1907 рр., займала Українська Соціал-Демократична Спілка. Вона проводила активну роботу серед сільського населення, особливо Правобережної України. Членами цієї партії було розроблено власну програму перетворень у аграрній сфері, яка тісно була пов’язана зі змінами в політичному житті. У повсякденному житті в умовах царської Росії, вони пропонували мирні методи боротьби для розв’язання аграрних проблем, де провідне місце відводили страйку. Встановлення демократичної республіки вело до передачі влади на місцях “селянським комітетам”, що розглядали усі питання, в тому числі аграрне. Сплчани підтримували ідею муніципалізації землі. Кінцевою метою своєї діяльності члени УСДС вважали встановлення соціалізму, який остаточно вирішить усі проблеми, в тому числі аграрну.

Примітки

1. *Головченко В.І.* Від “Самостійної України” до Союзу Визволення України: нариси з історії української соціал-демократії поч. ХХ ст. – Харків, 1996. – С.46.

2. *Гунчак Т.* Україна перша половина ХХ століття. Нарис політичної історії. – К., 1993. – С.40.

3. *Слабченко М.Є.* Матеріали до економіко-соціальної історії України (ХІХ ст.). – Х., 1927. – Т.2. – С.241.

4. Правда. – 1905. – Червень-липень-серпень. – Ч.6-7-8. – С.4.

5. *Феденко П.* Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. – Подєбради, 1934; *Головченко В.І.* Назв. праця. – Х., 1996.

6. *Риш А.* Очерки по истории Украинской социал-демократической “Спилки”. – Х., 1926.

7. Більшовицькі організації України в революції 1905–1907 рр. – К., 1976; *Бущик А.К.* Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К., 1957; *Вахбрейт З.Д.* 1905 год на Вольни. – Житомир, 1954; 1905 рік на Бердичівщині. Нариси і спомини. – Бердичів, 1926; 1905 рік у Києві та на Київщині // Збірник статей та спогадів / За ред. Манілова В. та Маренка Г. – К., 1926.

8. *Риш А.* Назв. праця. – С.17.

9. Правда. – 1905. – Лютий. – Ч.2. – С.9.

10. Правда. – 1905. – Січень. – Ч.1. – С.1.

11. Там же.

12. Правда. – 1905. – Лютий. – Ч.2. – С.1.

13. Правда. – 1905. – Січень. – Ч.1. – С.12.

14. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.838. – Оп.2. – Спр.858. – Арк.1.

15. Там же.

16. ЦДАУК. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.302. – Арк.84.

17. Там же. – Ф.838. – Оп.2. – Спр.876. – Арк.1 зв.

18. Там же.

19. Правда. – 1905. – Лютий. – Ч.2. – С.10.

20. Правда. – 1905. – Січень. – Ч.1. – С.7.

21. Правда. – 1905. – Березень. – Ч.3. – С.5.

22. Там же.

23. Там же.

24. Там же.

25. Правда. – 1905. – Червень-липень-серпень. – Ч.6-7-8. – С.7.

26. Правда. – 1905. – Січень. – Ч.1. – С.10.

27. Там же – С.11.

28. Правда. – 1905. – Лютий – Ч.2. – С.10.

29. Там же.

30. Правда. – 1905. – Березень. – Ч.3. – С.3.
31. Там же.
32. Правда. – 1905. – Червень-липень-серпень. – Ч.6-7-8. – С.4.
33. ЦДАУК. – Ф.838. – Оп.2. – Спр.859. – Арк.1.
34. Правда. – 1905. – Березень. – Ч.3. – С.9.

Резюме

В статье раскрываются взгляды членов УСДС на разрешение аграрного вопроса в подросийской Украине. Проводится анализ печатного органа партии – газеты “Правда” которая распространялась в годы революции 1905–1907 гг.

Одержано 28 квітня 2005 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

УДК 378.4(477)“1917-1920”:51(092)

О.М.Завальнюк

МАТЕМАТИК Д. О. ГРАВЕ І УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ (1917–1920 рр.)

У статті розповідається про життя та діяльність видатного математика Д.О.Граве, зокрема про його участь в розбудові вищої школи в Україні в 1917–1920 рр.

Ключові слова: *університет, реформування освіти, Українська революція.*

Серед видатних вчених України, які активно прилучилися до університетського будівництва у 1917–1920 рр., вирізняється постать одного із найбільш талановитих для свого часу математиків – Дмитра Олександровича Граве.

Про його діяльність в добу Української революції замовчувалося у радянські часи. Жодна із біографічних¹ чи узагальнюючих робіт², енциклопедій і довідників³ не містила інформації про його життя в умовах відродження української нації. Ситуація змінилася на краще після отримання Україною державної незалежності. Згадки про нього знаходимо в працях істориків освіти і науки В.І.Онопрієнка⁴ і О.В.Колпакової⁵. А в спеціальній монографії історика математики В.М.Урбанського⁶ вміщено чимало матеріалу про участь Д.О.Граве в становленні і діяльності Київського державного українського та Таврійського університетів. Однак через недостатньо відкладений в держархівах біографічний матеріал автор спроектував його на дуже широкий історичний фон, у якому фігурують десятки різних осіб, не раз затемнюючи основного діяча.

Д.О.Граве народився 20 серпня 1863 р. в родині російського поміщика в м.Кирилові Новгородської губернії. Рід Граве походив із Бельгії. Дід і батько за освітою були військовими. Навчався в Кирилівській початко-

вій народній школі. Батько помер, коли Дмитру виповнилось 7 років, а його двом сестрам – 2 і 4 роки. Після переїзду до Петербурга, 1873 року почав навчання у приватній гімназії Ф.Ф.Бичкова, яку закінчив 1881 року із золотою медаллю. Вступивши на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, слухав лекції відомих російських вчених – математика П.Л.Чебишева, хіміка Д.І.Менделєєва, фізиків І.І.Бордмана і А.Д.Хвольсона, природодослідника В.В.Докучаєва та ін. Захопився астрономією, вивчав небозвід. В обсерваторії виконав свою першу працю “Про ідеальну форму оптичного скла без сферичної аберрації”⁷.

Через погіршення матеріального становища сім’ї Дмитру доводилося підробляти випадковими уроками, репетиторством. При цьому він знаходив час і для наукової роботи – очолював студентське наукове товариство, в “Записках фізико-математичного товариства С.Петербурзького університету” помістив свої наукові первістки. Великий вплив на формування світогляду і математичних канонів Д.О.Граве зробив професор О.М.Коркін⁸.

1885 року Дмитро здобув вищу освіту і на 2 роки був залишений при університеті для підготовки професорського звання без стипендії. Навчався блискуче: склав магістерські іспити з математики і механіки. З 1 січня 1888 року йому призначили стипендію (600 руб. на рік), що посприяло швидкому завершенню досліджень дисертації “Про інтегрування окремих диференціальних рівнянь першого порядку”, яку Д.О.Граве виконав достроково. Захист відбувся 30 квітня 1889 р. А 25 травня Рада Петербурзького університету затвердила рішення про присвоєння Дмитру Олександровичу ступеня магістра чистої математики⁹.

16 вересня 1889 р. Д.О.Граве приступив до викладацької роботи у своїй альма матер по кафедрі чистої математики в якості приват-доцента. Йому доручили викладати аналітичну геометрію, вищу алгебру, диференціальне обчислення, а також спецкурс з теорії поверхней. Восени 1890 р. талановитого математика запросили викладати курс лекцій з математики, аналітичної геометрії і загальний курс вищої математики в інституті інженерів шляхів сполучень. Через 5 років йому доручили ще й курс нарисної геометрії у військо-топографічному училищі¹⁰.

Крім читання лекцій, Д.О.Граве працював над навчальними посібниками “Курс аналітичної геометрії” і “Курс диференціального обчислення”, які побачили світ відповідно у 1893 і 1895 рр., а також докторською дисертацією “Про основні задачі математичної теорії побудови географічних карт”. Її захист відбувся 25 квітня 1896 р., після чого Дмитро Олександрович був удостоєний ступеня доктора чистої математики¹¹.

Через відсутність професорських вакансій, сімейні проблеми, інші

причини Д.О.Граве у квітні 1899 р. зайняв посаду ординарного професора по кафедрі чистої математики в Харківському університеті.

У грудні 1901 р. він витримав конкурс на заміщення вакантної посади ординарного професора по кафедрі чистої математики університету Св.Володимира у Києві. Тут Дмитра Олександровича підстергло велике горе – один за одним померла мати, сестра і дружина, на його руках залишилося троє малолітніх дітей¹².

Працюючи у Києві, Д.О.Граве видав ряд монографій: “Елементарний курс теорії чисел” (1909–1910 рр. – перше видання, 1913 р. – друге), “Теорія кінечних груп” (1908), “Елементи теорії еліптичних функцій” (1910), “Арифметична теорія алгебраїчних величин” у двох томах (1910, 1912), створив свою наукову школу. В.О.Романовський, який навчався на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира, згадував згодом, що серед видатних викладачів закладу був і математик Д.О.Граве¹³.

За спогадами самого Дмитра Олександровича, у 1912–1914 рр. він проводив семінар з алгебри, у якому навчалися О.Ю.Шмідт, М.П.Кравчук, Є.Д.Жилінський, Б.М.Делоне, М.Г.Чеботарьов, В.П.Вельмін, О.М.Островський та ін. Про них Д.О.Граве писав: “... Моя школа мала блискучих за здібностями учнів, і я пишаюсь тим, що творчі прийоми роботи з ними швидко давали гарні результати”¹⁴.

З весни 1917 р. життя університету Св. Володимира вирувало. Студенти-українці прилучилися до українського національного руху, підтримували Українську Центральну Раду, яка все більше і яскравіше репрезентувала інтереси молодій політичній нації, рішуче ставила завдання національного відродження. Професура, в основному російська і зросійщена, вороже поставилася до вимог УЦР розв’язати українське питання на користь титульного етносу. 26 липня 1917 р. Рада університету, членом якої був і Д.О.Граве, ухвалила проект проти “насильницької українізації Південної Росії”, який направила Тимчасовому уряду¹⁵. “Ім (Українській Центральній Раді і Генеральному секретаріату. – О.М.), – йшлося у документі, – потрібна Україна з особливим урядом, особливим військом і особливою державною мовою... Керівники українського руху прагнуть до повного політичного уособлення і відчуження від решти Росії тих областей, які вони визнають українськими. Особливо характерним в цьому плані є прагнення запровадити “українську” мову в якості державної мови і мови викладання в Україні...”¹⁶.

Чи голосував росіянин Д.О.Граве за це антиукраїнське рішення? Мабуть, що так, хоча стверджувати напевне не можна, бо протокол цього засідання Ради не зберігся. Однак про антиукраїнські настрої Дмитра Олександровича говорити важко. Є підстави вважати, що він симпатизу-

вав національному відродженню, підтримував його. Так, коли 20 червня 1917 р. розпочала роботу “Спільна комісія по улаштуванню Українського народного університету у Києві”, Д.О.Граве не стояв осторонь цієї справи, а брав участь у її формуванні¹⁷. 21 липня 1917 р. Дмитру Олександровичу доручили очолити комісію із вироблення навчального плану фізико-математичного факультету українського університету. Завдання було виконано успішно. Студентам пропонувалося впродовж трьох років вивчати такі дисципліни: соціологію (20 годин), політичну економію (40), психологію (20), логіку з теорією пізнання (30), історію філософії (40), вищу математику (100), фізику (50), хімію (неорганічну і органічну) (100), кристалографію (24), геологію з мінералогією (74), ботаніку (42), зоологію з фізіологією тварин (30), анатомію з фізіологією людини (48), біологію (30), антропологію (48), географію (24), палеонтологію (60), бактеріологію (48); спецкурси енциклопедія математики (100), теорія вірогідності, механіка і астрономія (по 24), історію математики (?). Допускалося, що в ході навчального року можуть пов'язані й інші спецкурси, пов'язані з досягненнями тодішньої науки¹⁸.

Український народний університет було відкрито 5 жовтня 1917 р. З перших днів його роботи Д.О.Граве посів посаду ординарного професора по кафедрі чистої математики за сумісництвом (продовжував викладати в університеті Св.Володимира)¹⁹. Разом із своїм учнем М.Ф.Кравчуком він забезпечував викладання майже всіх математичних дисциплін, враховував той факт, що не всі його слухачі мали закінчену середню освіту (на відміну від студентів російського університету). З дозволу Ради лекторів Д.О.Граве читав лекції російською мовою (як виняток із загального правила). Перейти на українське мовлення професор не міг із об'єктивних причин. Проте він пообіцяв підготувати для студентів україномовний підручник з алгебри, і стримав слово сповна. Світ побачив видання 1919 року²⁰.

Після утворення Української Народної Республіки було взято державний курс на українізацію російських університетів в Україні. У центрі дискусій опинилося питання про долю передусім університету Св. Володимира. З цієї метою на початку квітня 1918 р. при Міністерстві народної освіти УНР утворили особливу комісію, до якої увійшли представники від самого освітнього відомства, Київського українського народного університету і університету Св.Володимира. Рада лекторів КУНУ делегувала до неї ректора І.М.Ганицького, професорів О.М.Лук'яненка, В.В.Зеньковського, О.Д.Граве, В.І.Лучицького, Ф.П.Швеця, В.М.Константиновича, М.П.Василенка, О.Черняхівського, С.Веселовського²¹. Інтереси університету Св.Володимира представляли ректор Є.В.Спекторський, професори А.А.Садовень, Г.Г.Де-Метц, приват-доцент П.П.Сирнов²². Комісія взяла

ся за обміркування підготовленого департаментом вищої і середньої школи Міністерства такого проекту: 1. Злити університет Св.Володимира з українським університетом в один під назвою “Державний університет Св.Володимира” з умовою, що всі ценові лектори КУНУ посядуть у ньому українські кафедри, а студенти КУНУ стануть дійсними студентами держуніверситету (з цензом не менше 6 класів). 2. Зробити полегшення професором університету Св.Володимира у вирішенні питання підданства (йшлося про збереження для значної частини професури російського громадянства). 3. Казні забезпечити виплату пенсій професорам (4500-5000 крб.). 4. Штатні українські кафедри відкривати як паралельні до російських кафедр з дозволу наукових установ за наявності відповідних наукових сил. 5. В закладі запровадити українське діловодство. 6. Запровадити лектуру української мови для тих, хто збирається посідати посади державної служби. 7. Впродовж 5 років запровадити на всіх штатних кафедрах викладання українською мовою. 8. Професорські стипендіати, які утримуються за держані кошти, мають володіти українською мовою²³.

Комісія зібралася 13 квітня 1918 р. Міністерство народної освіти у ній представляли: товариш міністра П.І.Холодний, директор департаменту вищої і середньої школи Ф.П.Сушицький, його товариш В.В.Дуб’янський.

Д.О.Граве, як і інші представники КУНУ, погоджувався з пропозицією утворити об’єднаний утравквістичний університет, який би відповідав одночасно інтересам титульної і російської нації. Однак делегація університету Св. Володимира цей проект рішуче відкидала – вона була за status quo. Тож, крім вияснення позицій сторін, зібрання не мало жодних практичних результатів²⁴.

14–17 квітня 1918 р. з’їзд представників російських вищих шкіл в Україні, скликаний з ініціативи керівництва університету Св.Володимира, розглянувши питання про злиття двох київських університетів – українського і російського – в один вищий навчальний заклад, визнав його несвоєчасним, висловився за проведення реформи вищої освіти лише після скликання Установчих Зборів²⁵.

Після ліквідації Центральної Ради Д.О.Граве продовжив роботу в КУНУ, підтримав рух викладачів і студентів цього закладу за надання йому державного статусу. Цим питання, як і Україні зацією вищої школи в Україні, спеціально займалася комісія, яка діяла при Міністерстві освіти й мистецтва Української держави під головуванням академіка В.І.Вернадського. 2 липня 1918 р. відбулося екстренне засідання Ради лекторів КУНУ, у якому взяв участь і Д.О.Граве. Він разом зі своїми колегами (Г.Г.Павлуцький, М.Рудницький, О.С.Грушевський, О.Яницький, В.М.Константинович, О.М.Лук’яненко, В.І.Лучицький, О.В.Корчак-Чепурківсь-

кий, В.В.Дуб'янським, О.Левицький) підтримав розроблений Міносвіти законопроект про заснування в усіх університетах України паралельних кафедр, а також пропозицію ІІ.Отієнка й інших учасників засідання про перетворення КУНУ в державний університет, оскільки цього “потребує національна українська культура і інтереси незалежної Української Держави”²⁶.

23 липня 1918 р. Д.О.Граве взяв участь у ще одному засіданні Ради лекторів КУНУ, де знову обмірковувалося питання про надання закладу статусу державного. Разом з присутніми він проголосував за те, аби “просити академіка Вернадського прискорити справу затвердження останньої редакції законопроекту (про перетворення КУНУ в держуніверситет. – О.М.) [і подати] Міністру освіти і вищим інстанціям та вжити заходів аби ця справа не загальмувалася в Державній скарбниці та Державним контролем”²⁷.

Після того, як 5 серпня 1918 р. уряд Української держави ухвалив закон про перетворення Київського українського народного університету в державний, постало питання про формування професорсько-викладацької корпорації нової української вищої школи. З цього приводу Рада лекторів КУНУ висловилася за те, аби абсолютна більшість викладачів була переведена на нові посади в держуніверситеті. Щодо фізико-математичного факультету, то підготовлений список із 12 осіб очолював Д.О.Граве²⁸. 12 серпня Міністр освіти й мистецтва М.П.Василенко затвердив персональний склад викладачів КУНУ. Відповідно до наказу, заслужений ординарний професор Д.О.Граве призначався на посаду в.о. ординарного професора по кафедрі математики²⁹. Йому призначили оклад в розмірі 3999 крб. 98 коп.³⁰ Крім того, Дмитро Олександрович продовжував викладацьку працю в університеті Св.Володимира – читав аналітичну геометрію першокурсникам і вищу алгебру студентам II курсу. Зазначені дисципліни, а також вступ до аналізу та вправи в аналізі, він викладав у Київському державному українському університеті³¹.

З поваленням гетьманщини Д.О.Граве без пояснень заборонили суміщати викладацьку працю у двох київських університетах – українському і російському³². Річ у тому, що команда Міносвіти, відповідно до вимог національного відродження, намагалася українізувати університет Св.Володимира. Тож Дмитру Олександровичу дали ясно зрозуміти, що його місце в КДУУ. Це аж ніяк не означало, що з 55-річним професором математики не хотіли рахуватися.

Навпаки, його запросили до “Тимчасової комісії щодо вищих шкіл і наукових інституцій”, яку очолив товариш міністра народної освіти П.І.Холодний. Крім Д.О.Граве, до неї запросили академіків В.І.Вернад-

ського, А.Ю.Кримського, професорів М.С.Грушевського, Ф.П.Сушицького, І.М.Ганицького, Г.Г.Павлуцького, О.В.Корчак-Чепурківського, В.В.Дуб'янського, Б.О.Кістяківського, І.А.Фещенко-Чопівського³³. Однак, через воєнно-політичні обставини комісія не встигла виробити основи нової політики в галузі національної вищої освіти України.

Із встановленням на початку лютого 1919 р. у Києві радянської влади Д.О.Граве безперешкодно виконував викладацькі обов'язки. Нові підходи до політики в галузі вищої школи певним чином зачепили і Дмитра Олександровича – його, як фахівця високого рівня, запросили до роботи в “Комісії із реорганізації методів і програм вищих навчальних закладів України”. Поруч з ним тут працювали М.Б.Делоне, С.П.Тимошенко, К.К.Симинський, Д.М.Синцов, Шапошников, Слуцький та ін. Д.О.Граве, критично оцінюючи минулий досвід, запропонував не ділити навчальні дисципліни на обов'язкові і необов'язкові. “Не варто забувати, – наголошував він, – ці старі сумної пам'яті приклади і відновлювати такий шкідливий для науки поділ”³⁴.

Без участі університетських професорів влада ухвалила рішення про злиття з 1 червня 1919 р. КДУУ і університету Св.Володимира в один вищий навчальний заклад – Київський університет з двома відділами – українським і російським. Зрештою, це питання винесли на розгляд обох відділів, але не з метою з'ясування позицій, а для вироблення плану об'єднання. Як свідчить протокол засідання викладачів українського відділу, Д.О.Граве з невідомих причин був відсутній³⁵.

Об'єднаний університет у 1919 р. так і не запрацював. І перешкодою цьому стала чергова зміна влади у Києві – наприкінці серпня вона перейшла до денікінців. Новий режим не тільки не підтримав задуму більшовиків щодо об'єднання закладів, а й позбавив державного статусу український університет, який мав функціонувати як приватний. Припинення фінансування КДУУ відчули всі працівники, чимало з них покинули роботу, виїхали за межі Києва. Д.О.Граве, який мав велику сім'ю, опинився у вкрай складному становищі. 29 жовтня 1919 р. він звернувся до Ради професорів з проханням видати йому платню за жовтень. Однак грошей не було, тому Рада повідомила, що борг буде повернуто “при першій фінансовій можливості”³⁶.

За фінансової підтримки всеукраїнської учительської спілки університет все-таки відновив роботу. Через небажання в.о. декана фізмату В.В.Дуб'янського посідати посаду факультет опинився без керманіча. 6 грудня 1919 р. збори професури закритим голосуванням одногосно висловилися за те, аби впродовж 4 років деканом працював Д.О.Граве. Рада професорів університету затвердила це рішення. Проблем у нового керів-

ника факультету було багато: холодні навчальні приміщення, хвороби викладачів, працівників і студентів, голодне існування, погане навчально-методичне забезпечення, відсутність коштів на друк підручників і посібників, заміщення професорських вакансій тощо.

В середині грудня 1919 р. відбулася чергова зміна влади – до Києва повернулися більшовики. Радянські політики знову взялися за реформування вищої освіти на засадах класовості. 19 березня 1920 р. появився наказ про заснування для широких пролетарських мас Робітничо-селянського університету та інститутів: гуманітарного, охорони здоров'я, народного господарства з викладанням на двох мовах – українській і російській. У той же час у всіх вищих школах ліквідовувалися юридичний, історико-філологічний та фізико-математичний факультети. Такої ж долі зазнали інститути: Близького Сходу, міжнародний, соціології і права, географічний, археологічний, вчительський, вищі педагогічні курси та ін.³⁷

Напередодні нового навчального року на базі двох університетів було створено інститут народної освіти, у якому на факультеті професійної освіти було 4 відділи, у т.ч. фізико-математичний (згодом – точних наук). Д.О.Граве викладав тут математичні дисципліни. Зокрема у 1920–1921 навчальному році студенти слухали його лекційний курс “Роль математики в прогресі культури”³⁸.

Ім'я Дмитра Олександровича тісно пов'язано з іншим вищим навчальним закладом, що появився в роки революції – Таврійською філією університету Св. Володимира. 9 жовтня 1917 р. Д.О.Граве і П.М.Ардашев доповіли Раді університету Св. Володимира про доцільність відкриття у Ялті філії університету. Колеги підтримали пропозицію і ухвалили рішення делегувати від кожного факультету по два представники до комісії, якій належало підготувати необхідні перемовини (про кошти, будинки, іншу допомогу) з ятинським самоврядуванням. Головою комісії обрали Д.О.Граве³⁹.

Через воєнно-політичні обставини комісія приступила до роботи не відразу. 18 квітня 1918 р. Дмитро Олександрович доповідав Раді університету Св. Володимира, що очолювана ним комісія висловилась за початок занять на медичному факультеті Таврійської філії 9 травня у Києві, доки не появиться змога переїхати до Криму. Він повідомив, що на навчання вже зарахували 350 студентів-медиків, тому варто надати їм можливість здобувати освіту поки що в стінах університету Св. Володимира. 11 травня у Ялті офіційно відкрили фізико-математичний і медичний факультети філії⁴⁰. Згодом філія переросла в окремий Таврійський університет, який було відкрито 14 жовтня 1918 р.⁴¹.

8 березня 1920 р. Д.О.Граве, який тісно співпрацював з фізико-математичним відділом Української академії наук ще з осені 1919 р., обира-

ють дійсним членом УАН. Незабаром він заснував математичний відділ, а в жовтні очолив комісію прикладної математики і механіки.

Подальша доля Дмитра Олександровича склалася так. Став дійсним членом ВУАН (згодом – АН СРСР). Займався космічним магнітним полем. Підготував монографію “Основний курс механіки” (1923), яка відповідала програмі ІНО. У 1923 р. став дійсним членом науково-дослідної кафедри математики Києва, очолив її. У 20–30 рр. розвивалася його математична школа, з якої вийшли Ю.Д.Соколов, В.Є.Дяченко, М.М.Боголюбов, А.Л.Наумов, М.Х.Орлов (Каган), Н.І.Ахієзер, М.Г. Крейн, В.І.Можар, Є.М.Ремез, М.О.Кельчевський та ін. З відновленням у 1934 р. Інституту математики посів посаду його директора. Репресії не зачепили Д.О.Граве, хоча офіційної критики не уникнув за рукопис праці “Математика та її значення в соціалістичному будівництві”. У 1935 р., у зв’язку з 50-річчям науково-педагогічної діяльності, був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Видав два томи (із 17 запланованих) “Трактату з алгебраїчного аналізу”. Через репресії до ряду вчених школа Д.О.Граве перестала існувати. Самого Дмитра Олександровича усунули з посади директора Інституту математики.

Помер 19 грудня 1939 р. на 77-му році життя. Похований на Лук’янівському цвинтарі у Києві⁴².

Таким чином, Д.О.Граве, талановитий математик і професор, прилучився до створення і функціонування як національних українських університетів, так і російського – у Криму. Залишаючись поза політикою, всілякими чварами, він однаково самовіддано працював над математичною освітою студентів і українського, і російського університетів, дбаючи одночасно про національне відродження українців і збереження позицій російської вищої школи в Україні. Тим самим він засвідчив, з одного боку, зв’язок зі своїм вихованням в імперські часи, приналежність до раніш панівної нації, а з іншого – розуміння потреби розвитку української культури, у якій національні університети посідали одне із чільних місць. Високий професіоналізм, науковий патріотизм, педагогічна обдарованість Д.О.Граве якнайкраще прислужилися у 1917–1920 рр. при підготовці кадрів української інтелігенції.

Примітки

1. Див.: *Делоне Б.Н.* Дмитрій Александрович Граве (Некролог) // Известия Академии наук СССР. Серия математическая. – Москва, 1940. – №4-5. – С.84-85; *Добровольский В.А.* Дмитрій Александрович Граве. 1863–1939. – М., 1968. – С.32-34; Академік АН УРСР Дмитро Олександрович Граве (1863–1939) // Граве Д.О. Вибрані твори. – К., 1971. – С.9 та ін.

2. Див.: История математического образования в СССР / Ред. кол.: И.З.Штокало (отв. ред.), А.Н.Боголюбов (отв. ред.) и др. – К., 1975. – С.121; История отечественной математики. В четырех томах / Глав. ред.: И.З.Штокало (отв. ред.) и др. – К., 1979. – Т.3. – С.32.

3. Див.: Граве Дмитрий Александрович // Биографический словарь деятелей естествознания и техники / Отв. ред. А.А.Зворыкин. – М., 1958. – Т.1. – С.258; Граве Дмитрий Александрович // БСЭ. – Т.7. – М., 1972. – С.197; Граве Дмитро Олександрович // УРЕ. – Вид. 2-е. – Т.3. – К., 1979. – С.137; Граве Дмитро Олександрович // Український радянський енциклопедичний словник. У трьох томах. – Т.1. – К., 1986. – С.441 та ін.

4. Див.: *Оноп'єнко В.І.* Осередки національного відродження. Українські університети в 1917–1919 рр. // Вісник Академії наук України: Науковий та громадсько-політичний журнал. – К., 1992. – №2. – С.83.

5. Див.: *Калпакова О.В.* Український державний університет у Києві (1917–1920 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1993. – №7-8. – С.33; Ї ж. Національна вища школа в Україні (1917–1921 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К., 1996. – С.13.

6. *Урбанский В.М.* Дмитрик Граве и время. – К., 1998. – С.8-25.

7. *Добровольский В.А.* Назв. праця. – С.10-11.

8. *Урбанский В.М.* Назв. праця. – С.31.

9. *Добровольский В.А.* Назв. праця. – С.14.

10. Там же. – С.17-18.

11. *Урбанский В.М.* Назв. праця. – С.48-58.

12. Там же. – С.69, 72, 82-84, 93.

13. *Рамановский В.А.* К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время // Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. – К., 2000. – Кн.І. – С.285.

14. *Граве Д.* Мое життя та наукова діяльність // У світі математики. – К., 1984. – Вип.15. – С.36.

15. З іменем святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. У двох книгах. – К., 1994. – Кн.2. – С.381-384.

16. Там же. – С.383-384.

17. Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). – Ф.Р.936. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.5.

18. *Урбанский В.М.* Назв. праця. – С.102-103.

19. ДАМК. – Ф.Р.936. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.1.

20. Див.: *Граве Д.О.* Основы алгебры. – К., 1919. – 270 с.

21. ДАМК. – Ф.Р.936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.16.

22. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні і в добу Української

- революції. 1917–1920. – Кн.2. – С.122.
23. Там же. – С.122-123.
24. ДАМК. – Ф.Р.936. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.1-1 зв.
25. *Alma mater*. Університет Св. Володимира напередодні і в добу Української революції. 1917–1920. – Кн.2. – С.38-39.
26. ДАМК. – Ф.Р.936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.53.
27. Там же. – Арк.60.
28. Там же. – Арк.70 зв.
29. Там же. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.280.
30. Там же. – Спр.11. – Арк.1-2.
31. Там же. – Спр.6. – Арк.118; Спр.30. – Арк.2, 6.
32. Там же. – Спр.68. – Арк.57.
33. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.15.
34. Цит. за: *Урбанский В.М.* Назв. праця. – С.132.
35. ДАМК. – Ф.Р.936. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.11.
36. Там же. – Спр.32. – Арк.146 зв.
37. Там же. – Спр.109. – Арк.5.
38. Український державний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. 1920–1995: Історичний нарис. – К., 1995. – С.15.
39. *Лавров В.В., Ишин А.В.* Летопись создания Таврического университета: 1916–1921 // Крымский архив: Историко-краеведческий и литературно-философский журнал. – Симферополь. – 2003. – №9. – С.104.
40. Там же. – С.105-106.
41. Там же. – С.113.
42. *Урбанский В.М.* Назв. праця. – С.228-267; *Добровольский В.А.* Назв. праця. – С.35-39.

Резюме

В статтє расказывается о жизни и деятельности выдающегося математика Д.А.Граве, в частности о его участии в развитии высшей школы в Украине в 1917–1920 гг.

Одержано 11 квітня 2005 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСІЙ ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ ТА МИСТЕЦТВА ПО ПІДГОТОВЦІ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ ЗА ГЕТЬМАНАТУ (КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 р.)

У праці досліджено діяльність і внесок дев'яти комісій видавничого відділу Міністерства освіти й мистецтв з підготовки та опублікування українських підручників для шкіл у період Гетьманату (квітень–грудень 1918 року).

Ключові слова: видавничий відділ, комісія, Гетьманат, українські підручники, освіта.

Одним з головних напрямків вирішення проблеми українці освіти в період гетьманату П.Скоропадського була підготовка шкільних підручників, без яких неможливо було здійснити ці перетворення. Освітнє міністерство очолив М.Василенко, а основними підрозділами керували попередні його наставники: С.Русова, О.Музиченко, А.Лещенко та інші. Це значною мірою сприяло продовженню починань часів Центральної Ради.

Метою статті є розгляд діяльності комісій видавничого відділу Міністерства освіти і мистецтва з питань підготовки українських підручників за гетьмана П.Скоропадського. Актуальність теми обумовлена недостатньо глибоким станом її дослідження. Започаткували вивчення даної проблеми очевидці тих подій С.Постернак та С.Сірополко. У 20-ті роки її торкався Ю.Мережко. Проте не можна погодитись з твердженням цього автора щодо оцінки діяльності урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР як доби “анархічного продукування книжкової продукції”. Тому дана стаття слугуватиме доказом існування державницького підходу у виданні шкільних українських підручників. Заслуговує на увагу дослідження Т.Ківшар¹.

Безпосередньо роботою по підготовці українських шкільних підручників, як і за Центральної Ради, в період гетьманату продовжував займатись видавничий відділ Міністерства освіти. Але до червня 1918 р., як вказувалось у звіті про його діяльність, “відділ не мав у своєму розпорядженні ні друкарні, ні грошей”². Його зусилля переважно спрямовувалися на отримання від уряду необхідних коштів на друкування підручників. Обіцяні Центральною Радою 5 млн. карбованців так і не встигли надійти до видавничого фонду міністерства, тому необхідно було переконати новий уряд у потребі значних коштів на видання шкільних підручників. Лише у середині червня гроші в сумі 2 млн. крб. надійшли до видавничого фонду, а з 28 червня ними мали повне право розпоряджатись представники видавничого відділу³. З огляду на те, що до початку навчального року за-

лишалось два місяці і за цей короткий час потрібно було вирішити багато організаційних питань по друкуванню підручників.

Основне навантаження по вирішенню даних проблем несли комісії видавничого відділу, які називались експертними. Вони продовжували роботу, розпочату на початку квітня 1918 р., по рецензуванню існуючих українських підручників, а також їх рукописів і приймали рішення про придатність чи непридатність їх до друкування і використання в навчальному процесі. За Гетьманату вказана роботу проводили 11 комісій, до складу яких, за нашими підрахунками, входило 107 осіб⁴. Найчисельнішими були комісії по розгляду підручників для нижчої початкової школи (18 осіб), комісії з української мови (14), з математики (13), з географії та природознавства (по 11 осіб). До їх складу входили працівники Міністерства освіти, в також досвідчені учителі та провідні науковці, автори підручників.

Не лише найбільшою за складом, але й найбільш значимою була комісія по розгляду підручників для нижчої школи, адже початкові класи шкіл повинні були першими перейти на викладання українською мовою і потребували повного забезпечення їх відповідними підручниками. Найбільш плідну роботу ця комісія проводила з 21 травня по 25 червня 1918 р. На шести засіданнях було проаналізовано 18 підручників для початкових шкіл. Серед них було 7 рукописів підручників, що розглядались вперше на комісії і були підготовлені за короткий час: чотири букварі, написані А.Воронцем, І.Рекуном, Крупською та Чернецьким, читанки М.Грінченка та Крупської, українська граматики С.Кожуховського. Знову аналізувався і визначався ступінь придатності для використання в майбутньому відомих підручників С.Черкасенка, О.Білоусенка, Б.Грінченка, Т.Лубенця та інших авторів.

Кожний підручник чи його рукопис обов'язково рецензувався двома членами комісії, а у випадку розходжень у їх оцінках остаточні висновки пропонував третій рецензент. І лише після детального обговорення приймалось остаточне рішення комісії. Так, читанку для першого класу "Стежки до дому", складену спілкою учителів Катеринославщини під редакцією І.Труби, вперше видану в 1917 р. у Катеринославі, рецензували М.Гаркушенко, П.Волинчук-Волинець та С.Русова. Всі вони відзначали, як позитивний момент читанки, наявність "багатьох етнографічних деталей народного життя". Разом з тим у ній була "відсутня стала система у розкритті матеріалу", низький рівень "художньої й виховної сторони багатьох оповідань", а також не дуже вдале художнє оформлення підручника. Тому рецензенти прийшли до загального висновку, що підручник підготовлений поспішно і "без усунення хиб не може бути використаний у українській початковій школі"⁵.

На двох засіданнях 21 та 28 травня розглядався рукопис букваря “Ярина” А.Воронця. На першому з них цей підручник рецензували керівники підрозділів Міністерства освіти і мистецтва С.Русова та А.Музиченко, вони вказали як на ряд позитивних моментів, так і недоліків його. Але остаточного рішення не було прийнято, а було доручено учителям-практикам Л.Гаєвому та Я.Капустянському підготувати рецензії цього підручника на наступне засідання. Проаналізувавши його зміст, нові рецензенти запропонували комісії рішення про те, що “рукопис вартий уваги, хоч і потребує змін”. Вони вказали на окремі стилістичні помилки у змісті матеріалу, на потребу деяких коректив у оповіданнях та малюнках до них. Комісія погодилась з цими зауваженнями, а сам автор підручника у заяві до комісії, датованій 5 червня 1918 р., дав згоду на виправлення зауважень рецензентів і зобов’язався за два тижні “усунути зазначені хиби”⁶.

Наведені приклади свідчать про те, що члени експертної комісії дуже прискіпливо ставились до формування змісту національної освіти. Багато зауважень отримували навіть підручники, які вже використовувались у навчальному процесі в попередньому навчальному році, але розглядалися комісією під час підготовки їх до нового перевидання. Так, українська граMATика Т. Лубенця, яка вже мала три перевидання, для нового друку знову пройшла детальне рецензування і отримала ряд зауважень. За рішенням комісії від 1 жовтня 1918 р. цей підручник лише “після ... ґрунтовної переробки” міг бути допущений до нового друку⁷. Взагалі за час існування комісії по розгляду підручників для нижчої початкової школи з початку квітня 1918 р. і до падіння Гетьманату було проведено 22 засідання і розглянуто на них 24 підручники. Для їх аналізу складено 56 рецензій. Комісія визнала придатними для використання і передрукування 9 підручників, 13 – непридатними, а 2 – визнали придатними за умов їх детальної переробки⁸.

Такий принциповий підхід комісії, на наш погляд, був викликаний тим, що, починаючи з 1917–1918 навчального року, початкову школу вдалось забезпечити необхідними підручниками. І хоч не завжди підручники відповідали всім педагогічним вимогам і не було їх в достатній кількості, але все ж таки вони були в наявності у школах України і використовувались у навчальному процесі. Тому з 1918–1919 навчального року комісія намагалась підготувати більш якісні підручники для початкових шкіл.

Дуже плідно вела роботу і комісія по розгляду підручників з математики. На 12 засіданнях нею було розглянуто 25 підручників з арифметики, алгебри та геометрії, майже половина з них були переклади українською мовою російських підручників. 15 з них були визнані придатними для використання, а 10 – непридатними⁹.

Менш результативною була робота комісії по розгляду підручників з латинської мови та з історії. Перша з них зібралась лише один раз на організаційне засідання, а комісія по розгляду підручників з історії хоч і провела три засідання, розглядаючи підручники під редакцією Г.Коваленка та Метельницького, але жодного рішення відносно їх подальшої долі так і не прийняла. А саме підручники з історії України були вкрай необхідними для викладання цієї українознавчої дисципліни в різних типах шкіл.

Загалом, у досліджуваний період комісії розглянули 95 підручників з різних дисциплін і визнали придатними для використання і друкування 50, 40 – непридатними і 5 могли стати придатними за умов внесення до них необхідних змін та доповнень. Крім того, наприкінці 1918 р. на руках у рецензентів перебувало ще 19 підручників та їх рукописів: 1 молитвеник, 3 букварі, 3 підручники з арифметики, 2 українські граматики для середніх шкіл, 2 хрестоматії з української літератури, 4 історії, по одному підручнику з алгебри та тригонометрії, 1 хімія, 1 природознавство¹⁰.

Крім експертних комісій, при видавничому відділі департаменту вищої і середньої школи Міністерства освіти та мистецтва була створена спеціальна комісія, яка безпосередньо здійснювала координаційну роботу по друкуванню підручників між різними видавництвами і безпосередньо розпоряджалась двохмільйонним фондом, виділеним гетьманським урядом для друкування шкільних підручників. Цю комісію очолював П.Холодний, а в її роботі брали участь М.Сімашкевич, В.Ульяницький, М.Мукало, Є.Вировий, Л.Блінова, а також інші працівники Міністерства освіти, представники видавництва, автори підручників. За період з 18 червня по 19 листопада 1918 р. нею було проведено 39 засідань і розглянуто близько 130 питань.

Вже на першому засіданні видавничої комісії 18 червня 1918 р. вирішувалось питання про потреби школи в підручниках. Виступаючий по цьому питанню М.Сімашкевич наголосив про першочергову потребу в забезпеченні підручниками нижчої школи. З цією метою пропонувалось надрукувати букварів до 1 млн., читанок – до 2 млн. і арифметичних задачників – 1,5 млн. екземплярів¹¹. Причому всі розрахункові цифри він взяв не на основі анкетних даних про потребу шкіл в підручниках, а із статистичних відомостей про кількість учнів у початкових класах та відомостей про наявність підручників у школах. Починаючи з першого засідання і майже на кожному послідовному розглядалось питання про видачу авансів, кредитів чи позик українським видавництвам для друкування підручників. Всі ці видатки були адресними, тобто спрямованими на друкування конкретних підручників і певну їх кількість. Крім того, планувалось, щоб кошти із книжкового фонду не лише безповоротно розпо-

ділялись, а й постійно поповнювались за рахунок надходжень від продажу готової продукції.

Одним з актуальних питань, що розглядалось аж на восьми засіданнях була проблема закупки паперу як в українських, так і в закордонних фірмах. Для вирішення цієї проблеми пропонувалось виділити із двохмільйонного фонду 500 тис. крб.¹². Члени комісії розуміли, що здешевити вартість підручників можна було шляхом закупки недорогого паперу. За умов його значного дефіциту в Україні володіння ним вже гарантувало половину успіху у виконанні завдань по друкуванню необхідних підручників.

Ще одним із шляхів здешевлення друкованої продукції було друкування підручників за межами України на якісному папері і по дешевших цінах. 28 червня 1918 р. комісія вирішила дати австрійській фірмі Оренштейна замовлення на друкування букваря А.Воронця “Ярина” у кількості 200 тис. екземплярів. А вже 2 липня 1918 р. комісія розглянула заяву цієї ж фірми про надання їй замовлення на друкування географічних атласів та карт України. Цю заяву було також задоволено¹³. Але ж основні замовлення на друкування підручників надавались українським видавництвам: Товариство шкільної освіти, “Друкар”, “Українська школа”, “Вернигора”, “Всеуито” (Всеукраїнське учительське видавниче товариство), а також видавництвам Полтавського, Подільського, Волинського губернських земств та іншим.

З метою збереження та примноження видавничого фонду на засіданні комісії 19 липня 1918 р. було вирішено доручити М.Сімашкевичу та В.Ульяницькому виробити проект умов між видавничим відділом Міністерства освіти та видавництвами по друкуванню підручників і оплаті цих послуг. 2 серпня комісія, обговоривши підготовлену типову угоду, вирішила, що всіма замовленими виданнями Міністерство освіти буде розпоряджатись самостійно, як по визначенню їх ціни, так і по встановленню торговельних знижок для окремих покущів та організацій. У випадку надання Міністерством освіти позик видавництвам, вони повинні повернути їх з 5% надбавкою¹⁴. Але в кінцевому результаті ніякого зиску від продажу шкільних підручників Міністерство не отримало і навіть не змогло зберегти цей видавничий фонд. Причин цього було кілька. Однією з них були непередбачені витрати на подорожчання паперу і друкарських витрат. Із певної визначеної суми друкувалась значно менша кількість книг, та й вони коштували дорожче від передбаченої ціни. Інколи видавництва не повертали Міністерству всього тиражу, а частину його продавали самі, щоб покрити власні витрати. Ще однією з причин було використання коштів видавничого фонду для непрямих видавничих витрат. Так, наприклад, виникла потреба у оплаті праці рецензентів підручників, яким

потрібно було провести значну роботу по аналізу їх змісту. Безплатно виконувати цю роботу не бажали. Тому видавничий відділ встановив оплату однієї рецензії в сумі 50 крб.¹⁵. Витрати йшли і на друкування окремих брошур, а також оголошень у пресі про наявність підручників у видавництвах. Виникла потреба і в оплаті праці членів експертних комісій по розгляду підручників. Бували випадки, коли комісії довгий час не збирались взагалі, або ж не могли провести засідання через відсутності значної частини її членів. Тому було встановлено оплату праці одного члена комісії в сумі 15 крб. за одне засідання¹⁶. Але працівники Міністерства освіти цієї оплати не отримували¹⁷.

Майже за місяць до початку навчального року, а саме 8 серпня, на засіданні видавничої комісії було проаналізовано наявність українських шкільних підручників. З'ясувалось, що в нижчій початковій школі “мало не всі підручники є”. Залишилась потреба в арифметичному задачнику для 3–4 класів. А от справи з наявністю підручників для середніх шкіл були гіршими. Так, читанки “Вінок” перша та друга частини повинні були вийти з друку на початку навчального року. Деяко пізніше мала бути видрукована читанка В.Доги. З географії уже був підручник під редакцією А.Хомика і готувався до друку підручник В.Кістяківського. Відсутні підручники з історії українського письменства (української літератури), хоч у комісії були відомості, що цей підручник збирається написати І.Огієнко. Наявність підручників з математичних дисциплін була також не повна. Уже були видруковані математичні задачники цілих чисел Н.Шульгіної, а також з теорії арифметики В.Шарко, але відсутніми були задачники на “потрійні правила та правила змішування”, а також арифметична теорія дробів. З геометрії був лише один підручник М.Астряба, а В.Боришкевич ще продовжував роботу над своїм підручником з геометрії. Проте з алгебри вже були в наявності підручники Н.Шапошнікова і Вальцова обидві частини¹⁸. Члени комісії, проаналізувавши наявність видрукованих чи підготовлених до друку українських підручників з усіх шкільних навчальних дисциплін з'ясували, що для середньої школи ще не підготовлені, крім вище зазначених, підручники з історії та природознавства, з німецької та французької мов. Тому видавнича комісія ухвалила і надалі тримати під контролем підготовку і друкування шкільних підручників, а особливу увагу звернути на завершення друку арифметичного задачника Верещагіна (3 частини) для початкових шкіл. Хотілося б наголосити, що питання про наявність українських підручників для старших класів не стояло в плані кількісних параметрів і повного забезпечення ними усіх шкіл, а лише в плані їх написання, підготовки до друку та їх друкування. А от відносно підручників для нижчих початкових шкіл керівництво

освітньої галузі проводило політику повного забезпечення ними усіх шкіл України.

Значна кількість питань, розглянутих комісією, стосувалась вироблення умов друку шкільних підручників певними видавництвами. Для остаточного прийняття рішень доводилось розглядати ці питання на кількох засіданнях. Наприклад, 23 серпня 1918 р. з'ясовувалось питання про необхідність видання для початкових шкіл української граматики, складеної І.Отіенком, тиражем до 500 тис. примірників. Видати цей підручник погодилось приватне видавництво Є.Череповського. Але для здешевлення підручників Міністерство освіти могло закупити на вигідних умовах папір у австрійської фірми Оренштейна. Члени комісії вирішували, на яких умовах краще укласти угоду з видавництвом та чи зможе воно закупити папір у вище згаданої фірми. Всі ці питання довелось погоджувати з обома суб'єктами переговорів. На наступному засіданні з'ясувалось, що австрійська фірма продавати папір по низьких цінах іншим видавництвам, тобто своїм конкурентам, не буде. Вона продасть його лише Міністерству освіти, від якого зможе отримати вигідні замовлення. Тому вирішили закупити цей папір Міністерством і передати його видавництву Є. Череповського¹⁹. Ще в липні 1918 р. представникам Міністерства освіти було відомо, що у видавництві Волинського губернського земства є всі можливості для друкування підручників, але конкретних замовлень у них не було. Лише напередодні навчального року, 31 серпня, видавнича комісія вирішила передати Волинському губернському земству “видрукувати у себе 30 тис. примірників в третій частини задачника Верещагіна в перекладі на українську мову”. Після вирішення всіх організаційних питань на засіданні комісії 3 вересня були розглянуті конкретні умови угоди з видавництвом. А через три дні її було підписано, визначено місячний термін виконання робіт і навіть ціну підручника. Але коли замовлення було виконане, постала нова проблема із встановленням його ціни. Попередньо її було встановлено в розмірі 2 крб. Але підрахувавши всі витрати на друк і в тому числі на його редагування після перекладу на українську мову, видавництво визначило, що нова ціна повинна бути 2 крб. 60 коп. А для наклеювання нової ціни на кожний підручник потрібні були нові видатки²⁰.

От саме такі, ніби то на перший погляд незначні питання доводилось вирішувати майже на кожному засіданні видавничої комісії. Хоч без вирішення цих проблем неможливо було добитись виконання рішень про українізацію школи і забезпечення її підручниками. За період з 28 червня і по 6 вересня 1918 р. видавничим відділом Міністерства освіти і мистецтва були підписані основні угоди на друкування українських шкільних підручників, атласів та карт з 11 видавництвами України та одним авст-

рійським видавництвом (Я.Оренштейна). Це дало змогу видати 23 підручники, тиражем 2195000 примірників, 2 географічні атласи (55000 примірників) та 2 шкільні карти (60000 екземплярів)²¹.

Крім видатків на друкування підручників, з двохмільйонного фонду Міністерством освіти і мистецтва було видано понад 31 тис. крб.: на оплату авторського гонорару А. Воронцю за підготовку підручника “Ярина” – 10000 крб., за переклад на українську мову арифметичного задачника Верещагіна, ч. 3 – 1050 крб., решта – на інші дрібні видатки. Таким чином, на вересень 1918 р. було виплачено – 1353434 крб. За новими домовленостями з видавництвами, авторами підручників та картографами потрібно було ще видати більше одного мільйона карбованців. Лише видавництву Оренштейна за угодою від 1 жовтня 1918 р. за виконані роботи по друкуванню букваря “Ярина”, а також атласів і карт та за їх доставку на Україну належало виплатити 484000 крб. Крім того потрібно було оплатити за виконання картографічних робіт майже півмільйона карбованців. 30000 крб. потрібно було видати як додаткову оплату видавництву Товариства шкільної освіти на видання арифметичного задачника Н.Шульгіної тощо. Загальні витрати Міністерства освіти і мистецтва на видання підручників, як уже оплачених послуг, так і тих, що належало оплатити становили 2581412 крб.²² Взагалі за кошти Міністерства видавалось 99 назв підручників, з них 31 – з української мови (букварі, читанки, граматики), 22 підручники математичного циклу, 11 – з географії, 15 – з природознавства, 10 – з історії, 4 – з фізики, 3 – з хімії, 2 – із закону Божого і 1 – з латинської мови²³.

Таким чином, комісії видавничого відділу Міністерства освіти і мистецтва провели значну роботу по формуванню фондів українських шкільних підручників. Лише експертними комісіями було проаналізовано зміст понад 90 підручників та їх рукописів, більшу половину яких визнали придатними для використання у навчальному процесі. Причому кількість рукописів підручників становила третину від кількості розглянутих. В порівнянні з періодом правління Центральної Ради, коли було лише започатковано підготовку рукописів нових за змістом українських підручників, за доби Гетьманату зріс не лише кількісний їх склад, а й покращилась якість їх підготовки. Велику організаційну роботу по формуванню фондів українських підручників провела видавничка комісія. Вона безпосередньо розпоряджалась видавничим фондом, заключала угоди з видавництвами, контролювала їх виконання. Саме завдяки діяльності комісії видавничого відділу нижча початкова школа в основному була забезпечена українськими підручниками.

Примітки

1. *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–19 рр. – К., 1920; *Сіромалко С.* Історія освіти на Україні. – Львів, 1937; *Мережко Ю.* Українська книжка часів Великої революції. – К., 1928; *Кішар Т.* Український книжковий рух як історичне явище. – К., 1996.

2. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.673. – Арк.1зв.

3. Там же. – Арк.10.

4. Там же. – Арк.53-53зв.

5. Там же. – Арк.7.

6. Там же. – Арк.40.

7. Там же. – Арк.139зв.

8. Там же. – Арк.13.

9. Там же.

10. Там же.

11. Там же. – Спр.682. – Арк.1.

12. Там же.

13. Там же. – Арк.4, 6.

14. Там же. – Арк.9, 15.

15. Там же. – Арк.2зв.

16. Там же. – Спр.673. – Арк.50.

17. Там же. – Спр.682. – Арк.2.

18. Там же. – Арк.17.

19. Там же. – Арк.24.

20. Там же. – Арк.26, 27.

21. Там же. – Оп. 2. – Спр.234. – Арк.70-73зв.

22. Там же. – Арк.71.

23. Там же. – Арк.139.

Резюме

В работе исследована деятельность и вклад комиссии издательского отдела Министерства образования и искусств по подготовке и изданию украинских учебников для школ в период Гетманата (апрель–декабрь 1918 года).

Одержано 28 квітня 2005 р.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ (1918 р.)

У статті відтворюються риси правової свідомості українського селянства. З'ясовується його ставлення до державно-правової політики гетьманату П. Скоропадського в 1918 р.

Ключові слова: правосвідомість селян, Українська Держава, аграрні рухи.

Протягом століть формувалась система правових поглядів та уявлень, які й визначили правосвідомість українського селянства. Значною мірою цінності та норми народної правосвідомості впливали на події революційної доби 1917–1921 рр. Вивчення сфери правової свідомості селянства та її проявів у суспільному житті дасть можливість всебічніше відтворити революційні процеси 1917–1921 рр. Автор ставить за мету через сутнісні прояви характерних для правової свідомості соціально-психологічних норм, принципів та цінностей виявити ставлення селянства до державно-правової політики гетьманату у 1918 р.

До дослідження проблем народної правосвідомості вітчизняні історики звертались мало. Нещодавно з'явилася праця О.Н.Атоян, у якій кризь феномен махновського руху висвітлюється зазначена тема, з'ясовуються витоки народної правосвідомості та її прояви у революційну добу¹.

Революційні події 1917–1921 рр. засвідчили величезну прірву між різними верствами українського суспільства. Адміністративно-правова відокремленість селянства від інших соціальних шарів, що віками практикувалась у Російській імперії, багато в чому сприяла консервації феодальних суспільно-правових відносин, формувала у свідомості селян стереотип ворожості до них держави та інших соціальних груп, передусім бюрократії та поміщиків. Після лютневої революції 1917 р. замість інкорпорації селянства в державно-правову систему держави, в умовах розпаду влади та судових структур, спостерігається фактичний відкат селянського соціуму до архаїчних норм звичаєвого права, економічної, політичної, адміністративної відособленості від “великого суспільства”².

Основна суперечність соціально-правових відносин пролягала у площині різного розуміння законності й застосування юридичних норм між “верхами” і “низами” українського суспільства, які існували у різних правових культурах. Перші – жили за одними державними законами, другі – за цілком іншими, осібними, які фіксували значні станово-феодальні

пережитки. На селі судочинство провадилося, переважно, за нормами усного звичаєвого права, яке відповідно до випадку набувало різного трактування, відтак у селянства не сформувалось поняття “про твердість права взагалі”³. Особливо різке це проявилось у відносинах власності. У звичаєвому праві не було того розуміння власності, яке давав державний закон. Селянське право не знало абсолютної власності особи, а визнавало лише сімейну власність. На відміну від офіційних поглядів панівних класів, основним джерелом власності і матеріального достатку селяни вважали особисту працю⁴. На думку селян, народне судочинство базувалось на засадах “правди та справедливості”, а державне право було витвором експлуататорських класів (панів) для забезпечення власного панування.

Спроби Тимчасового уряду і Центральної Ради зламати становість селянської юрисдикції, ввести селянство в орбіту державного права, не мали значних успіхів. Оскільки в центрі селянських прагнень перебував земельний розподіл, селяни відкидали державні закони, які гарантували принцип непорушності приватної власності і стояли на заваді аграрній експропріації.

Домінування в соціальній структурі українського суспільства селянства з його станом правосвідомістю, яке з підозрою, а то й вороже ставилось до заможних та освічених верств населення і державних інституцій, розколало революційний соціально-правовий процес на селі на два напрями: ліберально-демократичний, прихильники якого намагалися ввести у правове життя державні модерно-цивілізовані норми та анархічно-ліво-радикальний, прибічники якого тяжіли до архаїчної бездержавної управлінсько-правової моделі через сільське громадське самоврядування та застосування звичаєвого права.

Відтак, в добу Тимчасового уряду та Центральної Ради набувають поширення виступи селян проти державної влади, грабунки поміщицьких маєтків, захоплення та розподіл землі. Останнє виправдовувалось втіленням принципу соціальної справедливості. Більшовицький “Декрет про землю” та тимчасовий земельний закон Центральної Ради відмінили приватну власність на землю та реально узаконили і так легітимний у селянській свідомості процес аграрного перерозподілу.

Весною 1918 р. Центральна Рада фактично не контролювала становище на місцях. Звідусіль надходили звістки, що потрібно навести порядок, роззброїти селянство, припинити грабунки, розбої, нищення лісів, змусити населення виконувати розпорядження влади. Через занепад системи судочинства поширились жорстокі селянські самосуди. Бувало, судові функції перебирало на себе командування німецьких та австрійських військ. Не звертаючи уваги на органи української влади, окупанти заарештовували селян, мотивуючи це тим, що в УНР “немає судів, злочини безкарні”⁵.

Неспроможність демократичних адміністративних структур УНР створити міцну систему влади, оволодіти ситуацією, навести елементарний правопорядок, спонукала німецьке та австрійське окупаційне командування і українські консервативні кола вдатись до державного перевороту. 29 квітня 1918 р. до влади прийшов гетьман П.Скоропадський, який оголосив, що має намір встановити таку державну владу, яка забезпечить народу “спокій, закон і можливість творчої праці”. Задекларовано відновлення “права приватної власності, як фундаменту культури та цивілізації”⁶.

Підперта багнетами окупаційних збройних сил, гетьманська адміністрація почала наводити законність та порядок. Причому, одним з головних завдань вважалось повернення землі та майна поміщикам, котрі постраждали від селянської експропріації. У червні 1918 р. Валуйський повітовий староста на Харківщині видав наказ про негайне повернення власникам розграбованого в економіях майна. Щоб здобути прихильність населення, далі зазначалось, що гетьман оповістив про наділення безземельних селян землею, але “не шляхом грабунків, а суворо законним порядком”⁷. Влада вимагала відновлення “порушеного права справедливості у відносинах між селянами і землевласниками”. Звичайно ж, у влади та селянства було відмінним поняття справедливості. Гетьманці вважали, що для її встановлення треба суворо дотримуватися дореволюційних законів щодо непорушності права приватної власності і повернути все, захоплене селянами, попереднім власникам. Селяни, навпаки, були переконані, що колись земля стала власністю поміщиків через захоплення силою угідь у їх “дідів-прадідів”, а все поміщицьке майно створено працею трудящих, тому має належати їм. Відтак, з регіонів доповідали, що спостерігається вороже ставлення до гетьманських структур на місцях “на підставі впровадження порядку й права приватної власності та поверненню награваного майна селянами у поміщиків”⁸. Все ж, під страхом застосування репресій окупаційними військами, подекуди селяни почали повертати власникам розграбоване майно, але це не набуло широкого розмаху. Балтський повітовий староста на Поділлі констатував, що навіть суворі накази австрійського коменданта не мали впливу на більшу частину населення і передбачав, що без “примінення заходів примусу не обійтись”⁹. Селяни намагались взагалі не допускати поміщиків у їх маєтки. Так, загін, надісланий в с.Ярмолинці Подільської губернії, щоб відновити в правах поміщика В.Тархальського, завдання не виконав, оскільки селяни скликали сход та прийшли з погрозами до офіцерів. А в Сатанівській волості селяни вбивали та грабували землевласників та євреїв¹⁰.

Після гетьманського перевороту значна частина селянських місцевих органів виступила проти консервативного режиму та запроваджуваних

ним правових порядків, оскільки Центральна Рада, хоч і не користувалась значним авторитетом, все ж декларувала перехід землі до рук народу, до того ж її влада у регіонах була слабкою, що давало можливість селянам жити фактично без впливу державної адміністрації та суду, і не сплачувати податки. На антигетьманських маніфестаціях селянські лідери стверджували, що новий лад – буржуазний, а повинна бути “наша воля, наша правда і наше право”¹¹. У багатьох виступах та рішеннях селян проглядається ностальгія за більшовиками, що за свого панування закликали ділити землю та розбирати поміщицьке майно і не дотримуватися якихось формально-юридичних умовностей, які вважали суто “панським правом”. Так, члени Носовського волосного земельного комітету агітували селян Ніжинського повіту Чернігівської губернії не визнавати влади гетьмана та зазначали, що коли прийдуть більшовики, то “і влада буде народна, і право”¹². Селянство масово чинило спротив реекспропріації. Знову почались підпали маєтків. Такі події зафіксовані, зокрема, у Ізяславському та Старокостянтинівському повітах Волині. На Харківщині селяни спалили палац і майже всі будівлі в економії графа Строганова¹³. У інших місцевостях селяни також нищили економії.

Гетьманський уряд намагався повсюдно відновити судову систему, орієнтуючись на дореволюційні принципи судочинства. Перевірялись політичні погляди суддів і встановлювалось, чи брали вони участь у лівих рухах. Бувало, повітові старости своїми наказами усували з посад законно обраних земськими зборами мирових суддів та призначали інших, що викликало протести¹⁴. Однак ще в червні 1918 р. на Чернігівщині судові органи були налагоджені не в усіх регіонах, через це населення зверталось за вирішенням юридичних справ до комендантів та старост. Для запровадження порядку на місцях проводилась реорганізація недієвої, малоздатної до роботи міліції на Державну варту, для служби в якій набиралися досвідчені працівники колишньої поліції. Це дало певні позитивні результати у боротьбі зі злочинністю¹⁵. Однак, проти використання старих поліцейських кадрів велась активна агітація, оскільки населенням їх діяльність трактувалась як контрреволюційна та асоціювалась з царським режимом. До того ж, крім суто кримінальних справ, працівники варти розглядали й політичні, брали участь у каральних експедиціях проти селян, провадили обшуки, арешти, розстріли. Це й визначило надзвичайно негативне ставлення населення до співробітників цього силового органу. Відтак, у свідомості більшості селянства стверджувалося переконання, що Державну варту створено лише для захисту інтересів поміщиків.

Гетьманські правоохоронні органи намагалися розслідувати численні факти убивств, грабунків, погромів, які мали місце в період Тимчасо-

вого уряду й Центральної Ради. Однак, у своїй роботі вони наштовхувались на досить консолідований опір населення. Селяни часто чинили розправи над односельцями, які вказували правоохоронцям на тих, хто брав участь у пограбуванні панських маєтків. Службовці Державної варти констатували, що селяни та їх органи на місцях втручались у справи судових слідчих, чинили їм усілякі перешкоди. У селах навколо Немирова Подільської губернії убивства та розбої не припинялись. Однак правоохоронні органи не мали змоги провести слідства й покарати винних, оскільки населення буквально тероризувало слідчих. Так, слідчого Хрущовського було заарештовано та побито селянами с.Луки Немирівської, а в квартиру слідчого Каракуліна кинута бомба. Заможні верстви вимагали від уряду впровадження прискороного суду за насильства, підпали, отрави полів, антидержавну агітацію¹⁶.

Гетьманські діячі констатували втрату селянством усілякого поняття про право. В умовах занепаду адміністративних та судових структур і поширення анархії селяни стверджували, що “нема закону, а є тільки наша воля”¹⁷. Таким чином, після революції соціальне розкріпачення відбулось через ігнорування законності і свавільної реалізації класових інтересів.

Подільський губернський комендант у доповідній записці військовому міністру зафіксував цей стан анархічної свідомості селян. Він зазначав, що протягом року революції селянство настільки звикло до безвідповідальності, розбою, грабунків та ворожої агітації, що як тільки влада починала вживати заходів для припинення злочинів та наведення порядку, населення чинило сильний опір представникам влади та міліції. У міністерстві внутрішніх справ констатували, що за обставин, які склались на місцях, розгляд судових справ там неможливий¹⁸.

Гетьманська влада, яка проголосила законність нормою суспільного життя, намагалась юридично оформити свої дії, підвести правову базу під забезпечення потреб держави або інтересів певних верств. Замість того, щоб унормувати відносини між селянами та поміщиками і встановити суспільний спокій, всі ці закони, навпаки, підвищували градус напрути. Так, ухвалений на користь землевласників “Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави” лише збільшив кількість акцій по знищенню урожаю на поміщицьких полях, оскільки селяни були впевнені, що збіжжя належатиме “панам та німцям”. Щоб не віддавати землевласникам врожаю на засіяних ними поміщицьких полях, селяни знищували посіви. Коли представники влади намагались припинити потрави, доходило до збройних сутичок. Так, в с.Доброгощі Проскурівського повіту Подільської губернії селяни застрелили двох службовців Державної варти, які спробували зігнати коней, що паслись на приватновласницьких

посівах¹⁹. Реагуючи на масові відмови сільського населення працювати на приватних землеволодіннях, уряд видав “Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства”, який дозволяв губернським земельним комісіям примусово залучати селян до сільськогосподарських робіт. Селяни сприйняли цей закон, як спробу повернути панщину, й усіляко бойкотували його. Таким чином, утворилась парадоксальна ситуація: діяльність адміністративних органів щодо селянства була легітимізована державними актами, але селянство яке не сприймало ці акти, як справедливі та законні, усіляко чинило їм опір.

За гетьмана селянство ще більш дистанціювалось від держави та решти суспільства і перетворилося у замкнуту, станову, корпоративну систему, яка захищала лише власні інтереси. Зафіксовано численні приклади заступництва сільських громад за своїх членів, заарештованих за протиправні дії: антиурядову агітацію, руйнацію поміщицьких будівель, нищення посівів тощо. Громади брали їх на поруки, заявляючи владі, що арештовані ні в чому не винні і їх треба відпустити²⁰.

У деяких регіонах гетьманським структурам вдалось встановити хоча б відносний порядок. Констатувалось певне “оздоровлення народних мас”, прикладом чому були постанови сходів великих сіл, у яких висловлювалась повна готовність усіма силами охороняти правопорядок та видавати злочинні елементи до рук адміністративних органів²¹. Однак переважна більшість сільських громад була вороже налаштована щодо гетьманського режиму, який своєю вузькокласовою, пропоміщицькою політикою посилював напругу в суспільстві та антидержавні, повстанські настрої. Регіональні правоохоронні органи констатували, що селяни відчують “страшну злість до поміщиків”, вважаючи їх основними винуватцями своїх бід. Особливе обурення селян викликали зловживання поміщиків при відшкодуванні їм збитків, коли власники вимагали набагато більше коштів, ніж було завдано шкоди²².

Кримінальна ситуація на місцях також була напруженою. У повітах перебувало багато амністованих урядом Керенського карних злочинців, які буквально тероризували населення. Фіксувалось багато грабунків та інших злочинів. Грабували не лише поміщиків, але й селян, священиків, інтелігенцію²³.

В умовах зруйнованої економіки зростала спекуляція, що викликало озлоблення населення. Фактично в усіх селах гнали самогонку. Правоохоронні органи вживали заходів щодо припинення злочинних дій та притягнення винних до відповідальності²⁴.

Незважаючи на намагання влади запровадити державне судочинство, щоб приборкати селянське свавілля, на місцях продовжувались самосу-

ди. Особливо ненавиділи селяни конокрадів та підпалювачів і вважали, що вони заслуговують на смертну кару. Тому сільські громади дуже неохоче видавали таких злочинців офіційним правоохоронним органам, а намагались вчинити “правосуддя” самі. Так, у с.Катанському Богодухівського повіту на Харківщині юрба селян убила двох конокрадів і ще одного побила майже до смерті²⁵. У с.Роганівці Сквирського повіту на Київщині селяни вчинили самосуд над трьома розбійниками і вбили їх. Селяни були переконані, що їх суд “за звичаями та з огляду на людину” самий об’єктивний та “правдивий”. Незважаючи на загальну ворожість до поміщиків та осіб, пов’язаних з ними, в окремих випадках селяни демонстрували приклади справедливого ставлення до них. Коли у серпні 1918 р. повстанський загін заарештував завідувача поміщицької економії і віддав його на суд селян с.Зведенівки Ямпільського повіту на Поділлі, громадський сход визнав його “добрим чоловіком” і відпустив²⁶.

Органи гетьманської влади відзначали надзвичайно негативний вплив свавільних дій окупаційних військ на ставлення селянства до правових норм. У листопаді 1918 р. прокурор Київського окружного суду писав у міністерство юстиції, що німці накладають контрибуції на селян з будь-якого приводу, навіть за їх відмову йти на роботу до поміщицького маєтку. Відтак, у населення створюється враження, що контрибуція – це той самий грабунок, і такі дії викликають озлоблення сільських мешканців. До того ж, ці стягнення лягали тягарем на найбільш заможний та консервативний прошарок села, що відштовхувало його від правового ладу і створювало ґрунт для революційних та повстанських рухів²⁷. Від таких дій німецьких загонів система декларованого владою “твердого” права втрачала соціальну базу.

Незважаючи на деклароване урядом дотримання норм законності, гетьманські правоохоронні структури також систематично та грубо порушували закон. Особливо це проявлялося під час повернення землі та майна поміщикам. Навіть представників судових органів, які висловлювали обурення такими діями, піддавали репресіям. Зафіксовано численні факти насильства й терору, які чинились проти селянства. Це й було однією з основних причин ворожого ставлення широкого селянського загалу до консервативного режиму. Селяни піднімалися на повстання, що стало одним з факторів, які призвели до повалення влади гетьмана.

Отже, у період Української Держави в сфері соціально-юридичних відносин точилася запекла боротьба між різними суспільними силами й відповідними їм рівнями правосвідомості: державно-правовим, втілюваним владою, та звичаєво-правовим, якого дотримувалось селянство. Рішення та дії селян показують, наскільки вони були далекі від консервативних

цінностей стверджуваних гетьманською адміністрацією, наскільки вороже вони ставилися до впровадження державно-правових норм, наскільки локальні, корпоративні інтереси домінували у сільських мікросоціумах.

Гетьманській владі не вдалось повернути суспільне життя в русло державно-правових відносин, відновлення функціонування державного судочинства, наведення правового порядку, встановлення права приватної власності. Селянство, яке віками було відсторонене від державно-політичного життя та у сфері юрисдикції відділене від інших шарів громадянства, фактично перебувало у стані війни проти держави та вищих верств суспільства (власників). Отже, правосвідомість селянства в період гетьманату визначалась: по-перше, ворожістю до держави та впроваджуваного нею правового порядку; по-друге – несприйняттям права приватної власності і активною боротьбою проти його відновлення.

Примітки

1. *Атоян О.Н.* Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания. – Луганск, 2003. – 530 с.
2. *Ахиезер А.С.* Архаизация в российском обществе как методологическая проблема // *Общественные науки и современность.* – 2001.– №2. – С.89-100.
3. *Политическая наука. Россия: опыт революций и современность.* Выпуск 2. – М., 1998. – С.239.
4. *Шанин Т.* Обычное право в крестьянском сообществе // *Общественные науки и современность.* – 2003. – С.117-119; Українська минушина: ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993. – С.146, 153.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.628. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.16.
6. *Слісаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія Української конституції. – К., 1993. – С.86-87.
7. ЦДАВО України. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.11.
8. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.61.
9. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.77.
10. ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.36, 57.
11. Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.419. – Оп.1. – Спр.7325. – Арк.2-2 зв.
12. ЦДІАУК. – Ф.317. – Оп.2. – Спр.49. – Арк.18-19.
13. ЦДАВО України. – Ф.2207. – Оп.1.– Спр.316. – Арк.1-2.
14. Там же. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.6.
15. ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.61, 72.

16. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.9; Спр.13. – Арк.13; ЦДІАУК. – Ф.419. – Оп.3. – Спр.403. – 63зв.
17. Там же. – Ф.1061. – Оп.3. – Спр.6. – Арк.47.
18. Там же. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.37 зв.; ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.9.
19. Там же. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.60.
20. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.48, 62.
21. Там же. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.25.
22. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.170. – Арк.58 зв.
23. ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.446, 456; ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.49, 67, 121.
24. ЦДАВО України. – Ф.2207. – Оп.1. – Спр.316. – Арк.4-5.
25. Там же. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.1; Ф.1216. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.18.
26. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.153.
27. Там же. – Ф.2207. – Оп.1. – Спр.805. – Арк.2.

Summary

In article are displayed features of legal consciousness of the Ukrainian peasantry. Find out the relation of peasantry up to state-legal politics Hetmanat in 1918 p.

Одержано 11 квітня 2005 р.

УДК 94(477)“1918”:355

О.О.Заремба

ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР В ХОДІ АНТИГЕТЬМАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ

В статті висвітлюються питання формування військових частин та мобілізації до армії УНР в листопаді–грудні 1918 року.

Ключові слова: антигетьманське повстання, збройні сили УНР, мобілізація.

В історичних працях, присвячених військовим аспектам українських визвольних змагань 1918–1919 років, головна увага приділяється безпосередньо веденню бойових дій¹. В той же час, проблеми, пов'язані з формуванням і розбудовою Дієвої армії УНР, відступають на другий план і ви-

світлюються епізодично. Не є виключенням і питання формування військ Директорії у листопаді–грудні 1918 року. Саме в цей період закладались підвалини майбутньої Української Республіканської армії, тому всі кроки щодо розбудови українського війська, вжиті в цей час, мали особливе значення.

В жовтні–листопаді 1918 р. внутрішня напруга в Україні дійшла позначки, за якою майже ні в кого не було сумнівів щодо подальшого розвитку подій. За висловом Винниченка, *“ідея повстання літала вже в повітрі”*².

Майбутні події мали дати відповідь на питання, чи здатні українські сили очолити боротьбу проти реакційного гетьманського режиму і довести цю боротьбу до переможного кінця. Вирішальним в долі повстання було питання, чи підтримають його військові.

Практична підготовка до повстання зосередилась у військовій комісії Українського Національного Союзу, яка складалась з М.Шаповала та В.Винниченка. Вони домовились вважати за членів комісії генерала Осецького, А.Макаренка і тих, *“хто з ними в спільній праці брали участь”*. В кінці жовтня в кабінеті Макаренка в Міністерстві шляхів сполучення відбулась зустріч, на якій, крім господаря кабінету, були присутні В.Винниченко, М.Шаповал та генерал Осецький. На цій нараді А.Макаренку було доручено вислати емісарів до Болбачана (Новгород-Сіверський), Пелешука (Бердичів) і Коновальця (Біла Церква).

Наступна зустріч заколотників, що відбулась за тиждень, проходила вже в значно ширшому колі. Крім вище згаданих осіб, на неї було запрошено безпосередньо представників від війська: начальника оперативного відділу генерального штабу полковника В.Тютюнника, полковника Коновальця, начальника штабу січових стрільців А.Мельника. Саме тут були зроблені перші спроби реально оцінити військові сили, на які можна буде покласти з початком повстання. Учасники наради дійшли висновку, що кістяк збройних сил, на які вони могли розраховувати, становить приблизно 12 тисяч осіб³. Зокрема, М.Шаповал оперував такими цифрами: січові стрільці – 1500 чоловік, *“чорноморці”* – 600 (мають озброєння ще на 5000 людей), *“запорожці”* – 2500 (озброєння – на 5000 осіб), три полки запасної дивізії – 6000 (озброєння на 10000), окремий запасний полк – 1000 вояків (озброєння – на 2000), залізнична охорона – *“чисельність не відома, але по мобілізації можна мати ще 60 полків”*. Отже, на його думку, можна було б розраховувати на 11600 озброєних вояків, а також вважати можливим *“в перший день мобілізації поставити під багнети ще 13500”*. Загалом, очікувати можна було 25000 озброєного регулярного війська.

Крім того, велика ставка робилась на *“революційність населення”*, тобто на підтримку чисельних повстанських загонів, що вже вели боротьбу

по всій Україні. На думку Шаповала, загальна кількість повстанських сил в перші дні повстання могла сягнути до 50–60 тис. осіб.⁴

На тій же нараді узгодили план повстання, запропонований генералом Осецьким, за яким виступ розпочинався на периферії, а звітди розвивався на столицю. Всі основні події мали відбуватись подалі від Києва, але з неодмінною умовою – щоби надалі його повільно охоплювати концентричними колами, просуваючись вперед поступово, в міру політичної та адміністративної організації тилу. Це давало змогу виграти час на переговори з німцями щодо їх невтручання в конфлікт, провести мобілізацію і налагодити зв'язок з уже діючими повстанськими загонами. Було вирішено, що для роботи на місцях селянська спілка дасть кількох людей, які “поїдуть закладати штаби чи трійки в повітах”.

Наслідком такої праці на місцях була, зокрема, організація по всій Україні великого числа озброєних загонів, готових підтримати повстання. Наприклад, в Гайсинському повіті, за вказівкою УНС, до формування озброєного загону приступив Онаній Волинець. На ранок 20 листопада його загін вже складав 250 добре озброєних вояків при чотирьох кулеметах⁵. В Катеринославі ще на початку листопада на базі загонів вільного козацтва під проводом М.Горобця почав формуватись Катеринославський Республіканський кіш⁶.

Незважаючи на те, що при оцінці власних сил організатори повстання оперували досить значними цифрами, у них виникали і певні сумніви. Так, В.Винниченко на нараді з представниками партій в редакції газети “Нова рада”, після того, як М.Шаповал оприлюднив приблизні оцінки тих сил, на які можна було покластись, вніс свої корективи: “Певного війська в нас може бути, коли воно остаточно рішиться на виступ, півтори тисячі”, – і далі – “я цілком припускав і, навіть, майже певен був, що нас розіб'ють, розженуть, розтрощать. Діло було зовсім не в тому, а в тому, що цим виступом ми реабілітуємо ідею національного українського руху серед нашого народу”⁷. Схожі нотки звучали і в промовах С.Петлюри. Напередодні повстання, під час розмови з стрільцями Білій Церкві, він заявив: “Звичайно! Хіба ж можна думати, що чотирма гарматами і кількома сотням людей ми розіб'ємо гетьмансько-німецькі полки? Я знаю, що всі йдемо на смерть”⁸. Тож не дивно, що і січове стрілецтво також досить песимістично ставилось до можливої перемоги, вважало оцінку сил, зроблену М.Шаповалом та О.Отецьким, безпідставно оптимістичною⁹. Але було і те, що всіх об'єднувало, – це переконання, що іншого шляху не може бути...

Події розвивались стрімко. 13 листопада було обрано Директорію, а через два дні, 15 листопада, на вулицях Києва з'явилась її відозва до на-

селення, у якій гетьман Скоропадський оголошувався поза законом, а його уряд недійсним, містився заклик до “всіх чесних громадян” стати збройною силою проти злочинців і ворогів народу за повернення всіх здобутків революції.

Майже одночасно з відозвою Директорії з’являється і універсал Головного отамана військ України С.Петлюри. Якщо відозва носила загальнополітичний характер, то в універсалі Головного Отамана наголос робився більше на військовому аспекті повстання. Поява такого документа, на нашу думку, є цілком природною, адже повстання було військовою акцією, і успіх його в значній мірі залежав від того, як до нього поставляться військові. Універсал мав на меті дещо конкретизувати питання відносин з гетьманськими військами. Ним скасовувались всі накази і розпорядження, видані військам Скоропадського, містився заклик до переходу на бік повсталих. В документі також формулювалась загальна мета Республіканського війська – “до щенту знищити лад, заведений гетьманським урядом, знищити нагайку, на яку він спирався до останнього менту”. Козаки всіх частин на території України закликалися зі зброєю, упорядкованими частинами їхати до Києва боротись за державну самостійність України¹⁰. Фактично, це був заклик до формування майбутнього Республіканського війська.

Того ж 15 листопада штабом повстанців робились останні спроби притягнути на свій бік частини, які залишались вірні гетьману. Так, був виданий наказ головнокомандуючого Українського війська от. Осецького Окремій Сердюцькій дивізії, за яким вона мала в ніч з 16 на 17 листопада 1918 року перебазуватись в Святошин, а в разі, коли вояки дивізії не підкорилися б, або залишилися нейтральні, вони б рахувались зрадниками і підлягали розстрілу¹¹.

Безпосередньо військові дії були розпочаті 16 листопада. Окремому загону січових стрільців було наказано обеззброїти вірні гетьману частини в Білій Церкві і, одночасно, силами однієї сотні до 22-ї години зайняти станцію Фастів. Одразу після цього планувалось оголосити загальну мобілізацію у Васильківському і Київському повітах. З мобілізованих одразу мали формуватись полки, які б поповнювали склад Республіканського війська¹². Таке поспішне оголошення мобілізації можна пояснити прагненням якнайшвидше зібрати силу, здатну в разі необхідності не лише виступити проти Гетьмана, а й чинити тиск на німецькі війська, стосунки з якими до кінця не були з’ясовані і які складали більш реальну загрозу для повстання, ніж добровольчі підрозділи гетьмана.

Після першої відчутної перемоги над військами гетьманців 18 листопада 1918 року в бою під Мотовилівкою¹³ стає зрозумілим, що розраху-

нок “на революційність населення” цілком себе виправдав. Одночасно з просуванням військ на Київ, повстання спалахнуло майже на всій території України. Число повстанських загонів, які ставали під прапори Директорії, росло з астрономічною швидкістю. Вони діяли майже по всіх губерніях та повітах України¹⁴. Проте, з ростом числа повстанських загонів з’явилися проблеми з керівництвом повстанським рухом. Справа в тому, що величезна кількість повстанських загонів, задіяних в антигетьманському повстанні, майже завжди діяли за власною ініціативою, автономно і не були об’єднані єдиним керівництвом. Узгоджені дії навіть кількох загонів були рідкістю. Так, агентура державної варти в двадцятих числах листопада 1918 р. констатувала, що до повстання приєднуються місцеві партизани, дії яких абсолютно не пов’язані з якими-небудь тактичними бойовими завданнями. Більш-менш стали контакти між повстанцями та регулярними частинами Республіканського війська зав’язувалися лише в тому разі, коли підрозділи діяли в одному стратегічному районі¹⁵. Поряд з цим, досить часто відбуваються сутички повстанських загонів з відділами Республіканського війська. Прикладом цього можуть бути, зокрема, події листопада–грудня 1918 р., пов’язані з ім’ям полковника Болбачана. В останню декаду листопада 2-й Запорізький корпус зайняв Полтаву. Але у місті на той час вже діяв революційний комітет на чолі з М.Шинкарем, який спирався на місцеві повстанські загоны, пов’язані з партією есерів, і не визнавав влади Директорії. Сам ревком, як і скликаний ним селянський з’їзд, з наказу Болбачана було розігнано, загоны повстанців роззброєно¹⁶. Пізніше така ж доля спіткала проросійськи налаштований “робітничий з’їзд” в Харкові та з’їзд Селянської спілки на Полтавщині, що були скликані лівими есерами, які ігнорували владу Директорії і закликали до боротьби з нею¹⁷.

Головну роль в появі такої конфронтації, мабуть, зіграв стихійний характер повстанського руху, його слабко виражене ідеологічне та національне підґрунтя. Саме через це, не дивлячись на справді всенародний характер повстанського руху, розглядати його як надійну опору в проведенні революційних змін в країні було неможливо. Українська республіка, яка тільки народжувалась, потребувала власного війська, яке було б здатне захистити молоду державу перед внутрішніми та зовнішніми ворогами.

Як вже зазначалось, ядром майбутнього республіканського війська мали стати українські військові частини, які існували за часів гетьмана та взяли безпосередню участь у антигетьманському повстанні. З перших годин повстання в місцевостях, підвладних Директорії, оголошувалась мобілізація. Перший наказ про мобілізацію датується 16 листопада і стосуєть-

ся Київського та Васильківського повітів¹⁸. Телеграми, виявлені нами в фондах ЦДАВО України, дозволяють твердити, що накази про негайне проведення мобілізації до Республіканського війська протягом 18–20 листопада 1918 р. були направлені в усі регіони. Через те, що органи влади, у тому числі і військової, на місцях лише формувались, а документація, необхідна для проведення повномасштабної мобілізації, була відсутня, було вирішено провадити останню за принципом рекрутського набору. Тобто, набиралась певна кількість рекрутів від певної кількості населення або адміністративно-територіальної одиниці. Хто саме мусить піти в армію, вирішувала сама громада. Достатньо чіткої схеми такого призову розроблено не було. Такі висновки дозволяє зробити той факт, що в різних документах фігурують різні схеми призову. Так, в телеграмі полковника Оскілка від 21 листопада йде мова про мобілізацію 8000 осіб від кожного повіту¹⁹. А в телеграмі губкомісара Поділля Г. Степури від 23 листопада йдеться про скасування ним оголошеної раніш мобілізації (за принципом 20 осіб від кожного села) і дотримання нової схеми: призов двох осіб від кожної тисячі населення²⁰.

Мобілізації підлягали чоловіки віком 25–30 років, знайомі з військовою справою. З мобілізованих формувались відділи, які одразу направлялись в розпорядження регулярних військових частин, в першу чергу тих, які розташовувались поблизу залізничних станцій. З'являлись вони мали добре вдягненими, взутими і, в разі можливості, з власною зброєю. Харчами мобілізованих мала забезпечувати та громада, яка їх відрядила до війська. Крім того, на громаду покладалось забезпечення відділів шанцевим інструментом. Суворо заборонялись реквізиції. Все, чого потребувала армія, мало купуватись за готівку. Мобілізація мала проводитись відновленими органами місцевої влади, або, де її ще не було, військовими частинами²¹.

Вже вранці 18 листопада коло бараків січових стрільців в Білій Церкві з'явилися озброєні селяни, які висловили бажання вступити до війська²². 20 листопада з Фастова доповіли в Штаб головнокомандування про перше поповнення – 71 козака та одного старшину, на 21 листопада очікувалось прибуття ще щонайменше двох сотень мобілізованих²³. По всій Україні до Республіканських військових частин почали стягуватись тисячі озброєних селян.

Ось як про це пише В. Винниченко: «Широкі народні маси стали підводитись на заклики Директорії. Спочатку вони йшли до нас обережно, помалу, не маючи певності, чи це серйозна справа, чи така сама, як літом. Але дедалі, то почали стікатись сміливіше, численніше, рішучіше. Не маючи змоги в той час харчувати велику кількість людей, ми в закликах про-

хали повстанців брати з собою на кілька днів харчу. І селяни являлись з харчем не тільки для себе, але й для других. Хліб і всякий інший продукт звозили до нас хурами. Багато повстанців приходило вже з рушницями, часом привозили навіть іржаві, викопані з землі кулемети. Настрій мас був цілком діловий, поважний, без гарячкового піднесення. Приходили, вписувались у полк, переодягались у військову одіж і так, наче служили в тому полку кілька років, дисципліновано, строго виконували всі накази команди”²⁴.

Чисельний склад підрозділів збільшувався на очах. Лише за перший тиждень повстання Окремий загін січових стрільців було розгорнуто в дивізію. Кожна сотня загону була доповнена щонайменше 300 мобілізованими. Скорострільна сотня загону була розгорнута в Скорострільний кіш, чисельністю близько 1500 багнетів, а артилерійська батарея загону за один тиждень від 21 листопада розгорнулась в артилерійський полк, який складався з чотирьох легких батарей та однієї важкої²⁵. Відділ отамана Волинця в Подільській губернії в період з 20 по 28 листопада зріс з 200 до 3000 багнетів²⁶. Полки Сірожупанної дивізії, що базувались на Чернігівщині, після проведеної силами самих частин мобілізації налічували кожен більш ніж 1500 багнетів²⁷. Приблизно те ж саме відбувалось майже в кожній військовій частині.

Успіх мобілізації був очевидним. Але перетворення строкатої повстанської маси на боєздатну армію було лише попереду. Одним з перших завдань було створення нормативно-правової бази формування Української Республіканської армії. Першим кроком до цього став закон, прийнятий Директорією 25 листопада 1918 року, в якому визначалась головна мета поточного моменту – “скинути гетьмана” та “скласти армію УНР для оборони Української Народної Самостійної Республіки і захисту всього трудового народу України”²⁸.

27 листопада 1918 року Директорією було прийнято Закон про мобілізацію, відповідно до якого до лав війська мали негайно стати всі чоловіки віком від 20 до 35 років, які раніше проходили військову службу. Офіцери віком до 43 років також закликалися до військової служби.

Коменданти, комісари та військові начальники на місцях повинні були негайно утворити призовні комісії у складі представників військової влади, місцевого самоврядування і лікарів. Всім, прийнятим по мобілізації, належало поселитись в казармах колишніх військових частин або у великих будинках, спеціально відведених для таких потреб військовим комендантом. З’являчись на мобілізаційні пункти мобілізовані були зобов’язані добре узутити, вдягнутими, по можливості, у військові речі. Ті, хто був у змозі, йшли з власною зброєю і, навіть, з власними верховими кіннями

та сідлами. Крім того, мобілізовані мали принести з собою їжі на 7 діб, а хто з'являвся з власними кіньми – то і фураж на цей же період. В подальшому піклуватись про харчування та постачання мобілізованих мала місцева влада – “міські і народні (земські) управи разом з комісарами та комендантами”.

Визначались законом і групи осіб, які не підлягали мобілізації. В першу чергу це були ті, хто не міг проходити службу за станом здоров'я, та певні категорії державних службовців. За невиконання закону або запізнення з виконанням його, винний підлягав надзвичайному військовому суду²⁹.

Після вступу в дію цього закону, в УНР на зміну напівдобровільному рекрутському набору прийшла загальна мобілізація. Цей спосіб формування війська мав забезпечити більш чисельні і дисципліновані (а це означає і більш надійні) військові частини. Вже сформовані, і ті підрозділи, що ще тільки формувались, отримали статус військових частин (на відміну від напівсамочинних повстанських загонів, які формувались до цього). Прийняттям закону про загальну мобілізацію Директорія, фактично, надала легітимного статусу в загальнодержавному масштабі тій роботі з формування нової армії, яка вже нею проводилась. Було закладено підвалини під сам процес формування війська.

Паралельно з виходом закону про мобілізацію, вживалися заходи із створення чіткої структури армії. Реорганізовувалися військові частини, вся територія України була поділена на 5 військових округів³⁰. Фактично, це були перші спроби з боку Директорії опанувати потужну хвилю озброєного антигетьманського руху.

Вжиті кроки були безпосередньою реакцією на ситуацію, що склалась, і, як виявилось згодом, не були достатньо виваженими та далекоглядними. Так, закон про мобілізацію завершувався тезою, що “це мобілізація тимчасова і не на довгий строк, щоб закріпити демократичний лад і підготувати нову українську армію до чергового призову”. А мотивація мобілізації обмежувалась декларацією необхідності “захисту здобутків революції та боротьби з Гетьманом і гетьмансько-поміщицьким правительством для здобуття землі і вільних прав трудовому народові”³¹.

Наведені пункти є свідченням відсутності чітко виробленої політики в галузі військового будівництва. Мобілізація, а отже і більшість новосформованих підрозділів, оголошувались тимчасовими, а терміни їх існування мали визначатись нагальною необхідністю та чітко не окреслювались.

Поділ території УНР на військові округи, які мали підпорядковуватись командирам військових корпусів, напевно, мав на меті, між іншим, і надати справі мобілізації більш організованого характеру. Проте, на

практиці це інакше вплинуло на формування військових підрозділів. Проведення мобілізації не централізовано, а силами територіальних військових округів в поєднанні з поширеною в той час практикою “виборності” старшин, часто приводило до ситуації, коли у військовому підрозділі козаків та старшин поєднували, в першу чергу, особисті, дружні, земляцькі і т.д. стосунки. В результаті командир підрозділу перетворювався на “батька отамана”, а це аж ніяк не сприяло формуванню дисциплінованого війська. Більше того, на думку Євгена Коновальця, саме в мобілізаційній політиці Директорії слід шукати коріння “отаманії”³², про шкоду якої для українського руху так багато написано.

Проведення мобілізації, до того ж, створило масу проблем для вже існуючих регулярних військових частин, які були не в змозі опанувати ту хвилю мобілізованих, яка на них нахлинула.

В першу чергу, відчувався гострий дефіцит підготовлених старшин та підстаршин. В результаті часто на командні посади призначались люди без належної освіти та здібностей, а те невелике число підготовлених фахівців, яке було, опинилось розпорошеним по чисельних підрозділах. Багато хто з офіцерів армії УНР згодом наголошував на тому, що це дуже негативно вплинуло на боєздатність армії, її моральний стан³³.

Не було налагоджено постачання. Справа забезпечення війська всім необхідним покладалась на органи постачання самих військових частин. Основним джерелом військового майна під час повстання слугували військові склади, більшість яких існувала ще з часів війни³⁴. Дефіцит військового майна скоро стає відчутним. Позбавлене можливості закупити все необхідне за кордоном, українське керівництво навіть вдається до скупки військового майна в населення. Наприклад, за гвинтівку встановлювалась ціна 40 крб., за шинель – 25, гімнастерку – 10 і т.д. Приймати речі мали волосні управи, а гроші за здані речі мали зараховуватись на кошг майбутніх податків. Цікаво, що даний наказ поширювався і на козаків, яким за принесені з собою речі теж виплачувалась компенсація згідно з вказаними розцінками³⁵. Реквізицій у населення намагались уникати. Пропонувалось все необхідне військовим частинам купувати за готівку.

Треба зазначити, що попри невідготовленість та недосконалість правової бази мобілізація, оголошена в листопаді 1918 року, знайшла широкій відгук в населення. Вже 5 грудня Головний отаман військ УНР доповідав телеграмою Директорії: “Мобілізація призваних відбувається успішно. Мобілізовані десятками тисяч припливають охоче на призовні пункти серед повинного і прихильного відношення населення до справи. Ідея гетьманської влади убита серед населення”³⁶.

На момент вступу до Києва, Директорія вже мала в своєму розпоряд-

женні чисельну армію. За даними, які були в розпорядженні мобілізаційного відділу військового міністерства УНР, до 15 грудня 1918 р. на призовні пункти з'явилося 140704 особи. З них 54842 особи було відправлено до частин Дієвої армії, 53209 – в резерв і близько 32600 мобілізованих ще перебували на місцях³⁷.

За оцінкою О.Удовиченка (в той час генерал-квартирмейстер Південно-Західного фронту), в більшості це була “мало збита, наспіх сформована сила, що не мала солідних організаційних форм та досвідченого командного складу”³⁸. Тим не менш, цих сил було більш ніж достатньо для того, щоб вирішити долю повстання.

Отже, завдяки заходам, вжитим військовим керівництвом та урядом УНР протягом листопада–грудня 1918 р., було мобілізовано десятки тисяч людей. Головною метою ж було якнайскоріше повалення режиму гетьманату, і всі рішення, що приймалися стосовно мобілізації і створення армії, диктувались, в першу чергу, саме нею. Лише цим та відсутністю чітко виробленої політики щодо військового будівництва можна пояснити те, що більшість вжитих кроків часто носили суперечливий та недалекоглядний характер.

Примітки

1. *Капустянський М.* Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 в році. – Львів, 1921. – Ч.1-2. – 88 с.; 1922. – Ч.3. – 128 с.; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – К., 1995. – 206 с.; *Історія Січових Стрільців.* Військово-історичний нарис. – К., 1992. – 347 с.; *Омельянович-Павленко М.* Спогади українського командарма. – К., 2002. – 459 с.
2. *Винниченко В.* Відродження нації // Наука і суспільство. – 1991. – №3. – С.51.
3. *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: способи творення і причини поразки. – К., 2003. – С.229.
4. *Яневський Д.* Директорія УНР як міф // Укр. істор. журнал. – 2000. – №1. – С.117.
5. *Коваль Р.М., Завальнюк К.В.* Трагедія отамана Волинця. – К., 2002. – С.20.
6. *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції. – К., 2003. – С.65-66.
7. *Винниченко В.* Відродження нації. – С.52.
8. *Історія січових стрільців.* Військово-історичний нарис. – К., 1992. – С.122.
9. Там же.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.8.
11. Там же. – Ф.1074. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.2.
12. Там же. – Ф.1074. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.5зв.
13. *Історія січових стрільців...* – С.37.

14. *Захарчук П.П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С.126-135.
15. Там же. – С.132.
16. ЦДАВО України. – Ф.216. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.337.
17. *Брицький П., Сідак В.* Петро Болбачан: хто він? //Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Збірник наукових праць. – Фастів, 1999. – С.215.
18. ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.5зв.
19. Там же. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.690.
20. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.2.
21. Там же. – Ф.1074. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.23зв.-24; Ф.1216. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.690; Ф.538. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.2.
22. Історія січових стрільців... – С.144.
23. ЦДАВО України. – Ф.1077. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.13.
24. *Винниченко В.* Відродження нації. – С.57.
25. Історія січових стрільців... – С.148-149.
26. *Коваль Р.М., Завальнюк К.В.* Назв. праця. – С.20-21.
27. *Дмитрук В.Г.* Вони боролися за волю України: Монографія. – Луцьк, 2004. – С.40, 43.
28. ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр.90. – Арк.4зв.
29. Там же. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.3; Ф.1092. – Оп.2. – Спр.59. – Арк.67зв.
30. Там же. – Ф.1074. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.6 зв.
31. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.59. – Арк.67 зв; Ф.1078. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.3.
32. Історія січових стрільців... – С.309.
33. Історія Січових Стрільців... – С.307; *Капустянський М.* Назв. праця. – С.15-16; *Удовиченко О.* Назв. праця. – С.50.
34. *Капустянський М.* Назв. праця. – С.15.
35. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.16.
36. Там же. – Ф.1077. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.31.
37. Там же. – Ф.1077. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.39.
38. *Удовиченко О.* Назв. праця. – С.50.

Резюме

В статтє освещаютя вопросы формирования воинских частей и мобилизации в армию УНР в ноябре–декабре 1918 года.

Одержано 25 березня 2005 р.

УКРАЇНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР (ГРУДЕНЬ 1918–1920 рр.)

У статті розповідається про підтримку українським населенням Правобережжя державотворчих починань Директорії (заходи із мобілізації, збору податків, харчів, одягу тощо). Наголошується на проблемах, які виникали у взаєминах між населенням містечок та владою.

Ключові слова: Правобережна Україна, містечка, Директорія, державне будівництво.

Серед цілого ряду проблем вітчизняної історії фактично не досліджено залишається участь жителів міст, містечок і сіл у державотворчих починаннях української національної влади, зокрема Директорії УНР. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлюються у роботах сучасних українських істориків Р.Васковського¹, В.Яблонського², В.Лозового³, О.Завальнюка, С.Олійника⁴, М.Білгородського⁵, в одному з томів “Політичної історії ХХ ст.”, авторами якого виступили В.Верстюк і В.Солдатенко⁶. Об’єктом нашого дослідження стали містечка Правобережної України.

На середину грудня 1918 р., коли до влади прийшла Директорія, в Україні склалася загрозлива криміногенна ситуація, зумовлена важким економічним становищем народу, згортанням виробництва і трудової зайнятості в умовах воєнних дій, слабкістю центральної і місцевої влади, нігілістичним ставленням до законодавчих приписів влади, наявністю у населення великої кількості зброї, здобути яку в умовах воєнних дій не становило труднощів, активізацією злочинних елементів. Повстання, підняте Директорією, швидко розповсюджувалося. Цьому сприяли, на переконання Р.Васковського, і деморалізація та занепад бойового духу австро-угорських та німецьких військ в Україні внаслідок революції в їхніх країнах, і відсутність у гетьманського уряду міцної і боездатної армії, і підтримка широкими масами населення України, насамперед незможними⁷. На останній причині акцентував увагу і І.Мазепа. Він стверджував, що “боротьба за українське національне визволення в своїй основі мала глибокий соціальний зміст і значіння... Українські селяни і робітники на заклик Директорії безоглядно кинулися до боротьби проти невинної гетьманщини”⁸.

Вагома роль містечок у революційних подіях листопада–грудня 1918 р. безперечна. З Білої Церкви, яка ще до травня 1917 р. була містечком⁹,

власне, розпочалося антигетьманське повстання¹⁰. Важливим його осередком стало м. Фастів¹¹. Саме тут 1 грудня 1918 р. в умовах підготовки наступу на Київ члени Директорії і повноважні представники Державного Секретаріату ЗУНР підписали Передвступний договір про майбутнє об'єднання двох республік¹². П. Полянський вважає, що в історію цей акт має ввійти не інакше, як Фастівський договір¹³. Директорія в той час розташовувалася у спеціальному ешелоні на коліях фастівського вокзалу¹⁴. Так, з Фастова Голова Директорії В. Винниченко розіслав губернським і повітовим комісарам телеграму з вимогою “негайно припинити всяку порубку лісів і розгром фабрик та заводів Республіки”¹⁵.

Директорія відразу завоювала великий авторитет. З багатьох містечок їй надходили різні вітання. Зокрема, населення Христинівки привітало Директорію, “яко свого визволителя та оборонця”. На станції було утворено революційний комітет¹⁶. У Ружині урочисто відправили молебень “про спасіння УНР, по павших борцях за волю України”¹⁷. 15 грудня 1918 р. у Трипіллі було влаштовано свято відновлення УНР. При співу “Вічна пам'ять” всі присутні “опустилися навколішки і в багатьох було видно сльози на очах”¹⁸. Подібні святкові події відбулися у Жванці¹⁹, Волочиську²⁰, Лянцкоруні²¹. Підтримали Директорію і військові частини у Козятині і Коростені²². Крім того, у містечках планувалося провести урочисте читання земельного і лісового законів, які були затверджені 3 січня 1919 р.²³.

Містечкове населення взяло участь у виборах депутатів і в роботі Трудового Конгресу України. Вибори проводилися за куріями: робітничій, селянській, інтелігентській. Київщина мала делегувати 50 селян, 12 робітників, 5 осіб від трудової інтелігенції. Поділля відповідно – 47, 8 і 4; Волинь – 46, 10 і 4²⁴. Делегати від селян обиралися на повітових селянських з'їздах, які складалися з представників трудових селян за квотою (село (містечко), яке налічувало від 500 до 2 тис. жителів делегувало 1 представника, більше 2 тис. – 2)²⁵. Архівні документи свідчать, що один із таких з'їздів відбувся у м. Томашпіль Ямпільського повіту²⁶. Представники від трудової інтелігенції і робітництва обиралися на губернських з'їздах. У тому ж Томашполі зібрався з'їзд повітової учительської спілки з метою делегувати своїх представників на одне з таких зібрань²⁷. На Подільський з'їзд робітництва прибуло 82 делегати, у т.ч. 47 з містечок краю²⁸, 8 із них були обраними до Трудового Конгресу²⁹.

У багатьох містечках відбувалися інші організаційні заходи. Так, 31 грудня 1918 р. у Фастові відбувся з'їзд Білоцерківської і Васильківської філій УНС, у якому взяли участь і представники інших демократичних організацій повіту³⁰. У тому ж населеному пункті відбулися збори “Про-

світі”, які обрали раду, ревізійну і просвітню комісію, делегатів на окружний з’їзд просвітніх спілок, що мав відбутися у м.Козятин³¹. 27 грудня у Левкові зібралися члени волосного самоврядування і депутати селянської спілки. Зібрання надіслало вітальну телеграму Директорії, де, зокрема, висловлювалася впевненість, що, “піднявши прапор повстання і скинувши з наших плечей нагаї, доведете діло закріплення волі, наділення нас, селян – людей землі – землею до кінця при нашій щирій допомозі”³². Про це ж йшлося і в одному з пунктів наказу делегатам м.Кагарлик, прийнятого 10 січня 1919 р. загальними зборами селян містечка, які відбували на Київський повітовий селянський з’їзд, що мав відбутися 16 січня³³. У Коростишеві постала козацька рада³⁴.

Населення містечок переважно підтримало мобілізаційні заходи Директорії, вступаючи до військових формувань. 28 листопада 1918 р. у м.Томашпіль відбувся Ямпільський повітовий селянський з’їзд, де, зокрема, ухвалили “... відкрити... прийом добровольців. негайно призвати козаків по мобілізації, відкривши збірний пункт в Томашполі...”³⁵. Із Заміхова повідомляли: “Багато охочих іде тепер у стрільці. Серед них є навіть такі, що мають 15–16 літ”³⁶. Гаряче підтримали ці заходи і у Володарці³⁷ та Христинівці³⁸. Свідок тих подій М.Стахів із захопленням писав: “Новоприбуваючі змобілізовані відділи з сіл викликали просто подив своєю поставою, духом дисципліни і правопорядку в новім демократичнім ладі... Цей ентузіазм національної революції на її початках причинився навіть до такого рідкого явища в історії, як до дисциплінування селянських мас у той час анархізованого суспільства, яким є завжди суспільство в час революції”³⁹. На з’їзді у Томашполі вирішили матеріально допомогти армії УНР. Зазначалося: “...Щоб було чим добре харчувати нову народню армію, кожне село повинно зараз же збирати добровільні жертви грішми, хлібом, крупами і иншими продуктами...”⁴⁰. У Ружині козакам було надано медичну допомогу⁴¹, а у Фастові для козаків місцевої залоги читали лекції⁴². Запропонувала свої послуги Богуславська артіль, яка спеціалізувалася на обробці рамена⁴³.

Армія УНР відчувала моральну і матеріальну підтримку містечкового населення і в наступні місяці. 18 липня 1919 р. після звільнення Яруги від більшовиків місцеве населення вітало республіканське військо хлібом-сіллю⁴⁴. У Шепетівці козаків теж радісно зустріли. Повідомлялося, що “на Спаса народ перший раз... після більшовиків мав можливість без перешкод зібратися на Божу службу”⁴⁵. Подібне мало місце і в Смотричі⁴⁶. 27 жовтня 1920 р. у Мурованих Курилівцях у соборі провели панахиду по “загинувших за визволення та волю України”⁴⁷. 22 вересня 1920 р. у Лянцкоруні відбулася зворушлива сцена: після молебню хор українських хлоп-

чиків заспівав низку патріотичних пісень, серед них і “Нумо хлопці, до зброї!”⁴⁸. Свою підтримку війську висловив і схід громади Черняхова⁴⁹.

Містечкове населення допомагало армії білизною, одягом, взуттям, продуктами харчування. 16 квітня 1919 р. Головний Отаман С.Петлюра у телеграмі до Міністра внутрішніх справ повідомляв, що “в деяких місцях Селянські Спілки допомагали нашому війську”⁵⁰. Так, у Вишгороді було організовано постачання для військ, що проходили через містечко, а у Вишневцю – шпиталь для хворих козаків. Такі ж заклади на базі земських лікарень пропонувалося відкрити у Білозерці і Базалії. Для цього кожна з них потребувала 10 тис. крб.⁵¹. У червні 1919 р. на зібраннях представників громад Базалійської і Волочиської волостей обговорювалося питання про забезпечення армії хлібом та іншими харчовими продуктами⁵². Жителі Славути з 1 січня по 17 лютого 1919 р. утримували козаків 1-ї кавалерійської сотні Республіканського Січового Загону⁵³. У Городку, Жванці, Оринині, Шатаві проходив збір одягу, постільної білизни, взуття⁵⁴.

Цю роботу було активізовано у вересні–жовтні 1919 р., коли з департаменту місцевого самоврядування МВС звернулися до губернських і повітових та міських управ з обіжником, де просили “допомогти армії речами, утворювати майстерні для виготовлення білизни, чобіт, верхнього одягу, організувати спеціальні дні збору для військ продуктів харчування”. Наприкінці містився патріотичний заклик: “Всі, хто любить свою Україну, хто бажає її волі, щастя і ладу – станьмо до спільної праці, щоб своїми синами, своїм піклуванням про забезпечення армії доказати, що ми волиємо любити і обороняти свою республіку!”⁵⁵. З цією метою у містах і містечках утворювалися об’єднані ради державних, громадських, кооперативних, політичних установ і організацій. Військовий діяч О.Левіцький досить вичерпно передав атмосферу тих днів: “Уряд вирішив залатати дірки у матеріальному забезпеченні армії, апелювавши до патріотичних почуттів населення. Тягар такої реквізиції впав майже виключно на міста і містечка, де були військові відділи і уряди. Село, переважно, участі в цій акції не брало...”⁵⁶.

Перша половина жовтня 1919 р. була оголошена “тижнем українського козака”⁵⁷. Зокрема, пожертвування внесли жителі Юзвина, Калинівки, Гнівани, Стрижівки⁵⁸. Для збору білизни були утворені комісії у Немирові, Тростянці, Шпикові, Вороновиці⁵⁹. Зі Шпикова і Печари повідомляли, що “коли потрібно хліб для наших визволителів, ми дамо з великою охотою”⁶⁰. У Голованівську місцевий “комітет суспільної безпеки” надав допомогу армії шкірою⁶¹. Дунаївчани у вересні 1920 р. влаштували виставу “Бурлака”, виручка від якої пішла на користь поранених козаків та

старшин Залізної стрілецької дивізії⁶². Велике значення надавалося також Дунаєвцьким суконним фабрикам, де шили козакам шинелі⁶³.

Жителі містечок надавали допомогу армії УНР, коли вона вела бойові дії. Зокрема, такі факти мали місце у Липовецькому повіті, де було сформовано полк ім. Т.Г.Шевченка. Ця частина, відступаючи під натиском кінноти Будьонного, була оточена в районі містечка Балабанівка. Надії на визволення не було і полк готувався дати останній бій. Але в цей час у містечку розпочалося повстання і Будьонний змушений був переорієнтуватись, послабивши тиск на полк, завдяки чому вояки вирвалися з оточення. За це 8 балабанівчан поплавилися життям. Їх більшовики розстріляли⁶⁴. Жителі Ярмолинець під час наступу військ РСЧА на містечко допомагали українським частинам і заблокували залізницю, захопивши при цьому 2 більшовицькі танки. Тоді ж городоцькі селяни обеззброїли 40 червоноармійців⁶⁵. Допомогу українським козакам надавало населення Китайгорода⁶⁶, Смотрича⁶⁷, Тетієва, Животова, Жашкова, Самгородка⁶⁸. У Печарі селяни повісили 20 членів НК⁶⁹. Селяни Озаринець разом з загonom міліції звільняли Могилівський повіт від “бандитів-дезертирів”⁷⁰.

Містечка підтримували мобілізаційні акти української влади. Архівні дані свідчать про те, що, наприклад, на сільських сходах Пиляви, Полонного, Мирополя, Романова⁷¹, Новокосянтинова⁷², Ялушкова⁷³ були ухвалені рішення про необхідність оголошення мобілізації. Досить успішно вона пройшла у Городку⁷⁴ і Дунаївцях⁷⁵.

Окремо зупинимося на взаємовідносинах містечкового населення з частинами УГА. З переходом Галицького війська р.Збруч, перед ним постало завдання перебудувати свою роботу таким чином, аби пристосувати її до нових умов, зокрема, належало налагодити дружні стосунки з населенням Правобережної України. Останнє мало неабияке значення, адже із перших днів перебування УГА на новій території, в ряді випадків подоляни неприяно поставились до галичан⁷⁶, називали їх “австріяками”, “мадярами” і навіть “англічанами”⁷⁷, подекуди нападали на окремі відділи, завдаючи людських втрат. В зв’язку з такими подіями, бюро пропаганди відразу взялось за роз’яснення мети передислокації галичан. В цьому плані відбулись зустрічі, наприклад, 12 серпня – з членами волосної управи у Меджибожі⁷⁸.

Наполегливо працював і освітній відділ, який проводив багатолюдні віча, які часто закінчувалися виступами стрілецьких хорів або вистав театральної групи. Зокрема, такі акції були проведені у Вінківцях⁷⁹, Пиляві, Полонному, Мирополі, Романові⁸⁰. Крім того, застосовувалися інші види пропагандистської і культурно-освітньої діяльності. Населення

отримувало інформацію з галицьких часописів, що мало неабиякий вплив на формування їхньої свідомості. Так, 14 жовтня 1919 р. після мітингу в Станіславчику галичани роздали селянам чимало примірників своїх газет⁸¹. Активно діяв Дунаєвецький освітній гурток, вплив якого поширювався на всю волость і прилеглі території. Основна робота гуртка була спрямована на поширення освіти серед населення, організацію найбільш свідомої частини селянства і міщанства в культурно-освітні товариства, пропаганду ідеї самостійності України під час проведення різних заходів, боротьбу проти антиукраїнської агітації, виховання національної свідомості, підвищення освітнього рівня вояків армії УНР⁸². Важливу роль у розвії національно-культурного життя відіграли військові театри при галицьких підрозділах, зокрема у Браїлові⁸³. Проведена робота позитивно вплинула на ставлення до галицького війська, зняла напруженість у стосунках із місцевими жителями. Проскурівський повітовий комісар у зв'язку з цим повідомляв, що населення “після пояснення щиро каж[е], що це краще, як злодії-більшовики. Галицькі війська дисципліновані”⁸⁴. Як наслідок, у Мурованих Курилівцях населення зустрічало галицьке військо з хлібом-сіллю⁸⁵. В скрутну хвилину селяни і міщани надавали йому посильну допомогу. Так, мешканці Меджибожа, почувши, що група галичан розташувалася у Проскуріві і має велику потребу у хлібі, привезла до полку 15 пудів борошна⁸⁶. У Немирові розмістилася лікарня для галичан⁸⁷, а в Браїлові – будинок одужуючих⁸⁸. У свою чергу, галицькі священики проводили служби, панахиди, проповіді для місцевого населення. Так, у Корнині галицький священик провів панахиду по селянах, розстріляних більшовиками⁸⁹. Добре ім'я галицькі стрільці зберегли і тоді, коли реорганізувались у ЧУГА. Так, жителі Бершаді надіслали телеграми до Харкова та Москви з проханням залишити галичан у місті для захисту від повстанців⁹⁰. Галичани у березні 1920 р. відзначили у Бершаді роковини Т.Г.Шевченка. Свято проходило впродовж двох тижнів⁹¹.

Архівні документи, матеріали тогочасної періодики свідчать, переважно, про підтримку політики української влади містечковим населенням Правобережної України. Так, Дзигівська містечкова громада на зібранні 24 вересня 1919 р. вирішила підтримати уряд УНР “всіма силами, як людьми, так і хлібом... сплатити всі належні податки за минулі роки і внести у волосну касу, дати по 20 фунтів пшениці державі”⁹². Загальні збори представників Волочиської волості “виявили довіру Українському Народному Правительству і Головному Атаману Петлюрі й [вирішили] підтримувати його зі зброєю в руках”⁹³. 6 жовтня 1920 р. Смотрицьке культурно-освітнє товариство “До світла” ухвалило “вита[ти] свою владу на рідній землі й бажа[ти] якнайскоршого визволення Матері-України”⁹⁴.

Таку ж моральну підтримку виявило містечкове населення Чуднова, П'яток, Троянова⁹⁵, Грицева, Лабуні, Любара⁹⁶, Ялтушкова⁹⁷, Цибулева⁹⁸. У Калюсі і Фрамполі “селянство гаряче бажало повороту української влади”⁹⁹. Селянський з'їзд Браїлівської, Межирівської і Станіславчиської волостей, який відбувся 31 травня 1920 р. у Жмеринці, висловив надію, що “уряд... оборонить рідну вітчизну від ворогів, доведе Україну до кращого життя”¹⁰⁰. Національно-патріотичні настрої виявлялися і в церковному богослужінні. Зокрема у Лянцкоруні, де 15 жовтня 1920 р. було утворено філію Кирило-Мефодіївського братства, посилилася боротьба за відправу церковної служби українською мовою¹⁰¹. У Смотричі місцевий священик Розводовський виголошував промови тільки рідною мовою. З 1 жовтня 1920 р. у церкві і костьолі містечка проводився збір на користь Українського Червоного хреста¹⁰².

Патріотичним почуттям населення у значній мірі сприяла агітаційна робота представників української влади. Наприклад, на зібраннях (віче, мітинги, сходи) у Дзигівці¹⁰³, Соکیلці¹⁰⁴, Красилові¹⁰⁵ промовці інформували про тодішнє становище держави, “надзвичайно тяжкі умови і боротьбу з денікінцями, більшовиками-комуністами, поляками... тяжку працю Головного Отамана Петлюри і про... завдання бути самостійними, не від кого не залежними”. У Полонному і Мурованих Курилівцях було прочитано відповідні лекції¹⁰⁶.

Здобутки української влади у агітроботі визнавали і опоненти. Так, один із більшовиків у Фастові повідомляв у ЦК КП(б)У: “Процвітає агітація петлюрівських агентів і повстанців, яка інколи має успіх”¹⁰⁷. Однак слід зауважити, що цих заходів було явно недостатньо. Так, командувач Правобережного фронту отаман Шаповал відкрито заявив, що адміністративна влада не інформує населення про становище в державі і діяльність уряду¹⁰⁸. Про це ж повідомляли Головний комісар пошти і телеграфу¹⁰⁹, Ушицький повітовий комісар¹¹⁰.

Таким чином, у переважній більшості містечка підтримали державотворчі починання Директорії (особливо на початку її діяльності), відгукувалися на заклики і заходи із мобілізації, збору податків, харчів, одягу тощо. Проте відсутність єдиної державної ідеології, слабкість агітаційно-пропагандистської роботи в народних масах, постійні коливання уряду, анархія, грабунки і погромний рух серйозно послаблювали УНР, часто викликали опозиційні настрої з боку певної частини містечкових жителів, змушували їх займати вичікувальну позицію. Через це свою підтримку УНР вони демонстрували переважно тоді, коли територія падала під український військовий контроль.

Примітки

1. *Васковський Р.Ю.* Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – 20 с.
2. *Яблонський В.М.* Директорія УНР: формування засад української державності в 1918–1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 20 с.
3. *Лозовий В.* Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). – Кам'янець-Подільський, 2005. – 224 с.
4. *Завальнюк О.М., Олійник С.В.* Українська Галицька Армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 148 с.; *Олійник С.В.* Організація та діяльність санітарних установ УГА на території Наддніпрянської України (1919–1920) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4.(6). – С.202-205; Його ж. Продовольче і військово-господарське забезпечення Української Галицької Армії на Поділлі (липень–листопад 1919 р.) // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.293-295; Його ж. Українська Галицька Армія і населення Поділля (липень 1919 – квітень 1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету (К-ПДП). – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т.1 – С.244-247; Його ж. Українська Галицька Армія на Поділлі в липні 1919 р. // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С.15-16.
5. *Бігородський М.М.* Матеріали про культурно-освітню роботу УГА на Вінниччині на сторінках газети “Стрілець” // Тези доповідей Х Вінницької обласної краєзнавчої конференції, 6 вересня 1991 р. / Вінницький пед. інститут ім.М.Островського. – Вінниця, 1991. – С.82-83.
6. Політична історія України ХХ ст. У шести томах / Ред. кол. І.Ф.Курас (гол.), Ю.І.Шаповал, Ю.А.Левенєць та ін. – К., 2002–2003. – Т.2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920 рр.) / В.Ф.Солдатенко (кер.), В.Я.Верстюк. – К., 2003. – 488 с.
7. *Васковський Р.Ю.* Назв. праця. – С.12.
8. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції: 1917–1921. – Ч.1. – Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія. – Прага, 1942. – С.59.
9. Вестник Временного Правительства. – Санкт-Петербург, 1917. – 2 (15) августа.
10. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. Монографія. – К., 1999. – С.562.
11. Київшинознавство. Посібник для вчителя / За ред. І.Л.Лікарчука. – Вип.1. – К., 2001. – С.199.
12. *Рубльов О.С., Ревент О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Серія “Україна крізь віки”. В 15-ти томах. Т.10. – К., 1999. – С.293.
13. Біла Церква. Шлях крізь віки / Ред. кол.: П.І.Юхименко (голова), А.І.Гай, В.В.Репринцев та ін. – Біла Церква, 1994. – С.194.
14. Київшинознавство... – С.108.

15. Вісник Волинського губерніяльного комісара Директорії Української Народньої Республіки. – Житомир, 1918. – 19 грудня.
16. Васильківські вісти. – Васильків, 1918. – 7 грудня; Народне слово. – Біла Церква, 1918. – 22 листопада (5 грудня).
17. Воля. – Сквирка, 1918. – 7 грудня.
18. Васильківські вісти. – 1918. – 18 грудня; 19 грудня.
19. Нова Рада. – Київ, 1918. – 19 грудня (1919. – 2 січня).
20. Відродження. – Київ, 1918. – 15 (28) грудня.
21. Життя Поділля. – Житомир, 1918. – 26 грудня.
22. Буз А.В. Боротьба трудящих Київщини проти німецьких інтервентів і націоналістичної контрреволюції за відновлення влади Рад на Україні. – К., 1957. – С.44.
23. Державний архів Київської області. – Ф.Р.2795. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.10.
24. Гошуляк І. Перше соборне представництво українського народу (до 80-річчя Трудового Конгресу України) // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1918 р. Збірник. – К., 1999. – С.222-223.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.538. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.29.
26. Там же. – Арк.86.
27. Там же. – Арк.30зв., 86.
28. Там же. – Арк.189-190.
29. Там же. – Арк.193.
30. Народня воля. – Київ. – 21 грудня 1918 (3 січня 1919 р.); 22 грудня 1918 (4 січня 1919 р.).
31. Народня воля. – 19 грудня 1918 (1 січня 1919 р.); Громадянин. – Житомир. – 19 грудня 1918 (1 січня 1919 р.).
32. Громадянин. – 19 грудня 1918 (1 січня 1919 р.).
33. Народня воля. – 1919. – 8 (21) січня.
34. ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.19. – Арк.17-17 зв.
35. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Д.255. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.327зв.; Республіканські вісти. – Вінниця, 1918. – 1 грудня.
36. Село. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 5 вересня.
37. Народне слово. – 1918. – 22 листопада (5 грудня).
38. Васильківські вісти. – 1918. – 7 грудня.
39. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. – Скрентон, 1962. – Т.1: Власними силами. – С.89-90.
40. Республіканські вісти. – 1918. – 4 грудня.
41. Воля. – 1918. – 17 грудня.
42. Народня воля. – 19 грудня 1918 (1 січня 1919 р.).

43. Народне слово. – 1918. – 22 листопада (5 грудня).
44. Бюлетень Штабу Залози м.Могилева-Подільського. – Могилів-Подільський, 1919. – 19 липня.
45. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.44.
46. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.177. – Арк.22.
47. Україна. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 1 липня.
48. *Коваль Р.* Отаман святих і страшних. – К., 2000. – С.21; *Коваль Р.М., Завальнюк К.В.* Трагедія отамана Волинця. – К., 2002. – С.70.
49. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.52.
50. Там же. – Спр.11. – Арк.130.
51. Там же. – Арк.177 зв.
52. Там же. – Арк.166, 170.
53. Державний архів Хмельницької області. – Ф.Р.3026. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.69.
54. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.15.
55. ДАВО. – Ф.Д.255. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.9.
56. *Левіцький О.* Галицька армія на Великій Україні (спомин з часу від липня до грудня 1919 р.). – Відень, 1921. – С.21.
57. ДАВО. – Ф.Д.255. – Оп.1. – Спр.144. – Арк.10, 12.
58. Там же. – Арк.29, 37, 54-55.
59. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.97.
60. Український козак. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 19 вересня.
61. Соха В. Сатанів. Історичний нарис. – Хмельницький, 1991. – С.68.
62. Слово. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 9 жовтня.
63. ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.14; Визволення. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 26 червня.
64. Україна. – 1920. – 30 червня.
65. Новий шлях. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 12 червня.
66. Громада. – 1919. – 6 червня.
67. Слово. – 1920. – 12 жовтня.
68. Громадська думка. – Радомишль, 1920. – 26 травня.
69. Хвиля. – Вінниця, 1920. – 5 травня; Сквирщина. – Сквирка, 1920. – 12 травня.
70. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.71. – Арк.325.
71. Там же. – Спр.73. – Арк.50.
72. Там же. – Спр.71. – Арк.205.
73. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.20 зв.
74. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.71. – Арк.20.

75. Там же. – Спр.54. – Арк.135.
76. Там же. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.23.
77. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.7 зв.; *Левцизький О.* Пропаганда і преса // Українська Галицька Армія у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т.1. – С.325.
78. Трудова громада. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 17 серпня; *Олійник С.В.* Українська Галицька Армія і населення Поділля... – С.245.
79. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.179.
80. Там же. – Спр.73. – Арк.13.
81. *Білгородський М.М.* Назв. праця. – С.83.
82. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.1-3.
83. *Демчик Т.* Військові театри при ГА // Календар Червоної Калини на 1924 р.: Ювілейне видання в десятиліття виступу УСС, 1914–1924. – Львів; К., 1923. – С.153; *Левцизький О.* Галицька армія на Великій Україні... – С.71.
84. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.7 зв.
85. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.200.
86. *Олійник С.В.* Продовольче і військово-господарське забезпечення Української Галицької Армії... – С.293.
87. *Левцизький О.* Галицька армія на Великій Україні... – С.109.
88. *Олійник С.В.* Організація та діяльність санітарних установ УГА... – С.203.
89. *Галаган В.* На Київ // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. – Львів, 1930. – С.72.
90. *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С.292-293.
91. *Дольницький М.* Шевченківське свято в Бершаді на Великій Україні // Український скиталець. – 1923. – №5. – С.14-16.
92. ЦДАВО України. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.274 зв.-275.
93. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.171.
94. Слово. – 1920. – 23 жовтня.
95. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.73. – Арк.41.
96. Трудова громада. – 1919. – 18 вересня.
97. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.20 зв.
98. Героїзм і трагедія Холодного Яру / Під ред. Р.Коваля. – К., 1996. – С.16.
99. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.62; Спр.185. – Арк.62.
100. Там же. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.3-3 зв.
101. Слово. – 1920. – 20 жовтня.
102. Слово. – 1920. – 5 листопада.
103. ЦДАВО України. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.274.

104. Трудова громада. – 1919. – 7 вересня.
105. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.71. – Арк.269 зв.
106. Там же. – Арк.269, 321.
107. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.21. – Арк.39.
108. ЦДАВО України. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.95.
109. Там же. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.19. – Арк.16.
110. Там же. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.93.

Резюме

В статті розповідається про підтримку українським населенням Правобережжя начинаний Директорії (мероприяття по мобілізації, збору податків, продовольства, одягу і т.п.). Підкреслюються проблеми, які виникли у взаємодіях між населенням місцевості та властю.

Одержано 4 квітня 2005 р.

УДК 94(477)“1919”

С.В.Олійник

УКРАЇНЬСКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ І КИЇВСЬКІ ПОДІЇ 31 СЕРПНЯ 1919 Р.

У статті на основі аналізу різноманітних джерел та літератури з'ясовується роль Української Галицької армії у київських подіях 31 серпня 1919 р.

Ключові слова: Українська Галицька армія, армія УНР.

Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. багата на нез'ясовані, суперечливі моменти. Одним із них, безперечно, є залишення Києва денікінцям 31 серпня 1919 р. Оскільки командування київським угрупованням об'єднаних українських військ при вступі до міста знаходилося в руках генерала УГА А.Кравса, а більшість вояків склали галичани, то в суспільно-політичних колах УНР з'явилася думка, що вина за здачу Києва лягає на галицьких стрільців і їхнє командування. Ця ідея отримала як своїх прихильників, так і противників. Розв'язанню цієї суперечки і присвячена дана стаття.

Київські події кінця серпня 1919 р. знайшли своє відображення в мемуарах безпосередніх учасників тих подій¹ і державних діячів², у наукових працях українських істориків – зарубіжних³ та вітчизняних⁴. У цих роботах автори або приймали ту чи іншу сторону стосовно вини галичан, або лише констатували факт залишення українськими військами Києва. Однак, глибокого аналізу зазначеної проблематики зроблено так і не було.

Для того, щоб з'ясувати роль галицького війська у зазначених подіях, слід звернути увагу на те, що їм передувало, а потім проаналізувати перебіг подій в місті.

Після прибуття в середині липня 1919 р. на Наддніпрянщину УГА в керівництві УНР з'явилася надія на успіх у боротьбі за українську державність. Об'єднана українська армія розпочала широкомасштабну наступальну операцію проти радянських військ. Наступ проходив досить успішно. На 19 серпня українські війська були на рубежі Бердичів–Козятин⁵. Через декілька днів було здобуто Фастів і Васильків⁶.

Для вирішального удару на Київському напрямку було сформовано групу генерала А.Кравса (5-а, 6-а, 10-а бригади 1-го корпусу УГА; група отамана Віментала; 2-а, 8-а бригади 3-го корпусу, повстанці отамана Мордалевича, “Курінь смерті”, Запорізький корпус армії УНР), яка нараховувала близько 10 тисяч вояків⁷.

30 серпня після важкого бою під Білогородкою, який завершився проливом ворожих позицій, передові частини групи увійшли в Київ⁸. Урочистий вступ до столиці відбувся 31 серпня. Як зазначають очевидці тих подій, вступ до міста, вигуки “Слава!”, квіти справили на галичан не лише неповторне враження, а й спричинили моральне піднесення⁹.

Напередодні цих подій в районі Білої Церкви відбулася зустріч підрозділів Запорізького корпусу з білогвардійцями. 23 серпня 1919 р. штаб Головного Отамана дав роз'яснення українським військовим: “На випадок зустрічі з частинами армії Денікіна належить триматися до дальшого розпорядження слідуючих норм: 1) належить, безумовно, не вдаватися в ворожу акцію; 2) пропонувати військам Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які вже є в наших руках, або які маємо посісти; 3) пропонувати їм звільнити район нашого походу, щоб не спиняти нашого руху; 4) прикласти усіх зусиль, щоб докладно розвідати організацію, стан військ, кількість і завдання, моральний настрій, озброєння та одяг і амуніцію армії Денікіна. Далі належить розвідати, як ставляться денікінські війська до Української Держави і до наших військ”¹⁰.

Сучасний український дослідник С.Литвин у своїх дослідженнях підкреслює, що ніякої вини з боку Головного Отамана у київських подіях не було¹¹. Проте ще у 60-х роках, проаналізувавши цілу низку документів і

матеріалів того часу, Л.Шанковський дійшов висновку про безперспективність ідеї С.Петлюри порозумітись з “білою” Росією¹². Армія, вступаючи в Київ, не мала ніяких інших вказівок щодо поведінки при зустрічі з денікінцями. Виділена для переговорів з ними місія М.Омеляновича-Павленка так і не прибула на зустріч¹³.

За день до вступу у місто було видано наказ про взяття під контроль головних об’єктів. На УГА припали арсенал, Печерська Лавра, ланцюговий міст (2-а бригада – по одній сотні з 2 кулеметами), приміщення міської думи, склад цитаделі (8-а бригада), харчові магазини, склади, електростанція, пошта, телеграф (1-й корпус); отаману Зеленому доручили контролювати лівий берег Дніпра, запорожцям – залізничний міст і причали на лівому березі¹⁴. Проте наддніпрянці не виконали наказу і не взяли під контроль лівобережні причали, а повстанці отамана Зеленого зав’язали бій з добровольчим відділом полковника Білогорцева¹⁵.

За пізнішою офіційною версією, прийнятою у Кам’янці-Подільському і підтриманою І.Мазепою і А.Льобковцем, галичани запізнались взяти під свій контроль міст і добровольці безперешкодно проникли в місто¹⁶. У той же час В.Ласовський, А.Кравс, Л.Мишуга стверджували, що міст був своєчасно зайнятий галичанами, але, маючи наказ не стріляти, вони змушені були пропустити добровольців¹⁷. За версією Л.Мишуги¹⁸, був ще й третій міст, не вказаний на карті, і через нього добровольці перебравались на правий берег. Командир чорних запорожців П.Дяченко зазначав, що і наддніпрянці пропустили добровольців через свій міст. На варті були в той час відділи мазепинців, які проявили безпечність¹⁹.

Ще до історії з мостами було розпочато підготовку до великого святкового в’їзду, в якому мали взяти участь НКУГА (керівний орган УГА, що підкорявся Диктатору ЗОУНР Є.Петрушевичу), штаб армії УНР, представники від усіх військових частин, що брали участь у Київській операції. Це дійство мало завершитись урочистим парадом 31 серпня біля міської думи. Коли надійшли вісті про денікінців, українське командування направило до мостів отамана Віменталья, сотника Верніша, поручника Онишкевича. Зустрівши білогвардійців, Віменталь повернув до вокзалу, де перебував полковник О.Микитка, інші ж посланці почали переговори з полковником Штесселем, які завершилися угодою про демаркацію. Розмежовуючою лінією мала бути цитадель. Питання щодо роззброєних вояків залишалось відкритим до обговорення між вищим командуванням²⁰.

З прибуттям до Києва А.Кравса, який запізнався через затори, в приміщенні міської думи, зайнятому підрозділом 2-ї бригади, розпочалися переговори з денікинським генералом Штакельбергом. Українців представляли галичани: полковник Микитка, отаман Льобковіц, сотники Тавчер,

Верніш, Возняк²¹. Сторони домовились про наступне: 1) поруч з українським прапором буде розміщено російський; 2) всі денікінські частини, які знаходились на території, підконтрольній українському війську, повертаються за демаркаційну лінію, визначену Штесселем та Вернішем; 3) переговори про військову владу у місті та з інших питань вестимуться з генералом Бредовим. Після цього було вивішено великий російський прапор²².

Під час переговорів не припинялися підготовчі заходи до проведення параду. Українці Києва зустріли своє військо радо. Російське ж населення не поділяло такого настрою. В цей час загін наддніпрянців на чолі з отаманом Сальським зробив спробу зняти російський прапор з будинку думи. Зрештою, це й зробили: прапор кинули під ноги коня отамана Сальського. Зчинилась метушня. З-за рогу сусідніх будинків з'явилось декілька денікінців, які відкрили стрілянину. Представники армії УНР залишили майдан, чим посіяли паніку серед українців. Денікінці ж не розгубилися і швидко роззбрóли кілька підрозділів галицького війська²³.

Щоб не допустити кровопролиття, командуючий групою генерал А.Кравс зі старшинами виїхав до денікінців, попередньо наказавши Сальському охороняти вокзали силами запорожців²⁴. Пізніше з'ясувалось, що виконати цей наказ було неможливо. До того ж, А.Кравс нікого не залишив виконувати свої обов'язки. Військо розгубилося, не знало як діяти. Не було вказівок і від коменданта міста полковника Сальського²⁵.

Переговори завершилися пізно вночі підписанням військової угоди. У ній УГА фігурувала як екстериторіальна армія, що воює з більшовиками і визнає денікінців за регулярне, територіальне військо. УГА зобов'язувалася відійти на лінію Стугни–Васильків–Кожухівка–Данилівка–Заборе–Ігнатівка і р.Ірпінь. Після цього переговори мали бути продовжені. Угода передбачала взаємне звільнення полонених, повернення УГА військового майна, зброї, амуніції. Обидві сторони призначали своїх спостерігачів за виконанням умов²⁶. В подальшому військо мало відійти трохи західніше і зупинитись на лінії Ігнатівка–Васильків–Германівка²⁷.

Під час переговорів добровольці оточили будинок міської думи і змусили загін О.Станіміра скласти зброю. Полковник О.Микитка вирішив зосередити коло залізничного вокзалу всі частини, які знаходилися в місті, але між галицькими підрозділами не було зв'язку²⁸. За цих обставин українські війська змушені були залишити столицю.

Після київських подій керівництво УНР звинуватило УГА, зокрема генерала А.Кравса, в зраді і прихильності до білого руху²⁹. О.Доценко зазначає, що Начальною командою УГА 25 серпня було видано таємний інформаційний наказ корпусам, в якому говорилося: “ген. Денікин не є вашим ворогом, а є приятелем. Не маєте виступати вороже проти армії ген.

Денікіна”. Автора, мабуть, вразило слово “приятель”. Але цей наказ було видано в світлі наведеного вище наказу С.Петлюри. О.Доценко також свідчить про підписання угоди між галичанами і добровольцями 29 серпня 1919 р. на ст.Ольшаниця, яка передбачала поділ Києва³⁰.

В радянській історіографії теж наголошувалося на цій угоді і навіть подавався її текст. Проте, у ньому мова йшла про розподіл сфер впливу в Київській губернії (подібну ж угоду уклали і запорожці). Щодо самого міста, то вказувалась можливість його розмежування у випадку підходу до нього денікінців. Саму угоду ще потрібно було підтвердити рішенням вищого галицького командування³¹. Отже, угода була здійснена у дусі наказів тогочасного ставлення у політичних колах УНР до Денікіна, як до можливого союзника в боротьбі проти більшовиків.

Ми вважаємо, що закиди наддніпрянців О.Доценка, І.Мазепи, В.Чикаленка та ін. на адресу галичан в проденікінській орієнтації цілком безпідставні. Вину за київську катастрофу мало б взяти на себе українське державне керівництво, насамперед С.Петлюра, його штаб, які не мали чіткої стратегії щодо Київської операції. До того ж, як зазначає Л.Шанковський, слід було поставити на чолі наступаючих українських військ тих осіб, які не мали ілюзій щодо Денікіна³². Не підтримала цих висновків і спеціальна комісія, яка аналізувала названі події. Результати її роботи було донесено до стрільців³³. По суті, галичан виправдали.

На наш погляд, залишилось без відповіді кілька питань. По-перше, що означало “не вдаватись до ворожих акцій” проти денікінців, які були вороже настроєні до української держави? По-друге, чому С.Петлюра, виїжджаючи на святковий парад на ст.Пост-Волинський, повернув до Кам’янка і не віддав жодних розпоряджень щодо захисту Києва? По-третє, чому до Києва не перевели корпус УСС, як це пропонував Є.Конвалець?

Київські події поглибили існуючі протиріччя між українськими урядами й, на превеликий жаль, між арміями.

Примітки

1. *Дяченко П.* Чорні запорожці: Спомини командира полку Чорних запорожців // З 6-ки УНР в Канаді (газет. вирізки). – 128 с.; *Клишчук В.* Похід на Київ на підставі спогадів очевидців // Український інвалід на 1939. – Львів, 1939. – №4. – С.12-15; *Кравс А.* За українську справу: Спомини про III корпус УГА після переходу за Збруч. – Львів, 1937; *Кутчинський Я.* Кілька годин у Києві // Календар Червоної Калини на 1924 рік: Ювіл. вид. в десятиліття виступу УСС, 1914–1924. – Львів; К., 1923. – С.138-140; *Льобковіц А.* Похід УГА на Київ в 1919 році // Українська Галицька Армія: У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т.1. – С.155-204; *Мишуга А.* Похід українського війська на Київ (серпень 1919). – Відень, 1920; *Станімір О.* Моя участь у Визвольних змаганнях 1917–1920. – Торонто, 1966.

2. *Винниченко В.* Відродження нації / Репр. відтв. видання 1920 року. – К., 1990. – Ч.3. – 542 с.; *Чикаленко Л.* Уривки зі спогадів з років 1919–1920. – Нью-Йорк, 1963. – 166 с.; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1927–1921. – Прага, 1942. – Т.2. – 232 с.

3. *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2 т. – Львів, 1998. – Т.2. – 503 с.; *Голубець М.* Велика історія України. – Львів, 1935. – 864 с.; *Лісовський В.* Генерал М.Тарнавський. – Львів, 1930. – 192 с.; *Мірчук П.* Українсько-московська війна 1917–1919. – Торонто, 1957. – 80 с.; *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія. – Вінніпег, 1974. – 396 с.

4. *Гордієнко В.* Українська Галицька Армія. – Львів, 1991. – 111с.; *Литвин С.* С.Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. – К., 2000. – 467 с.; Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 639 с.; *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Україна крізь віки: У 15 т. – К., 1999. – Т.10. – 320 с.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.; *Яблонський В.* Від влади п'ятох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К., 2001. – 160 с.

5. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид.4 змін. і доповн. – Львів, 1992. – С.551; *Гордієнко В.* Назв. праця. – С.67.

6. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1974. – С.34, 35.

7. *Доценко О.* Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції. – К.; Львів, 1923. – Т.2. – Кн.4. – С.34.

8. Денник Начальної Команди. – С.40.

9. *Климчук В.* Назв. праця. – С.15; *Купчинський Я.* Назв. праця. – С.139.

10. *Доценко О.* Назв. праця. – С.9-10.

11. *Литвин С.* С.Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. – С.226; Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – С.306.

12. *Шанковський Л.* Назв. праця. – С.203-205.

13. *Омельянович-Павленко М.* На Україні 1919 // Спогади українського командарма. – К., 2002. – С.194.

14. *Кравс А.* Назв. праця. – С.29, 32.

15. *Шанковський Л.* Назв. праця. – С.166.

16. *Льобковіц А.* Назв. праця. – С.182.

17. *Кравс А.* Назв. праця. – С.40; *Лісовський В.* Назв. праця. – С.54; *Мишуга Л.* Назв. праця. – С.12.

18. *Мишуга Л.* Назв. праця. – С.12.

19. *Дяченко П.* Назв. праця. – С.13.

20. *Кравс А.* Назв. праця. – С.38.

21. Там же. – С.42.

22. *Шанковський Л.* Назв. праця. – С.168.

23. *Кравс А.* Назв. праця. – С.45; *Мазепа І.* Назв. праця. – С.66-67; *Мишуга А.* Назв. праця. – С.16.
24. *Кравс А.* Назв. праця. – С.45-46.
25. *Верига В.* Назв. праця. – С.150.
26. *Кравс А.* Назв. праця. – С.50-51; *Льобковіц А.* Назв. праця. – С.191-192.
27. *Станімір О.* Назв. праця. – С.112.
28. *Верига В.* Назв. праця. – С.151.
29. *Винниченко В.* Назв. праця. – С.449.
30. *Доценко О.* Назв. праця. – С.297.
31. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции // Сб. док. и материалов. – К., 1962. – С.291-292.
32. *Шанковський А.* Назв. праця. – С.216.
33. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.2188. – Оп.3. – Спр.32. – Арк.38.

Резюме

В статтє на основаннн анализа различных источников и литературы выясняется роль Украинской Галицкой армии в киевских событиях 31 августа 1919 г.

Одержано 11 квітня 2005 р.

УДК 94(477.4)“1920”:314

В.В.Малий

НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1920 Р.: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, СТАТЕВИЙ, ВІКОВИЙ, НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД

В статті розглядаються демографічні процеси на Правобережній Україні в добу Української національно-демократичної революції на підставі перепису 1920 р.

Ключові слова: *Українська національно-демократична революція, демографічні процеси, перепис населення, Правобережна Україна.*

Серед ряду маловивчених питань української історії актуальним залишається вивчення демографічних процесів в добу Української революції 1917–1920 рр. Серед досліджень виокремимо невелику розвідку сучасно-

го українського історика О.Єрмака, об'єктом дослідження якого стало Поділля¹. Не обійшли увагою цю проблему радянські дослідники-демографи А.Хоменко², В.В.Бондаренко і М.В.Дараган³, український – Д.К.Гринь⁴. Територіальні рамки нашої роботи охоплюють Правобережну Україну.

Основним джерелом у вивченні демографічних процесів періоду Української революції 1917–1920 рр. виступають матеріали перепису 1920 р., який став першим загальним статистичним обстеженням населення в радянський час. Безпосереднє проведення перепису здійснювали працівники губернського та міських статистичних бюро за участю громадськості. Основним документом перепису був обліковий листок, який включав питання про стать людини, її вік, місце народження, національність, джерело існування, роботу за фахом, писемність, родинний стан, фізичні вади, участь у війні тощо⁵. Перепису підлягало все населення губернії без винятку, включаючи пасажирів на залізницях, хворих, що перебували в лікарнях, ув'язнених. Облік військовослужбовців, які знаходилися на території Поділля, здійснювали т.зв. військові переписувачі. Після закінчення перепису всі дані про командирів та червоноармійців направляли в Москву, до військового відомства, де вони опрацьовувались окремо.

Статистичні органи розраховували провести перепис в містах за тиждень, а в сільській місцевості – за два тижні. Всі відомості подавались станом на 28 серпня 1920 р. Фактично ж переписна кампанія затягнулась до кінця 1920 р.⁶

Перепис здійснювався в умовах війни. Тому провести його вдалося не в усіх місцях. За даними О.Єрмака, переписом було охоплено 84% населення України⁷. З 12 українських губерній, визначених адміністративно-територіальними змінами 1919–1920 рр.⁸, у Запорізькій і Подільській губерніях населення переписувалось за скороченою програмою. Переписувачі фіксували лише місце проживання людини (місто чи село), її стать та вік. Це в значній мірі знижує цінність матеріалів перепису⁹. У Волинській губернії визначалися лише чисельність населення і стать.

За переписом, найбільш чисельною була Київська губернія. У адміністративно-територіальному відношенні вона поділялась на 12 повітів. У порівнянні з дореволюційним періодом повітовими центрами стали колишні містечка Біла Церква, Богуслав і Чорнобиль. Всього ж у 1920 р. губернія нараховувала 13 міст. Найбільшими містами регіону були: Київ, де проживало 366396 осіб, Умань – 44159, Бердичів – 41495, Біла Церква – 22916. До міських поселень, де проживало понад 10 тис. населення, належали Канів, Звенигородка, Переяслав, Сквиря, Тараща¹⁰.

Серед повітів виділявся Київський (завдяки Києву), де проживало 706859 осіб обох статей (19,6% всього населення губернії). В Уманському

повіті мешкали 376874 особи (10,5%), Білоцерківському – 339447 (9,4%), Богуславському – 310455 (8,6%), Звенигородському – 289976 (8,1%), Бердичівському – 269968 (7,5%), Сквирському – 251165 (7,0%), Таращанському – 248456 (6,9%), Радомишльському – 232436 (6,4%), Переяславському – 207526 (5,8%), Липовецькому – 206816 (5,7%), Чорнобильському – 161979 (4,5%)¹¹. Всього ж у Київській губернії у 1920 р. проживало 3598257 жителів (14,04% всього населення українських губерній).

На момент перепису фіксується досить значний відсоток сільського населення в Київській губернії – 75,2%. Щоправда, це менше від загальноукраїнського показника – 81,5%¹². У 10 повітах Київщини співвідношення сільського населення до міського перевищувало загальногубернський показник. Так, у Таращанському повіті у селах проживало 227572 особи, або 91,5% від загальної кількості жителів повіту, Чорнобильському – 145455 (89,8%), Радомишльському – 204922 (88,1%), Білоцерківському – 294785 (86,8%), Сквирському – 211085 (84,0%), Богуславському – 257442 (82,9%), Уманському – 312270 (82,8%), Переяславському – 169820 (81,8%), Звенигородському – 230982 (79,6%), Липовецькому – 161965 (78,3%). Натомість у Бердичівському повіті цей показник склав 72,2% (194912 осіб). У Київському повіті у селах проживало лише 40,7% жителів¹³.

У Подільській губернії чисельність населення складала 2763433 особи (10,8% від загальної кількості жителів України)¹⁴. У адміністративно-територіальному відношенні регіон поділявся на 12 повітів. До числа повітових центрів долучилася Жмеринка¹⁵.

Чисельність міського населення Поділля становила 381470 осіб (13,8% загальної кількості жителів губернії), сільського – 2381963 (86,2%). Найбільшими містами Подільської губернії в той час були Вінниця, де нараховувалося 37962 осіб, Кам'янець-Подільський – 26628, Могилів-Подільський – 20517, Проскурів – 18565. До міських поселень з кількістю населення понад 10 тисяч належали: Бар, Тульчин, Гайсин, залізнична станція Жмеринка. У решті повітових містечках проживало менше 10 тис. осіб¹⁶.

Найбільше населення проживало у Ольгопільському повіті – 299388 осіб (10,8% від загальної кількості жителів губернії), Гайсинському – 260343 (9,4%), Кам'янецькому – 258650 (9,3%). Менш чисельними були Брацлавський повіт – 248339 (8,9%), Ямпільський – 246138 (8,9%), Проскурівський – 241688 (8,7%), Вінницький – 227405 (8,2%), Ушицький – 221852 (8,0%), Жмеринський – 215738 (7,8%), Летичівський – 189939 (6,9%), Літинський – 185058 (6,7%), Могилівський – 168895 (6,1%). Найбільше сільського населення було у Ямпільському – 225600 (91,6%) і Гайсинському повітах – 236067 (90,7%). Наступні місця поділили Проскурівський – 213574 (88,4%), Летичівський – 167047 (87,9%), Брацлавський – 215686 (86,8%) і Ольгопіль-

ський – 259901 (86,8%), Ушицький – 191974 (86,5%), Літинський – 156767 (84,7%), Жмеринський – 180942 (83,9%), Могилівський – 141254 (83,6%), Кам'янецький – 215352 (83,3%), Вінницький повіти – 177799 (78,1%)¹⁷.

Менш чисельною була Волинська губернія. У 7 її повітах мешкало 1859580 осіб (7,2% від загальної кількості жителів України). У містах і міських поселеннях проживало 238506 осіб, в селах – 1621074¹⁸. У губернському центрі Житомирі у 1920 р. мешкали 56431 особа, у повітових центрах: Старокостянтиніві – 27800, Новоград-Волинському – 27700, Ізяславі – 17700, Овручі – 16300, Полонному – 16 тис., Коростені – 6048 осіб. 22,3% всього населення губернії проживало у Житомирському повіті (416066 осіб), 16,4% – Ізяславському (306454), 15,3% – Полонському (284455), 14,2% – Новоград-Волинському (263885), 13,1% – Старокостянтинівському (242281), 9,6% – Коростенському (178883), 9,1% – Овруцькому повітах (167556). Сільське населення Коростенського повіту становило 96,6%. У Новоград-Волинському повіті у селах проживало 89,5% населення, Полонському – 88,5%, Ізяславському – 87,4%, Овруцькому – 86,3%, Старокостянтинівському – 86,0%, Житомирському – 81,5%¹⁹.

У статевому відношенні у всіх трьох губерніях Правобережної України переважали жінки. Найбільшим їхній відсоток визначено на Київщині – 53,1%. У Подільській губернії він склав 52,5%, на Волині – 52%. Серед міського населення цей показник був ще вищим. Так, у містах Волинської губернії він склав 56,1%, Київської – 55,1%, Подільської – 53,7%. Натомість у селах виявлено відповідно 51,4%, 52,4%, 52,2%²⁰. Серед повітів найбільший відсоток жіночого населення спостерігався у Київському – 54,6%, Липовецькому – 53,8%, Таращанському – 53,6%, Могилівському – 53,5%, Ізяславському – 53,2%, Бердичівському і Сквирському – по 53,1%, Брацлавському і Кам'янецькому – по 53%. Ще у 13 повітах цей показник коливався з 52,0 до 52,9%, у 9 – від 51,0 до 51,9%²¹.

За віком перепис 1920 р. поділяє населення Подільської губернії на 4 основні групи. Діти до 8 років склали 19,9% від загальної кількості населення, від 8 до 15 р. – 21,2%, особи від 16 до 49 р. – 46,5%, 50-річні і старші – 12,4%. Разом з тим, матеріали перепису показують стійку тенденцію до збільшення частки чоловічого населення у молодшій віковій групі. Якщо серед осіб від 16 до 49 р. більшу частку становили жінки – 53,9%, то серед дітей до 8 років співвідношення дещо змінюється – хлопчики склали 49,9%, дівчатка – 50,09%²².

У Київській губернії у 1920 р. найбільш чисельну вікову групу утворили діти до 9 років – 667056 осіб (24,3%), від 10 до 19 р. – 598312 (21,8%). Інша вікова група – від 30 до 39 р. – нараховувала 335699 осіб або 12,2%, від 40 до 49 р. – 264639 (9,6%), від 20 до 24 р. – 213848 (7,8%), від 25 до 29 р.

– 211466 (7,7%), від 50 до 59 р. – 175901 (6,4%), понад 60 р. – 163439 (5,9%). Звертає увагу диспропорція у статевому відношенні різних вікових груп. Якщо серед осіб 40–49 р., 50–59 р., понад 60 р. вона була в межах тогочасного середнього губернського показника – відповідно: чоловіки – 47,7%, жінки – 52,3%; 47,3% і 52,7%, 47,1% і 52,9%, то вже у вікових групах від 20 до 24 р., 25–29 р. спостерігається значне переважання жінок – відповідно 34,1% і 65,9%, 44,5% і 55,5%, 46,5% і 53,5%. Водночас серед дітей від 10 до 19 р. домінували чоловіки – 55,8% проти 44,2%. У віковій групі до 9 років фактично спостерігався паритет – 49,9% хлопчиків, 50,1% дівчаток²³.

За освітнім цензом переважали чоловіки. Матеріали перепису фіксують у Київській губернії 549839 освічених чоловіків і 337236 жінок, що у відсотковому відношенні складає 61,9% і 33,1%. Відсоток освічених чоловіків набагато вищий серед 30–39-річних – 71,3%, 40–49-річних – 70,6%, 50–59-річних – 69,9%, 60-річних і старших – 67,1%. Водночас серед дітей до 9 років цей показник становив 55,8%, 10–19 р. – 57,8%. Зовсім іншою була ситуація у віковій групі від 20 до 24 р. Тут освічені чоловіки нараховували 48,9%, жінки – 51,1%. 25–29-ти річні чоловіки і жінки за цим показником знаходилися в межах загальногубернського – відповідно 63,7% і 36,3%. Частка освіченого міського населення склала 54,1%. Цікаво, що у цьому показнику чоловіки складали лише 50,4%. Серед сільського населення освічених нараховувалося 22,5%, причому чоловіки мали вражаючу перевагу над жінками – відповідно 74,4 і 25,6²⁴.

Як свідчать дані перепису 1920 р., найбільш чисельними етнічними групами в Київській губернії були: українці – 2128805 (77,5%), євреї – 321401 (11,7%), росіяни – 215886 (7,8%), поляки – 43868 (1,6%). Інші етнічні групи були менш чисельними. Так, німців нараховувалося 4500 осіб, чехів – 3512, білорусів – 1938, латишів – 1125, литовців – 1061, татарів – 627, вірмен – 372, греків – 358, грузинів – 327, естонців – 271, караїмів – 261, циганів – 249, персів – 197, французів – 190, румунів – 172, словенців – 133, італійців – 132, угорців – 102 і т.д. (всього є представники 59 національностей)²⁵.

Можна простежити розселення українців на рівні повітів Київщини. Найбільше їх було в Переяславському повіті – 96,3%, дещо менше у Таращанському повіті – 95,2%, Звенигородському – 93,8%, Сквирському – 90,4%. Натомість у Бердичівському повіті українці становили лише 69,3%, а в Київському – 47,9%. Проте в останньому, за абсолютними даними, проживало найбільше представників корінного етносу – 300777, далі – Уманський – 243177, Звенигородський – 222187 і т.д. У селах показник українців був значно вищим. У Переяславському повіті – 99,1%, у Звенигородському – 98,8%, в Білоцерківському – 98,6% і Таращанському – 98,05%. Найменше українців проживало в селах Чорнобильщини. У містах ситуація була

цілком протилежною. Так, 50-відсотковий рубіж українці перевищували лише у Переяславському (83,7%), Звенигородському (75,1%), Сквирському – (62,6%), Богуславському (59,8%), Чорнобильському – (59,2%), Таращанському (57,6%). Водночас у Київському повіті цей показник становив тільки 21,6%, а в Бердичівському – 22,4%.

Другою за чисельністю етнічною групою були євреї. У 6 повітах їх було більше 10%. Найбільшим цей показник був у Бердичівському повіті – 21,7%, найменшим – Переяславському – 2,7%, Таращанському повітах – 2,6%. Євреї проживали переважно у містах. Більше 50% вони становили у міських поселеннях Бердичівського (62,1%), Уманського (53,1%), Білоцерківського (52,2%), Липовецького (51,8%) повітів. Ще у містах 4 повітів єврейство становило 30–39%, у 2-х – від 20 до 29%. У Радомишльському – 44,6%, Переяславському – 14,2%. В селах 8 повітів євреї нараховували менше 1%.

Росіяни своїм осідком мали переважно міста. Найбільше їх було у Київському повіті, де у містах вони становили 42,7%. Значно меншим цей показник був у Білоцерківському повіті – 10,8%, Бердичівському – 9,9%, Чорнобильському – 9,5%, Уманському – 7,2%, Радомишльському – 6,9%. Частка росіян у міському населенні інших повітів становила менше 5%. У селах Київської губернії росіяни були малочисельною етнічною групою. Виняток тут становить Чорнобильський повіт – 5,1%. Ще у 2-х повітах (Уманський і Радомишльський) відсоток росіян складав від 1 до 2%.

Найбільше поляків проживало у Бердичівському повіті. У містах їхній відсоток визначався 5,6%, селах – 5%. У Київському повіті цей показник складав 2,5%, ще у 4 повітах – від 1 до 2%, у 6-ти – менше 1%²⁶.

До цікавих висновків можна дійти при вивченні освітнього цензу етнічних груп. Найбільш освіченими були росіяни. Матеріали перепису 1920 р. фіксують 95573 освічених росіян (44,3%). Далі йшли євреї – 74689 (23,2%), поляки – 8584 (19,6%). Корінний етнос за цим показником поступався. З 2128805 українців освіченими були лише 347770 (16,3%)²⁷.

Таким чином, перепис населення 1920 р. відобразив ті негативні демографічні процеси, які набули поширення на Правобережній Україні після початку Першої світової війни.

Примітки

1. *Єрмак О.П.* Перепис населення 1920 р. на Поділлі // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.). Тези доповідей і повідомлень. – К.; Кам’янець-Подільський, 1992. – С. 539-540.

2. *Хащенко А.* Населення України 1897–1927 рр.: Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII.1926 р. / Заг.ред. М.Авдієнка. – Харків, 1927. – 79 с.

3. *Бондаренко В.В., Дараган М.В.* Переписи населения в СРСР. – К., 1958. – 191 с.
4. *Гринь Д.К.* Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930і рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.
5. Перепис населення (Історія і сучасна організація переписів в СРСР і в капіталістичних країнах) / Під ред. академіка М.В.Птухи. – К., 1936. – С.16-17.
6. *Єрмак О.П.* Назв. праця. – С.540.
7. Там само. – С.539.
8. *Дмитрієнко М.Ф.* Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Укр. істор. журнал. – 2004. – № 1. – С.51.
9. *Єрмак О.П.* Назв. праця. – С.539.
10. Население Украины по данным переписи 1920 года (Сводные данные по губерниям и уездам) // Статистика Украины. – Серия I. Демография. – Т. I, Вып. II, № 28. – Б.м.: ЦСУ УССР, б.д. – С.6-7.
11. Там же. – С.6-7.
12. Там же. – С.1-2.
13. Там же. – С. 6-7.
14. Там же. – С.1-2.
15. Там же. – С.9.
16. *Єрмак О.П.* Назв. праця. – С.540.
17. Население Украины – С.9-10
18. Там же. – С.1.
19. Там же. – С.3.
20. Там же. – С.1-2.
21. Там же. – С.3, 6-7, 9-10.
22. Там же. – С.48.
23. Там же. – С. 14-19.
24. Там же. – С.19.
25. Там же. – С.21.
26. Там же. – С.36-39.
27. Там же. – С.27.

Резюме

В статье рассматриваются демографические процессы на Правобережной Украине в период Украинской национально-демократической революции на основании переписи 1920 г.

Одержано 12 квітня 2005 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМИНИ УАПЦ І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В СЕРЕДИНІ 1920-х РОКІВ

У статті досліджуються питання діяльності Української автокефальної православної церкви та її взаємини з радянською владою у 1924–1926 рр.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква, радянська влада, ОДПУ, репресії.

Державно-церковні, міжконфесійні і міжцерковні відносини справляють визначальний вплив на формування парадигми суспільно-релігійних відносин. Гострота проблеми автокефалії в сучасній Україні робить вивчення досвіду попередніх етапів безсумнівним з огляду на його конструктивістську актуальність. Взаємини більшовицької влади і УАПЦ набули неоднозначної спрямованості з часу виникнення в квітні 1919 року Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР) (тимчасовий керівний орган у справі організації автокефальної церкви в Україні), а згодом – Всеукраїнської спілки православних парафій до Третього Всеукраїнського Православного собору (січень 1930 року), де було прийняте рішення про саморозпуск УАПЦ.

З кінця 1980-х років активізувалося вивчення історії УАПЦ, почали формуватися нові концептуальні підходи до історії церкви та УАПЦ зокрема, до наукового обігу запровадили нові архівні матеріали. Вагомий внесок у процес розробки історико-релігійної проблематики внесла поява в 1987 році фундаментального видання джерел з історії автокефального руху в Україні – “Мартирології українських Церков”¹. Серед праць з історії УАПЦ слід назвати роботи Ф.Турченка, О.Ігнатуші², Л.Пилявця³, А.Зінченка⁴, С.Білоконя⁵, О.Хомчук⁶ та інших авторів⁷.

За мету пропонованої публікації автор ставить детальний аналіз взаємин УАПЦ і влади за короткий період, котрий охоплює кінець 1924 – початок 1926 року. Чим мотивовані такі хронологічні рамки? Вважаємо, що то був критичний час у взаєминах двох інституцій. Прагнучи всіма силами довести свою лояльність задля подальшого власного існування і діяльності, помічаючи, що влада залишається “глухою”, байдужою, позбавленою зацікавленості щодо долі УАПЦ, провідники автокефалії конвульсивно намагалися “достукатися” до режиму. Закономірно впродовж зазначеного періоду спостерігається шквал різного роду документів церкви з характерними назвами на кшталт відозв “Відповідь про від-

носини Української автокефальної Православної Церкви до гнобительства імперіалізму й капіталізму в світовому церковному життю”⁸, “Меморандум до вищого уряду У.Р.С.Р”⁹, “Оборонна записка Української Автокефальної Православної Церкви перед Державною Владою Української Радянської Соціалістичної Республіки”¹⁰, аналогічних заяв на ім’я Народного Комісара внутрішніх справ, Народного Комісара юстиції, Голови Раднаркому “Спростовуюча записка уповноваженого ВПЦР Архієпископа Харківського Олександра Яреценка”¹¹, “Апология Української Автокефальної Православної Церкви від політичних обвинувачень”¹².

Власне ці та ряд інших документів цього періоду свідчать про намагання Всеукраїнської Православної Церковної Ради як вищого керівного органу УАПЦ знайти порозуміння з органами державної влади, налагодити з останніми діалог. В епіцентрі подій постала проблема затвердження статуту УАПЦ (процес затягнувся з 1923 року). Насправді ж питання полягало в іншому: зводячись до дозволу на реєстрацію (перереєстрацію) Статуту УАПЦ, воно слугувало формальним приводом (з юридичною мотивацією) до ускладнення релігійно-церковного життя в тодішній Україні, ставлячи під сумнів існування парафій УАПЦ, впливаючи на розв’язання майнових проблем тощо. Отже, без зареєстрованого (затвердженого владою) статуту, УАПЦ не мала жодних юридичних прав на існування.

Проте справжня глибинна сутність проблеми зводилася до кардинальної зміни політики радянської влади щодо релігії і церкви взагалі, стосовно УАПЦ зокрема. На нашу думку, рубіжним можна назвати 1925 рік, оскільки з наступного року окреслився різко наступальний характер політики державних структур щодо релігії і церкви. Аналізований період був часом остаточного краху відродженої в 1919 році ідеї автокефалії, оформленої утворенням УАПЦ в 1921 році. У подальшому ця церква існувала як поміркована структура, діючи строго в рамках, визначених для неї радянською державою. Проілюструємо ці твердження на прикладі спроб УАПЦ порозумітися з більшовиками, здійснених у середині 20-х років ХХ століття.

Після того, як не відбулися Великі Покровські Збори 1924 року, ВПЦР вирішила вжити ще один захід до свого захисту перед урядом, ухваливши зробити це за прикладом старих часів: в часи недовір’я римської влади до Християнської церкви керівники церкви звертались до влади з “апологиями”, в яких з’ясовували повну невинність церкви й корисність її для держави”¹³. Разом з “Апологияєю” ВПЦР склала заяву з оскарженням усіх обмежень, яких зазнавали окремі парафії, органи й діячі УАПЦ, а також меморандум у справі громадянського стану священнодіячів УАПЦ.

У грудні 1924 року делегація УАПЦ в складі голови ВПЦР митрополита Василя Липківського, заступника протоієрея Миколи Хомичевського, благовісника Володимира Чехівського, архієпископа Волинського Степана Орлика виїхала до Харкова для зустрічі з центральним урядом УСРР з метою з'ясування правового статусу УАПЦ. За словами В.Чехівського: “Посилка делегації ВПЦ Радою викликана була необхідністю розкрити перед урядом політичні наклепи на УАПЦ”¹⁴.

У ході зустрічі з наркомом внутрішніх справ В.Балицьким, крім певних усних домовленостей, про які згодом згадував сам нарком¹⁵, делегація подала всі зазначені документи і декларацію, відому як “Відповідь про відносини Української Автокефальної Православної Церкви до гнобительства імперіалізму й капіталізму в світовому церковному життю”, датована 12 грудня 1924 року. Звернемося до аналізу цього документа, який умовно має кілька зрізів.

По-перше, в умовах хиткості і невизначеності власного становища задля якомога чіткішого відмежування від “неблагонадійних церков” документ піддає осуду “тихонівську” і “обновленську” церкви, котрі “продовжують своє буржуазне класове гноблення ...над національним життям українського робітника й селянина”, є “лжецерковними організаціями”, “служать не Христовій громаді, а своєму пануванню”¹⁶. Вочевидь, УАПЦ ще мала ілюзорні сподівання повернути час дії режиму сприяння своїй церкві в її протистоянні більш впливовій і масовій Російській Православній Церкві (РПЦ), як це було в період 1919–1921 років.

По-друге, УАПЦ схвалювала пролетарський закон про відокремлення церкви від держави. До цього кроку вона вдавалася не вперше. Зрозуміло, об'єктивний розвиток суспільно-політичного життя диктував певні правила гри. Але варто порушити питання: наскільки (принаймні до якого часу) ці завіряння й схвалення радянської політичної лінії були щирими? Невже з обох боків це було лише тимчасове своєрідне маскування намірів? Власне, ДПУ вже тоді зазначало: “...ВПЦР розглядає свою декларацію як спритний хід, розрахований лише на те, щоб одержати легалізацію статуту в обмін на обіцянки лояльності”¹⁷.

По-третє, намагання УАПЦ підкреслити повну власну непричетність до роботи “всіх контрреволюційних організацій і течій на Україні і поза її межами”, а головне – до “петлюрівщини”¹⁸. Натомість наголошувалося на повній аполітичності церковної організації.

По-четверте, прагнення продемонструвати спільну революційну природу походження УАПЦ і пролетарської держави (і тих, і інших до влади привела революція) змушувало автокефалістів вести мову про “справжню українську церковну революцію: вона в революційний спосіб визво-

лилася від московського патріарха, в революційний спосіб очистила себе від контрреволюційного елементу – стародержавного патріаршого єпископату й духовенства, в революційний спосіб, шляхом всенародного акту, утворила свою ієрархію і надалі невпинно буде провадити революційну працю церковного визволення свого рідного народу...”¹⁹.

І, врешті, в документі з’ясовувалася мета декларативної заяви: домогтися легалізації УАПЦ, зареєструвати Статут ВПЦР, одержати дозвіл на видання часопису, богослужбових і релігійного змісту книг, відкриття богословських навчальних закладів. УАПЦ прохала державну владу не ставити її під підозру щодо благонадійності, заявляла про готовність довести відданість режиму.

На засіданні Малої Ради ВПЦР 20 грудня 1924 року, аналізуючи результати поїздки делегації до Харкова і відвідин центральних органів партії і уряду, зустрічі з представниками влади, лідери церкви ще раз наголошували, що в поданій “Відповіді” делегація “з’ясувала і засвідчила перед владою, що УАПЦ твердо стоїть на принципах Канонів Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1921 р. і прилюдної заяви (Декларації), ухваленої на Великих Покровських Зборах ВПЦР 1922 р. і підтвердженої Великими Микільськими Зборами ВПЦР 1924 р. і вітає величний декрет Радвлади про відокремлення Церкви від Держави”, і ні в яку політичну діяльність УАПЦ не втручається, а проводить лише суто церковно-християнську працю на засадах Євангелії²⁰.

Між тим, попри обіцянки, нарком внутрішніх справ не поспішав вирішувати порушені ВПЦР питання. Тому діячі УАПЦ доручають правопоряднику Ради єпископу Сумському Петрові Ромоданову знову зустрітись з В.Балицьким для з’ясування ситуації. У листі до ВПЦР 4 січня 1925 року останній детально описав переговори з наркомом, вказавши на важливість окремих подробиць. В.Балицький, підкресливши власну особливу роль “у здобутті принципової згоди” колеги НКВС на затвердження Статуту УАПЦ, далі повів своерідний шантаж. Він вимагав подати списки всіх представників церкви, “переконати моїх співробітників, що ваша організація прагне очиститися від тих нецерковних елементів, котрі ...ховаються у вашій організації”. Нарком фактично вимагав провести “чистку” членів церкви: “І ми готові допомогти Вам в цій справі..., щоб ближче підійти один до другого”. Вочевидь, задля зручнішого контролю пропонувався керуючий орган УАПЦ перевести з Києва до Харкова²¹. Таким чином, керівник НКВС пропонував співпрацю УАПЦ з його відомством.

Що ж власне спонукало ВПЦР до активізації контактів з урядовими колами і написання аналізованої декларації? Чому саме наприкінці 1924 року фіксуються неодноразові завіряння в лояльності церкви до влади?

Чим зумовлені часті зустрічі ні з ким іншим, як із Наркомом внутрішніх справ?

Як відомо, НКВС і ДПУ були інструментом реалізації партійно-державної політики більшовиків щодо церкви. Постанова ВУЦВК “Про передачу відділу по відокремленню церкви від держави та його місцевих органів з Наркомюсту до Наркомвнусправ” була прийнята ще 6 вересня 1922 року²². Отже, вирішення питання про реєстрацію статуту і відповідну легалізацію нового релігійного об’єднання вимагало з’ясування позиції НКВС з цього приводу.

Не випадковим був і час появи “Відповіді”, яка стала своєрідною реакцією на “виклик”. Що маємо на увазі? У жовтні 1924 року округовим відділам ОДПУ був розісланий шифрований таємний циркуляр, яким зверталася увага на “дедалі зростаючий вплив серед українського населення т.зв. Української автокефальної церкви, очоленої Київським митрополитом Василієм Липківським”²³. ОДПУ вказувало, визнаючи значення УАПЦ як чільного національного осередку, що Липківський і його сподвижники є “потайними пропагандистами українського сепаратизму і не так прагнуть визволити від залежності Московського патріархату деякі церковні парафії на Україні, як під цією завісою проповідують різні ворожі радвладі ідеї українського націоналізму”. ОДПУ як політична поліція більшовицької імперії вбачало в діяльності цієї церкви “особливо небезпечне значення для Радянської влади” і зажадало від округових відділів посилити нагляд і докладно інформувати про неї центральні органи. Вживалися заходи для обмеження благовісницької діяльності духівництва і митрополита УАПЦ²⁴.

З огляду на таку ситуацію документ наголошував на головних завданнях боротьби з автокефалістами:

“1. Широко висвітлювати в політоглядах всі сторінки з життя і діяльності цієї церкви, звернувши особливу увагу на проповіді священників, вголошуваних в церквах. 2. Посилення антирелігійної пропаганди через округові ради безбожників. 3. Збільшення кількості с/о (“секретних осведомителів”. – А.К.) з-посеред віруючих і притягнення для агентурної роботи в ДПУ самих священників”²⁵.

Як бачимо, пропозиція В.Балицького була цілком закономірною з огляду на контекст наведених вище положень таємного циркуляра.

Між тим, контактувати з наркомом внутрішніх справ представникам українського церковного руху доводилося доволі часто. Так, 31 січня 1925 року уповноважений Київського губвідділу ДПУ Шмідт викликав до себе секретаря ВПЦР П.І.Гордовського, де його було заарештовано без будь-яких звинувачень. Звернення Ради з проханням пояснити причини арешт-

ту і звільнити Гордовського ДПУ залишило без відповіді²⁶. Після цього митрополит В.Липківський звернувся до наркома внутрішніх справ з протестом проти незаконного арешту секретаря ВПЦР. Він наголошував на тому, що, відмовляючись вказати причини арешту, ДПУ тим самим виявляє факт “тенденційно-нетерпимого відношення з боку представників місцевої влади до УАПЦ та її керівничого органу – ВПЦР”²⁷.

З квітня 1925 року політична лінія щодо УАПЦ викристалізується все чіткіше. Питання “Про автокефалію” заслуховувалося на пленумі Всеукраїнської антирелігійної комісії в квітні 1925 року. Було прийнято ухвалу: “Визнати бажаними переговори з делегацією ВПЦР з метою висунення перед ними умов. Доручити ДПУ зібрати матеріали про антирадянську поведінку ВПЦР з метою публікації в пресі. На практиці посилити репресії по відношенню до автокефальної церкви”²⁸.

Варто врахувати при аналізі подій ще одну обставину: зміну політичного керівництва України, партійну організацію якої в квітні 1925 р. очолив Л.Каганович. Наприкінці того ж місяця відбулася нарада агітаційно-пропагандистських працівників. На ній, з одного боку, наголошувалося на важливості рішень XIII з’їзду РКП(б) про утримання “від адміністративних засобів боротьби з релігією”, але одночасно йшлося про завдання виявити контрреволюційну роботу церковних організацій, їх зв’язок з закордонною еміграцією і т. ін.”²⁹. Усе це послугувало своєрідним сигналом до наступу і посилення контролю над релігійними організаціями.

Однак і сам митрополит В.Липківський, і ВПЦР не полишали сподівань на налагодження взаємин з владою. Вони звертаються до НКВС, ВУЦВК, Наркомюсту, домагаючись легалізації і визнання церкви з боку влади. Зокрема, в листі до НКВС УСРР і Президії ВУЦВК 12 травня 1925 року вказувалося на цілий ряд фактів утисків щодо УАПЦ, хоч остання однією з перших заявила про визнання декрету про відокремлення церкви від держави і “довела свою принципову окремішність від старої патріаршої церкви, свою аполітичність, свою бездоганну прихильність до робітничо-селянської влади, з якою ...зв’язане її життя”. Проте замість визнання церкву поставили “в становище невиразне і позазаконне через відмовлення в реєстрації статута ВПЦР і кривди, які робляться до УАПЦ”. Незважаючи на сказане, лист відображав прагнення бачити в тому, що відбувається, не цілеспрямовану тактичну лінію, а нерозуміння ситуації місцевими чиновниками. Тому автори документа наголошували, що таке становище церкви є наслідком “або ...непорозуміння по відношенню до УАПЦ, або як контрреволюційні дії окремих представників держави на місцях, поскільки питання ходить про порушення революційного декрету і симпатії до революційних церковних кіл”³⁰.

4 червня 1925 року ВПЦР доручає архієпископу О.Ярещенкові, який у зв'язку з відходом П.Ромоданіва на єпископське служіння до Катеринослава, перебирає всі справи захисту прав УАПЦ перед урядом, ще раз зустрітися з наркомом внутрішніх справ³¹. Уповноважений ВПЦР надсилає В.Балицькому, а потім і до Президії ВУЦВК заяву (25 серпня 1925 року) та “Спростовуючи записку” з приводу nereєстрації Статуту та відмови видачі закордонних паспортів делегатам УАПЦ на Стокгольмську конференцію.

Проте взаємовідносини з державою не поліпшуються, Тому ВПЦР приймає рішення про делегування чергових посланців до органів влади. З 8 по 13 жовтня 1925 року делегація ВПЦР у складі голови Ради В.Потієнка, його заступника архієпископа О.Ярещенка, єпископа К.Малюшкевича і В.Чехівського перебувала в столиці з метою переговорів з представниками українського уряду. Але лише 12 жовтня вдалося зустрітися з наркомом внутрішніх справ В.Балицьким³². Члени делегації знову порушили питання про невиконання радянських законів щодо УАПЦ: відсутність зареєстрованого статуту церкви, відмова в реєстрації окремих парафіяльних статутів, заборона церковних з'їздів, соборів тощо. 16 жовтня голова Ради В.Потієнко мав зустріч з головою Раднаркому В.Чубарем, який “виявив інтерес до УАПЦ в таких питаннях: 1. про устрій УАПЦ, і чим вона відрізняється від інших церков; 2. про виникнення УАПЦ і її відношення до інших церков – російських, зокрема, до Обновленсько-Синодальної; 3. про склад працівників УАПЦ і соціальний склад членів парахвій УАПЦ; 4. про способи матеріального утримання УАПЦ і її керівничих органів і працівників; 5. відношення УАПЦ до політичних угруповань минулого і, зокрема, до Петлюри й УНР; 6. як УАПЦ розв'язує релігійно-соціальні проблеми і яку позицію займає в справі боротьби з матеріалістичними доктринами; 7. відношення УАПЦ до чудес; 8. орган УАПЦ за кордоном і, зокрема, в Польщі; 9. яка думка УАПЦ щодо зносин з церквами інших народів і думка про Всесвітню Церкву”³³.

Але, крім зацікавлення, ніяких дієвих кроків висока урядова особа не здійснила, справа легалізації УАПЦ знову відкладалася.

У ті ж дні ВПЦР подала черговий Меморандум до уряду УСРР, в якому зазначалося, що закон про відокремлення церкви від держави в республіці не діє, оскільки “припускає такі явища, які не можуть бути визнані нормальними” стосовно УАПЦ. Конкретизуючи сказане, керівники церкви вказували на nereєстрацію статуту ВПЦР, хоча інші церкви (Обновленсько-синодальна, Діяльна, Погорілівська) цю проблему вирішили позитивно. Статут ради з усіма необхідними додатками з люто-

го 1925 року лежав у кабінеті урядового чиновника, а Київський адмінвідділ, між тим, почав вимагати припинення діяльності ВПЦР як такої, що ніде не зареєстрована. Так само відмовляли в затвердженні статутів округових церковних рад. Заборонялося проводити з'їзди, передавати храми громадам інших релігійних конфесій, відкривати пастирські школи (в той же час Синодальна церква мала вищу богословську школу в Україні), видавати власний часопис. Діячі УАПЦ систематично тероризувалися викликами до ДПУ, безпідставними затриманнями і т. ін.³⁴.

Звернемо увагу на той факт, що лідери церкви усвідомлювали, що однією з підстав nereєстрації статуту УАПЦ було зволікання з виконанням вимоги щодо політичної чистки власних рядів. Вони заявляли, що це є функція держави, але ніяк не церкви. У Меморандумі підкреслювалося упереджене, вороже ставлення влади до УАПЦ. Однак, насамкінець ВПЦР зверталася не з вимогою, а з проханням:

“а) Реєстрації Статуту УАПЦ і тим самим санкції на реєстрацію статутів місцевих керівничих органів УАПЦ – Округових і Районових Церковних Рад;

б) усунути з вжитку й праці місцевих органів державної влади нерівне, тенденційно-вороже відношення до одних і сприятливо-допоміжне до других релігійних громад;

в) видати розпорядження, яким би місцеві органи влади не ставили перешкод до реєстрації типових статутів парафіяльних громад УАПЦ і не позбавляли їх права на користування храмами;

г) систему утиску на працівників УАПЦ, що провадиться в спосіб тероризування їх періодичними викликами до ДПУ, підписами про невиїзд, арештами і т.інш., замінити відношенням, гідним громадян УСРР”³⁵.

На відміну від цитованого Меморандуму, де висунення вимог подано у формі прохання, “Оборонна записка Української Автокефальної Православної Церкви перед Державною Владою Української Радянської Соціалістичної Республіки”³⁶ від 6 жовтня 1925 року, яку було надіслано до НКВС³⁷, Наркомюст³⁸ і голові Раднаркому³⁹, мала доволі категоричний тон. Діячі УАПЦ намагалися всіляко відсторонитися від вимог НКВС провести чистку власних рядів, оскільки вважали, що то було суто владне завдання, а “орган церковний, що береться до державних політичних функцій, перестає бути церковним і не перетворюється в суто-державний, а вироджується в сурогат”⁴⁰. Тому Рада категорично заявляла: “Ставити реєстрацію ВПЦР й взагалі легалізацію церковного життя в залежність од виконання ВПЦРадою державної функції політичної чистки є суперечністю проти закону”⁴¹.

Не могла викликати симпатій до УАПЦ з боку державних органів і

вимога про однакове ставлення до всіх релігійних течій. Якщо на початку 1920-х років УАПЦ сподівалася на першість і особливу прихильність державних структур до автокефалістів, то в середині десятиріччя вона вже прагне бодай рівнозначного становища посеред визнаних релігійних об'єднань, всіляко наголошуючи на відданості радянській владі і аполітичності власних ідей.

Свідченням останнього може слугувати згадуваний документ 1924 року: “Апология Української Автокефальної Православної Церкви від політичних обвинувачень”⁴². У цьому матеріалі наголошується на значенні того факту, що УАПЦ постала завдяки одному з найвеличніших здобутків революції – закону про відокремлення церкви від держави. Тому “Українська Церква остається назавжди вдячною Радвладі за видання цього закону, старається і буде старатися чесно і неухильно переводити його в життя і вже через те, не тільки не може бути ворожою Радвладі і робити проти неї будь-яких політичних виступів, а навпаки, в свій церковний спосіб підтримує і буде підтримувати Радвладу...”. Наголошуючи на власній аполітичності, автокефалісти обіцяли в “церковний спосіб морального впливу” допомагати більшовикам, “робити ж більш того, що робила Укр-ка Церква в напрямку допомоги державній владі, ніяка церковна громада не може”⁴³. Виходячи зі сказаного, УАПЦ висловлювалася про “моральне і законне” право просити нормальних умов для її існування, а саме легалізації на рівні з усіма релігійними об'єднаннями, на підставі державних законів, справедливого, ґрунтованого на взаємній довірі ставлення до себе⁴⁴.

Звичайно, УАПЦ не могла не відчувати зміну політичних настроїв у державі, розуміла непримиренні щодо неї позиції з боку більшовицького режиму, але, агонізуючи, вона прагла досягти легалізації. Тому майже як виклик звучали заключні слова “Оборонної записки” про приховане втручання влади у внутрішнє життя церкви, що “не відповідає декретові про відокремлення церкви від держави”⁴⁵.

Як твердить А.Зінченко, УАПЦ “заснавала переслідувань найперше як осередок незалежного українського духу та єднаний притулок українців”⁴⁶. Вочевидь, об'єктивно автокефальна церква не могла не перебрати на себе саме таку роль в тих історичних умовах. Цю думку знаходимо і в секретних документах ДПУ. Так, у доповідній записці “Про діяльність УАПЦ на Україні (станом на 15.X.1925р.)” зазначається, що “автокефалія є більше політичним, ніж релігійним угрупованням... Майже 70% всього складу УАПЦ використовують церковну кафедру для певної політичної агітації”⁴⁷. Далі в документі зазначалося: “Органами ДПУ вжито усіх заходів, щоб реєстрація статуту не відбулась раніше, ніж буде вико-

нано обіцянку ВПЦР – про чистку липківських представників на місцях⁴⁸. Крім цього, чекісти забороняли скликати єпархіальні з'їзди під приводом не реєстрації статуту церкви⁴⁹.

25 лютого 1926 року питання “Церковні справи” слухалося на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. В ухвалі зокрема зазначалося: оскільки до обіцяної чистки УАПЦ так і не приступила, її статут організації НКВС не буде реєструватися⁵⁰. Мотивувалося таке рішення “контрреволюційним політиканством ВПЦР”⁵¹, з огляду на яке ставилося завдання наступу на автокефалістів: “ВПЦР ще раз намагається домогтися легалізації “голосом церкви”, тобто зазначеними постановами. Завдання ж органів ДПУ – зводиться до того, щоб “голос церкви” виніс недовіру ВПЦР і розпустив би її...”⁵².

Подальша лінія поведінки партії щодо УАПЦ вимальовувалася переліком конкретних заходів, що їх було викладено в доповідній записці ДПУ в ЦК КП(б)У “Релігійні угруповання на Україні (станом на січень 1926 року)”. У документі зазначалося: “Продовжувати адміністративний вплив на Всеукраїнську Православну Церковну Раду, не реєструючи статут, відмовляючи в дозволі соборів до тих пір, поки органами ГПУ (так в оригіналі – А.К.) не буде завершено підготовчу роботу з метою захоплення керівництва автокефалістами через їхню ВПЦР в наші руки. Ні в які переговори з ВПЦР або з її окремими членами не входити. Щодо всіх осіб з активу липківців посилити спостереження щодо виявлення їхніх антирадянських дій. Найвідомішим з них не дозволяти роз'їзди по Україні, Арх.Ярещенка, єп.Шараївського і голову ВПЦР – Потієнка необхідно піддати адмінвипуску за межі УСРР”⁵³. Така наступальна тактика була затверджена рішенням Політбюро ЦК КП(б)У. У резолюції по доповіді Всеукраїнської Ангирелігійної Комісії (інша назва: Комісія по церковних справах) зазначалося: “Схвалити намічені комісією репресії щодо керівників (Потієнка, Ярещенка і Шараєвського) автокефальної церкви, відобразивши у пресі їхню контрреволюційну роботу. Доручити комісії вести подальшу роботу по розкладанню автокефалістів”⁵⁴.

Наприкінці 1925 року влада дійсно перейшла до активного наступу на УАПЦ. 7 грудня було ліквідовано Андріївську парафію церкви в Києві, храм передали обновленцям. Нібито за підбурювання до опору владі при передачі собору всіх членів ВПЦР було притягнуто до адміністративної відповідальності. 24 березня 1926 року власті відібрали в автокефалістів Іллінську церкву в Києві. Незабаром було заарештовано заступника голови ВПЦР О.Ярещенка, якого після тритижневого утримання в харківській в'язниці вивезли до Москви, а потім – на заслання в Ташкент. 4 червня 1926 року заарештували і ув'язнили голову ВПЦР В.Потієнка, 31

лишня – митрополита В.Липківського. Справи ВПЦР було описано, помещання Ради опечатали. 11 серпня всі члени ВПЦР дали підписку про припинення ними керівної діяльності в церкві⁵⁵.

Таким чином, Українська Автокефальна Православна Церква пройшла складний шлях взаємин з більшовицькою владою: від певної підтримки і сприяння до відвертого протистояння. Критичним моментом цих стосунків стала середина 1920-х років. Ілюзорність прагнення діячів УАПЦ здобути бодай якісь дивіденди влади ставала все очевиднішою. Якщо до кінця 1925 року влада фактично не виявляла відверто своїх намірів щодо цієї церкви, то потім набувають чинності зовсім інші “правила гри”. Сподівання автокефалістів на визнання їх більшовиками виявилися марними. Натомість режим взяв відвертий курс на нищення УАПЦ, вбачаючи в ній серйозного політичного суперника, співпраця (навіть співіснування) з яким була просто неможливою.

Примітки

1. *Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Т.1: Українська Православна Церква / Упоряд. і ред. О.Зінкевич і О.Воронин. – Торонто; Балтимор: Українське Видавництво “Смолокип” ім.В.Симоненка, 1987. – 1207 с.*

2. *Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна // Вітчизна. – 1989. – №12. – С.166-175.*

3. *Пиллавець Л. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ. – 1990. – №5. – С.19-24; Його ж. Хрещення ДПУ. З історії Діяльно-Христової церкви // Людина і світ. – 1992. – №5, 6. – С.26-29.*

4. *Зінченко А. Це влада не від Бога, а від дракона // Вітчизна. – 1991. – №4. – С.157-163; Його ж. Визволитися вірою. Життя і діяльність митрополита Василя Липківського. – К.: Дніпро, 1997. – 423 с.*

5. *Білокінь С. Смерть митрополита Липківського // Людина і світ. – 1992. – №3. – С.27-34; Його ж. НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр..) // Церква і національне відродження. – К.: Ін-т націон. відносин і політології АН України, 1993. – С.102-117.*

6. *Хамчук О. Церква поза церковною огорожею. – Чикаго: б.в., 2002. – 621с.*

7. *Детальніший огляд історіографії з даної проблеми див.: Киридон А.М. Українська Автокефальна Православна Церква: проблеми історіографії // Лаврський альманах. – 2003. – Вип.9. – С.27-31.*

8. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3984. – Оп.3. – Спр.270. – Арк.1-3зв., 58-61зв.*

9. Там же. – Арк.19-21зв.

10. Там же. – Арк. 30-32зв.

11. Там же. – Арк. 34-35зв.

12. Там же. – Арк. 65-67зв.; Оп.4. – Спр.137. – Арк.73-75зв.
13. Там же. – Спр.400. – Арк.28.
14. Там же. – Спр.273. – Арк.3.
15. Там же. – Спр.270. – Арк.7.
16. Там же. – Арк.1зв.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2318. – Арк.25.
18. ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп.3. – Спр.270. – Арк.2.
19. Там же. – Арк.3.
20. Там же. – Арк.4зв.
21. Там же. – Арк.6зв.
22. Там же. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1085. – Арк.2; Ф.8. – Оп.1. – Спр.875. – Арк.198.
23. Мартирологія Українських Церков... – Т.1. – С.425.
24. *Зінченко А.* Визволитися вірою... – С.235.
25. Мартирологія Українських Церков... – Т.1. – С.426.
26. ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.6.
27. Там же. – Оп.4. – Спр.137. – Арк.7.
28. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2006. – Арк.59.
29. Задачи антирелигиозной пропаганды (Тезисы) // Пути антирелигиозной пропаганды. – С.111.
30. ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.137. – Арк.19-19зв.
31. Там же. – Оп.3. – Спр.400. – Арк.28зв.
32. Там же. – Спр.270. – Арк.68-68зв.
33. Там же. – Арк.70-70зв.
34. Там же. – Арк.19-20.
35. Там же. – Арк.21-21зв.
36. Там же. – Арк.30-32зв.
37. Там же. – Арк.27-27зв.
38. Там же. – Арк.28-28зв.
39. Там же. – Арк.29-29зв.
40. Там же. – Арк.31.
41. Там же.
42. Там же. – Арк.65-67зв.; Оп.4. – Спр.137. – Арк.73-75зв.
43. Там же. – Оп.3. – Спр.270. – Арк.66зв.
44. Там же. – Арк.67зв.
45. Там же. – Арк.32зв.

46. Зінченко А. Визволитися вірою... – С.255.
47. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2007. – Арк.1.
48. Там же. – Арк.7; Оп.16. – Спр.2. – Арк.103.
49. Там же. – Оп.20. – Спр.2318. – Арк.27.
50. Там же. – Оп.16. – Спр.2. – Арк.103.
51. Там же. – Арк.105.
52. Там же.
53. Там же. – Оп.20. – Спр.2318. – Арк.35-36.
54. Там же. – Оп.16. – Спр.2. – Арк.77.
55. ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп.3. – Спр.400. – Арк.29-29зв.

Summary

In the article a history of activity of Ukrainian autocephalous orthodox church and its relations with the soviet authority in 1924–1926 are investigated.

Одержано 11 квітня 2005 р.

УДК 94(477.8):338.43“1959-1985”

I.V.Рибак

ДРУГА СПРОБА МОДЕРНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (кінець 50-х перша половина 80-х рр. ХХ ст.)

В статті на основі широкого кола джерел та літератури досліджено комплекс заходів керівництва Радянської України, спрямованих на реконструкція соціально-побутової сфери сільських населених пунктів у 60–80-х роках ХХ ст.

Ключові слова: *соціально-побутова інфраструктура, село, перспективні і неперспективні села, модернізація.*

У радянській історіографії приділялося чимало уваги соціально-побутовому розвитку села у другій половині 50-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. Варто назвати праці В.С.Петренка, О.П.Тюріної, Л.Д.Вітрук, П.П.Панченка, М.І.Лавриновича, В.П.Плисюка. Затиснуті в ідеологічні лещата концепцій “розгорнутого будівництва комунізму”, а згодом “розвинутого соціалізму”, історики змушені були стверджувати про нібито

прискорене стирання соціально-побутових відмінностей між містом і селом у розглядуваний період. При цьому мали місце некоректні порівняння з дореволюційними або довоєнними показниками розвитку соціальної інфраструктури, апеляція до окремих позитивних прикладів показово – експериментальних сіл України¹.

Деяко по-іншому до вивчення соціально-побутового розвитку села підійшли історики у часи перебудови в СРСР. Серед них особливе значення мають праці М.І.Бушина, П.П.Панченка, О.Ю.Гаврилова, Є.Г.Соломко, О.І.Семківа. В період гласності вони змогли більшу увагу акцентувати на нерозв'язаних проблемах та трудноцях соціально-побутової сфери. При цьому наголос ставився на нереалізованих можливостях радянської моделі розвитку суспільства, які нібито спричинили уповільнений розвиток села. Все ж у цілому в радянській історичній науці недостатньо глибоко розроблялася проблема суперечностей в соціально-побутовому розвитку українського села, домінував підхід цілеспрямованого підбору лише позитивних фактів та подій. Безмежна експлуатація тези про “розвинутий соціалізм”, яка базувалася на констатації успіхів, призвела до свідомого замовчування гострих соціальних проблем на селі, породжувала надумані схеми, видавала бажане за дійсне².

В сучасній історіографії в умовах незалежної демократичної України поступово почали формуватися нові методологічні засади та підходи у вивченні соціально-побутового розвитку села у радянську добу. Насамперед було встановлено, що сільське господарство, протягом багатьох десятиліть розглядалося кремлівськими зверхниками як інвестиційний донор інших галузей народного господарства, передусім важкої промисловості, транспорту, капітального будівництва, а звідси і соціальної інфраструктури міста. Все це спричинило надто уповільнений соціально-побутовий розвиток українського села³.

Виходячи з цього автор поставив за мету дослідити комплекс заходів, які здійснило керівництво Радянської України наприкінці 50-х – у першій половині 80-х років з метою модернізувати соціально-побутову сферу села, а також встановити реальні результати проведення такого курсу, з'ясувати його вплив на соціальну інфраструктуру сільських населених пунктів України. Здійснення з неймовірними труднощами відновлювальних робіт у соціально-побутовій сфері села у повоєнний період не могло не сприяти природному прагненню його мешканців зробити сільський спосіб життя більш комфортним та привабливим. У 1957 р. колгосп “Радянська Україна” Гребенківського району Черкаської області виступив ініціатором широкомасштабного соціально-побутового будівництва на селі⁴.

Всередині 1958 року колгоспники артілі “Україна” Городоцького ра-

йону Хмельницької області звернулись до жителів сіл республіки розпочати соціалістичне змагання за поліпшення умов життя та побуту трудивників полів та ферм⁵. Все це спричинило виникнення в Україні своєрідної “лихоманки з модернізації соціально-побутової інфраструктури села”. Так, перша сесія Київської обласної ради депутатів трудящих 13 березня 1959 року ухвалила програму до корінного покращення культурно-побутових умов життя сільського населення і перетворення колгоспних сіл протягом 5–6 років на добре впорядковані населені пункти міського типу з використанням найновіших досягнень комунального і культурно-побутового обслуговування⁶. З цією метою планувалось в селах Київщини протягом 1959–1965 рр. збудувати 329 шкіл, 105 шкільних майстерень, 22 школи-інтернати, 59 дитсадків, 21 кінотеатр, 68 літніх кіномайданчиків, 444 клуби, 106 бібліотек, 84 дільничні лікарні, 105 колгоспних положових будинків, 137 стадіонів, 74 спортивні майданчики, 73 водні станції, 66 тирів, 60 спортзалів, 72 футбольні поля, 1 іподром, 322 лазні, 28 перукарень. В будівництво вищеназваних об’єктів планувалось вкласти 1 млрд. 243 млн. крб.⁷. Чернігівський обком Компартії України затвердив трьохрічну програму перебудови сіл, згідно з якою планувалось у 1959–1963 рр. збудувати 1936 клубів, розгалужену мережу закладів побуту, освіти⁸. Протягом цього ж періоду у Рівненській області передбачалось спорудити 102 клуби, 190 літніх кіномайданчиків, 14 кінотеатрів та інші об’єкти соціальної інфраструктури⁹. У цей час в Черкаській області методом народної будови у кожному селі планувалось звести школу, лікарню або амбулаторію, дошкільний, побутовий або торговельний заклад¹⁰.

Ініційовані зверху почини щодо модернізації соціально-побутової інфраструктури, які не були підкріплені економічно, послужили основою, на якій комуністичні зверхники закріплювали в офіційних документах постулатні настанови і концептуальні ідеї, що малювали майбутнє села в рожевих сяючих тонах, зовсім позбавлених прагматичного підґрунтя. В програмі “розгорнутого будівництва комунізму”, прийнятій XXII з’їздом КПРС 1961 року у дзвінкій ейфорійності категорично стверджувалось, що “поступово колгоспні села перетворяться в укрупнені населені пункти міського типу з упорядкованими будинками, комунальним обслуговуванням, побутовими підприємствами, закладами культури”. Наголошувалось, що до початку 80-х років сільські соціально-побутові умови життя зрівняються з міськими. Вирішальні зміни на краще мали статися протягом “першого десятиріччя розгорнутого будівництва комунізму”, тобто у 1961–1971 рр.¹¹.

Реалізація проголошеного курсу супроводжувалась черговою хвилею галасливих кампаній. Початок їм поклав Черкаський сільський обком

КПУ, який виступив з ініціативою – силами колгоспників збудувати 465 будинків культури, 286 бібліотек, 500 дитсадків, 418 медичних закладів, 300 їдалень, 330 перукарень, 279 стадіонів і уже протягом 4–5 років ліквідувати істотні соціально-побутові відмінності між містом і селом¹². По-всюдно приймалися гучні заклики, різноманітні програми, спрямовані на швидку та радикальну модернізацію соціальної інфраструктури села.

Життя ці нереальні плани швидко та крутим чином безкомпромісно спростувало. Колгоспи не мали достатніх фінансових, матеріальних можливостей для здійснення наміченого. За наслідками господарсько-фінансової діяльності у 1964 році кожен восьмий колгосп у республіці був збитковим, а в кожному п'ятому рентабельність була нижчою 25%¹³. Через це навіть ініціатори почину колгоспи Черкаської області до 1965 року спромоглися збудувати в селах лише 8% запланованих об'єктів соціальної інфраструктури¹⁴.

Через названу причину було вирішено згорнути широкомасштабну роботу з впорядкування та благоустрою сіл республіки, а натомість взяти курс на спорудження окремих експериментально-показових сіл. В першу чергу їх будівництва у 1965 р. увійшло 15 населених пунктів в різних областях України. На їхнє спорудження планувалось витратити більш як 15 млн. крб.¹⁵ В 1969 р. прийнято постанову Ради Міністрів Української РСР “Про комплексне експериментально показове будівництво селищ радгоспів та колгоспів Української РСР (1971–1975 рр.)”. До програми забудови включено 41 село¹⁶. До початку 80-х років вдалося збудувати 19 експериментально-показових сіл. В них був високий рівень комунального та культурно-побутового обслуговування населення, який раніше був притаманний лише міським поселенням¹⁷. Проте взагалі для невпорядкованих та занедбаних українських сіл зразково-експериментальні поселення залишались пам'ятниками показухи. До того ж, спроби забудови сіл за міськими зразками виявились неприйнятними, бо при цьому порушувалась традиційна життєдіяльність селян і більшість із них поставилися до цього негативно. Збудовані в селах багатопверхові будинки відірвані від міських інженерних і комунальних служб, не забезпечили їхнім мешканцям належних зручностей, а натомість позбавили переваг сільського способу життя, можливості вести підсобне господарство.

У 60-ті роки в Україні сформувався ще один своєрідний підхід до розвитку сільських поселень. Багато в чому він копіював ті підходи, які склались в Російській Федерації і базувались на забезпеченні прискореного розвитку лише великих т.зв. “перспективних сіл”. За розрахунками В.А.Крисанова оптимальними для колгоспів Полісся та Лісостепу визнавались населенні пункти чисельністю 2 тис. і більше жителів, Степу – 2–

З тис., а допустимі розміри для Полісся – 0,8 тис., Лісостепу – 1 тис.¹⁸. Решта поселень, чисельністю жителів менше 500 осіб, мали функціонувати лише на правах технологічних підрозділів колгоспів або радгоспів. У вересні 1968 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову “Про впорядкування будівництва на селі”. В ній пропонувалось призупинити соціально-побутовий розвиток невеликих неперспективних сіл, а вивільнені кошти вкласти в соціальну інфраструктуру населених пунктів, які мали виробничу та соціальну перспективу розвитку¹⁹.

Теоретичною основою для здійснення таких шляхів розвитку сільських поселень були апріорні твердження щодо переваг великих форм виробництва над дрібними, абсолютизація ролі сфери обслуговування в житті сільського населення, оптимістичні прогнози про можливість швидкої та безбиткової реконструкції системи сільського розселення, що склалася. Але на практиці зусилля спрямовувалися не на створення передумов, які забезпечували б максимальне збереження існуючої поселенської мережі, а навпаки, сприяли подрібненню, а згодом деградації малих, середніх, а нерідко і великих сіл аж до їхнього повного зникнення. З цього приводу заступник директора Українського науково-дослідного інституту цивільного сільського будівництва, доктор архітектури З.В.Мойсеєнко роз’яснювала: “В існуючій практиці проектування заклади соціально-культурного призначення мають розміщуватись на центральній садибі господарства. Що ж до віддалених сіл з населенням 100–250 осіб, то будівництво в них традиційного комплексу громадських будівель навіть мінімальної місткості призвело б до значної перевитрати капіталовкладень, а їх обслуговування було б нерентабельним”²⁰.

В Україні реалізація плану розвитку перспективних сіл здійснювалась двома шляхами. Перший полягав у створенні сільських господарських агломерацій. Його суть зводилась до того, що впорядковувалась лише центральна садиба, а дрібні поселення з’єднувались з нею дорогами, регулярним автобусним сполученням. Показовим з цього погляду був експеримент, проведений у Волноваському районі Донецької області, в якому нараховувалось 76 сіл. Відповідно до комплексного плану соціально-економічного розвитку, тут створювалось 38 адміністративно-культурних центрів. В кожен із них входила середня школа, дитсадок-ясла, палац культури, адміністративні споруди, торговельний центр, який включає промтоварний, продовольчий, книжковий магазини, кафе, комбінат побутового обслуговування. Крім того, в десяти центрах діяли дільничні лікарні²¹.

Інший шлях – формування єдиних великих колгоспних та радгоспних селищ з високорозвиненою соціальною інфраструктурою. При цьому

жителі неперспективних навколишніх сіл переселялись у центральну садибу колгоспу або радгоспу. За взірць було взято експериментально-показове село Кодаки на Київщині²².

Курс поділу сіл на “перспективні” та “неперспективні” призвів до послаблення поселенської мережі. Наприклад, на Полтавщині, на початку 70-х років, визнано “перспективними” 881 село, а “неперспективними” – 1073 населенні пункти²³. У Миколаївській області до “неперспективних” віднесено 1200 сіл. З цього приводу “Південна Правда” роз’яснювала необхідність такого підходу: “При великій кількості сіл і при чисельності у них 250 жителів не має можливості забезпечити їх культурно-побутове обслуговування. Тому основне будівництво варто зосередити у великих, середніх і частково невеликих перспективних селах. У неперспективних селах будь-яке будівництво заборонити. Тут не можна відводити ділянки і для індивідуальних забудовників”²⁴. Через це у розвиток соціально побутової інфраструктури невеликих віддалених сіл не вкладалось жодної копійки і в кінцевому підсумку призводило до їх деградації. У 1978 році Держбуд УРСР визначив можливості подальшого розвитку як перспективних 18,8 тис. сіл, або близько 63% їх загальної кількості²⁵. Лише у квітні 1979 р. пленум ЦК Компартії України визнав помилковим курс поділу сіл на перспективні та неперспективні²⁶.

У 80-ті роки розпочинається практика розбудови та впорядкування сіл силами колгоспів. Особливий резонанс отримав так званий “дніпропетровський експеримент”. Тут було розроблено комплексну програму соціально-економічного розвитку всіх без винятку сіл області. Характерною особливістю програми був перерозподіл коштів колгоспів, радгоспів, підприємств, організацій на користь не виробничого будівництва, в першу чергу житла, доріг, газифікації та благоустрою сіл²⁷. Все ж для більшості колгоспів республіки такі вкладення у соціально-побутову інфраструктуру залишались непосильними. У 1980 р. в Україні нараховувалось 40% нерентабельних колгоспів, а в кінці 80-х років, за даними офіційної статистики, 959 колективних господарств перебували на грані банкрутства²⁸.

В підсумку соціальна сфера села мала жалюгідний занедбаний вигляд. У другій половині 80-х років до сітьового газопостачання було підключено лише 6% сіл, а 98% не мали центрального водо- та теплопостачання²⁹. Тисячі поселень або зовсім залишались без під’їзних шляхів з твердим покриттям, або мали низьку якість доріг. Для 1770 сільських населених пунктів відстань до поліпшених доріг перевищувала 5, а для половини з них становила понад 10 км. Щодо сільського оздоровчого комплексу продовжував діяти залишковий принцип фінансування. Як наслідок – 40,9% сіл республіки не мали закладів охорони здоров’я³⁰.

Особливо відставало від потреб сільського населення торговельне та побутове обслуговування. У багатьох селах не було налагоджено навіть торгівлю хлібом. Через це 60% сільських жителів змушені були отоварюватися в місті³¹. В кінці 80-х років не мали підприємств побутового обслуговування і не користувалися послугами пересувних комплексних пунктів жителі 58% сільських поселень, відповідно підприємств громадського харчування – 68%, лазень – близько 70%, стаціонарних відділень зв'язку більш як 52%³². Досить непростою була на селі ситуація з дитячими дошкільними закладами. У 57% сільських населених пунктах діти були позбавлені їх можливості відвідувати дитсадок³³. Вкрай погано задовольнялись культурні запити жителів села. На початку 90-х років клуби та будинки культури функціонували в 7, а бібліотеки лише в 6 з десяти сільських населених пунктів³⁴. До того ж, лише 45,1 сіл республіки мали спортивні споруди. Забезпеченість ними селян у 8 разів була нижчою, ніж у міських жителів³⁵. Занедбаність соціально-побутової сфери села та її постійне відставання від потреб жителів призвело до масової втечі від землі, запустінню сіл, обезлюдненню значних сільськогосподарських територій.

В результаті дослідження автор прийшов до таких висновків: по-перше, наприкінці 50-х – на початку 60-х років керівництво СРСР ініціювало другу спробу модернізації соціально-побутової інфраструктури сільських населених пунктів. Передбачалося протягом 1961–1981 рр. ліквідувати істотні відмінності в умовах проживання, побуту, відпочинку, дозвілля, охорони здоров'я, громадського харчування, освіти, торгівлі тощо між селом і містом. По-друге, не підкріплена матеріальними і фінансовими ресурсами програма реконструкції соціально-побутової сфери сіл України наприкінці 60-х років фактично була згорнута. По-третє, замість широкомасштабної перебудови, порядкування, всіх без винятку сільських населених пунктів України, було взято курс на будівництво обмеженої кількості показово-експериментальних, а згодом т.зв. “перспективних” сіл. По-четверте, подібна практика мала згубні наслідки для переважної більшості сільських населених пунктів, спричинила їх уповільнений соціально-побутовий розвиток, а згодом деградацію і зникнення середніх та малих сіл України.

Примітки

1. *Петренко В.С.* Село на шляхах піднесення: зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951–1969 рр.). – К.: Наукова думка, 1965. – 183 с.; *Лавринович М.І.* Соціальні проблеми розвитку колгоспного села. – К.: Політвидав України, 1975. – 166 с.; *Плисюк В.П.* Радянське село в умовах розвинутого соціалізму. – Львів: Вища школа, 1980. 186 с.; *Вунтук А.Д.* Улучшение социально-

бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80-е годы). – К.: Наукова думка, 1985. – 183 с.; *Панченко П.П.* Развитие сельского хозяйства Украинской ССР в 1959–1980 гг. – К.: Наукова думка, 1980. – 287 с.; *Тюркина А.П.* Социально-экономическое развитие советской деревни (1965–1980 гг.). – М.: Мысль, 1982. – 214 с.

2. *Бушин Н.И.* Социально-культурное развитие села на современном этапе (на материалах Украинской ССР). – К.: Вища школа, 1987. – 248 с.; *Панченко П.П.* Становище українського села (60–80-ті роки) // Укр. істор. журнал. – 1989. – №8. – С.3-14; *Гарилюк О.Ю.* Діяльність парторганізацій України по поліпшенню умов праці трудівників сільського господарства // Укр. істор. журнал. – 1986. – №10. – С.5-16; Його ж. Соціальний розвиток села в умовах перебудови // Укр. істор. журнал. – 1990. – С.3-14; *Соланко Е.Т.* Підвищення ролі Рад народних депутатів Української РСР у здійсненні соціальної політики партії на селі на сучасному етапі // Укр. істор. журнал. – 1989. – №3. – С.5-14; *Селюк О.И.* Преодоление различий между городом и деревней: опыт и проблемы партийного руководства. На материалах партийных организаций Украины 1965–1988 гг. – Львов: Вища школа, 1988. – 254 с.

3. *Панченко П.П.* Сторінки історії України ХХ століття (українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К., 1995. – 230 с.; *Григоренко П.* Дискримінаційна політика держави стосовно села і міграція сільської молоді в міста у 60–80-ті роки // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки. – К., 1998. – С.86-95; *Рибак І.В.* Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.). – К., 1997. – 166 с.; Його ж. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2000. – 302 с.

4. Історія селянства Української РСР. У двох томах. – К., 1967. – Т.2. – С.450.

5. Там же. – С.451.

6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.1299. – Арк.59.

7. Там же. – Арк.60.

8. Там же. – Спр.1381. – Арк.241.

9. Там же. – Арк.3.

10. Там же. – Арк.10.

11. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. – М., 1961. – Т.3. – С.291.

12. Черкаська правда. – 1963. – 11 жовтня.

13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.1108. – Арк.2.

14. Там же.

15. Справочник партийного работника. – М., 1968. – Вып.9. – С.148-153.

16. *Петренко В.С.* Поліпшення побутових умов колгоспного селянства Української РСР у восьмій п'ятирічці // Народна творчість та етнографія. – 1972. – №8. – С.87.

17. *Гарилюк О.Ю.* Діяльність парторганізацій республіки по здійсненню перебудови і благоустрою сіл на сучасному етапі // Укр. істор. журнал. – 1982. – №11. – С.16.

18. *Стельмах Григорій*. Перспективи розвитку сільських поселень на Україні // Народна творчість та етнографія. – 1980. – №4. – С.27-28.
19. Справочник партійного работника. – С.147.
20. Радянська Україна. – 1968. – 22 вересня.
21. *Каминський А.М., Севастьянов А.В.* Проектирование и строительство совхозных и колхозных поселков. – М., 1982. – С.31.
22. Правда. – 1980. – 20 жовтня.
23. *Лобода І.С.* Удосконалення способу життя трудівників села. – К., 1984. – С.21-22.
24. Південна правда. – 1969. – 2 березня.
25. *Лобода І.С.* Назв. праця. – С.21-22.
26. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. – К., 1981. – Т.9.– С.71.
27. *Бойко В.* Село смотрит в будущее. – Днепропетровск, 1982. – С.14.
28. *Панченко П.П.* Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1995. – С.101.
29. *Молдован Л.* Управління соціальною розв'язком села: проблеми і шляхи перебудови // Економіка Радянської України. – 1980. – №3. – С.50.
30. *Вдовиченко П. та інші.* Напрями реформування соціально-побутового обслуговування сільського населення // Економіка України. – 1994. – №10. – С.55.
31. *Молдован Л.* Назв. праця. – С.49.
32. Матеріали Держкомстату УРСР отриманні в результаті цільового обстеження села в 1989 році // Економіка Радянської України. – 1990. – №3. – С.50.
33. *Богущий А., Чубайко Е.* Улучшение условий жизни как фактор повышения эффективности использования механизаторских кадров // Экономика Украины. – 1995. – №5. – С.55.
34. *Вдовиченко П. та інші.* Назв. праця. – С.17.
35. *Богущий О., Розсоха В.* Поліпшувати умови праці та побуту механізаторів у підрядних колективах // Економіка Радянської України. – 1990. – №5. – С.55.

Резюме

На основе анализа широкого круга источников и публикаций ученых исследован комплекс мероприятий руководства Советской Украины по реконструкции социально-бытовой инфраструктуры сельских населенных пунктов Украины в 60–80-е годы XX века.

Одержано 4 квітня 2005 р.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗБУДОВА СИСТЕМИ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИКОРДОННИХ ВІЙСЬК УКРАЇНИ (1991–2003 РОКИ)

В статті досліджується процес становлення та розбудови системи матеріально-технічного забезпечення Прикордонних військ України, завдання та діяльність її органів протягом 1991–2003 років.

Ключові слова: Прикордонні війська, матеріально-технічне забезпечення.

Світанкові роки української незалежності були затьмарені низкою проблем, однією з яких стали масові порушення державного кордону. Внаслідок умовного характеру територіального розмежування колишніх радянських республік Україна виявилася фактично відкритою для безконтрольного переміщення через кордон громадян, зброї, вибухових, наркотичних і отруйних речовин, товарів і вантажів тощо. Безконтрольність породжувала злочинність, яка завдавала нашому суспільству великої шкоди і тому вже одним з перших законодавчих актів було створено Прикордонні війська України (далі – ПВУ), на які покладалось головне завдання “забезпечення недоторканності державного кордону України на суші, морі, річках та інших водоймах, а також охорона виключної (морської) економічної зони України”¹.

Протягом свого існування ПВУ докладали максимум зусиль для виконання цієї надзвичайної місії, але аналіз їх оперативно-службової діяльності дозволяє свідчити, що її ефективність була вищою у випадку повної забезпеченості матеріально-технічними засобами та досконалої організації всієї системи матеріально-технічного забезпечення (далі – МТЗ). Зважаючи на це, завдання розбудови системи МТЗ стало одним з пріоритетних для вартових українського кордону та держави в цілому.

Вищеозначені проблеми не втрачають своєї гостроти, тому дослідження питання становлення та розбудови системи матеріально-технічного забезпечення ПВУ в 1991–2003 роках для оперативно-службової діяльності сучасних прикордонників, мають наукове, пізнавальне й прикладне значення.

Про актуальність проблеми матеріально-технічного забезпечення Прикордонних військ України свідчить також наявність різнопланових наукових досліджень і публікацій. Серед інших важливо виділити статтю В.Томаша, який аналізував тилове забезпечення прикордонної служби² О.Лантвойга і А.Федорченка³ та В.Кушніра і П.Шірпала⁴, які розгляда-

ли можливості організації інженерного та технічного забезпечення оперативно-службової діяльності прикордонників в сучасних умовах. Б.Никифоров і В.Шмальов досліджували технічне забезпечення корабельного складу Морської охорони, перспективи його поповнення та утримання в умовах обмеженого фінансування⁵, а М.Каленик – стан і перспективи інженерного та технічного забезпечення Національної академії ПВУ⁶. І.Олійник та І.Пілюгін розглядали питання фінансового забезпечення територіальних органів охорони кордону⁷, а С.Левченко – вимоги до використання бюджетних коштів⁸. Автори часопису “Кордон” писали про заходи, з допомогою яких можливо вирішити житлову проблему в ПВУ⁹, а М.Татаркін і Ю.Дзіндобрий про залучення нетрадиційних джерел фінансування на будівництво та придбання житла для військовослужбовців¹⁰. Шляхи та перспективні напрями удосконалення розглядалися: Ю.Науменком і П.Шірпалом – планування господарської діяльності¹¹; С.Коломійчуком і О.Сазоновим – технічне забезпечення оперативно-службової діяльності¹²; А.Кутаковим – інженерне та технічне забезпечення державного кордону України¹³. В.Береговий вважав, що тільки покращення технічного забезпечення військ стане запорукою успішного виконання завдань з охорони державного кордону¹⁴. Але досі комплексного наукового дослідження процесу становлення та розбудови системи матеріально-технічного забезпечення ПВ України у 1991–2003 роках проведено не було.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати процес становлення та розбудови системи матеріально-технічного забезпечення Прикордонних військ України у 1991–2003 роках.

В процесі розбудови системи МТЗ ПВУ в досліджуваний період можна виділити кілька основних етапів.

Перший (з осені 1991 – 1993 рр.) – етап створення ПВУ і системи МТЗ як їх складової частини.

Другий (1994–1999 рр.) – етап розвитку та вдосконалення системи і органів МТЗ ПВ.

Третій (2000–2003 рр.) – етап підготовки і проведення реформування органів МТЗ ПВ в органи матеріально-технічного забезпечення Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ).

Розглядаючи події першого етапу, слід зазначити, що ПВ України були створені на базі Червонопрапорного Західного прикордонного округу, який мав добре розвинену інфраструктуру матеріально-технічного забезпечення. Вона включала: органи матеріально-технічного забезпечення округу, окружні військові склади, дислоковані у містах Львові та Держинську (Білорусь), військові шпиталі у містах Києві, Одесі, Львові, завод

з ремонту автомобільної та іншої техніки у м.Держинську (Білорусь), будівельно-ремонтні частини у містах Києві, Львові, Чернівцях та Одесі. У з'єднаннях та частинах матеріально-технічне забезпечення здійснювалося добре укомплектованими штатними тилом і технічною частиною. Система централізованого матеріально-технічного забезпечення військ діяла чітко та злагоджено¹⁵.

Після проголошення незалежності Україна перебрала на себе контроль над підрозділами ПВ СРСР, що були дислоковані на її території, оформивши це прийняттям відповідних законодавчих актів, Указом Президії Верховної Ради України від 30.08.1991 р. “Про підпорядкування Україні Прикордонних військ, що дислокуються на її території”¹⁶, Законами України: від 12.09.1991 р. “Про правонаступництво України”¹⁷ та від 4.11.1991 р. “Про державний кордон України”¹⁸ і Про Прикордонні війська України”¹⁹, в яких було чітко визначено поняття державного кордону, заходи з його охорони, завдання і принципи діяльності ПВУ.

Керівництво даним процесом було покладено на першого Голову Державного комітету у справах охорони державного кордону України – Командуючого ПВ України генерала армії В.О.Губенка²⁰.

Постановою Кабінету Міністрів України від 02.01.1992 р. №3 було створено Державний комітет у справах охорони державного кордону України (далі – Держкомкордон), як центральний орган державного управління для реалізації державної політики з прикордонних питань²¹.

Першим законодавчим актом незалежної України щодо всебічного забезпечення ПВ стала Постанова Верховної Ради України від 4 листопада 1991 р. №1781-ХІІ “Про порядок комплектування, військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонних військ України”, якою було затверджено “Положення про порядок комплектування, військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонних військ України” принципи, якого й були покладені в основу організації матеріального, технічного, медичного й фінансового забезпечення ПВ²².

Робота була нелегкою, адже з початком формування системи МТЗ ПВУ зіштовхнулась з рядом проблем. Так, тилові та технічні частини Червонопрапорного Західного прикордонного округу дислоковані в Білорусії і Молдові відійшли до них²³. На молдовській, білоруській та російській ділянках кордону частини тільки формувались і структури МТЗ взагалі були відсутніми. Особовий склад підрозділів кордону розташовувався у наметах, тимчасових дерев'яних пересувних приміщеннях (кунгах), орендованих приміщеннях (школах, дитячих садках, тракторних бригадах, фермах). Були відсутні складські приміщення, їдальні, лазні та інші

господарські об'єкти. На молдовській ділянці кордону велись бойові дії між військовими формуваннями Молдови та Придністровською Молдовською Республікою.

У таких надзвичайно важких умовах формувались ПВУ і їх складова частина – органи МТЗ у перші часи нашої державності. Але, долаючи труднощі, в ПВУ у 1991–1993 роках були сформовані:

- центральні органи матеріально-технічного забезпечення в Держкомкордоні: управління озброєння і техніки²⁴, будівництва та розквартирування²⁵, тилу²⁶ та організаційно-планове²⁷; відділи – ракетно-артилерійського озброєння²⁸, торгово-комерційний²⁹, військово-ветеринарний³⁰, військово-медична³¹ і фінансова служби³²;

- відповідні органи матеріально-технічного забезпечення в управліннях військ напрямів;

- у новостворених з'єднаннях і частинах – їхні штатні тили і технічні частини.

В результаті була сформована система матеріально-технічного забезпечення ПВУ, яке здійснювалось відповідними органами Держкомкордону, напрямів, з'єднань і частин. Свої функції зазначені органи здійснювали через склади з запасами матеріальних засобів, автотранспортні, ремонтні, медичні та інші тиліві частини, установи і підрозділи.

Система МТЗ ПВ діяла за основним принципом – старша (вища) ланка матеріально-технічного забезпечення відповідає за забезпеченість нижчої (підпорядкованої) ланки по схемі: Держкомкордон – напрями ПВ (частини центрального підпорядкування) – з'єднання (частини) – підрозділи.

Тому МТЗ ПВУ організовувалось у відповідності до директив Голови Держкомкордону на охорону державного кордону в тісній взаємодії з іншими видами забезпечення. Голова здійснював управління особисто та через свого заступника³³.

Загальне керівництво діяльністю органів МТЗ, через відповідні підрозділи Держкомкордону здійснював заступник Голови Держкомкордону³⁴. Органи МТЗ напрямів ПВ з'єднань і частин очолювали відповідно заступники командувачів військ напрямів з матеріально-технічного забезпечення та заступники командирів з'єднань і частин з тилу, озброєння і техніки.

Органи матеріально-технічного забезпечення ПВУ були основою системи МТЗ військ. За призначенням вони ділились на: 1) центральні – органи МТЗ Держкомкордону та тиліві і технічні частини центрального підпорядкування; 2) оперативні – органи МТЗ напрямів ПВ і підпорядковані їм тиліві та технічні частини; 3) військові – органи МТЗ з'єднань і частин та підпорядковані їм підрозділи і склади.

Матеріально-технічне забезпечення Прикордонних військ організувалось і здійснювалось з метою підтримання напрямів ПВ, з'єднань і частин у боездатному стані та створення сприятливих умов для виконання поставлених завдань з охорони державного кордону.

Основними завданнями органів МТЗ були: 1) всебічне, повне і своєчасне забезпечення з'єднань, частин і підрозділів належними матеріальними засобами за будь-яких умов обстановки; 2) підтримання у справному стані та постійній готовності до застосування озброєння і техніки, забезпечення їх надійної роботи, своєчасного ремонту та відновлення; 3) проведення лікувально-евакуаційних, санітарно-гігієнічних та проти-епідемічних заходів з метою збереження бойової готовності військ та здоров'я особового складу; 4) ветеринарне забезпечення з'єднань, частин і підрозділів; 5) заготівля матеріальних засобів для військ із місцевих ресурсів; 6) експлуатація, утримання і ремонт житлового, казармено-службового фонду і комунальних споруд; 7) збирання, евакуація та облік вичизняного і трофейного озброєння, техніки, іншого майна в районах виконання військами бойових завдань; 8) матеріальне і медичне забезпечення затриманих порушників державного кордону; 9) поховання військовослужбовців, які загинули в бою, та тих, які померли.

Зазначені завдання органи МТЗ повинні були бути готовими виконувати у складних умовах охорони державного кордону, в період різкого загострення воєнно-політичної обстановки і в воєнний час, за будь-яких кліматичних і географічних умов.

Організація матеріально-технічного забезпечення ПВ включала: проведення комплексу заходів з підготовки органів МТЗ; визначення порядку розташування і переміщення всіх сил та засобів; вибір шляхів підвозу та евакуації; підготовку та організацію централізованого використання транспортних засобів для забезпечення всіх видів військових перевезень; організацію погоджених дій сил і засобів органів МТЗ та інших підрозділів Держкомкордону з матеріально-технічного забезпечення напрямів, з'єднань і частин; організацію використання місцевої воєнно-економічної бази³⁵.

Заклавши основи і створивши відповідну базу, керівництво країни й ПВУ перейшли до нового етапу – етапу розвитку та вдосконалення системи МТЗ військ. Проведення відповідних заходів базувалось на положеннях Комплексної програми розбудови державного кордону України, яка була затверджена Указом Президента України від 16 грудня 1993 року №596 “Про Комплексну програму розбудови державного кордону України”³⁶. Відповідно до цієї програми проводилась робота щодо формування та розвитку системи матеріально-технічного забезпечення Прикордонних військ в 1994–2000 рр.

Протягом цього етапу проведено значний обсяг роботи з вдосконалення існуючої системи МТЗ та оптимізації її організаційно-штатної структури всіх ланок. У Держкомкордоні існуючі підрозділи тилового та технічного забезпечення були реформовані: управління тилу – у штаб тилу, управління озброєння і техніки – у штаб озброєння, військово-медична служба – у військово-медичне управління, управління будівництва та розквартирування – в управління будівництва та інвестицій тощо. Крім цього, був створений відділ планування МТЗ та військових перевезень. Сформовані тиліві та технічні частини центрального підпорядкування – центральна база зберігання та постачання (в/ч 1471, м.Узин), центральна ремонтна база (в/ч 1482, с.Вакуленчук), склади пально-мастильних матеріалів (в/ч 9935, м.Котовськ та в/ч 1490, с.Попельня).

У напрямках ПВ були сформовані військові склади: у Південному напрямі – в/ч 1477, м.Одеса, у Північно-Західному – в/ч 2429, м.Львів, у Південно-Східному – в/ч 1470, м.Чугуїв. Була проведена оптимізація організаційно-штатної структури органів МТЗ напрямів ПВ, з'єднань і частин³⁷.

Основною причиною труднощів даного етапу було вкрай негативне фінансування (вкрай, тому, що негативним воно, в досліджуваній період, було постійно). В наказі Голови Держкомкордону від 20 квітня 1995 р. №149 “Про підсумки фінансової діяльності у 1994 році” зазначалось, що “затвержені у Держбюджеті України асигнування у сумі 2100,0 млрд. крб. дозволили забезпечити лише 15,5% фактичної потреби військ...”³⁸. З часом ситуація повільно змінювалась на краще, але необхідного фінансування ПВУ так ніколи і не отримували. Як зазначав у січні 2003 р. Голова Держкомкордону “Законом України “Про Державний бюджет на 2003 рік” на утримання ПВ передбачено 463503,6 тис. грн. ...Затверджена сума збільшена у порівнянні з минулим роком на 44,4% і забезпечує вже 51,2% від мінімально необхідної потреби військ, а не 30-33% як у минулі роки...”³⁹.

Та все ж проведені заходи дали змогу підвищити ефективність роботи органів МТЗ усіх ланок, покращити стан матеріально-технічного забезпечення ПВ загалом і удосконалити його основні види – матеріальне, технічне, медичне, ветеринарне, квартирно-експлуатаційне, інженерно-аеродромне.

Матеріальне забезпечення було основою МТЗ Прикордонних військ. Воно організовувалось і здійснювалось з метою своєчасного і повного задоволення потреб у матеріальних засобах (усіх видах озброєння, бойовій техніці, боеприпасах, пальному, продовольстві, речовому, медичному, інженерному, хімічному, квартирному та іншому майні, матеріалах і спеціальних рідинах різноманітного призначення) а також у воді.

Технічне забезпечення організовувалось і здійснювалось з метою забезпечення ПВ України озброєнням і технікою, боеприпасами та військово-технічним майном, підтримання їх у постійній готовності до застосування, досягнення їх високої ефективності та безвідмовності, швидкого відновлення (ремонту) і повернення їх до ладу в разі пошкодження.

Технічне забезпечення включало: артилерійсько-технічне, танко-технічне, авто-технічне, інженерно-технічне, хіміко-технічне, метрологічне, технічне забезпечення зв'язку та автоматизованої системи управління, технічне забезпечення по службах тилу. Завдання технічного забезпечення виконувались силами та засобами частин і підрозділів, які мали озброєння і техніку, а також частинами і підрозділами технічного забезпечення.

Медичне забезпечення організовувалось і здійснювалось з метою збереження та зміцнення здоров'я особового складу, надання медичної допомоги військовослужбовцям, їх лікування і швидкого відновлення боєздатності (працездатності) після захворювань і травм. Воно включало: гігієнічні, протиепідемічні та лікувально-профілактичні заходи, медичне постачання, заходи з захисту особового складу від зброї масового ураження.

Ветеринарне забезпечення організовувалось і здійснювалось з метою збереження боєздатності особового складу, запобігання і ліквідації хвороб службових тварин. Воно включало: ветеринарний контроль за комплектацією службовими тваринами, ветеринарно-санітарний, ветеринарно-профілактичний нагляд за забезпеченням напрямів Прикордонних військ, частин центрального підпорядкування, з'єднань, підрозділів продовольством і фуражем; заходи служби ветеринарної медицини із захисту тварин від зброї масового ураження.

Квартирно-експлуатаційне забезпечення організовувалось і здійснювалось з метою створення належних житлово-побутових умов для особового складу під час розквартирування і тимчасового розташування. Воно включало: надання напрямам, частинам центрального підпорядкування, з'єднанням, частинам і підрозділам казарменно-житлового фонду комунальних послуг, технічну експлуатацію і ремонт казарменно-житлового фонду, комунальних споруд.

Інженерно-аеродромне забезпечення здійснювалось з метою своєчасної підготовки аеродромів (посадочних майданчиків) для забезпечення високої боєздатності та живучості авіаційної техніки. Воно включало підготовку, відновлення і утримання в постійній експлуатаційній готовності аеродромів (посадочних майданчиків) та під'їзних доріг до них, проведення заходів з підвищення живучості авіаційних частин і підрозділів на аеродромах (посадочних майданчиках) та маскуванню їх базування.

Аеродромно-технічне забезпечення організовувалось і здійснювалось з метою безпосереднього забезпечення на аеродромах (посадочних майданчиках) польотів авіаційних частин, підрозділів, окремих літаків та ветрольотів. Воно включало виконання таких основних завдань: підготовку аеродромів (посадочних майданчиків) і наземної техніки до забезпечення польотів, забезпечення літаків (вертольотів) паливом, боеприпасами, стиснутим і скрапленим киснем та іншими матеріальними засобами; евакуацію авіатехніки, що потерпіла аварію і здійснила вимушену посадку.

У доповнення до зазначених видів МТЗ, в морських частинах ПВ існували такі види забезпечення: мінно-торпедним, протимінним, протичовновим озброєнням і боеприпасами, аварійно-рятувальним майном, гідрографічно-штурманським озброєнням і майном, шкіперським і технічним майном, корабельним паливом, майном зв'язку і радіотехнічним майном.

Враховуючи складну економічну ситуацію середини і другої половини 90-х років, органи МТЗ військ повинні були вирішувати поставлені перед ними завдання, зважаючи на жорсткий режим економії, ощадливе, за цільовим призначенням, використання бюджетних коштів; удосконалення планової та договірної господарської діяльності, адже забезпечення військовим майном потрібно було здійснювати, виходячи з економічної вигоди за гнучким принципом комбінованої (централізованої та децентралізованої) закупівлі; визначення пріоритетних напрямків у забезпеченні продовольством, речовим майном, пально-мастильними матеріалами, паливом (вугілля, газ), комунальними послугами; надання командирам (начальникам), як юридичним особам, можливості самостійно вирішувати питання щодо заготівлі продовольства безпосередньо у місцевих постачальників; використання шефської та спонсорської допомоги, інвестицій у будівництво житла для ПВУ, здача в оренду вільних складських приміщень (ємкостей); організацію власного хлібопечення у підрозділах кордону; розвиток підсобних господарств у військових частинах і підрозділах; розробку та удосконалення нормативно-правової бази з питань організації МТЗ; удосконалення роботи з усіма категоріями кадрів МТЗ всіх ланок та покращення їх професійної підготовки.

Головним завданням третього етапу була підготовка і проведення реформування органів МТЗ ПВ в органи матеріально-технічного забезпечення Державної прикордонної служби України.

Відповідно до Указу Президента України від 16 листопада 2000 року “Про Програму дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону України і прикордонного режиму, розвиток Прикордонних військ та митних органів України, на період до 2005 року” у лютому 2001 року Голова Держкомкордону затвердив План основних заходів щодо

реалізації зазначеної Програми дій. У Програмі дій було визначено три етапи реформування ПВ (і системи матеріально-технічного забезпечення як їх складової частини) у ДПС.

Під час першого етапу (2000–2001 рр.) – підготовки до реформування, необхідно було, зокрема, здійснити прогностичні фінансово-економічні розрахунки витрат на МТЗ діяльності ДПС України.

Другий етап (2002–2004 рр.) – реформування ПВ у ДПС, передбачав, зокрема, до кінця 2003 року здійснити комплекс організаційних і практичних заходів щодо переведення на нову організаційно-штатну структуру частин та підрозділів ПВУ на всіх ділянках державного кордону України та організувати їх службу діяльність відповідно до тимчасових директивних документів.

Впродовж третього етапу (2005 р.) – закінчення формування ДПСУ, передбачалось налагодити функціонування системи управління та систем забезпечення службової діяльності всіх структурних підрозділів⁴⁰.

У Додатку до Програми дій також чітко визначались кількісні і фінансові показники МТЗ ПВ–ДПС протягом 2000–2005 рр. Зокрема, засобів прикордонного контролю, охорони кордону та інженерної техніки, охорони морської ділянки державного кордону та авіації, автобронетанкової техніки, ракетно-артилерійського озброєння, системи зв'язку, матеріальних засобів по службах тилу, будівництва об'єктів військового та комунального призначення тощо⁴¹.

У ПВ України була розгорнута велика організаційна робота з виконання цієї важливої для військ програми. Основні напрями роботи органів МТЗ усіх ланок ПВ щодо реформування системи у даний період були наступними: організація МТЗ з врахуванням сучасних економічних та фінансових можливостей держави; максимальне використання існуючої структури і матеріальної бази МТЗ всіх ланок; пошук оптимального складу структури та чисельності органів МТЗ різних рівнів, відповідно до складу військ, що забезпечуються; реалізація переходу на систему МТЗ за територіальним принципом з метою скорочення чисельності структур, інтеграції ресурсів, сил та засобів, їх комплексне і ефективне використання в інтересах усіх структур ПВ; організація забезпечення військ, виходячи з економічної вигоди за принципом комбінованих закупок військового майна; використання потенціалу прикордонних адміністративних одиниць – областей та районів, для поточного забезпечення з'єднань, частин і підрозділів, що дислокуються на їхній території; удосконалення управління МТЗ, активне втілення комп'ютерного забезпечення управлінської діяльності, створення локальної системи управління МТЗ; розширення функцій стаціонарних баз (складів), надання їм більшої еконо-

мічної самостійності, нових функцій і юридичних прав стосовно з'єднань і частин, які вони забезпечують; продовження роботи з інтеграції системи тилового і технічного забезпечення ПВУ у єдину систему шляхом поступового їх об'єднання; передбачення формування у майбутньому нових структур для комплексного забезпечення з'єднань і частин з метою зменшення кількості органів управління від центру до військової ланки і здійснення управління тиловим і технічним забезпеченням під єдиним керівництвом.

Не дивлячись на низку труднощів і проблем прикордонники зуміли забезпечити виконання і цього важливого завдання. Підготовка до реформування системи МТЗ, як і ПВУ в цілому, пройшла успішно і вже 3 квітня 2003 р. був прийнятий Закон України “Про Державну прикордонну службу України”, який набрав чинності з 1 серпня 2003 р.

Відповідно до закону МТЗ ДПСУ, не перериваючи напрацьованих методів і форм роботи, зайнялись “органи забезпечення Державної прикордонної служби України – підприємства, установи, а також підрозділи технічного, матеріального, медичного та інших видів...”⁴².

Отже, протягом досліджуваного періоду, відбувався постійний розвиток і вдосконалення системи МТЗ. Всі вищезазначені заходи стали основою розбудови ПВУ та їх протидії незаконним діям на державному кордоні, дозволили протягом 90-х років створити основні прикордонні структури і розпочати їх удосконалення. Зокрема, протягом 2000–2001 рр. реформувати, утворити і додатково розгорнути близько 300 військових структур, в основному підрозділів безпосередньої охорони кордону⁴³. У 2002 р. розгорнути ще понад 30 додаткових підрозділів – застав, комендатур, постів, а також підрозділів для виконання спеціальних завдань⁴⁴. 13 об'єктів, у тому числі 10 застав, увести в експлуатацію у 2003 р., дякуючи чому на північних, східних і південних кордонах вдвічі збільшилась щільність сил і засобів⁴⁵. На початок 2003 р. 110 пунктів пропуску з 214, за рівнем облаштування і пропускнуою спроможністю привести у відповідність до міжнародних стандартів⁴⁶. На початок 2003 р. забезпечити ПВУ: озброєнням – на 100%; продовольством – на 100%; автомобілями – на 95%; речовим майном – на 90%; засобами зв'язку – на 56%, що давало їм можливість виконувати завдання за призначенням⁴⁷.

Подальші дослідження стосуватимуться аналізу діяльності органів МТЗ Прикордонних військ України у 1991–2003 роках.

Примітки

1. Закон України від 4.11.1991. №1779-ХІІ “Про Прикордонні війська України”. – Хмельницький, 1993. – Ст.1.

2. *Томаш В.В.* Тилове забезпечення Державної прикордонної служби України // Науково-практичний альманах. Науковий вісник Державної прикордонної служби (далі – НПА НВ). – 2003. – №4. – С.61–62.
3. *Лантвойт О.Б., Федорченко А.В.* Основні аспекти організації інженерного та технічного забезпечення оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України // НПА НВ. – 2003. – №4. – С.58–60.
4. *Кушнір В.С., Шіртал П.О.* Деякі погляди на технічне забезпечення ПВ України в сучасних умовах // НПА НВ. – 2003. – №1. – С.65–66.
5. *Никифоров Б.М., Шмалюв В.В.* Технічне забезпечення корабельного складу Морської охорони, перспективи його поповнення та утримання в умовах обмеженого фінансування // НПА НВ. – 2002. – №2. – С.56–57.
6. *Каленик М.І.* Стан і перспективи інженерного та технічного забезпечення Національної академії ПВУ // НПА НВ. – 2002. – №3. – С.16–17.
7. *Олійник І.С., Пільовін І.Д.* Питання фінансового забезпечення територіальних органів охорони кордону й органів забезпечення Державної прикордонної служби у 2004 році // НПА НВ. – 2004. – №3. – С.62–64.
8. *Левченко С.П.* Вимоги до використання бюджетних коштів у 2003 році // НПА НВ. – 2003. – №2. – С.61–62.
9. Житлова проблема, як завжди, актуальна // Кордон. – 2002. – №1. – С.42.
10. *Татаркін М.Г., Дзіндобрий Ю.А.* Залучення нетрадиційних джерел фінансування на будівництво та придбання житла для військовослужбовців // НПА НВ. – 2002. – №1. – С.47–50.
11. *Науменко Ю., Шіртал П.* Шляхи удосконалення планування господарської діяльності у ДПС України в сучасних умовах // НПА НВ. – 2003. – №3. – С.64–66.
12. *Колмійчук С.В., Сазонов О.Ю.* Перспективні напрями вдосконалення технічного забезпечення оперативно-службової діяльності Прикордонних військ // НПА НВ. – 2002. – №2. – С.67–69.
13. *Кутаков А.* Шляхи вдосконалення інженерного та технічного забезпечення державного кордону України // Кордон. – 2002. – №2. – С.33.
14. *Береговий В.В.* Покращення технічного забезпечення військ – запорука успішного виконання завдань з охорони державного кордону // НПА НВ. – 2003. – №2. – С.66–67.
15. Матеріально-технічне забезпечення Прикордонних військ України – основа надійної охорони державного кордону // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький: Вид-во Національної Академії ПВУ, 2001. – С.221.
16. Указ Президії Верховної Ради України від 30.08.1991. №1464-ХІІ “Про підпорядкування Україні Прикордонних військ, що дислокуються на її території” // Державний кордон України. Збірник документів за 1991 р. – К.: Держкомкордон, 1992. – С.3.
17. Закон України “Про правонаступництво України” від 12.09.1991. №1543-ХІІ // Державний кордон України. Збірник документів за 1991 р. – К.: Держкомкордон,

1992. – С.4-5.

18. Закон України від 4.11.1991. №1777-ХІІ “Про державний кордон України”. – Хмельницький, 1993. – 11 с.

19. Закон України від 4.11.1991. № 1779-ХІІ “Про Прикордонні війська України”. – Хмельницький, 1993. – 6 с.

20. Постанова Верховної Ради України від 22.10.1991. №1687-ХІІ “Про командуючого Прикордонними військами України” // Державний кордон України. Збірник документів за 1991 р. – К., 1992. – С.8; Указ Президента України від 25.12.1991. №14 “Про призначення Голови Державного комітету у справах охорони державного кордону України” // Державний кордон України. Збірник документів за 1991 р. – К., 1992. – С.43.

21. Постанова Кабінету Міністрів України від 02.01.1992 р. №3 “Питання Державного комітету у справах охорони державного кордону України” // Державний кордон України. Збірник документів за 1992 р. – К., 1993. – С.5-11.

22. Постанова Верховної Ради України від 4.11.1991. №1781-ХІІ “Про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонних військ України” // Державний кордон України. Збірник документів за 1991 р. – К., 1992. – С. 37-42.

23. Поточний архів – Сховище документів Адміністрації Державної прикордонної служби України (далі – СД АДПСУ). – Інв.714. – Т.1. – Спр.3. – Арк.39-40.

24. Там же. – Інв.1073. – Т.2. – Спр.17. – Арк.201-205зв.

25. Там же. – Інв.715. – Т.2. – Спр.3. – Арк.104-109.

26. Там же. – Арк.51-57.

27. Там же. – Арк.58-63.

28. Там же. – Арк.75-79.

29. Там же. – Арк.80-85.

30. Там же. – Арк.82-95.

31. Там же. – Арк.96-103.

32. Там же. – Інв.714. – Т.1. – Спр.3. – Арк.73-76.

33. Там же. – Інв.1072. – Т.1. – Спр.17. – Арк.129-131.

34. Там же. – Інв.1624. – Т.3. – Спр.17. – Арк.210зв.

35. Матеріально-технічне забезпечення Прикордонних військ України – основа надійної охорони державного кордону. Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький: Вид-во Національної Академії ПВУ, 2001. – С.220-222.

36. Центральний архів Державної прикордонної служби України (далі – ЦА ДПСУ). – Ф.19. – Оп.1428. – Т.5. – Спр.17. – Арк.345.

37. Матеріально-технічне забезпечення Прикордонних військ України – основа надійної охорони державного кордону... – С.223.

38. ЦА ДПСУ. – Ф.19. – Оп.1427. – Т.3. – Спр.3. – Арк.138.

39. СД АДПСУ. – Інв.8118. – Т.1. – Спр.26. – Арк.142.

40. Указ Президента України від 16 листопада 2000 року №1241/2000 “Про Програму дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону України і прикордонного режиму, розвиток Прикордонних військ України та митних органів України, на період до 2005 року” // Державний кордон України. Збірник документів за 2000 р. – К., 2001. – С.49-54.

41. Додаток до Програми дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону України і прикордонного режиму, розвиток Прикордонних військ України та митних органів України, на період до 2005 року // Державний кордон України. Збірник документів за 2000 р. – С.72-98.

42. Закон України від 3.04.2003. №661-IV “Про Державну прикордонну службу України”. – К., 2003. – Ст.13.

43. *Олексієнко Б.* Професійне виконання охоронцями кордону свого обов’язку – найкраще підтвердження відданості військ президентській лінії державотворення” // Кордон. – 2001. – №1. – С.8.

44. *Литвин М.* Складові успіху – персональна відповідальність, технічна оснащеність і спрямованість на конкретний результат // Кордон. – 2003. – №1. – С.5.

45. Його ж. 2003 рік: впевнені кроки реформування // Кордон. – 2003. – №6. – С.6.

46. Литвин М. Складові успіху... – С.5.

47. Прикордонні війська України. – Одеса: Держкомкордон, 2003. – С.16.

Summary

The Formation and development of the material and technical security of the Border Guard Troops of Ukraine (1991-2003). This article reads about the process of the formation and development of the material and technical security of the Border Guard Troops of Ukraine, the task and activity of its bodies in 1991–2003.

Одержано 19 квітня 2005 р.

ДО ПРОБЛЕМИ ВІДРОДЖЕННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

В статті розповідається про організаційні форми відродження українського козацтва в 1991–2004 рр.

Ключові слова: українське козацтво, громадські організації.

І. Громадський рух за відродження українського козацтва

Починаючи з другої половини 80-х рр. ХХ ст. в Україні став поширюватися громадський рух за відновлення Українського козацтва (далі – У.к.), який продовжується й до цього часу. Він передбачає відродження козацтва як історичної спільноти, традиційного виразу способу життя, діяльності та поведінки українського народу. Зацікавлення своїм минулим та генетична пам'ять поряд з активізацією політичного життя покликали до виникнення таких організацій як Донецьке козацьке земляцтво (1984), яке у 1989 р. перетворилося на Донецький курінь У.к.; спортивна школа козацького мистецтва “Бойовий гопак” у Львові (1985); Запорізьке козацьке товариство “Запорозька Січ” (1990), “Козацьке товариство Київщини” (1990) тощо. Влітку 1990 р. за ініціативою цих та інших організацій відбулося святкування 500-річчя від дня першої писемної згадки про У.к. Особливим розмахом відзначалися заходи на о.Хортиця в Запоріжжі, в яких взяли участь близько 800 тисяч осіб з усіх регіонів України та представники діаспори. Це дало поштовх до створення багатьох регіональних організацій У.к. – Карпатська Січ (Львівщина), Поліська Січ (Житомирщина), Прикарпатська Січ (Івано-Франківщина), Кальміуська паланка (Донеччина), Буковинська Січ (Чернівеччина), Херсонський кіш, Волинська Січ, Закарпатська Січ та ін. Їхні члени активно підтримували демократичні процеси та створення незалежної Української держави. 14.10.1991 р. на Всеукраїнській установчій козацькій раді проголосили про утворення єдиної загальноукраїнської громадської організації “Українське козацтво”, яка на той час об'єднала усі регіональні козацькі структури. З нагоди 10-річчя початку козацького руху 16.09.2000 р. у Києві відбувся З'їзд козаків-засновників У.к.

Проблеми становлення У.к. спочатку були пов'язані з розмитістю дійсних пріоритетів козацького відродження, руйнацією родових козацьких зв'язків та втратою традиційного середовища. До 1995 р. процеси відродження козацтва в Україні нагтовхувалися на певний спротив окремих

державних органів (провокації під час проведення козацької ради в Переяславі-Хмельницькому (1992), затримання козацької старшини під час вшанування пам'яті П.Сагайдачного у Києво-Могилянській академії (1994), заборона поховання за участю козаків Патріарха Володимира (Романюка) поблизу Свято-Софійського собору (1995) тощо). Становлення козацьких структур викликало також невдоволення та протизаконні дії різних бандформувань (нерозкрите вбивство крайового отамана Львівщини Т.Скрипця, розстріл козаків у Херсоні, розбійні напади на багатьох козацьких старшин та ін.).

Незважаючи на це, протягом 1990–2004 р. українські козаки зробили великий вклад у справу реального втілення національної ідеї в українському суспільстві. Враховуючи історичне значення і заслуги У.к. у створенні української державності та суттєвий внесок у сучасний процес державотворення Президент України Л.Кучма видав ряд Указів, що безпосередньо стосуються козацького руху: “Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва” від 04.01.1995 р., “Про День Українського козацтва” від 07.08. 1999 р., “Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва” від 06.10. 1999 р., “Про Положення Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва” від 22.12. 1999 р., “Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки” від 15.11.2001 р.

На сьогодні зареєстровано близько 10 Всеукраїнських громадських організацій У.к. та більш ніж 500 обласних, районних, міських і сільських козацьких організацій. Серед них: “Українське козацтво” (рік заснування – 1991), “Козацьке Військо Запорозьке низове” (Спілка козаків України “Військо Запорозьке”) (1994), “Товариство Нестора Махна “Гуляй-Поле” (1998), “Азово-Чорноморське козацьке військо” (1999), “Спілка козацьких організацій України” (1999), “Козацтво України” (2001), “Козацьке Військо Запорозьке України” (2001), “Звичаєва громада українських козаків” (2001), “Характерне козацтво” (2001), “Українське реєстрове козацтво” (2002), “Козацька територіальна оборона” (2002), “Міжнародний союз Козацтва” (2002), “Козацькі війська України” (2002), “Об'єднане козацтво України” (2003) та ін. На середину 2004 р. вони загалом нараховували близько 200 тисяч осіб.

Основними завданнями утвореної наприкінці 1999 р. Координаційної ради з питань розвитку У.к. (головою якої призначено гвардії генерал-лейтенанта І.Біласа) стало здійснення аналізу стану розвитку У.к. та координації взаємодії органів виконавчої влади і козацьких організацій, внесення Президентові України пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у цій сфері. Координаційною радою було від-

працьовано і подано на затвердження Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 рр. Метою Національної Програми, яка була схвалена Указом Президента України є подальший розвиток і утвердження У.к. як громадської сили, здатної зробити вагомий внесок у консолідацію суспільства. Вона має 10 розділів та 69 пунктів, які передбачають діяльність У.к. щодо військово-патріотичного виховання; створення, відродження, відновлення та охорони заповідних місць і об'єктів; освіти, виховання і культурно-просвітницьких заходів; науково-дослідної, пропагандистської та видавничої роботи; фізкультури, спорту і туризму; господарської, природоохоронної та міжнародної діяльності. Також за поданням Координаційної ради з питань розвитку У.к. при Президентові України Міносвіти України 23.12.2003 р. затвердило Положення дитячо-юнацької військово-спортивної патріотичної гри “Сокил” (“Джура”) У.к., яка передбачає щотижневі військово-патріотичні заходи, військово-спортивні тренування, заняття за змістом Програми допризовної підготовки молоді; змагання, естафети, конкурси, вікторини, олімпіади, операції, десанти, походи до місць славного минулого і сьогодення У.к.

Зважаючи на реформування та скорочення ЗСУ великої ваги набуває місце та роль структур У.к. в системі оборони України. Масове поповнення лав У.к. скороченими та звільненими в запас військовослужбовцями вимагає значного доповнення нормативно-правової бази існування козацтва в сучасній Україні. До причин гальмування новітнього козацького відродження треба зарахувати: відсутність Закону України “Про Українське козацтво”; штучне розростання козацьких структур; вплив на У.к. різноманітних політичних сил та ідеологій; певна залежність від окремих гілок влади та економічних еліт; різна конфесійна орієнтація членів козацьких організацій; особисті амбіції та протистояння окремих козацьких керівників; відсутність конкретної діяльності тощо.

Починаючи від 1990 р. в системі У.к. утворені та діють такі організації, товариства, колективи й установи:

Спортивно-культурницькі товариства: школи та секції національних видів бойових єдиноборств “Бойовий гопак” (центр – Львів), “Спас” (Запоріжжя), “Хрест” (Тернопіль), “Козацька вежа” (Донецьк), “Триглав” (Хмельницький), “Сварга” (Івано-Франківськ), “Козацький двобій” та “Собор” (Київ); кінні театри у Києві, Запоріжжі та Луганську; авіаційні, парашутні, морські та інші клуби; побудовано декілька діючих козацьких човнів-“чайок” тощо. У 2001 р. створено Всеукраїнську федерацію козацького двобою та Міжнародну федерацію Бойового гопака. З 1991 р. відбуваються кінні походи “Козацькими шляхами”, з 1992 р. – зарубіжні

походи козацької чайки “Свята Покрова” до берегів Франції та Англії, з 1996 р. у Києві щорічно проводиться Фестиваль турнір бойових мистецтв “Козацька слава”, з 1997 р. у Запоріжжі проходить щорічний Фестиваль національних видів єдиноборств, а у Дніпропетровську – Всеукраїнський чемпіонат козацького морського багатоборства. Періодично відбувається регата пам’яті І.Сірка за маршрутом Київ – Запоріжжя – Босфор.

Наукові установи: Науково-дослідний інститут Козацтва при Інституті історії України НАНУ (з 1996 р.) та при Запорізькому державному університеті (з 2000 р.). Проведено наукові конференції “Козацькі джерела” в Одесі, “Сучасна козацька педагогіка” у Києві, “Проблеми розвитку Українського козацтва як державотворчої інституції” в Черкасах, “Козацька педагогіка в системі сучасної освіти” в Сумах та ін. Філії НДІ Козацтва діють у Донецьку, Запоріжжі, Нікополі та Одесі.

Освітні установи У.к.: Інститут Українського козацтва при Харківському державному педагогічному університеті ім.Г.Сковороди (з 2002 р.), Народний університет козацької культури при Донецькому художньому музеї (з 2002 р.), Український військово-козацький інститут при Міжрегіональній академії управління персоналом (з 2003 р.). Тут відбувається щорічний набір студентів за різними спеціальностями, зокрема, “менеджер козацького самоврядування”, “консультант держадміністрацій з питань козацького та громадського самоврядування”. Козацькі школи та ліцеї діють в багатьох регіонах України.

Молодіжні та дитячі регіональні організації: “Молода Січ” в Запоріжжі, Сумах та Новій Каховці, “Січ” (Київ), “Сокил” (Тернопіль, Нікополь), “Козацьке коло” (Харків) та ін. Ними проводяться різноманітні туристичні походи місцями козацької слави, військово-патріотичні вишколи і таборування тощо.

Професійні та самодіяльні художньо-мистецькі колективи У.к.: “Козацькі забави” (Київ), “Козак Мамай” (Черкаси), “Козаки Поділля” (Хмельницький), “Козацькі шляхи” (Дніпропетровськ), хор Зборівської Січі ім.І.Богуна (Тернопільщина), “Чорномор” (Одеса), “Харцизяки” (Донеччина), “Вітер” (Житомирщина), “Чумацький шлях” (Черкащина), оркестр Білоцерківської Січі (Київщина), хор Кіцманської Січі (Чернівеччина) та ін. У 1997 р. у Києві відбувся Всесвітній фестиваль мистецтв Українського козацтва. З 2000 р. у Тернополі проводиться щорічний Всеукраїнський фестиваль-огляд козацької пісні “Байда”, з 2002 р. на теренах Донеччини відбувається Всеукраїнський фестиваль “Козацькому роду – нема переводу”.

Всеукраїнські та регіональні періодичні видання У.к.: журнали – “Козацька рада”, “Козацтво України”, “Нова Січ”; газети – “Свобода слова”,

“Козацький вісник”, “Віра та Воля”, “Україна козацька”, “Козацька нація”, “Козацьке коло” (Запоріжжя), “Козацький дзвін” (Житомирщина), “Богданів край” (Черкащина), “Козацька родина” (Дніпропетровщина), “Козацькі литаври” (Рівненщина), “Бузький козак” та “Козацька держава” (Миколаївщина), “Лугарі” (Луганщина), “Слава козацька” (Херсонщина) та ін.

II. Історія громадської організації “Українське козацтво”

Громадська організація У.к. розпочала своє становлення у 1989–1990-х роках, коли у результаті багатотисячного руху козацьких нащадків та їхніх прихильників були сформовані її перші структури 14.10.1991 р. у Києві відбулася Всеукраїнська установча козацька рада, що проголосила створення єдиної громадської організації “Українське козацтво”, яка була зареєстрована Міністром України 17.03.1992 р. як національно-патріотична Всеукраїнська громадська організація козацтва України та української діаспори. Згідно з Статутом У.к. стало правонаступником без винятку всіх історичних гілок українського козацтва, які стояли на державницьких самостійницьких засадах відновлення незалежності та розбудови України, в т.ч. і Війська Запорізького, як Низового, так і Гетьманського, Вільного козацтва України та Українського Вільного козацтва. Це фактично було підтверджено передачею клейнодів від Українського Вільного козацтва (яке, емігрувавши, з 1923 р. діяло в Німеччині та Австрії, а з 1960 р. – в США) Генеральній канцелярії У.к., що відбулося у 1993–1994 рр. 07.08.1996 р. була погоджена редакція Статуту У.к. за яким воно стало діяти і як “Міжнародна” та “оборонно-спортивна” організація. 17.01.2004 р. ухвалено нову редакцію Статуту, що проголосила У.к. об’єднанням громадян для задоволення та захисту своїх законних, соціальних, національно-культурних, творчих, освітніх, наукових, оздоровчих та спортивних інтересів і є добровільною, незалежною, добродійною, позапартійною громадською організацією.

У.к. має свою атрибутику і символіку: прапори, бунчук, клейноди (гетьманська булава та хоругва (штандарт), гімн, марш, перначі крайових отаманів, тростина Генерального судді, перо і каламар Генерального писаря, литаври, тростина районного отамана), емблеми, а також посвідчення козаків єдиного зразка, однострої та козацькі військові звання, відзнаки, нагороди та ін. Мета діяльності У.к. – сприяння органам державної влади та місцевого самоврядування у розбудові України як суверенної та незалежної, демократичної, правової держави; відродження української, за своєю суттю – козацької нації, українських козацьких звичаїв і традицій, національної ідеї; захист політичних, економічних, культурних

та історичних здобутків українського народу, участь у забезпеченні його духовного і матеріального добробуту, морального і фізичного здоров'я, відродженні, утвердженні і розвитку української мови і культури. Основні завдання У.к.: взаємодія з органами влади щодо формування державної політики у сфері відродження та розвитку історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій У.к.; відновлення та розвиток на звичаєвих засадах У.к. як виразу способу життя, діяльності та поведінки українського народу, відродження та розвиток козацької господарської діяльності, створення козацьких січей, паланок і поселень, як осередків відродження і розвитку традиційних козацьких форм самоврядування; сприяння підготовці молоді до військової служби, військовому вишколу українських козаків, сприяння розбудові Збройних Сил України, Прикордонних військ, Митної служби та підрозділів Цивільної оборони тощо.

У.к., як громадська організація, створилася з урахуванням сучасного адміністративно-територіального поділу України за територіальним, виробничо-територіальним принципом, і складається з осередків, які об'єднуються в межах України та української діаспори в єдине У.к. Відповідно до історичних реалій відновлюється традиційний полково-сотенний устрій, як військово-патріотична і господарська структура У.к. Козацькі товариства всіх рівнів мають право на збереження історичних козацьких назв. Не допускається перетворення їх у незаконні воєнізовані формування. Колегіальні керівні органи складаються з Великої Ради У.к. (з 1991 р. до 2003 р. їх відбулося вісімнадцять) та Ради Генеральної старшини. Вищою посадовою особою У.к. є Гетьман.

Першим Гетьманом сучасного У.к. у 1991–1992 рр. був В.Чорновіл – визначний державний і політичний діяч, народний депутат України, Герой України. Протягом 1992–1998 рр. найвищою посадовою особою козаків України був генерал-майор ЗСУ, народний депутат України В.Мулява. На Великій Раді у жовтні 1998 р. Гетьманом У.к. обрано гвардії генерал-майора, народного депутата України І. Біласа. На Великій Раді У.к. у жовтні 2003 р. його переобрано на новий п'ятирічний термін. Згідно з Статутом в редакції 2004 р. вищою посадовою особою У.к. є Гетьман України, який одночасно призначається Верховним Головнокомандувачем військ У.к. Зважаючи на вагомий підтримку відродження козацького руху в Україні у 2000 р. Почесним Гетьманом У.к. було обрано Президента України Л.Кучму. Значний внесок у розбудову козацьких громадських структур протягом 1991–2004 рр. зробили Головні отамани У.к. – О.Починок (1990), Є.Петренко (1991–1994), Д.Сагайдак (1994–1995), П.Бровко (1995–1997), Ю.Мединський (1997–1998), Т.Чухліб (1998–1999), А.Попович (1999), В.Каленяк (2000–2001), С.Бровков (2002 – до ц.ч.), крайові отама-

ни – І.Вардинець (Тернопільщина), М.Пантелюк (Донецчина), М.Кобозев (Сумщина), А.Шевчук (Житомирщина), В.Никончук (Херсонщина), А.Дрофа (Київщина), О.Ніколаєнко (Крим) та ін.

У.к. діє в усіх областях України, АР Крим, Києві та Севастополі, а також за кордоном у таких країнах як США, Російська Федерація, Австралія, Великобританія, Канада, Франція, Німеччина, Аргентина. У.к. бере велику участь у підготовці юнаків до служби в ЗСУ. Утворено козацькі громадські формування сприяння охороні державного кордону для надання допомоги в ліквідації наслідків стихійного лиха та інших надзвичайних ситуацій, в охороні громадського порядку та профілактиці правопорушень. Протягом 1992–2004 рр. У.к. вдалося відновити багато старовинних козацьких храмів, серед яких Свято-Георгіївський собор Видубецького монастиря у Києві. За сприянням та участю У.к. встановлено пам'ятники гетьманам – Б.Хмельницькому (в Одесі), І.Виговському та І.Самойловичу (на Житомирщині), П.Сагайдачному (в Києві), І.Мазепі (в Галаці, Румунія), полковнику І.Богу (на Вінниччині), отаману А.Головатому (в Одесі) та ін. Відновлюється пам'ять про багатьох інших гетьманів, полковників та отаманів. Створено проект щодо побудови в м.Києві Пантеону гетьманів України та Алеї слави Українського козацтва. У.к. неодноразово виступало на захист козацьких святинь у Трахтемирові, Межигір'ї, а також на о.Хортиці і території Буто-Гардівської паланки (Миколаївщина) тощо. Козаками упорядковуються території та відновлюються пам'ятки на територіях Микитинської, Підпільненської, Чортомлицької, Кам'янської та Олешківської січей

Підготовлено загін спеціального козацького вишколу при Донецькому інституті фізкультури, в Одесі створений загін сприяння прикордонній службі, а також створюються постійно діючі табори козацького вишколу. В місті Тельманові працює спільний козацько-прикордонний загін, а в Харцизську офіційно вступив у дію загін У.к., який спільно з МВС сприяє наведенню порядку в місті. Багато товариств У.к. співпрацюють із ЗСУ та МНС, а допризовна молодь готується до військової служби з урахуванням кращих козацьких традицій. Проведена підготовча робота щодо відкриття державного Тернопільського козацького ліцею ім.Д.Байди-Вишневецького з посиленою військово-фізичною підготовкою. Підписано угоду про співпрацю з Товариством сприяння обороні України, з яким проведено ряд спільних заходів. Започатковано Міжнародний конкурс У.к. “Лицар Свободи і Честі”, мета якого – визначити найкращих представників суспільства, які конкретними справами утверджують козацьку ідею та демократію, сприяють консолідації української нації.

Товариства У.к. відзначали річниці битв під Берестечком, Жовтими

Водами, Пилявцями, Зборовом, Конотопом, перемогу П.Сагайдачного під Хотиним, заснування Чортомлицької Січі, проводили заходи із святкування 10-ї річниці Українського козацтва, 10-ї річниці Незалежності України та перепохованні останків І.Сірка, ювілейних дат щодо вшанування Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Мазепи, П.Дорошенка, С.Палія, П.Орлика, П.Калнишевського та ін. У багатьох областях України за ініціативою крайових товариств У.к. відновлюються історичні назви населених пунктів, вулиць, майданів, місцевостей, пов'язаних з історією козацтва. В окремих областях здійснюються заходи щодо реставрації та відбудови пам'яток історії і культури, впорядкування козацьких могил. Проведено три Всеукраїнських пісенних фестивалів-оглядів козацької пісні "Байда" (2001, 2002 і 2003 рр.) в м. Тернополі. На останньому було близько 800 учасників з України, Польщі, Хорватії, Білорусії. У 2000 р. Гетьман У.к. І.Білас очолив українських козаків та групу спортсменів, які вперше в історії десантувалися на Північний полюс і встановили там прапор У.к. Ця акція набула великого розголосу в Україні та світі. Особовий склад Генеральної канцелярії У.к. та крайової старшини періодично здійснює парашутні та інші спортивно-військові вишколи.

У 2001 р. було підписано угоду про співпрацю між У.к. та Мальтійським орденом, який є одним з найстаріших лицарських об'єднань у Європі. У 2003 р. керівництво У.к. уклало Меморандум про дружбу і співробітництво з представниками Російського козацтва та підписало Угоду з Міжнародними військами козацької гвардії (Білорусь).

У.к. опікується над Борзненською школою-інтернатом на Чернігівщині. Козацькі школи та ліцеї успішно діють на Запоріжжі, Одещині, Сумщині, Полтавщині, Кіровоградщині, Донеччині, Житомирщині. У Харкові засновано Інститут Українського козацтва. Започатковано постійний Всеукраїнський історичний конкурс серед учнів загальноосвітніх середніх шкіл "Козацька держава". Проведено ряд наукових конференцій, опубліковано книжки з історії та сучасного розвитку козацтва, започатковано впровадження навчальних програм з історії українського козацтва і його воєнного мистецтва у ВНЗ та військових ліцеях. Представники У.к. беруть постійну участь у теле- і радіопередачах, присвячених минулому та сучасному розвитку козацтва.

У.к. має ряд регіональних періодичних видань та видає Всеукраїнську щотижневу газету "Свобода слова".

Література

1. Статут Українського козацтва. – Львів, 1999.
2. *Тимчина В.Ф.* Сучасне українське козацтво // Українське козацтво. Мала

енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.472-474.

3. *Білас І.Г.* Українське козацтво – підґрунтя національної державності та демократії // Президентський вісник (спецвипуск). – 2002. – №4. – С.2-7.

4. *Калайда Г.І.* Проблема відродження козацтва і стан нормативно-правової бази // Нормативно-правова база відродження козацтва. – Запоріжжя, 2003. – С.224-232.

5. *Задунайський В.* Родові козаки і сучасне відродження української козацької спадщини // Запорозька старовина. Спеціальний випуск. – К.; Запоріжжя, 2003. – С.411-423.

6. Доповідь Гетьмана України на Великій Раді Українського козацтва 14 жовтня 2003 р. // Свобода слова. – 2003. – №6. – С.2-5.

7. *Чухліб Т.* Козацька ідея на службі Збройним силам України // Там само. – 2004. – №15. – С.2-3.

Резюме

В статтє рассказывається об организационных формах возрождения украинского казачества в 1991–2004 гг.

Одержано 3 квітня 2005 р.

УДК 94(477):631.11

В.В.Нечитайло

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК УМОВА ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ФЕРМЕРСТВА

Метою статті є спроба з'ясувати роль історичної пам'яті у процесі соціальної і політичної ідентифікації українського фермерства.

Ключові слова: ідентифікація, історична пам'ять, фермерство.

Глобальні структурні трансформаційні процеси, що відбуваються в економічному, соціальному і політичному житті України, відродження національних, історичних традицій, зокрема традиції вільного господарювання, посилили інтерес науковців до проблеми історичної пам'яті. Виконуючи функцію суспільної свідомості, історична пам'ять не лише акумулює інформацію про минулі події та явища, сутнісні зв'язки між

суб'єктами історичних процесів, а й дає змогу моделювати майбутнє. “...Чим менше дослідник знає про минуле і сучасне, тим невпевненішими будуть його судження про майбутнє”, – зазначав З.Фрейд. Вчений зауважував, що люди, як правило, “з великою наївністю переживають свою сучасність і не здатні оцінити її змісту; їм спочатку потрібно відійти на якусь відстань. Іншими словами – сучасність повинна стати минулим, якщо хочеш вивести з нього відправні точки для визначення майбутнього”¹. З огляду на це, категорія “історична пам'ять” дедалі частіше фігурує в сучасних суспільствознавчих дослідженнях². Робляться спроби переосмислення моделі історичної пам'яті, запропонованої Л.Коллінгвудом, С.Тулміном, Т.Куном тощо³.

Історичне дослідження, за твердженням Р.Коллінгвуда, є реконструкцією, за допомогою якої автор намагається адекватно відобразити реальності історичного минулого⁴. Вчений сформулював головну проблему історичного аналізу науки. Суть її зводиться до “неможливості раціонального пояснення дійсності за допомогою системи логічних прийомів і методичних правил теоретичного дослідження. Згідно з таким підходом, модифікацію старої структури знань у нову не можна запланувати. Вона не означає послідовну раціональну дію дослідника. Перед ним у кожному окремому випадку постає необхідність визначити, чи є перехід від старих наукових параметрів до нових справді раціональним. Так звані “абсолютні” припущення, що спадають на думку будь-якому досліднику, не можуть виставлятися як стабільні критерії, оскільки з часом вони самі стають старими”⁵.

Окреслені Р.Коллінгвудом проблеми дослідження історичної науки намагався вирішити Т.Кун, якому належить відкриття “методу історизму”. За його міркуванням, саме історизм може виконувати функцію методу та методологічної підвалини формування певної парадигми (“дисциплінарної матриці”). При цьому вчений заперечував фундаменталізм емпіризму, критикував гіперболізацію ролі нормативізму в науці, вважав, що визначення раціональності, на відміну від нераціонального в інтелектуальній діяльності, щоразу встановлюється заново при обґрунтуванні парадигми. За Т.Куном, не існує фактів, незалежних від парадигми, як і не існує незалежної мови емпіричних знань. Тому дослідник, керуючись парадигмою, має розглядати світ крізь її нормативи⁶.

Певний інтерес у дослідників пізнавального історичного процесу викликає історична модель, запропонована С.Тулміном. Головна її ідея полягає у формуванні та функціонуванні “стандартів раціональності й розуміння”. С.Тулмін намагався пояснити, яким чином, за яких обставин і завдяки якому процесові фундаментальні поняття змінюють одне одного

в уяві дослідника⁷. Він відкидав формально-логічні схеми (за що зажив слави “представника антипозитивістської течії англо-американської філософії”), вважав, що помилка Р.Коллінгвуда полягала в тому, що той приєднався до філософського культу систематичності, себто був переконаний у тому, начебто поняття обов’язково повинні утворювати системи, і, в такий спосіб, прирівнював раціональне до логічного. Що ж до моделі Т.Куна, то С.Тулмін відзначав перебільшення в ній значення змін, що відбуваються при зміні теорій. Пропонуючи еволюційну модель історичного процесу, він підкреслював, що “концептуальні популяції” трансформуються поступово, “без абсолютних розривів”.

Незважаючи на різницю позицій названих авторів, дослідники⁸ виокремлюють спільне для них розуміння моделі історичного тлумачення знання. Основні принципи такої історико-методологічної моделі можна сформулювати так: 1) теоретичне розуміння є можливим лише за умови історичного погляду на динамічну структуру знання; 2) знання є цілісним за своєю природою, його не можна розділити на незалежні один від одного рівень спостереження та рівень теорії; 3) метою зміни знання є не досягнення об’єктивної істини, а вирішення більшої кількості різних проблем, формування критичного розуміння історичних явищ і процесів.

Відповідно до традиції соціального конструктивізму, започаткованої у 60-х роках ХХ ст. П.Бергером та Т.Лукманом, понятійні визначення історичної реальності здатні справляти на цю реальність зворотний вплив. З цією тезою погоджуються не всі дослідники, проте вони не можуть не бачити очевидного: розмитість деяких понять не лише утруднює пізнання історичної дійсності, але й негативно впливає на хід модернізації суспільних процесів. “Політичні уподобання людей і, відповідно, їхню поведінку формують не лише об’єктивні інтереси, але й суб’єктивні уявлення про норму і відхилення від неї, – зазначає Л.Нагорна. – Поняття й терміни можуть бути знаряддям політичної мобілізації і конструювання конфліктного політичного простору. Навіть у тому разі, коли самі політичні актори не ставлять перед собою такої мети”⁹.

Зазначене, на наш погляд, може стосуватися наведених нижче понять соціогуманітарних наук – фермерства та ідентичності фермерства, що часто фігурують у соціальному і політичному дискурсі. Ми поставили поряд ці поняття не випадково. Річ у тім, що в радянській історіографії замовчувався досвід українського селянства у формуванні фермерського укладу господарювання. Вважалося, що і сам термін “фермер”, і господарство, що носило його ім’я, – явища чужоземні, не властиві аграрному сектору радянської економіки. Причому, не бралися до уваги ні напрацювання відомих учених¹⁰, ані судження державних чиновників, які говори-

ли про фермерство, як про реальну соціальну групу в структурі суспільства. Наприклад, ще у 20-х роках заступник Наркому землеробства України В.Качинський, досліджуючи економічний стан господарств українського Степу, писав, що саме в цьому регіоні, де збереглася пам'ять про вільні козацькі господарства, сформувався особливий тип фермерів. Вони нагромаджували капітал, як правило, за допомогою виробництва, а не за рахунок торгівлі, посередництва, лихварства тощо. Великі простори українського Степу з його родючими ґрунтами створювали, за словами В.Качинського, сприятливі можливості для значного підвищення ефективності аграрного сектора економіки¹¹. Щоправда, зважаючи на тогочасну ідеологічну моду, чиновник не забув попередити, що зростання питомої ваги міцних фермерських господарств з часом викличе загострення соціальних відносин на селі¹².

Після знищення приватного сектора економіки та проведення насильницької колективізації, в радянській історичній літературі про фермерство не говорили ні в минулому, ні в теперішньому часі. Лише в період так званої хрущовської “відлиги” з'явилися публікації, де згадувався цей уклад. Формування селянсько-козацьких вільних виробників-власників, що орієнтувалися на товарне виробництво, застосовували найману працю, було ґрунтовно розкрито у творах В.Голобуцького¹³. Вони несли нову інформацію, будили уяву, стимулювали науковий пошук. Сучасним дослідникам не слід забувати того нового, що вніс вчений, попри тісні рамки тодішньої ідеології, в українську історіографію. За довгі роки фальсифікації традиційних засад розвитку української хліборобської культури, чи не вперше так послідовно і аргументовано було заявлено про причетність українського народу до загальноцивілізаційного процесу, про індивідуалістську спрямованість його господарської діяльності. Пізніше цю позицію підтримали й інші відомі українські історики. На думку В.Смоля і В.Степанкова, подих нової цивілізації виявився в Україні “не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві півдня України, що певною мірою віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Адже саме тут формується якісно новий тип господарства – козацький, який за своєю суттю був фермерським”¹⁴.

З утвердженням політичної незалежності, в Україні відродилися господарства фермерського типу. Став офіційно визнаним і сприйнятним сам термін “фермер”. У науковій літературі з'явилися публікації на цю тему. Першими взялися аналізувати фермерство, як суспільно-економічне явище, економісти¹⁵. Одні з них критично або з певним скептицизмом ставилися до організації приватних сільськогосподарських підприємств, намагалися довести, нехтуючи історичною пам'яттю, начебто для Украй-

ни більш звичними і природними є колективні форми господарювання, інші, навпаки, бачили у таких господарствах перспективну форму агробізнесу.

Серед істориків першим торкнувся проблеми становлення фермерства на сучасному етапі розвитку держави М.Якименко¹⁶. Аналізуючи хід реформування АПК, він вказав на основні причини гальмування розвитку нового, перспективного господарського укладу, навів переконливі приклади продуктивного господарювання фермерських господарств.

Однак, у наукових напрацюваннях, на наш погляд, справжнє місце фермерського укладу в аграрному секторі економіки України досі не визначено. У новій економічній парадигмі національної продовольчої безпеки держави в ХХІ ст., підготовленій Інститутом аграрної економіки УААН, наприклад, фермерським господарствам відводиться роль підсобних селянських господарств – забезпечувати продовольством внутрішній ринок. Регіональні ж продовольчі потреби, виробництво сировини для переробних галузей, формування державних фондів продовольства, ресурсів для зовнішньої торгівлі повинен взяти на себе корпоративний сектор¹⁷. Очевидною є підміна понять. Автори парадигми ігнорують основні виробничі риси фермерства як загальноцивілізаційного явища.

Подібні приклади диктують необхідність детальніше зупинитися на проблемі ідентичності фермерства як важливого конструкту ідентифікаційного поля України. Під ідентичністю прийнято розуміти результати самовизначення людини або групи у соціальному сенсі, створення “образу – Я” та “образу – Ми”, тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот за основними ознаками. На думку З.Фрейда, кожна окрема людина є складовою частиною суспільства, “вона з усіх боків пов’язана ідентифікацією, створила свій “Я – ідеал” за найрізноманітнішими зразками. Таким чином, окрема людина – учасниця багатьох масових душ: своєї раси, стану, церковної общини, державності – і над усе це може піднятися до частки самостійності й оригінальності”¹⁸. До речі, англійське слово “identity” вживається у значеннях, близьких до названих З.Фрейдом, – тотожності, справжності й самобутності. При визначенні ідентичності певної соціальної групи, сучасні соціогуманітарні науки пріоритет віддають самобутності. Ідентичність розуміється як сукупність специфічних рис, які виділяють спільноту з-поміж інших і сприймаються особою або групою головною підставою віднесення себе до цієї спільноти.

Щоправда, у визначенні природи ідентичності серед науковців немає єдності поглядів, що зумовлено семантичною двозначністю поняття ідентичності, яке може означати і самототожність, і тотожність чомусь іншому. Тому певна частина дослідників заперечує інтеграційний зміст іден-

тичності, трактує її як тимчасовий, відносний, незавершений конструкт, як “недосконале знання про себе і ще не досягнуте визнання іншими”¹⁹. Інша частина відшукує в ідентичності органічно властивий їй сутнісний автентичний зміст, розглядає її як інтегральну цілісність.

Однак і в першому, і в другому випадку вчені в поняття ідентичності соціуму вкладають, насамперед, спільні уявлення, що виникають внаслідок усвідомлення членами певної соціальної групи спільності інтересів, історії, традицій, культури, менталітету тощо. У процесі ідентифікації, усвідомлення свого Я і ототожнення себе з певною групою, особа засвоює певну систему історичних, політичних, ідеологічних знань, сприймає ціннісні настанови, узвичаєні норми групової поведінки.

Сучасна модернізація українського суспільства, відродження національної культури з одного боку, та виклики кризових явищ і геополітичної невизначеності – з іншого, актуалізували проблему ідентичності. Причому інтерес українців до неї лежить трохи в іншій площині, ніж стурбованість західної людини, що зумовлено об’єктивними причинами. Впродовж тривалого періоду бездержавності Україні була притаманна суперечність між “природженим” способом життя, есенціоналістським типом ідентичності і сучасним епохалізмом. У цей період їй так і не вдалося визначитись у широких координатах держави, нації та громадянства, про що розповідає О.Довженко в автобіографічній повісті “Зачарована Десна”. Якимось письменник став свідком розмови сина з батьком. Той запитав його, хто такі українці. “А хто там нас знає, – відповів батько. – Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось”²⁰.

Про що свідчить цей фрагмент? Про невпевненість, невизначеність українців щодо свого походження, про глибоко вкорінене у їхню свідомість почуття меншовартості. Належність до соціального простору, себто свою ідентичність, персонаж довженківської повісті сприймає не з допомогою власного досвіду, усвідомлення свого Я, а завдяки судженням, що надходять ззовні (сам же він себе хахлом не називав).

Варто зазначити, що й за роки життя в незалежній державі українці не позбулися ні невпевненості, ані невизначеності. Як слушно зауважує І.Рущенко, вони, “як малі діти, застрягли на першій соціалізації та “вузьких формах” ідентичності”²¹. Значною мірою це стосується сучасного фермерства, яке входить до більшої соціальної групи – працівників аграрного сектора економіки і несе в собі основні риси цієї спільноти. Як відомо, сільське господарство, на відміну від інших форм діяльності, розвивається не лише в соціальному, а й у природному контексті. Його істотні

риси можуть бути виявлені за допомогою понять природності людини як особливої живої істоти, природних і олюднених сутнісних сил. Хлібороб має справу з живими організмами, з мінливою природою, тому його праця завжди ризикована і непередбачувана²². Водночас, фермерство має власні риси. Визначальною ознакою індивідуальної ферми є її специфічна організаційна форма. На сімейній фермі всі рішення на свій ризик і розсуд приймаються її власником або його сім'єю. В корпорації ж такі рішення від імені акціонерів приймає менеджер. Він ризикує значно менше, ніж власник сімейної ферми (за невдачу його можуть, у найгіршому разі, звільнити з роботи), тому докладає порівняно менше зусиль для забезпечення розвитку господарства. Емпіричні дослідження, проведені американськими вченими, свідчать, що індивідуальні ферми за своєю організаційною структурою найповніше використовують специфіку сільського способу життя, досягають кращих результатів у ринковій економіці, ніж корпоративні чи кооперативні підприємства. Головним стимулом у трудовій діяльності фермера є особиста зацікавленість, що усуває проміжні ланки між працівником, засобами виробництва і результатами праці. Крім того, фермерська форма господарювання "створює у сільському господарстві єдині умови життя, цілі та інтереси для всіх членів сім'ї, тобто виступає чинником консолідації"²³.

Ведення фермерського господарства на сьогодні є головною формою приватного підприємництва на селі. У різних країнах фермери працюють і на власній, і на орендованій землі. Але основною і найдосконалішою формою земельних відносин, на думку фахівців, є приватна власність. Основними перевагами приватної власності є, по-перше, її спонукальні стимули і мотивація діяльності. Якщо є особиста економічна зацікавленість у конкретному результаті, то проблеми вирішуються швидше, а сам результат стає значно продуктивнішим, ніж у випадку, коли приватним особам не дозволяється володіти засобами виробництва і вони не мають частки в прибутку, одержаному завдяки їхній винахідливості та підприємливості. По-друге, за наявності приватної власності на ринку відбувається обмін правами власності, завдяки якому кожна людина може вільно призначати ціну на ресурси. В умовах вільного передання власності передбачається, що остання використовуватиметься найраціональніше. По-третє, право приватної власності дозволяє раціонально використовувати капіталовкладення. Якщо власністю володіють приватні суб'єкти і юридичні особи, економічні результати господарювання стають надійнішими. В таке господарство охочіше вкладають інвестиції зацікавлені організації і сам власник. Скажімо, фермер, що має в приватній власності землю, без вагання здійснює розраховані на тривалий період заходи щодо

поліпшення її родючості, оскільки знає, що саме він, а не хтось інший, у майбутньому матиме прибуток від вкладених коштів.

Підсумовуючи, зазначимо, що визначення ідентичності фермерства, як і будь-якої іншої соціальної групи, має не лише пізнавальне, а й практичне значення. Без чіткого розуміння базових понять соціогуманітарних наук, як і без освоєння багатого історичного досвіду попередніх поколінь, зокрема досвіду вільного господарювання, неможливо здійснювати ефективну модернізацію сільського господарства, вносити науково обґрунтовані зміни у функціонування українського суспільства.

Примітки

1. *Фрейд З.* Будуще одной иллюзии // Тотем и табу. – М., 1997. – С.349.
2. *Степанков В.С.* Українська історіографія 90-х рр. ХХ ст. про сутність Національної революції 1648–1676 рр., її типологію та хронологічні межі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.7(9). – С.137; *Ревент О.П.* 10-річчя незалежності України: проблеми розвитку суспільних наук // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Історичні науки. – Т.7(9). – С.4.
3. *Вашкевич В.* Історична пам'ять як функція свідомості // Політичний менеджмент. – 2004. – №9. – С.23-31.
4. *Коллінгвуд Р.Ж.* Ідея історії. – К., 1996. – С.181-189.
5. Там же. – С.181-189.
6. *Вашкевич В.* Назв. праця. – С.25-26.
7. *Тулмин С.* Концептуальні революції в науці // Структура и развитие науки. – М., 1984. – С.12.
8. *Вашкевич В.* Назв. праця. – С.30.
9. *Нагорна Л.* Поняття “національна ідентичність” і “національна ідея” в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С.14.
10. Из истории коллективизации. А.В.Чаянов – В.М.Молотову // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №6. – С.214.
11. *Качинский В.* Степное земледелие // Хозяйство Украины. – 1925. – №6. – С.98, 99.
12. Там же. – С.5.
13. *Голубуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К., 1961; Його ж. Запорізьке козацтво. – К., 1994.
14. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К., 1999. – С.339.
15. *Кузняк Б.* Проблеми відродження господаря на землі // Економіка України. – 1993. – №6; *Рубан Ю.* Методологічні та методичні питання створення концепції

розвитку сільських господарств // Економіка України. – 1994. – №1; *Дієсперов В.* Село стало картою політичної гри // Віче. – 1998. – №4.

16. *Якименко М.* Проблеми реформування АПК у світлі нової Конституції України // Сучасність. – 1997. – №4.

17. *Саблук П.* Основні положення нової економічної парадигми національної продовольчої безпеки України в ХХІ ст. // Економіка України. – 2002. – №5. – С.57.

18. *Фрейд З.* Психология масс и анализ человеческого “Я” // Фрейд З. Тотем и табу. – М., 1997. – С.333-334.

19. *Нагорна А.* Назв. праця. – С.16.

20. *Довженко О.* Кіноповісті, оповідання. – К., 1986. – С.460.

21. *Рущенко І.* Ідентичності у соціокультурному контексті // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №1. – С.173.

22. *Нечитайло В.В.* Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.43-45.

23. *Гончарук О.* Соціальні проблеми реформування аграрного сектора національної економіки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №4. – С.141.

Резюме

В статтє делается попытка исследовать влияние исторической памяти на процесс формирования идентичности украинского фермерства.

Одержано 25 квітня 2005 р.

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477.82)“12-17”

В.В.Петрович

ІСТОРІЯ ТА МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА ВОЛОДИМИРА XIII–XVIII ст. В СВІТЛІ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ

В статті розглядається історична топографія проживання єврейської меншини у Володимирі в XIII–XVIII ст.

Ключові слова: історична топографія, єврейська громада.

Важливим аспектом дослідження історичної топографії Володимира є з'ясування етнічного складу його мешканців. Починаючи з княжої доби, населення міста стає багатонаціональним. Крім русинів-українців, у місті проживали німці, євреї, литовці і поляки. В статті на основі писемних джерел подається історія й місце проживання єврейської общини у місті Володимирі в XIII–XVIII ст. у світлі історичної топографії.

Актуальність проблеми впливає із завдань комплексного дослідження міст Волинської землі, і зокрема одного з її найдавніших і найбільших – Володимира. Попри порівняно задовільне вивчення політичної і, навіть, соціально-економічної історії, досі залишається актуальною проблема його історичної топографії X–XVIII ст. Вивчення життя і традицій всіх етносів, що проживали у Володимирі, дають можливість відтворити повну картину розбудови міста у зазначений час. У зв'язку з цим вимагає ґрунтовного наукового аналізу і питання формування та розвитку єврейської общини у Володимирі, яка тривалий історичний період була найчисельнішою серед етнічних громад міста.

Для з'ясування питань, пов'язаних з історією та місцем проживання єврейської громади у Володимирі використані насамперед письмові джерела, люстрації 1552, 1765 і 1789 рр., опубліковані істориками XIX ст. М.Балінським, Т.Ліпінським і О.Яблоновським. Також джерела, що збе-

рігаються в архівах та музеях України. Окремі аспекти даного питання знайшли своє відображені у працях М.Грушевського, М.Теодоровича, О.Цинкаловського, П.Саса, В.Марочкина.

Переважно більшість мешканців Володимира з давніх часів становили русини-українці, що були прямими нащадками місцевих бужан-волинян ранньослов'янської та княжої доби. Про це свідчать типові українські прізвища володимирських міщан, які згадуються в документах (Лько Воронович, Мисько Огородникович, Завада та ін.)¹. Проте, крім корінного населення, тут мешкали також представники інших народів.

Найчисельнішу етнічну групу населення міста становили євреї. Історія їхнього перебування у Володимирі веде початок з кінця XIII ст. Літопис повідомляє, що в 1288 р. смерть великого князя Володимира Васильковича оплакували поміж іншими і євреї². Окремі представники єврейського народу зустрічаються в місті і при князі Вітовтові, котрий надає їм привілеї, що забезпечують мирне співжиття з корінним населенням та безперешкодний розвиток економічної діяльності. На Волинь прибувають, окрім ашкеназі, тобто європейських євреїв, котрі розмовляли діалектом германської групи індоєвропейської сім'ї (ідиш), і так звані сефарди, які переселялися з Піренейського півострова і розмовляли мовою ладино (іспано-єврейським діалектом).

Однак великий князь Олександр Ягеллон, син Казимира, у першій половині 1495 р. наказує “жидову (з) землі нашої вибити”. Вигнання зазнали всі євреї, котрі мешкали у Великому князівстві Литовському, в тому числі і у Володимирі та інших містах³. Нова єврейська громада в місті Володимирі виникає, на початку XVI ст., коли після відміни акту про вигнання євреїв з Литви (1503р.), починається їх масове повернення⁴.

Єврейське населення міста Володимира об'єднується в кагал, який був органом самоврядування. Як правило, він виникав там, де місцеві жителі (християни) вже користувалися магдебурзьким правом. Для того, щоб зробити своє перебування міцним і юридично, і економічно, євреї прагнули отримати паралельний привілей – самостійну єврейську магдебургію, тобто кагал. Жили вони в особливому кварталі, що називався “гетто” Всі мешканці гетто були водночас членами єврейської громади, яку очолював кагал. Останній відповідав за збір податків, та на основі традицій вирішував усі питання життя громади. Члени кагалу обиралися щорічно в синагозі на третій день Пасхи. Кагал очолювали 5 старійшин, які разом з 3 почесними членами (товім) складали колегію кагалу. Кожен з п'яти старійшин по черзі впродовж місяця обіймав посаду рабина. При кагалі діяли комісії, що опікувалися діяльністю шпиталів, притулків для бідних тощо⁵.

З точки зору історико-соціальної топографії забудова єврейського кварталу мало чим відрізнялась від інших володимирських районів. За історичними та літературними джерелами єврейський квартал – гетто розташовувався в північно-східній частині давнього окольного міста, неподалік Введенської церкви, на вулицях Луцькій та Старолуцькій (нині Данила Галицького). Переважна більшість будинків тут була дерев'яною. Однак були і кам'яні. О.М.Цинкаловський, називав у цій частині міста кілька старовинних мурованих будинків із склепіннями, критих червоною черепицею. За його ж інформацією, на так званій Жидівській вулиці, неподалік Миколаївської церкви, існувала синагога, споруджена в XV ст. Зараз вона не існує⁶. Синагога являла собою муровану будівлю прямокутної форми з дахом, покритим черепицею. З фасаду вона мала оригінальне оформлення, яке завершувалось чотирма арочними склепіннями з циліндричними виступами над ними. В середині синагоги склепінчасті перекриття спирались на чотири муровані стовпи-колони⁷. Що ж до її докладнішого умісцевлення, то за нашими дослідженнями історичної топографії Володимира та за розповідями корінних володимирців вона знаходилась на ділянці, оточеній з півночі вулицею Т.Шевченка, з півдня – Данила Галицького, з заходу – Ковельською, а зі сходу Роксолани. На північний захід від синагоги знаходився іудейський цвинтар. Він був розташований при вулиці Драгоманова (колишня Городельська), де ще перед Другою світовою війною було чимало надмогильних плит з написами датованими XV ст., які свідчать про давність поховань⁸. Цвинтар знищений німецькими фашистами, а плити використані для бруківки вулиць у центрі міста, що донедавна було видно на вулиці Василівській.

Поселення євреїв займали значну частину Володимира. З проживанням єврейського населення пов'язані такі місцевості, як Дівича дорога, Королівщина, Бабина Долина, р.Смоча (або Смочисько), Шкартані, Тухівщина, Кильщина, і вже згадувана Жидівська вулиця, де від найдавніших часів оселилися євреї⁹.

В інвентарі Володимирського староства за 1636 р. вказується, що євреї мають 60 будинків на своїй вулиці, поблизу Ринку, які знаходяться в юрисдикції староства¹⁰. Після української і польської єврейська громада була найчисельнішою в місті (12,4% всього населення). Мало того, як свідчать джерела, вона була однією з чотирьох найбільших на Волині і відіграла значну роль в історії так званої “Волинської синагоги”, (Союз всіх кагалів Волинського воєводства). Провідна роль у ній належала видатному громадському діячеві Іоле-Тобу Ліпман Геллеру, який у 1635–1644 рр. займав пост рабина. З тих часів володимирська громада вершила, поряд із громадами міст Острога, Луцька і Кременця, долю всього волинського єврейства.

Що ж до суспільного та політико-правового становища євреїв, то у Володимирі вони становили торгово-промисловий прошарок. До середини XVI ст. євреї орендували в держави митні збори на прикордонних і внутрішніх митницях, брали на відкуп соляний, восковий та інші торги. Починаючи з XVI ст. до орендарів-євреїв переходить також експлуатація поміщицьких маєтків та інших прибуткових статей – чопового, мостового і тому подібних зборів.

Після орендарів, іншу сильну економічну групу складала та частина населення, яка займалася торгівлею. Так, під 1566 р. згадуються торговці Айзак і Зельман з Володимира, які будували на свої гроші човни і продавали їх¹¹. За ревізією 1552 р. євреї володіли 22 будинками на міських грунтах, 7 – на “попівській землі”, а 2 родини – жили в найманих помешканнях. Як визначають ревізори, переважна більшість із них торгувала¹². Внаслідок торгових операцій, оренд, мит та інших важливих статей прибутку євреї сконцентрували в своїх руках значні фінанси. Їм на відкуп віддавалися митниці, а воеводам заборонялося втручатися у митні справи¹³. У документах за 1573 р. зустрічаємо повідомлення, що орендарем королівського мита в землі Волинській був Меєр Ізайшевич, котрий орендував митницю у м. Володимири, що, безумовно, приносило йому великі прибутки¹⁴.

У привілеї, наданому місту Сигізмундом-Августом в 1570 р., євреї згадуються декілька разів, на рівні з міщанами, причому вони були звільнені від усяких мит, окрім податку на сіль та віск. Маючи великі прибутки, багаті євреї часто надавали значні позички найвищим сановникам і навіть королю, за що отримували різні привілеї. 27 травня 1576 р. було оголошено королівського листа Стефана Баторія, в якому підтверджено грамоту Сигізмунда-Августа від 7 липня 1570 р. про дарування прав і вольностей міщанам-євреям Володимира, яку показав “Єско Михелевич, жид володимирський, від усіх жидів володимирських вольностей торгів, шинків, солодов, броваров”¹⁵.

Усе сказане вище свідчить, що становище євреїв у порівнянні з корінним населенням було набагато кращим.

Загалом стосунки євреїв з представниками інших народів, у тому числі й корінним українським носили мирний характер. Проте інколи виникали конфлікти на побутовому чи релігійному ґрунті, які влада досить легко вирішувала. Про один з таких інцидентів довідуємося з судового рішення Володимирського підстарости навесні 1590 року. А суть його зводиться до того, що 30 квітня 1590 р., Феофан, грецький єпископ Мглинський, спільно з крилошанами володимирського собору, від себе особисто та від імені єпископа Володимирського Мелетія Хребтовича внесли скаргу до

міського суду. В ній говориться про те, що коли вони всі в понеділок після Світлої неділі йшли хресним ходом від Успенського собору до Спаського монастиря, а звідти до церкви Св. Миколая, що знаходилась на Жидівській вулиці, то “невірнії жидове-бахурчики (молоді євреї) кидали камінням на процесію”. 22 травня 1590 р. підстароста Володимирський Роман Вельгорський, виправдав євреїв від звинувачення, виходячи з того, що вони в синагозі, в присутності возного Мойсея Дегтевського, присягнули, що “ані каменем, ані жодним предметом не кидали в Хресний хід”¹⁶.

Попри пільги, якими користувались євреї у Володимирі, можна вести мову і про існування певної дискримінації щодо них з боку королівської та магістратської влади. Відомо, що євреї в Речі Посполитій не мали права бути членами ремісничих і цехових організацій, але й тут вони знаходили, в силу своїх економічних і фінансових впливів обхідні шляхи. Дуже багато відомостей про ремісничі єврейські організації містяться в книгах судів подвоеводських, оскільки кожний єврей-ремісник мусив купити в підвоеводи “право на магістерію”¹⁷.

Досить часто, євреї отримували королівський привілей на торги та ярмарки без відома міського магістрату. Сильні економічні позиції євреїв в українських містах помітні вже на межі XIV–XV ст. У той час вони не зазнавали жодних перешкод з боку міщанства. Факти переконливо свідчать, що Річ Посполита, а отже і Україна з її містами, була в часи пізнього середньовіччя найбільш сприятливою країною для проживання євреїв. Цілком логічним видається висновок М.С.Грушевського, що з кінця XV ст. Корона Польська стає помалу збірником єврейства з цілого світу і євреї дійсно починають заповнювати міста і містечка¹⁸.

Люстрація Володимира 1765 р. досить докладно описує матеріальне становище населення, в тому числі і євреїв¹⁹. На той час у місті проживало в межах різних “юрисдикцій” 1327 євреїв, котрі загалом володіли 159 будинками²⁰. У ній наведено також і скаргу місцевої єврейської громади на студентів (напевно, існуючої в місті василіанської школи), які на “окопиську” (єврейському цвинтарі) ховати трупів не дозволяють, хіба тільки потаємно вночі. Щотижня кагал змушений був давати його милості Оранському (володимирському ксьондзу) по 45 польських золотих²¹. За переписом 1784 р. в місті нараховувалось 340 євреїв, а в 1790 – 630. Обставини зменшення єврейського населення порівняно з 1765 р. були викликані економічною кризою, пережитою євреями усього Волинського воєводства. У той же час, повинності євреїв досягали високих розмірів. Вони скаржилися люстраторам у 1789 р., що не будуть у змозі платити далі до скарбу старости: крамарі 500 золотих, шинкарі 3 897 золотих, котлового 413 золотих, лопаткового 1 000 золотих, чопового 28 золотих, а також

як і податку губернаторові на утримання війська та за встановлення рабина 300 злотих. В той же час, володимирські міщани скаржилися, що “ринок так забудували жиди своїми крамничками, що немає де виставити товарів”²².

Історія перебування євреїв у Володимирі через двісті років знову перетинається із церквою Св. Миколая. Так, під час великої пожежі 14–15 липня 1794 р. вищезгадана церква згоріла, а місцеві євреї захопили садибу-згарище, з приводу чого в 1798 р. священник Іоан Парчевський вніс скаргу до магістрату²³. Погост колишньої церкви, близько 320 кв. сажень, котрий знаходився поряд з синагогою, впродовж наступних років був забудований єврейськими будинками²⁴. В цей час єврейське населення у Володимирі становило більшість. В кожному разі через тридцять три роки, в 1831 р., з 8636 жителів міста 6122 були євреями²⁵.

З сказаного вище випливає, що на території Володимира впродовж століть, крім українців, мешкала одна з найчисленніших на Волині єврейська громада. Євреїв мали великі пільги, свій кагал, тобто самоврядування, синагогу. Їхнє гетто було численним і вони володіли понад 30 будинками. Здебільшого євреї займались торгівлею, ремеслом, орендою, лихварством. Це, в свою чергу мало відбиток на планувальній структурі і розбудові міста Володимира XIII–XVIII ст.

Примітки

1. *Сас П.М.* Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 40.
2. Полное собрание Русских летописей. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – Стлб. 920.
3. История еврейского народа. – М.: Типо-Литография Т-ва И.Н.Кушнерёва и К., 1914. – Т.ХІ. – С. 37.
4. *Марочкин В.П.* Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. Історична монографія. – Торонто, 1999. – С. 105.
5. *Надольська В., Мірошниченко Л.* З історії єврейської общини Волині // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край.* Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 271.
6. *Цинкаловський О.* Матеріали до археології Володимирського повіту // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1937. – Т. СLIV. – С. 201, 208.
7. Там же. – С. 201.
8. *Сынгаловски А.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S.167.
9. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся / Краєзнавчий словник

- від найдавніших часів до 1914 р. – Вінніпег: Тов-во “Волинь”, 1984. – Т.1. – С.226.
10. *Марочкин В.П.* Назв. праця. – С.104.
 11. *Сас П.М.* Назв. праця. – С.89.
 12. *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Wyd. 2-e, popr. i uzupełn. – Warszawa: Nakład i druk S.Orgelbranda, 1886. – Т. III. – S.524.
 13. *Марочкин В.П.* Назв. праця. – С.105.
 14. *Теодорович Н.И.* Город Владимир Вольнской губернии в связи с историей Вольнской иерархии. Исторический очерк. – Почаев: Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1893. – С.225.
 15. *Марочкин В.П.* Назв. праця. – С.104-105.
 16. Судебный приговор над жидами, которые бросали камнями в епископа Владимирского Мелетия Хребтовича и в священников, совершавших крестный ход в городе Владимире. 22 мая 1590 г. // АЮЗР. – Ч. I. – Т. I. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / Под ред. Н.Д.Иванишева. – К.: Университетская типография, 1859. – С.265–267.
 17. *Марочкин В.П.* Назв. праця. – С.105.
 18. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.5. – С.225.
 19. *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska... – Warszawa, 1845. – Т.2. – S.870-872.
 20. Еврейская энциклопедия / Под общ. ред. А.Каценельсона и Д.Гинцбурга. – Т. V. – СПб., б.г. – С.655.
 21. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся. – С.239-240.
 22. *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska... – Warszawa, 1845. – Т.2. – S.874-875.
 23. Дело о захвате церковных земель, принадлежащих Владимирской Николаевской церкви, апрель 1845 г. // Державний архів Житомирської області. – Ф.1: Вольнская духовная консистория (1845–1847 гг.). – Оп.11. – Спр.657. – Арк.1-530.
 24. *Теодорович Н.И.* Назв. праця. – С.146.
 25. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся. – С.244.

Summary

In the article on the basis of the written sources the history and the place of settlement of the Jewish minority in Vladimir in the XIII – XVIII-th centuries in the light of historical topography are described.

Одержано 19 квітня 2005 р.

МІСЬКІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В СТРУКТУРІ ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XV–XVIII ст.

У статті досліджується проблема землеволодінь Кам'янця-Подільського протягом XV–XVIII ст., з'ясовується їх місце в економічному житті міста, простежується співвідношення міських прибутків від торгівлі, ремесел та занять сільськогосподарським виробництвом. Автор доводить, що економічною основою для міщан виступали торгівля і ремесла, а сільськогосподарське виробництво слугувало лише додатковим заняттям.

Ключові слова: міське землеволодіння, економічне життя міста, торгівля, ремесла, сільське господарство.

Упродовж XV–XVIII ст. українські міста переживали складні процеси свого розвитку. Втягуючись у товарно-грошові відносини і перебуваючи в центрі політичних подій європейського та локального характеру, вони залишалися ще й своєрідними осередками процесів феодалізації, якими були пронизані майже усі сфери їх діяльності. Один із головних напрямів цього явища досить образно проявлявся у землекористуванні та сільськогосподарських заняттях певної частини мешканців міст і їх передмість. Земля і господарство, яке на ній організовувалося, слугували в ті часи великою цінністю, котра визначала специфіку соціально-економічних відносин в середовищі міст. Саме на цій підставі дослідження питомої ваги сільськогосподарських занять, ремісничого виробництва, торгівлі і промислів у сфері економічного життя міст, слугуватиме й важливим критерієм при з'ясуванні їх соціально-економічного статусу.

На жаль, проблема міських землеволодінь і сільськогосподарських занять мешканців українських міст вказаного періоду не знайшла всебічного висвітлення в історіографії. Вона залишається актуальною і у наші дні. З цього приводу слушною є думка Л.Войтович про те, що “більшість дослідників бачать в містах насамперед торговельно-ремісничі центри, забуваючи про постійний зв'язок міст з сільськогосподарською округою”¹. Не залишався осторонь цих процесів у досліджуваний період й Кам'янець-Подільський, землеволодіння та сільськогосподарське виробництво якого також спеціально не вивчалось, хоча окремі аспекти проблеми привертали увагу науковців, зокрема О.Прусевича², О.Яблоновського³, Ю.Сіцінського⁴, Т.Брянцеву⁵, Л.Коваленка⁶, В.Смолія⁷, Ф.Кірика⁸ та інших. Їхні праці, а також найважливіші писемні джерела (серед яких грамота князів Коріатовичів Кам'янцю на магдебурзьке право (1374), опис кам'янецького зам-

ку 1494 р., люстрації кам'янецького староства XVI – першої половини XVII ст., привілеї польських королів і подільських старост різним приватним особам, монастирям і храмам на землеволодіння, актові документи магістратських, городських і земських судів XVI–XVIII ст. та ряд інших джерел щодо земельних надань місту і його жителям) послуговували важливою основою у написанні статті.

Право на земельні володіння міщан Кам'янця-Подільського та їх розміри були зафіксовані ще наприкінці XIV ст. в грамоті литовських князів Юрія та Олександра Коріатовичів від 7 листопада 1374 р. на магдебурзьке право. У ній записано, що князі дали місту 204 лани землі і вигін, який розміщувався між міськими криницями та р.Мукша і тягнувся до долини “Княжні ниви”. Документ засвідчує, що після 20 років слобід міщани зобов'язані будуть платити податок князю по 20 грошів від лану⁹ за користування. Отже, грамота дає підстави стверджувати, що державна влада юридично визнала міську громаду (руську) державцем міських землеволодінь. Правда, хто з міщан конкретно, в якій кількості і за яких обставин володів в ті часи міськими землями, документ відомостей не містить. Детальніша інформація про землеволодіння кам'янчан міститься в описі кам'янецького замку 1494 р.¹⁰. Опис засвідчує, що вони біля міста обробляли 100 ланів землі, із яких 50 перебувало у користуванні представників польської і по 25 у жителів руської та вірменської громад¹¹. Зауважимо, що вказане джерело свідчить про розміри землеволодінь кам'янецького замку (20 ланів)¹², який виступав окремою адміністративно-територіальною одиницею і землевласником в системі міського організму. Замкові земельні володіння обробляли його слуги, фільваркова челядь і мешканці замкових сіл. Цінну інформацію про міські землеволодіння містить люстрація Кам'янця 1535 р., яку досліджував Ф.Кірик. На основі джерела з'ясовуємо, що 56,5 ланів землі належало 73 мешканцям польської юрисдикції¹³, з яких 47 мали по 0,5 лана землі, 27 – по одному лану, 2 – по два лани і 4 – по півтора лана землі¹⁴. Свідчень про розміри землеволодінь представників руської та вірменської громад історик не подає, хоча вони існували. Дослідник зауважує, що земельними наділами володіли і райці міста, які всі разом отримали 6 ланів землі.

На середину XVI ст. землеволодіння кам'янчан зростають. На основі люстрації кам'янецького староства 1565 р. дізнаємося, що міським громадам в ті часи належало близько 200 ланів землі: українській – 70, вірменській понад 60 і польській 64,5¹⁵. Прибуток старості від названої кількості ланів у 1565 р. становив лише 78 злотих і 24 гроша¹⁶. Аналогічні за розмірами землеволодіння кам'янчан засвідчують люстрації кам'янецького староства 1566¹⁷ та 1570 рр.¹⁸. Причому, в 1566 р. до загальної суми подат-

ку, вказаної у 1565 р. в розмірі 78 злотих і 24 гроша, входив ще й грошовий збір з 15 городів (2 злотих), що знаходилися у передмісті. Звертаючись до конкретних володільців земельних наділів 1565 р. (для української і вірменської громад в люстрації аналогічні свідчення відсутні), зазначимо, що умовно їх можна розділити на три групи. До першої і з них доречно віднести міщан, що володіли від 1 до 5-ти ланів землі. Таких виявилося 24. Серед них були найзаможніші представники міського патриціату: Симон, Вітек і Марцин райці, Іван вїйт, Андрій писар і т.д. До другої групи відносимо 56 міщан, які користувалися земельними наділами від одного до 0,5 лану і третьої – 15 осіб, які мали по 0,3 лана землі. Умови служби дозволяли володіти земельними наділами міським воротарям Войцеху (1 лан) та Матіасу (0,5 лана)¹⁹.

Земельними наділами володіли і ремісники, хоча вони становили в цьому відношенні незначний відсоток. Зокрема, Станіслав бондар і Станіслав млинар утримували по одному лану, Лесько різник та Андрюшко кравець – по 0,5 лана, Гнітар і Руч Коваль – по 0,5 лана²⁰ і т.д.

Говорячи про питому вагу натуральної ренти або чиншу, що збиралися з землекористувачів міських земель та господарств, які знаходилися в їх межах, зазначимо, що люстрації 1565 та 1566 рр. дають підстави стверджувати, що вони платили лише чинш. В останній зазначається, що “czynsz do zamku idzie tylko z rol, których mieszkanie i przedmieszczanie uzywaja”²¹. І саме чинш виступав у ті часи одним з найважливіших критеріїв для співставлення розмірів прибутків, які поступали старості від зайняття мешканців міста сільськогосподарським виробництвом та розмірів прибутків, котрі надходили від інших сфер діяльності міщан, і зокрема, від торгівлі й ремісничого виробництва. На основі згаданих люстрацій дізнаємося, що прибуток старості від сільськогосподарського виробництва міщан був незначним (у 1565 р. становив 78 злотих і 24 гроша), а від міжнародної торгівлі лише з Туреччиною і Московською землями та Львовом у тому році – 660 злотих²². Чималі прибутки державі (замку) приносила й внутрішня торгівля (точну суму грошей через її багатогранність встановити не вдається) та ремесла (122.9 зл.). Отже, у другій половині XVI ст. в економічному житті Кам'янецького аграрний аспект не переважав, як про це намагаються говорити окремі дослідники²³. Справа в тому, що відсоток зайнятих кам'янецьких сільськогосподарським виробництвом (приблизно 250 осіб, з сім'ями – 1500) у 1565 р. становив близько 34% від загальної кількості міських жителів (5200 осіб). До цього додамо, що більшість із землекористувачів прибутки від землі отримували лише у формі додаткових надходжень. Крім того, кам'янецький ринок і його торги забезпечувалися продуктами сільського господарства лише частково із міщан-

ських, а в основному із селянських й шляхетських господарств кам'янецької округи.

Досліджуючи проблему землеволодінь Кам'янця, перед дослідником постає важливе запитання, де ж конкретно знаходилися землеволодіння трьох міських громад у XV–XVIII ст. і чи можна з'ясувати їх межі? Писемні джерела засвідчують, що землі кам'янчан локалізувалися в міських околицях. Так, землеволодіння мешканців польської юрисдикції знаходилися з північно-західного боку Старого міста і отримали назву Польські фільварки (назва збереглася до наших днів). Вони розпочиналися від каньйону р.Смотрич, що навпроти Замкового мосту, охоплюючи весь мис (фільварки) і тягнулися аж до с.Голосків та р.Мукша. В межі землеволодінь посполитих польської громади міста вклинювалися хутори міських патрициїв польської юрисдикції, окремих представників культу латинського обряду, землеволодіння храму св.Юрія Мученика, єзуїтського ордену, отримані упродовж XVI–XVIII ст. різними шляхами. Для прикладу зазначимо, що за 1616 р. збереглися письмові свідчення на землеволодіння отця Доброгоста Козмінського, члена ордену св.Францішка при костелі Панни Марії в Кам'янці з братією його конвенту. Вони представили на свої землеволодіння привілеї, отримані ще від короля Владислава. Це були документи на город, що знаходився в долині лівого берега р.Смотрич й тягнувся від Замкового мосту і аж до Польської брами. Крім того, їм (францисканцям) давав десятину від своїх прибутків замковий фільварок, десятину вони отримували від млина при Польській брамі і мали у підпорядкуванні ще 7 городників (садівників) на Підзамчі. Францисканам належало ще “na łom roli, który pod miastem”²⁴ знаходилися.

В межах Польських фільварків в першій половині XVIII ст. сформувалося передмістя Біланівка. В актових книгах українсько-польського магістрату середини XVIII ст. передмістя носило назву “Дольні фільварки”²⁵. Згідно із свідченнями подимних податків 1750 р., із мешканців передмістя було зібрано 100 злотих²⁶. При умові, якщо з диму жителі передмістя платили по 3 злотих у рік, то тут знаходилося понад 30 садіб. Функціонувала там й корчма²⁷. Наприкінці 60-х років XVIII ст. передмістя вже йменувалося Біланівкою. Очевидно, його назва походила від прізвища одного із заможних мешканців передмістя – Білана, про великі землеволодіння якого засвідчує візита Георгіївської церкви 1771 р.²⁸. Описуючи церковні землеволодіння, поля пана Білана у документі називаються межовими. Їх розташування добре знали землеміри магістрату, жителі передмістя, а також окремі кам'янчани, які володіли у цих місцях сіножатями, лугами, пасіками, хуторами. Серед них кушнір Вихватніка, міщанин Костя Коваленко, пан Тарнавський, шляхтич Йозеф Губчак²⁹ та

ін. Крім того, на 50-і рр. XVIII ст. у передмісті Польські фільварки члени Ради українсько-польського магістрату Зелінський і Гірш володіли значними земельними угіддями, в межах яких мали великі пасіки. Крім того, протягом двох років вони орендували дві корчми: Нижню (Дольню) та Верхню. Від корчм урядовці отримували чималі прибутки, однак податків місту не сплачували³⁰. Магістрат розглядав цю справу у судовому порядку, проте покарати звинувачених не вдалося.

На відміну від окремих членів магістрату та єзуїтів, храм св.Юрія земельні володіння отримував на основі юридичних підстав. Дарча грамота магістрата храму від 1771 р. засвідчувала, що його землеволодіння розпочиналися на півострові зразу ж над скалою, з південно-західного боку храму, і тягнулися ліворуч від нього у північному напрямку біля городу та садиби Ткачової, досягаючи городу кушніра Вихватніки. Праворуч від храму його землеволодіння підступали до дороги (сьогодні вул. Вутіша), яка вела в каньйон р.Смотрич у східній частині півострова. Храму були виділені й орні землі в полі біля старої пасіки – на 30 днів оранки. Зі сходу вони підступали до гостинця Балинського, на заході до поля Білана та пасіки Тарнавського, на південному заході – до дороги, що тягнулася з міста до Біланівки, а також до іншої дороги, що вела з Кам'яця до Ціолковець. Храму було відведено також на 10 днів сіножатей, які знаходилися недалеко від старої пасіки та біля поля Білана. За пасікою храм св.Юрія володів одним орним полем на 5 днів (знаходилося під толокою), а також землею в долині за шанцями, біля володінь Єзіора Когута ще на 3 дні (також під толокою)³¹.

Землеволодіння жителів української громади розміщувалися з південного та південно-східного боків Старого міста і отримали назву Руські фільварки (ця назва існує й сьогодні). Вони зосереджувалися в межиріччі Смотрича і Мукші, тягнулися від Карвасар аж до Дністра. На схід від Старого міста і північніше землеволодінь української громади Кам'яця розташовувалися земельні наділи мешканців вірменської громади – Вірменські фільварки. В люстрації кам'янецького староства 1566 р. зазначається, що саме в тому році “*Rus i Ormiane z rol, które dzierża, składaja wszystkimu czynszu dorocznego ogółem fl.54*”³². На 1578 р., як засвідчують поборові документи, оброблюваних земель у кам'янчан досить різко зменшилося. Зокрема, руська громада обробляла всього лише 8 плугів, польська – 13 і вірменська – 1³³. Звичайно, вказане явище було тимчасовим, оскільки земля продовжувала залишатися великою цінністю. За неї у XVI-XVII ст. між українськими та вірменськими мешканцями Кам'яця існували певні непорозуміння щодо меж їхніх землеволодінь, які розглядалися в суді. Так сталося у 1647 р., коли королівський суд виніс позитивний

вирок для вірмен. “Ми (вірмени – М.П.) залишилися ді дичними господарями і власниками своїх полів”³⁴, записано в судових книгах вірменського магістрату. Правда, віднайти конкретні документи, при допомозі яких можна було б точно з’ясувати межу між землеволодіннями української і вірменської громад тих часів, не вдалося.

Найдавніші писемні відомості про загальні розміри і межі міських землеволодінь містяться у вже згадуваній грамоті князів Коріатовичів. В ній повідомлялося, що вони знаходилися в межиріччі Мукші та Баговиці і займали простір від Тарнавського гостинця до Дністра³⁵. Більш деталізовані й належно обґрунтовані наукові дослідження про розташування міських земель наприкінці XV – у XVI ст. висунув у 30-і рр. XX ст. Ю.Сіцінський. Базуючись на писемних джерелах, дослідник доводив, що північною межею міських землеволодінь слугувала так звана Тарнавська дорога, що вела від Гунських криниць (вони знаходилися в парку і займали територію від сучасного міського Укрсоцбанку і аж до вул.Пушкінської понад каньйоном Смотрича) до р.Тернава, де у XVI ст. розташовувалося с.Тернава і Тарнавський ліс³⁶.

Східна межа міських землеволодінь досягала річок Мукша та Баговиця, південна – р.Дністра, а західна – р.Смотрич (від передмістя Карвасар до Голоскова). Південно-західна межа міських землеволодінь підступала до землеволодінь Русько-фільварецької Воскресенської церкви, які також тягнулися аж до Дністра. Ці землі надав храму ще у 1452 р. кам’янецький староста Теодор Бучацький³⁷, а юридичні права на них та їх розміри черговий раз були підтверджені храму на початку 70-х рр. XVIII ст. Цей факт засвідчує дарчий запис представників магістрату церкві у книзі “Візит”. Там зафіксовано, що даровані храму орні поля тягнулися з долини Руських фільварків, починаючи від пасіки славетного Зелінського і до р. Мукша, “попри межі вірменських земель (з півночі) та їх кургани на 15 днів оранки і підступали до фільварку шляхетного Чайковського”, де була могила з великих каменів якогось Зарніцького. Друга частина землеволодінь (на 10 днів оранки) знаходилася за кам’яним стовпом (вірменська фігура) біля дороги, що вела з Руських фільварків до Супруньковець. Це поле перебувало під толокою³⁸.

Поборові джерела повідомляють, що розміри міських землеволодінь (близько 200 ланів) майже не зменшувалися до кінця 80-х рр. XVI ст.³⁹. Крім орних ділянок на міських землях були вигони для худоби, поля для засіву збіжжям, пасовиська, пасіки, городи⁴⁰ і т.п. Звичайно, обробити особисто або з сім’єю, чи навіть з прислугою такі великі розміри земель міщани були неспроможними. Тому досить часто у XVI–XVII ст. вони використовували своїх слуг, вдавалися до найму робочої сили, а також

до здачі землі в оренду. Про це свідчать актові документи вірменського магістрату Кам'янця 1647 р., коли він “віддав... поля разом із сіножатами (розміри не вказані – М.П.), холопами, а також із чиншами, робочими, десятинами й іншими податками, належними до фільварків, в оренду на три роки славетним міщанам кам'янецьким панам Івашку і Шимкові за суму 380 флоринів польськими грішми... і після закінчення трьох років часу вони мусять повернути нам наші відмежовані поля і наших підданих”⁴¹.

Землеволодіння кам'янчан і господарство, що на них велося, досить часто ставали предметами судових тяжб при спадковості. Так, у 1630 р. суд вірменського магістрату розглядав справу між нащадками покійного Якуба. Війт і присяжні пішли оцінювати його пасіку й фільварок і з'ясували, що на пасіці “плоту немає, окіп місцями відсутній, а місцями поганий, садовина запущена, бо немає догляду. Потім ми пішли до розташованого на гумнах фільварка, де є хижа, побита впритик гонтою і темник, у якому є 23 вулики, а пліт і сад тут добрі. Пасіку й фільварок разом з будівлями, садом, плотом і вуликами ми оцінили в двісті п'ятдесят флоринів”⁴².

Міські земельні наділи досить часто використовувалися для розведення пасік. Останні утримували як міщани, так і передміщани. Зокрема, в одній з актових книг кам'янецького українсько-польського магістрату за 1700–1713 рр. повідомляється, що в каньйоні р. Смотрич, за Руськими воротами, з давніх часів знаходилася пасіка міщанина Замановича, що належала йому і 1713 р.⁴³ Пасіки мали усі міщани, які володіли хуторами в межах міських земель та фільварками у передмістях. Бортництво давало гарні прибутки католицьким храмам, яким належали окремі юридики на Руських і Польських фільварках, а також уніатським церквам, землеволодіння яких особливо активно зростало упродовж ХVІІІ ст. як в межах міста, так і у його передмістях. У 1738 р. міщани навіть розпочали судовий процес проти домініканського монастиря, який привласнив собі значні землі і “пляци”, що належали місту⁴⁴.

Велику пасіку на Руських і Польських фільварках мав міщанин Зелінський. Коли у 1771 р. церкві Покрова Пресвятої Богородиці надавали землю, то територія пасіки Зелінського виступила навіть межовим розподілом⁴⁵. Пасіки міщан знаходилися і біля р. Мукша, що слугувала межею між міськими землеволодіннями і володіннями власника села Боришківці Богуша. Магістратські книги Кам'янця-Подільського за 1709 р. засвідчують, що Богуш досить активно захоплював міські землі, в тому числі і володіння міщан, де розташовувалися пасіки. Підпорядкувавши останні, він розкопував вали, що оточували їх, а також кургани, які зна-

ходилися біля р.Мукша. Крім того, Богуш організовував наїзди на міщанські пасіки, що розташовувалися недалеко від Кам'янця, забирав вулики і т.д. Коли міщани подали скаргу на Богуша до суду українсько-польського магістрату, він, помщаючись, здійснив напад на садибу одного із них – Хмеля, який мешкав біля Польської брами⁴⁶.

Міські землі, як велика цінність, упродовж XV-XVII ст. завжди оброблялися, хоча певна їх частина іноді перебувала в запустінні внаслідок воєнних дій. Такий їх стан засвідчив 20 серпня 1671 р. фрізький мандрівник Ульріх фон Вердум. Він писав, що “поблизу міста ґрунти були оброблені, а решта лежать облогом”⁴⁷. З їх припиненням землеробська округа відроджувалася. Свідченням цьому слугує “Реєстр населення міста Кам'янця-Подільського 1681 р.”⁴⁸, коли воно перебувало під владою Османської імперії. Джерело промовляє, що жителі Кам'янця, які мешкали в межах Старого міста, в тому році заплатили лише грошовий чинш (українці – 6960 акче, поляки – 1573, вірмени – 1969, греки і болгари – 732 і т.д.), а жителі передмість – в основному натуральний податок, у числі якого були: пшениця, ячмінь, гречка, жито, просо, боби, сіно, фрукти, овочі, льон, коноплі, трава, мед, податок за свині, за пасовище, за тютюн, за рибалку і т.д. Говорячи, зокрема, про населення, що проживало у передмісті “Всередині Руських воріт”, його там числилося 23 сім'ї і 6 осіб одиноких⁴⁹. Сплативши головний грошовий податок у сумі 624 акче, вони у 1681 р. дали міській адміністрації ще й натуральну повинність в таких розмірах: пшениці – 46 бушелів (на 1380 акче), ячменю – 92 бушеля (1380 акче), проса – 46 (460 акче), бобів – 11,5 (345 акче), сіна – 23 (230 акче), фруктів – на 230 акче, конопель і льону – на 275, трави – на 300, меду – на 2484, за зимові і літні пасовища, тютюн, вигони та за весілля – 460, за вино – 115, за свиней і Різдво – 345, за різні побори і штрафи – 575 акче. Всього мешканці названого передмістя дали за 1681 р. натуральний податок на суму 11734 акче⁵⁰. Звичайно, щоб сплатити названі розміри податків, жителям вказаного передмістя необхідно було обробляти чималі земельні угіддя, які знаходилися як у каньйоні річки, так і на Руських фільварках.

Звертаючись до землеволодінь Кам'янця, зазначимо, що на зменшення їх розмірів упродовж XVI-XVIII ст. негативно впливали зазіхання на міські володіння землевласників, що межували з ними. І це не випадково, адже з XV ст. в межиріччі Мукші, Баговиці і Смотрича, починаючи від Тарнавського шляху і аж до Дністра, активно розросталися такі села як Баговиця, Цибулівка, Устя, Панівці, Шутнівці, Тарасівка, Княжпіль, Кульчійвці та інші, що належали польській шляхті і католицькому духовенству, які силоміць захоплювали міські землі. З'ясується, що протя-

гом другої половини 30-х – першої половини 40-х рр. XVI ст. кам'янецький суд ухвалив рішення, згідно з яким лише власникам сіл Княжполя і Кульчийвець від міських кам'янецьких земель відійшло 300 десятин землі. На середину XVII ст. польська шляхта захопила ще понад 2 тис. десятин міських земель⁵¹. Продовжувалися ці негативні явища і в 40–60-х рр. XVIII ст. Причому, у названі десятиліття активізували свою діяльність щодо захоплення міських земель шляхтичі-сусіди. Міщани у 1749, 1750, 1765 і в наступні роки організовували довготривалі судові процеси з приводу повернення міських земель⁵², суд виносив позитивні вердикти на користь міста, однак чітких розмежувань між міськими і шляхетськими землями не було проведено. В державі, а тим більше в місті, не існувало такої реальної сили, яка б рішення суду могла втілити в життя. У кінцевому результаті, до кінця XVIII ст., як запевняє Т.Брянцева, у володіннях міста залишилися землеволодіння лише під Руськими і Польськими фільварками, Біланівкою, Підзамчем та Хуторами міських патрицій⁵³.

Писемні документи засвідчують, що саме з XVI і аж до початку XIX ст. міські землі виступали предметом частих судових тяжб між кам'янецькими міщанами і власниками навколишніх сіл⁵⁴. Свавілья по відношенню до міських землеволодінь проявляв з середини 60-х рр. XVIII ст. і орден єзуїтів. Окрім того, що він підпорядкував собі корчму у передмісті Польські фільварки, на міських землях без відповідного дозволу магістрату поселяв ще й своїх підданих. Так, недалеко від Голоскова, єзуїти організували фільварок, захопили самочинно інші міські землеволодіння, примушували працювати тут своїх підданих, збирали з них податки. Понад 10 років за міські землі тягнувся судовий процес між магістратом та єзуїтами⁵⁵.

Аналогічні судові процеси магістрат вів і по відношенню до домінікан⁵⁶, а також до власників сіл Боришківці, Баговиця, Кульчийвіці, Колубайвіці, Панівці⁵⁷ і т.д. У позитивне вирішення цих справ на користь міста втручалася навіть коронна асесорія, яка ще наприкінці 50-х рр. XVIII ст. призначала до міста спеціальну комісію із суворою вказівкою “провести обводи, затвердити остаточний план міських земель, встановити у відповідних місцях й межові знаки”⁵⁸. Незважаючи на той факт, що розмежування земель згодом на папері було проведено, однак в реальному житті їх захоплення продовжувалося. У 1765 р. король Станіслав Август видає спеціальну грамоту, що підтверджувала місту “всі привілеї, рішення, рескрипти, постанови державні та приватні, які служать Кам'янцю-Подільському ще від його заснування”⁵⁹, в тому числі й право власності міста на землю. Але і цього разу королівська грамота не допомогла. Протягом 1773–1774 рр. значну частину міських земель знову захопили бориш-

ковецький власник та місцевий католицький монастир. З 1779 р. розв'язанням цієї проблеми знову займалася коронна асесорія. Згідно з її розпорядженнями, власники навколишніх сіл повинні були терміново повернути землі місту, однак вони вдавалися до хитрощів і затягували час.

Для наведення порядку в місті та в його околиці, а також для проведення в ньому реформ, король сформував і направив з Варшави у 1786 р. до Кам'янця спеціальну комісію під назвою "Bonis Ordinis"⁶⁰. Вона засідала в ратуші неодноразово. Особливо цікавим було її засідання 17 липня 1786 р., коли комісія звернулася до землеміра з дорученням провести "tu pomiar Rynku, ulic, przedmieśc, domow, wszystkich gruntów i pól należących do miasta... i naniesienie tego na szczegółową mapę"⁶¹. На перше серпня 1787 р. комісії було "przedłożono mapę pól i gruntów do miasta należących (oprócz wsi Kogmilcze)"⁶². Вивчивши план міста і його околиць та різну документацію про судові процеси за міські землі, представники комісії так і не змогли зрозуміти, завдяки якому механізму можна було повернути місту землі, а також з'ясувати на якій підставі ці землі утримували найбагатші патриції міста, серед яких джерела зафіксували райців Габрієла Бакаловича, Яна Шагіна і Войцеха Бржезінського, лавників Андрія Чжижевського і Мацея Сомповського, вдів Стефана Бакаловича, Гіполіце Солтовського, Яна Домковича та ряду інших осіб, які за землекористування не платили до міської каси ніяких податків. Такий стан проблеми особливо турбував представників міського поспільства, оскільки саме вони сплачували всі основні податки, несли тягар по зведенню оборонних укріплень в місті, організовували його забудову, забезпечували утримання на постоях жовнірів тощо. Саме ці несправедливості примушували кам'янчан неодноразово скаржитися королю. В одній із скарг від 1789 р. вони писали, що: "більше 80 років тому назад землевласники і посесори захопили міські землі. З того часу ми почали судовий процес, який коштує нам дорожче, аніж ці землі"⁶³.

Отже, досліджуючи проблему землекористування та сільськогосподарських занять мешканців Кам'янця-Подільського XV–XVIII ст., ми дійшли висновку, що ці заняття були закономірним явищем. Причому, вони виступали не основним, а другорядним заняттям. Місто у ті часи виконувало переважно функції торговельно-ремісничого, політико-адміністративного і культурного центру значної сільської округи, володіючи одночасно чималими землями. У зв'язку з цим постає запитання, а чи було це явище характерним в ті часи для європейських міст? З'ясовується, що так. Зокрема, в містах Англії, в різних її частинах, землю утримувало від 3% до 55% жителів⁶⁴. В середині XV ст. у Нюренберзі земельні наділи мали навіть ремісники⁶⁵. Як власники комунальних земель, лугів, лісів і т.п. у

XIII–XVI ст. виступали також міста Італії⁶⁶. На початку XVI ст. біля 40% мешканців Флоренції володіли більше ніж 60% загального міського земельного фонду⁶⁷. Не знали повного відділення ремесла від сільського господарства ще й на початку XX ст. міста Сходу⁶⁸. Заняття міських жителів сільським господарством було характерним й для пізньосередньовічних міст Росії⁶⁹, Білорусії⁷⁰ та України⁷¹. При цьому зауважимо, що в XV–XVIII ст. вони також залишалися провідними центрами ремесел і торгівлі⁷². Однак, по відношенню до західно-європейських міст, у розвитку яких ще з XIV ст. проявлялися “зародки капіталістичного виробництва”, в українських містах XV–XVII ст. простежується дещо слабший рівень суспільного розподілу праці, що зберігся в Речі Посполитій аж до кінця XVIII ст.⁷³. Не становлять виключення в даному відношенні й міста Поділля, в тому числі й воеводський центр – Кам’янець-Подільський.

Примітки

1. *Войтович Л.В.* Міста та міська обрядовість // Історія української культури в 5-ти томах. – Т.2. – К., 2001. – С.160.
2. *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijow-Warszawa, 1915. – S.20, 104-106.
3. *Jablonowski A.* Pisma. – Т.IV. Wolyń, Podole i Rus Czerwona. – Warszawa, 1911. – S.155-158, 202; Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т.VIII. Ziemie Ruskie. Wolyń i Podole, opisane przez A.Jablonowskiego // Źródła dziejowe. – Т.XIX. – Warszawa, 1899. – S.176-284.
4. *Сіцінський Ю.* Нариси з історичної топографії міста Кам’янець-Подільського та його околиць. – Кам’янець-Подільський, 1994. – С.46-60.
5. *Брянцева Т.* Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. – Днепрпетровск, 1980. – С.159-167.
6. *Коваленко Л.* Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – К., 1973. – С.20-22.
7. *Смолий В.А.* Возз’єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С.78-82.
8. *Kiryk F.* Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – Т.1. – S.91-93.
9. Каришар привилеєв міста Камієсса // Наукова б-ка АН ім. В. Стефаника у Львові. – Ф.Оссолінських. – № 2250/III. – С.1-3.
10. *Грушевський М.* Опис Подільських замків 1494 р. // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1895. – Т.VII. – Кн.3. – С.13-14.
11. Там же. – С.14; *Jablonowski A.* Pisma. – Т.IV. – S.155.
12. *Jablonowski A.* Pisma. – Т.IV. – S.157.

13. *Kiryk F.* Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego. – S.92-93.
14. *Ibid.* – S.92.
15. Люстрация каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч.7. – Т.2. – К., 1890. – С.168-169, 170.
16. Там же. – С.170.
17. Zródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.203.
18. Опис королівщин в Руських землях корони ХVІ віку. Люстрація 1570 р. // Жерела до історії України-Руси, видає археографічна комісія НТШ / Під ред. М.Грушевського. – Львів, 1903. – Т. VII. – С.87-98.
19. Люстрация... 1565 г. – С.168-169.
20. Там же. – С.168.
21. Zródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.203.
22. Люстрация... 1565 р. – С.170.
23. *Білецька О.* Поділля на зламі ХІV–ХV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004. – С.231.
24. Zródła dziejowe. – Т.V. – S.15-16.
25. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.39. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.10.
26. Там же. – Арк.10.
27. Там же. – Спр.1. – Арк.728.
28. Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета (далі – ТПЕИСК). Каменецкий уезд. – Вып.7 / За ред. Е.Сецинского. – Каменец-Подольский, 1895. – С.87-88.
29. Там же. – С.87.
30. АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С.378.
31. ТПЕИСК. – Вып.7. – С.87-88.
32. Zródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.203.
33. *Ibid.* – S.234-235.
34. *Гаркавецъ О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. – Вып.26. – К., 1993. – С.163.
35. Kapiarz przywilejow... – S.1-2.
36. Выпис из книг коронной метрики, заключающая в себе приговор, постановленный к 1513 году королевскими комиссарами и подтвержденный в 1515 году королем Сигизмундом I. Комиссары рассматривали дело каменецких мещан с соседними землевладельцами о праве пользования лесами, принадлежавшими к именьям последних и на основании древних привилегий и обычаев, решили дать в пользу мещан // АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. Акты о городах. – К., 1869. – С.298.
37. *Сіцінський Ю.* Нариси з історичної топографії... – С.55.

38. ТПЕИСК. – Вып.7. – С.98.
39. Zródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.189.
40. *Сіцинський Ю.* Нариси з історичної топографії... – С.58.
41. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи... – С.163-164.
42. Там же. – С.137.
43. ЦДДАУК. – Ф.37. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.324.
44. ЦДДАУЛ. – Ф.201. – Оп.4. – Спр.1436. – Арк.8.
45. ТПЕИСК. – Вып.7. – С.98.
46. *Владимирский-Буданов М.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1868. – С.567.
47. *Ульріх фон Вердум.* Щоденник // Жовтень. – №10. – 1983. – С.89.
48. *Алан В.Фішер.* Кам'янець-Подільський під турками // Подільське братство. Інформаційний вісник №3. – Кам'янець на Поділля, 1993. – С.34-35.
49. Там же. – С.34.
50. Там же. – С.35.
51. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.196. – Оп.3. – Спр.14668. – Арк.2, 3, 9.
52. ЦДДАУЛ. – Ф.201. – Оп.4. – Спр.1436. – Арк.9, 10, 11.
53. *Брянцева Т.* Сельская округа городов Правобережной Украины... – С.163.
54. КПМДА. – Ф.196. – Оп.3. – Спр.14668. – Арк.2-12, 28-31, 38-41, 42-43, 47-51; Об обмежеванні земель г. Каменця. 1834 г. // КПМДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр.433.
55. Там же. – Ф.196. – Оп.3. – Спр.14668. – Арк.409.
56. Там же. – Оп.1. – Спр.14668. – Арк.46.
57. Там же. – Арк.2.
58. Там же. – Арк.79.
59. Там же. – Арк.79.
60. *Król R.* Komisja Boni Ordinis w Kamieńcu Podolskim // Polacy na Podolu. Pamiętnik Kijowski. – Т. VII / Pod redakcją naukową Henryka Strońskiego. – Kijow, 2004. – S.70-89.
61. Ibid. – S.80.
62. Ibid. – S.80.
63. ЦДДАУК. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.122.
64. *Столлицкая-Терешкович В.В.* Основные проблемы истории средневекового города X–XV вв. – М., 1960. – С.55-56.
65. *Ермолаев В.А.* Городское землевладение на территории Нюрнбергского бургграфства // Средневековый город. – Саратов, 1968. – С.79, 89.
66. *Котельникова Л.А.* Итальянское крестьянство и город в XI–XV вв. – М., 1967.

– С.128, 133, 154, 180; *Гусарова Т.П.* Город и деревня в Италии на рубеже позднего средневековья. – М., 1983. – С.123; *Рутенбург В.И.* Итальянский город от раннего средневековья до Возрождения. – Л., 1983. – С.11, 13.

67. *Столцицкая-Терешкович В.В.* Назв. праця. – С.56.

68. *Ашрафян К.З.* Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века. – М., 1983. – С.160-183.

69. *Рабинович М.Г.* Очерки этнографии русского феодального города. – М., 1978. – С.53-66.

70. *Мелешко В.И.* Могилев в XVI – середине XVII вв. – Минск, 1988. – С.146-160.

71. *Компан Е.С., Маркина В.А.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережья и Левобережной Украины // Города феодальной России. Сборник статей памяти Н.В. Устюгова. – М., 1966. – С.350-362.

72. Там же. – С.350-362.

73. Там же. – С.358-362.

Резюме

В статье исследуется проблема землевладений Каменца-Подольского на протяжении XV–XVIII ст., выясняется их место в экономической жизни города, прослеживается соотношение городских прибылей от торговли, ремесел и от занятий сельскохозяйственным производством. Автор доводит, что экономической основой для мещан выступали торговля и ремесла, а сельскохозяйственное производство служило лишь дополнительным занятием.

Одержано 3 квітня 2005 р.

ЦЕХОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО МІСТ І МІСТЕЧОК ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ЗГІДНО З ПРАВОВИМИ НОРМАМИ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА

У даній статті автор досліджує специфіку функціонування норм магдебурзького права в подільських містах та містечках, з'ясовує їх вплив на розвиток міського і містечкового ремесла.

Ключові слова: *магдебурзьке право, цехове ремесло, законодавча база.*

Після другого поділу Польщі (1793 р.), коли Поділля увійшло до складу Російської імперії, зазнав змін його адміністративно-територіальний устрій, соціальна та релігійна структура населення, правовий статус міст та містечок, а також економічні умови їх розвитку. Разом з тим, в межах новоствореної Подільської губернії до 1840 р. продовжували функціонувати судово-правничі норми часів Речі Посполитої, польська мова в діловодстві, цехове законодавство, що ґрунтувалося на нормах магдебурзького права тощо. Говорячи про розвиток міського ремесла за нормами магдебурґії зазначимо, що особливості його еволюції в період з 1793 по 1840 рр. не знайшли належного висвітлення в історіографії, хоча вказаний напрям дослідження був окреслений П.Клименком¹.

До вивчення теми частково зверталися Ю.Сіцінський, М.Карачківський, М.Суслопаров і В.Гавриленко². Однак, лише П.Клименко поставив на порядок дня питання про особливості розвитку цехів в містах Поділля наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст., звернув увагу на їх організаційні засади, цехове учнівство, вивчав чисельність цехів та цехових ремісників, намагався простежити проникнення в їх діяльність елементів капіталістичного виробництва тощо. Разом з тим, комплексного дослідження із запропонованої теми немає. Відтак, ми ставимо за мету дослідити специфіку функціонування норм магдебурзького права в подільських містах та містечках, з'ясувати їх вплив на розвиток міського і містечкового ремесла.

Досліджуючи ремісниче виробництво, зауважимо, що на протязі вказаного періоду основною формою організації виробництва залишалися цехи³. В Кам'янці-Подільському, зокрема, у 1800 р. їх налічувалося 12⁴, в Меджибожі – 6⁵, в Сатанові – також 6⁶, в містечку Янові (Вінницького повіту) функціонувало 5 цехів⁷. Виробничу діяльність цих ремісничих корпорацій регламентували статuti, сформовані на основі норм магде-

бурзького права. Статути подільських цехів були юридично оформлені і надані окремим містам та містечкам королівською владою ще на протязі XVI–XVIII ст. і залишалися чинними, разом з нормами магдебурзького права, до 40-х років XIX ст. Так, статут кам'янецького цеху кравців 1723 р. регламентував виробничу діяльність аж до 1840 р.⁸ Статут кам'янецького ткацького цеху, наданий королем Сигізмундом III ще у 1601 р., був перекладений з латини польською мовою у 1783 р. і надалі продовжував слугувати законодавчою базою кам'янецьким ткачам⁹. Статути шевського (чоботарського) та ковальського цехів Сатанова були надані власником містечка у 1704 р., а в 1801 р. підтверджені його новим володарем¹⁰. Аналогічну картину ми простежуємо в м. Янові¹¹, Миколаєві¹², інших містах та містечках.

Запровадження німецького права виражалося: у звільненні міста від усіх, або найбільш суттєвих поборів і натуральних повинностей; у звільненні від суду старост та наданні громаді права самосуду; наданні місту права самоуправління, права видавати автономні постанови та влаштувати громадські побори і т.д.¹³ Однак, на території Поділля у вказаний період сформувалися певні особливості у функціонуванні магдебурзького права, зумовлені як старостинською владою, так і іншими чинниками, які відображалися на становищі ремісничого виробництва.

Специфічною рисою подільських міст досліджуваного періоду було і те, що значний відсоток їх населення був пов'язаний із сільськогосподарським виробництвом. В заняттях городян певне місце займали різні форми землеробства і меншою мірою – скотарства. Разом з тим, виробничу основу міста складало ремесло. Міський ремісник, подібно селянину, мав свої знаряддя виробництва, самостійно вів власне господарство. Переважна більшість міських ремісників була об'єднана у ремісничі корпорації – цехи, які виконували завдання вдосконалення виробництва та збуту продукції, а також відстоювали економічні інтереси членів корпорації.

Наприкінці XVIII ст. державні фортеці поступово втрачали військового значення, однак влада старост ще більше посилювалася. Якщо раніше податки, які сплачували міщани та ремісники йшли на утримання оборонних укріплень, то в цей час вони вже повністю спрямовувалися старостам. Мешканці подільських міст неодноразово зверталися до сеймових інституцій з проханнями обмежити старостинські претензії на міські землі та права міщан. Зокрема, в 1791 р. міщани Гайсина просили місцевого старосту проводити збір повинностей лише через магістрат¹⁴. Всі статті міського виробництва: винокурні, млини, підприємства, магазини, шинки і т.д. були обкладені даниною на користь старости. Крім того,

міщани сплачували замку чинш (рента від володіння міськими будинками), а в окремих містах (наприклад, в тому ж Гайсині) міщани відбували барщину на користь замку, незважаючи на грамоти, що надавали їм магдебурзьке право. Поряд з цим, саме на ремісничий стан припадали основні державні податки. Враховуючи особливості Польської держави, де дворянський стан був повністю звільнений від оподаткування, а селяни, що проживали в поміщицьких садибах несли лише панські повинності, до державної скарбниці від цих категорій населення нічого не потрапляло. Таким чином, уряд міг отримувати грошові прибутки лише від державних міст. Уряд не залишав жодної сфери ремісничого або заводського виробництва без оподаткування, що знімалося часто з однієї і тієї ж діяльності по декілька разів і під різними назвами¹⁵.

Податками на користь замку та державної скарбниці не обмежувалися всі виплати міських ремісників. Згідно магдебурзьких положень міщани, які отримували право на самостійний суд та самоуправління, повинні були ці органи утримувати. Крім того, кожен цех мав свою казну, яка також складалася з податків ремісників. Такий податковий тиск важко було витримати цеховим ремісникам, навіть за умови цехової монополії на виробництво. На початок XIX ст. цехові організації дещо занепадають, кількість ремісників в них стає настільки малою, що це не дозволяє навіть виконувати необхідні цехові обряди. У 1803 р. кам'янецькі майстри гончарного та олійницького цехів зверталися навіть до царя з проханням дозволити їм об'єднатися в один спільний цех через надзвичайно малу чисельність останніх¹⁶.

Наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. статuti кам'янецьких цехів були зразком для цехового устрою інших подільських міст і містечок, що обумовлювало подібність таких документів в різних місцевостях Поділля. Так, статут цеху кушнірів м. Летичева був у 1787 р. запозичений із статуту аналогічного цеху м. Кам'янця-Подільського.¹⁷ Такі цехові статuti встановлювали лише загальні принципові положення щодо підмайстрів та учнів. Зокрема, в них писалося про те, щоб підмайстри слухалися майстрів, шанували майстра та його сім'ю. Щодо положення про учнів, то статuti регламентували лише порядок запису їх до цеху (не пізніше двох тижнів від моменту прийняття хлопця у науку) та правила “визволення” їх у підмайстри. Подібного змісту були й статuti цехів інших міст Поділля, причому, не лише державних, а й приватних.¹⁸

Згідно з цеховими статутами, головною посадовою особою цеху був цехмістер. Саме він головував на сходці, керував промовами й забезпечував дотримання дисципліни в цеху. За свою службу цехмістри платню не отримували, іноді вони мали право утримувати зайвого челядника,

кращу торгіву крамницю, а взагалі цехмістерство вважалося почесною посадою¹⁹.

Неповним магдебурзьким правом у досліджуваний період користувалися більшість подільських міст, що за часів Польської держави належали до королівської власності (Брацлав, Гайсин, Летичів, Проскурів, Бар, Вербовець, Сальниця, Стара Ушиця, Хмільник). У них на чолі міської адміністрації стояли виборні бурмістр і радці, а старости належала вся законодавча влада, що стосувалася економічного розвитку міста. Староста влаштував цехи і наглядав за цеховим устроєм. Ще більша залежність міста від старости спостерігалася, коли він обіймав посаду вїйта.

Окрема форма магдебурзького права склалася в приватновласницьких містечках. До цієї категорії належали більшість міських поселень Поділля: Городок, Гусятин, Купин, Рашків, Саврань, Немирів, Тростянець, Браїлів, Янів, Тиврів, Ладижин, Межирів, Уланів, Шаргород та ін. Власники поселень, наділяючи свої міста магдебурзьким правом, намагалися отримати такі ж привілеї, якими були наділені королівські міста. Час від часу власник видавав письмові розпорядження, які оголошувалися на ярмарках в торгові дні і стосувалися регулювання міського життя. Ці закони пізніше, як обов'язкові, записувалися до міської книги. Таким чином, уряд, затверджуючи магдебурзьке право в приватновласницьких містах, лише збільшував владу їх власників, делегуючи їм законодавчі й виконавчі функції державної влади. Значні прибутки власнику приносили цехи. У своїй організації праці приватновласницькі цехи керувалися вимогами напівнатуральної господарської системи, яка панувала в магнатських господарствах. До складу таких цехів входили, в основному, учні і майстри, а праця організовувалася на персонально примусових засадах і особистій регламентації обов'язків кожного члена цеху. Такий зразок цехового устрою ілюструють цехи містечка Миньківці, записані у збірці “Права міста Миньковець”²⁰. Миньковецький цеховий статут детально нормує становище підмайстрів та учнів. На першому місті стоїть учнівство. Встановлюється його термін – 3–4 роки, платня за навчання – 60–80 злотих. Забезпечити швидко та добре навчання для хлопця – це головне завдання, якого вимагали цехові правила. Якщо правила організації навчання хлопців близькі до класичних цехових статутів, то положення про підмайстрів суттєво від них відрізняються. Статути наголошують на правилах “мандрівки” підмайстра, які забороняють примушувати підмайстра йти практикуватися у інші цехи. Разом з тим, ці правила наказують приймати чужих “мандруючих” підмайстрів. Підмайстер також мав право вільно вибирати собі майстра. Статути суворо забороняли підмайстрам порушувати дисципліну, понеділкувати, ночувати “не вдома” (в

майстра), тощо. Окремим положенням заборонялося через змову підвищувати ціну, пиячити під час різних цехових церемоній, а також “закладати братства”. Майстрові дозволялося приймати на навчання хлопців і брати до роботи челядників скільки забажає. Таким чином, цехові правила ілюструють бажання землевласника примножити прибутки Миньковецького маєтку. З цією метою збільшувалася кількість цехових ремісників, заохочуючи до містечка “мандруючих” підмайстрів і не відпускаючи у мандри своїх, створювалася система швидкого і ефективного навчання учнів, суворо заборонялися пиятика і марнотратство. Отож, точна регламентація цехових взаємин і правил спрямовувалася на збільшення промислових зисків, а також відображала спробу пристосувати цехову організацію до нових форм економічного життя початку XIX ст. Обмеживши братську функцію цехової організації, а також заборонивши традиційну для цехів практику братських учт, власник маєтку перетворив своїх ремісників на ефективний засіб збагачення. В інших приватновласницьких цехах (в м.Городку та в м.Смотричі) практика частувати братію зберігалася.

Разом з тим, наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. цехи залишалися промисловими, національними та релігійними асоціаціями. У цей час кількість цехів збільшувалася не стільки за рахунок зростання числа ремісників, скільки все більшою спеціалізацією ремесла. Не лише ремесла, а й вчені професії об’єднувалися в цехи. Зокрема, вже згаданий вище в Кам’янці-Подільському цех хірургів відстоював привілей про виключне право свого цеху на лікування міщан. Отже, не лише ремісничі галузі, а й різноманітні сфери розумової діяльності були виведені із зони вільної конкуренції.

Інша основа, на якій трималися цехи, була національність. В містах Поділля, де проживало по декілька майже рівноправних етнічних громад, підпорядкованих своїм магістратам, цеховий устрій був спільним для всіх²¹. Спроби будь-якої національності влаштувати окремі цехи, відразу ж наштовхувалися на протест польських цехмістрів. Разом з тим, представники усіх громад були зобов’язані цеховими статутами виконувати “хвалу божу” саме в костелі. Кожен цех мав свій цеховий костел, або принаймні капличку, на користь якої йшли цехові збори та штрафи. У цьому костелі всі цеховики повинні були бути присутніми на читанні євангелії в кожне свято та на різних церемоніях. Тих, хто ухилявся від участі у цих заходах, цеховий уряд штрафував, а при постійному ігнорванні цехових правил, винних виключали із цеху. У XVIII ст. для того, щоб зберегти рівноправність у цехах, в Кам’янці був виданий декрет про те, що “цехмістром цеху повинен бути два роки міщанин католицької

віри, а третій рік – віри православної”²². Разом з тим, на думку Ю.Сіцінського, саме у XVIII ст. цехи стали спільними для всіх національностей. Особливо це стосувалося Кам’янця-Подільського, де українська і польська громади були підпорядковані єдиному магістрату та єдиній вірі (унія – для українського населення)²³.

Норми магдебурзького права передбачали глибокі знання цехових майстрів технічних прийомів свого ремесла. Кожна, об’єднана в цех громада ремісників, володіла певним капіталом винаходів та технічних знань, що складали її надбання і були відомі лише її членам, посвяченим в таємниці цехового братства. Спираючись на досконалі технічні знання, цехи отримували привілеї на виключне право виробляти предмети свого ремесла в певній місцевості. Якість виробів членів цеху була гарантована самою приналежністю до нього. Однак, з кінця XVIII ст. всі ці норми магдебурзького права були вже анахронізмами. Монополія виробничої діяльності, яка потрапила до рук цеховиків, в цей час лише усувала можливість будь-якого розвитку ремісничої діяльності, заперечуючи основний чинник такого розвитку – конкуренцію. Ремісники, спираючись на своє монопольне право, намагалися розширити це право до можливих меж, нав’язуючи споживачам свої вироби, якими б недосконалими вони не були. Користуючись законом, цехи переслідували всіх вільних ремісників (партачів), виганяючи їх із міста й міських околиць. Виходячи з того ж принципу монополії, цехи намагалися безмежно спеціалізувати заняття і входили одне з одним в нескінченні суперечки за суміжні професії, результатом чого було дрібнення цеху. В Кам’янці функціонували окремі цехи кравців для пошиття вбрання священників і для виготовлення підкладок для капелюхів²⁴. Така ситуація в середовищі цехового виробництва призводила до поступового витіснення іноземним товаром виробів місцевих ремісників. У Вінниці, згідно з люстрацією 1789 р., розпалися всі цехи і перестали відбуватися цехові зібрання²⁵.

Цехові організації часто вступали у протиріччя з міським самоуправлінням, приватними особами та різними відомствами. В Кам’янці цехмістри часто приймали в число майстрів осіб, що не користувалися міськими правами. В містах Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. мешкала значна кількість жителів, що не підлягали магдебурзькому управлінню: в багатьох містах і містечках єврейське населення вже переважало християнське; в містах знаходилася значна кількість шляхетських дворів, населених дворовою челяддю; при замках були люди безпосередньо підпорядковані старостинському уряду; інколи цілі міські передмістя не підлягали магістратській владі. Всі такі мешканці міста, не підпорядковуючись міській адміністрації, займаючись ремеслами, не вважали за

потрібне вписуватися до цеху. Однак, згідно з законом, вони мали бути покарані. Разом з тим, навіть серед громадян міста постійно виникали суперечки за право займатися ремеслами особам, що не належали до цеху. Навіть домашня жіноча праця була предметом переслідування з боку цехів. У найбільшому місті краю, Кам'янці, ремесла детально спеціалізувалися. При цьому виникали протиріччя між близькими за спеціалізацією цехами. Так, в Кам'янці-Подільському у 1702 р. цех чоботарів скаржився до суду на цех кушнірів, звинувачуючи останніх у підриві їхнього виключного права займатися в місті обробкою шкір, мотивуючи скаргу привілеєм короля Стефана Баторія. Внаслідок цього магістрат вирішує справу на користь чоботарів, накладаючи штраф на кушнірів²⁶.

Братство цеху складали всі майстри певного ремесла. Правила вступу до братства, тобто отримання звання майстра, визначалися королівськими привілеями та цеховими статутами. Згідно з цими правилами, кожен хлопець, записаний (і обов'язково оголошений перед цеховим зібранням) “у науку” до певного майстра, залишався учнем певну кількість років (різну у кожному цеху і навіть в кожному ремеслі цеху). Так, у ювелірному ремеслі процес навчання тривав сім років, у ремеслі олов'яника – три роки, у ремеслі мідника – п'ять років. Слід зазначити, що протягом ХІХ ст. такий спосіб учнівства був чи не єдиним масовим способом розповсюдження ремісничої освіти. Після закінчення терміну навчання “хлопець” “визволявся”. При цьому він мусив подякувати майстрові за навчання, влаштувати обід цеховому братству, поставивши бочку пива, а також внести визначену кількість воску до цехового храму. Після “визволення” “хлопець” переходив у категорію “юнаків” і був зобов'язаний певний термін працювати у свого майстра, у вигляді плати за науку, але при незначній платні від майстра. Згідно з кам'янецьким статутом 1712 р. цей обов'язковий відробітковий термін складав в ремеслі олов'яника – 2 тижні, в ремеслі мідника – 6 тижнів, в ювелірному ремеслі такий термін був відсутній. Відпрацювавши у майстра, “юнак” ставав підмайстром (“товаришем”) і відразу змушений був йти у мандри по різних містах з метою подальшого вдосконалення майстерності, під керівництвом майстрів з інших міст. Після цього, бажаючи стати майстром, повинен був виготовити зразок виробу свого ремесла, “штуку” або так званий “misterium”. Цю роботу він виконував в домі свого цехмістра. Кожні три дні два майстри цеху повинні були перевіряти роботу “товариша”, чи дійсно він працює сам, без сторонньої допомоги. По закінченню роботи, майстри цеху розглядали виготовлений “misterium” і вносили рішення про відповідність даного підмайстра званню майстра.

Загальні збори цехового братства, згідно з кам'янецьким статутом,

повинні були збиратися щомісяця. Прибувши на сходку, майстри розсаджувалися за старшинством. Уряд сидів за столом, на якому знаходилася скринька. Після того, як скриньку відмикали, вважалося, що сходку відкрито. Майстра, що запізнився, або не прибув на сходку, штрафували. Збиралися майстри в цехмистровому або цеховому будинку. На цих зібраннях вирішувалися судові позови цеховиків, а також поточні цехові справи. Правом голосу користувалися лише ті майстри, які виплатили всі вступні та належні внески. Кожен цех мав своє положення про покарання, визначене статутом та привілеями. Цеховиків карали грошовими та “восковими” штрафами. Відповідно до категорії провини, величина штрафу змінювалася: за розголошення цехової таємниці – два безмени воску; з того, хто переманював робітників у іншого майстра – безмен воску; такий самий штраф чекав на того, хто заважав працювати товаришу. Гроші, які надходили до цехової скриньки, використовувалися на користь цеху, а віск – до костюлу або церкви. Незгідні з вироком цехового суду особи, могли апелювати до магістратського суду. Крім судової влади цехові зібрання могли видавати постанови, статuti для робітників цеху, однак такі рішення набували сили закону лише після затвердження магістрату.

На чолі цехової корпорації стояло два цехмістри, з яких перший, головний, називався старшим, а другий – молодшим., або перший – цехмістром, другий – підцехмістром. Вибори на ці посади проходили в цехах щорічно, під час загальних міських виборів. В кам’янецькому цеху столярів, бондарів, стельмахів та колодіїв протягом ХVІІІ – на початку ХІХ ст. вибори цехмістрів відбувалися щорічно в кінці лютого – на початку березня. Обиралися два цехмістри – старший і другий, причому в день цехових виборів, які проходили переважно в будинку старшого цехмістра, новообраний старший цехмістер отримував у свого попередника цехову казну, скриньку, інше майно та переносив у своє помешкання²⁷.

У Кам’янці більша частина членів ради та лавників у магістраті були одночасно цехмістрами в різних цехах. Ця обставина збільшувала владу цехмістрів над цехом, владу, і без того мало обмежену законом. Акти магістратських судів наповнені скаргами на цехмістрів. Так, в Барі ткач скаржився на свого цехмістра за те, що той “чинить велике здирство у цеху і напоїв вимагає більше норми”²⁸. У Кам’янці, у скаргах, датованих ХVІІІ ст., говориться, що цехмістри б’ють цеховиків палками, лаються на православних, називаючи їх “пса вяр”, грубо порушують цехові статuti. У 1792 р., в збірному цеху столярів, бондарів і стельмахів м. Кам’янець, в присутності представників магістрату – міського економа Казіміра Криницького, майстрів шевського цеху Адама Глінського та Мацея Лясько-

ського, майстра різницького цеху Войцеха Нізинського відбулося слухання скарги братчиків збірного цеху на своїх цехмістрів. Суть скарги полягала у тому, що цехмістри Василь Кралевський та Михайло Дуткевич дозволили, без відома братії, робітнику Конаху Кішці, який не надав свідоцтв, де працював раніше, а також де народився, займатися у місті ремеслом. Однак, згідно з правилами цеху сторонній майстер повинен не менше 12 тижнів працювати на цех, а вже потім, за згодою всіх майстрів, міг бути прийнятий до цеху. Цеховики наголошували, що згідно з другим пунктом цехового права до цеху не може бути прийнятий жоден, без оголошення місця свого народження. Громада визнала цехмістрів винними у порушенні цехових правил і постановила, щоб вони у вигляді штрафу внесли до каплички пару фунтових свічок та до власного цеху три фунти жовтого воску. Відносно челядника Коноха Кішки, то громада постановила, покарати його десятитижневою роботою на користь цеху, під наглядом одного із цехових майстрів²⁹. У 1795 р. цех знову розглядав справу колишнього цехмістра Василя Кралевського, який до того часу борг цеху не сплатив. Було вирішено засудити перед цехом вчинок Кралевського і примусити його внести пару фунтових свічок та 35 злотих до цехової скриньки³⁰.

В другій половині XVIII ст. у вищеназваному столярному цеху остаточно формується фінансовий апарат. З 1762 р. тут запроваджується окрема прибутково-видаткова книга, у якій записувалися реєстри прибутків та видатків, які на цей час вже склалися з окремих статей. З 1778 р. записи в книзі робляться щороку. У 1781 р. навіть відбувся суд над цехмістрами, які не внесли до книги відповідного реєстру. Згідно з виробленою практикою, кожен прибуток чи видаток цехмістер записував до названої книги, а наприкінці року звітував перед цеховою сходкою, яка й затверджувала реєстр. У протоколах, затверджених 1802 р., в цеху бондарів, колодіїв, столярів м. Кам'янець-Подільського вперше вживається термін цехова каса, хоча надалі традиційний термін “скринька” продовжує використовуватися. З 1814 р. контроль над цеховими фінансами бере на себе магістрат, якому надсилаються прибутково-видаткові реєстри, затверджені на цеховій сходці. Беручи на себе контроль за цеховими фінансами, магістрат зменшував роль цехових зборів. З 1840 р. цей порядок знову змінюється. З того часу цехмістри мусили надавати прибутково-видаткову інформацію до міської думи, яка надсилала реєстр на затвердження цеховій сходці та новим цехмістрам. Таким чином, цехові збори стали відігравати лише представницьку роль у фінансових справах цеху³¹.

Члени цеху, які ще не стали майстрами, відносилися до категорії цехової “челяді”. В кожному цеху вони утворювали окреме товариство (“го-

споду”). Таке товариство створювало окрему корпорацію, на чолі якої стояло цехове братство, під керівництвом “отця господи”. Останній призначався не з “челяді”, а з майстрів цеху. В “отця господи” було два помічника (beisitzery). Крім того, в управлінні господи брали участь два товариша. Права господи зазвичай визначали особливі статуту, складені цехом і затверджені магістратом.

Таким чином, на кінець XVIII – в першій половині XIX ст. в середовищі цехових корпорацій накопилася маса протиріч, яка гальмувала подальший розвиток виробничої діяльності в містах і містечках з магдебурзьким правом. У цей час йшла постійна боротьба міських ремісників із сільськими виробниками сировини; цехи чинили утиски представникам некатолицького населення міста, а також вступили у протиріччя із містом, як корпорація проти корпорації; цехи знаходилися в постійній ворожнечі з позацеховими ремісниками міста; один цех виступав проти іншого; всередині цехів йшла постійна боротьба майстрів із учнями: цехмістри притісняли братства, братства притісняли громади, майстри ображали товаришів і т.д. На думку М.Владимирського-Буданова такі протиріччя особливо загострилися у досліджуваний період. Функціонування міст на засадах німецького права стало причиною занепаду та збідніння міст³². У той час, коли Європа, наприкінці XVIII ст., повністю звільнилася від залишків феодалізму, на українських землях, в складі Польщі феодалізм досяг найвищого розквіту. Такий стан розвитку міст і містечок Поділля спричинив надзвичайну слабкість міської економіки у XIX ст., оскільки магдебурзьке право було офіційно ліквідовано лише в 1835 р.³³

Примітки

1. *Клименко П.* Цехи на Україні. Суспільно-правні елементи цехової організації. – К., 1929. – Т.1, вип.1. – С.8.

2. *Сецинский Е.* Матеріали для історії цехов в Подолиі // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1904; *Карачківський М.* Опис Поділля з 1819 року В.Рудницького // Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві, видані на пошану академіка М.С.Грушевського. – К., 1929. – С.96-111; *Колпан О., Суслопаров М.* До 80-річчя з дня народження П.В.Клименка // Укр. істор. журнал. – 1967. – № 7. – С.136-138; *Гавриленко В.О.* Печатки ремісничих цехів Кам’янець-Подільського // Архіви України. – 1976. – № 1. – С.79-80.

3. *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку // Юбілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К., 1927. – С.1032-1057.

4. *Петров М.Б.* Історична топографія Кам’янець-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам’янець-Подільський, 2002. – С.32.

5. *Сецинский Е.* Материалы для истории цехов... – С.44.
6. Там же. – С.48.
7. Там же. – С.53.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Вольском генерал-губернаторствах (далі – АЮЗР). – К., 1869. – Ч.V. – Т.1: Акты о городах. – С.306-313.
9. *Сецинский Е.* Материалы для истории цехов... – С.71.
10. Там же. – С.49.
11. Там же. – С.56.
12. Там же. – С.59.
13. *Нольде А.* Забытая попытка кодификации литовско-польского права // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1907. – №1. – С.46.
14. АЮЗР. – Ч.V. – Т.1. – №ССХІ. – С.527.
15. *Антонович В.* О промышленности юго-западного края в XVIII столетии. – К., 1873. – С.5.
16. *Карачківський М.* До історії кам'янецьких цехів. Статут цеху олійників 1774 року // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XVII. – К., 1928. – С.235-242.
17. *Клименко П.* Цехи на Україні... – С.9.
18. Там же.
19. Там же. – С.95.
20. Там же. – С.10.
21. Там же. – С.284.
22. Там же. – С.286.
23. *Сецинский Е.* Материалы для истории цехов.. – С.38.
24. *Антонович В.* О промышленности юго-западного края... – С.8.
25. Там же. – С.9.
26. *Клименко П.* Цехи на Україні... – С.289.
27. Цехова книга бондарів, колодіїв, столярів міста Кам'яниця-Подільського від 1602 до 1803 р. – К., 1932. – С.126.
28. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве... – С.293.
29. Цехова книга... – С.122.
30. Там же. – С.124.
31. *Клименко П.* Цехи на Україні... – С.127.
32. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве... – С.302.
33. *Нольде А.* Назв. праця. – С.64.

Резюме

В настоящей статье автор исследует специфику функционирования норм магдебургского права в городах и местечках Подолии, выясняет их влияние на развитие городского и местечкового ремесла.

Одержано 12 квітня 2005 р.

УДК 94(470+477.43/.44)“1907-1912”:342.53

А.А.Глушковецький

СОЦІАЛЬНИЙ, ПАРТІЙНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ДЕПУТАТІВ-ПОДОЛЯН У ІІІ-Й ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ

В статті аналізується соціальний, партійний та національний склад депутатів від Подільської губернії у ІІІ-ій Державній Думі Російської імперії.

Ключові слова: *Державна Дума, депутати, Подільська губернія.*

З червня 1907 р. були опубліковані царський Маніфест про розпуск ІІ-ої Державної Думи та новий закон про вибори до ІІІ-ої Думи. Останній позбавляв переважну частину населення імперії виборчих прав та надавав перевагу поміщикам та великій буржуазії. Фактично відбувся державний переворот, який поклав кінець революції 1905–1907 рр. та лібералізації суспільного життя. Все ж одним з головних досягнень революції стало запровадження в Російській імперії парламентаризму. Повністю ліквідувати інститут Державної Думи царський уряд вже не наважився.

Зміна виборчого законодавства яскраво проявилася у соціальному і партійному складі депутатів Подільської губернії. Однак це питання залишається практично не з'ясованим в історіографії.

Тому метою нашої статті є, насамперед, характеристика соціального, партійного, національного та вікового складу подільської депутації у ІІІ-ій Державній Думі.

Спеціальних праць з питання виборів до ІІІ-ої Думи та складу обраних депутатів вкрай мало. Виключення складає монографія В.І.Попика¹. Автор вперше в радянській історіографії охарактеризував вибори до ІІІ-ої Державної Думи на Україні. Він з'ясував політичну обстановку після перевороту 3 червня 1907 р., висвітлив політичну боротьбу під час вибо-

рів у різних виборчих куріях. Але, силу часу, як і більшість праць радянської історіографії ця монографія має відбиток ідеологічної заангажованості. Історик лише побічно торкається окресленої нами проблематики. Певні відомості про депутатів III-ої Думи від України містить стаття О.О.Коника², однак автор характеризує діяльність лише окремих українських депутатів і мимохідь згадує про кількох депутатів-подолян III-ої Думи.

Соціальний та партійний склад депутатів III-ої Державної Думи був повним антиподом депутатам перших двох Дум, які обиралися під час революційних подій 1905-1907 рр. Тоді за невеликим виключенням до парламенту були обрані звичайні селяни. За нашими підрахунками, до III-ої Думи Подільська губернія послала 6 дворян (І.І.Балаклеєв, П.М.Балашов, О.С.Гіжицький, О.О.Потоцький, Г.Є.Червінський, Д.М.Чихачов), 3 священників (Г.Т.Маньковський, В.І.Подольський, М.І.Сендерко) та 4 селян (Г.А.Андрійчук, С.О.Галуцак, П.Є.Ніколенко, В.К.Пахальчак). За професійним складом вони розподілялися так: 2 повітових предводителя дворянства, 2 державних службовці губернського масштабу, 2 волосні писарі, 3 землевласники³. Заняття депутата П.Є.Ніколенка точно встановити не вдалося, він очевидно займав якусь посаду у волосному правлінні. Щодо майнового цензу депутатів-селян відомо, що Г.А.Андрійчук відносився до категорії заможних селян. В.І.Поппик називає його “типовим куркулем”⁴. Решта селянських депутатів швидше за все були середняками.

Складніше визначити національний склад подільських думців. У покажчиках стенографічних звітів III-ої Державної Думи вказується, що усі вони зарахували себе до росіян⁵. Однак вірити таким даним навряд чи можна адже тенденція до зміни національної належності депутатами-подолянами мала місце ще під час виборів до II-ї Державної Думи коли 11 з 12 депутатів українців назвалися росіянами⁶. Крім того всі подільські депутати III-ої Державної Думи мали праві політичні погляди, тому відкидали будь-яку відмінність українців від росіян.

Середній вік подільських депутатів складав близько 41 року. 6 депутатів були старшими за цей вік та 7 – молодшими. Найстаршому серед послів Подільської губернії Г.Є.Червінському було 54 роки, а наймолодшому Г.А.Андрійчуку – 27⁷.

Депутати краю обрані до III-ої Державної Думи мали досить високий освітній ценз. Відомо, що 4 депутати (І.І.Балаклеєв, П.М.Балашов, О.С.Гіжицький, Д.М.Чихачов) мали вищу освіту, 4 (С.О.Галуцак, Г.А.Андрійчук, П.Є.Ніколенко, В.К.Пахальчак) – початкову. Депутати О.О.Потоцький⁸ та Г.Т.Маньковський⁹ мали середню освіту. Серед решти подільських парламентаріїв Г.Є.Червінський був членом губернського у селянсь-

ких справах присутності¹⁰ та очолював одну з тимчасових комісій III-ої Державної Думи¹¹, а В.І.Подольський та М.І.Сендерко — священиками¹². Тому можна припустити наявність вищої освіти у Г.Є.Червінського та принаймні середньої освіти в решти двох представників Подільської губернії.

Визначаючи фракційну приналежність українських у III-ій Думі В.І.Попик вказує, що всі 13 подільських послів були представниками чорносотенних груп, з них 4 — правими і 9 — помірковано правими. Жоден представник Подільської губернії не був членом “національної групи”¹³. Автор при цьому використовував довідники першої сесії III-ої Державної Думи 1907–1908 рр. Наприкінці ж роботи III-ої Думи, у 1911–1912 рр. розподіл подільських парламентарів за фракціями зазнав відчутних змін. Так, 7 депутатів були представниками Російської національної фракції, 4 — Фракції правих та 2 — Фракції прогресистів¹⁴.

Не менш важливим є питання членства депутатів-подолян у думських комісіях. Так, 9 червня 1908 р. представники Подільської губернії В.К.Пахальчак, Д.М.Чихачов, П.Є.Ніколенко та П.М.Балашов були обрані в комісію 44-х, обов’язком членів якої була розробка законопроекту про зміни до законодавства про селян у відношенні утримання натуральних та грошових повинностей¹⁵. 26 червня цього ж року депутати І.І.Балаклеєв, В.І.Подольський та Г.Є.Червінський стали членами бюджетної комісії¹⁶.

Відомо, що станом на 9 червня 1912 р. 8 представників Поділля були членами постійних думських комісій. З них 4 — бюджетної, 2 — комісії із запитів, по одному фінансової та комісії особового складу¹⁷. Таким чином, подільські послы були представлені у 4 з 8 постійних думських комісій. Також депутати краю мали представників у значній кількості тимчасових комісій утворених у III-ій Державній Думі. 7 депутатів були членами двох і більше тимчасових думських комісій. Депутати-подоляни П.М.Балашов та Г.Є.Червінський були головами відповідно комісії з місцевого самоуправління та комісії з питання про ліквідацію чиншевого права¹⁸.

Про активну законодавчу роботу подільських послів в III-ій Державній Думі свідчить той факт, що лише протягом V сесії (жовтень 1911 р. — червень 1912 р.) 5 з них були обрані до складу особливих (погоджувальних) комісій. Останні займалися розглядом протиріч, що виникали між Державною Радою та Державною Думою з конкретних законопроектів. Причому О.О.Потоцький та Д.М.Чихачов були членами відповідно 6 та 3 таких комісій¹⁹.

Найбільш імпрезантиною постаттю серед представників Подільської губернії у III-ій Державній Думі був брацлавський повітовий предводитель

дворянства, надвірний радник²⁰ П.М.Балашов. Він був сином М.П.Балашова – члена Державної Ради, який мав праві політичні погляди. Останнього вважали одним із найбагатших людей Російської імперії. На думку відомого дослідника чорносотенного руху С.А.Степанова саме такі родинні зв'язки забезпечили колишньому лейб-гвардії гусарському офіцеру посаду повітового предводителя дворянства та депутатське місце в III-ій Державній Думі за курією землевласників²¹.

Разом з тим не слід нехтувати особистими досягненнями П.М.Балашова. Саме він став одним з головних ініціаторів створення у III-ій Думі в кінці 1909 р. Російської національної фракції, яка нараховувала 89 депутатів та був обраний її головою²². Як лідер фракції П.М.Балашов чітко висловив своє бачення реформування державного ладу Російської імперії після 3 червня 1907 р.: “Ми конституції не визнаємо і не вбачаємо її у словах оновлений державний лад”²³.

Отже, до III-ої Державної Думи в Подільській губернії були обрані переважно представники заможних верств населення. Всі вони мали праві політичні погляди і входили до думських фракцій правого спрямування.

Примітки

1. *Попик В.И.* Политическая борьба вокруг выборов в III Государственную думу. – К., 1989. – 100 с.
2. *Коник О.О.* Селянські депутати з України в Державних Думах Російської імперії. // “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч.2. – С.445-487.
3. Указатель к стенографическому отчёту о заседаниях первой сессии 3-й государственной Думы // Россия. – 1908. – №838. – С.6.
4. *Попик В.И.* Указ. соч. – С.68.
5. Там же. – С.6.
6. *Коник О.О.* Селянські депутати з України в I і II Думах Російської імперії // Укр. істор. журнал. – 1995. – №1. – С.63
7. Підраховано за: Указатель к стенографическому отчёту о заседаниях первой сессии 3-й государственной Думы // Россия. – 1908. – №838. – С.6.
8. Там же.
9. *Бойович М.М.* Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Четвёртый созыв. 1912–1917. – М., 1913. – С.242.
10. Кам'янець-Подільський державний міський архів. – Ф.273. Подільська губерньска у справах про вибори до Державної Думи комісія. – Оп.1. – Спр.29. Прохання начальника Південно-Західних залізниць. – Арк.6.
11. Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчётам (Части I–IV). Третий созыв. Сессия V. 1911–1912 гг. Заседания 1–153. – СПб., 1912. – С.41.

12. Указатель к стенографическому отчёту о заседаниях первой сессии 3-й государственной Думы // Россия. — 1908. — №838. — С.6.
13. *Пошк В.И.* Указ. соч. — С.83.
14. Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчётам (Части I–IV). Третий созыв. Сессия V. 1911–1912 гг. Заседания 1–153. — С.19–23.
15. Россия. — 1908. — №783. — С.1492.
16. Там же. — №800. — С.1762.
17. Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчётам (Части I–IV). Третий созыв. Сессия V. 1911–1912 гг. Заседания 1–153. — С.31–34.
18. Там же. — С.35–46.
19. Там же. — С.48–58.
20. Подольские Губернские Ведомости. — 1908. — №97. — 6 декабря. — С.1.
21. *Степанов С.А.* Чёрная сотня в России (1905–1914). — М., 1992. — С.185.
22. Там же.
23. *Смирнов А.Ф.* Государственная Дума Российской Империи 1906–1917гг.: Историко-правовой очерк. — М., 1998. — С.341.

Summary

A social, party and national structure of podilscih deputies is analysed in article in III-iy State Thought of the Russian empire.

Одержано 3 квітня 2005 р.

УДК 911(47)

М.Ю. Костриця

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ЖИТОМИРЩИНА

Із залученням архівних і нових літературних джерел висвітлюються зв'язки М.С.Грушевського з Житомирщиною – Волинно, розкриваються досі невідомі сторінки його біографії.

Ключові слова: Михайло Грушевський. Житомирщина.

За останні роки історики і дослідники (Р.Піріг, О.Копиленко, Я.Дашкевич, Я.Малик, В.Потульніцький та ін.) багато зробили для написання об'єктивної біографії Михайла Сергійовича Грушевського. Поряд з академічними працями, свій внесок у становлення наукового грушевськост-

навства роблять й краєзнавці. Не виключенням є Житомирщина, з якою Михайла Сергійовича пов'язували родинні, творчі, наукові, державницькі інтереси.

Окремі аспекти перебування М.С.Грушевського на Житомирщині – Волині у 1918 році висвітлювалися у матеріалах Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції “Українська національна ідея: історія і сучасність”, присвяченої 80-річчю УНР (Житомир, 1997 р.)¹. Зокрема, цій тематиці присвячені статті С.Е.Блашкевич і Р.Ю.Кондратюка², М.Ю.Костриці³, Г.П.Мокрицького⁴, ряду інших авторів. Цього ж року побачила світ у “Українському історичному” стаття М.Ю.Костриці “Законотворча діяльність Центральної Ради в Житомирі”, в якій автор оприлюднив цілий ряд нових архівних документів⁵.

У даній статті автор акцентує свою увагу на трьох аспектах: 1) Перебування М.Грушевського на Житомирщині наприкінці ХІХ ст. у двоюрідного брата Григорія Івановича Грушевського; 2) Аналіз газетних статей М.Грушевського у житомирській газеті “Громадянин” (1917-й рік); 3) Хроніка (січень–березень 1918 р.) перебування Малої Ради на чолі з М.С.Грушевським на Житомирщині.

Як відомо, в с.Сестринівка Бердичівського повіту народилася мати Михайла Сергійовича (тепер це село Козятинського району Вінницької області). В Сестринівці минули дитячі і юнацькі роки Михайла Грушевського, сюди він приїздив на канікули, навчаючись у Київському університеті. Його духовним учителем був інший відомий український історик – професор Володимир Боніфатійович Антонович, який народився в містечку Махнівка того ж Бердичівського повіту. Попутно зазначимо, що в Махнівці народився також відомий діяч Центральної Ради і партії українських есерів Ісаак Пугач, а з Сестринівкою пов'язані життя і діяльність українського військовика, члена Центральної Ради Петра Чечеля.

На цьому родинні зв'язки М.С.Грушевського з нашим краєм не припинилися. Як нещодавно з'ясувалося, тривали вони і у кінці ХІХ ст. Архівні пошуки дозволили виявити відомому житомирському краєзнавцю Руслану Кондратюку у фондах Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО) документ про те, що Михайло Сергійович був хрещеним батьком у новонародженого сина його двоюрідного брата Григорія Івановича Грушевського, який протягом 1892–1897 років вчителював у стремигородському однокласному народному училищі на Житомирщині (Стремигород – тепер село Коростенського району).

Григорій Грушевський – самобутній письменник і фольклорист на прохання Михайла Грушевського і Миколи Лисенка записував народні пісні серед мешканців Стремигорода та навколишніх сіл. Про це розповідають

численні листи Григорія до Михайла Грушевського, копії яких зберігаються у фондах новостворюваного історико-меморіального музею М.Грушевського – філії Музею історії м.Киева.

Після створення Центральної Ради, її осередки стали організовуватися й на місцях. З метою роз'яснення політики Центральної Ради Михайло Сергійович і його соратники надсилали в губернії і повіти різноманітні інструкції, листи. У фондах ДАЖО зберігається підшивка першої україномовної губернської газети “Громадянин” – органу нової влади, на сторінках якої активно у 1917–1918-х рр. друкувався Михайло Сергійович.

Перша стаття – “До заславського “бонапарта” пана Лавренюка”, опублікована у числах за 14 липня і 27 липня 1917 року. В цій статті М.Грушевський викриває свавілля, політичну обмеженість та недалекоглядність повітового комісара Заславського повіту Лавренюка. Ця стаття – відповідь на лист звинувачення заславського комісара в “анархізмі” Центральної Раду та вимогою визнати в Україні владу Тимчасового Уряду. Грушевський викриває недоречність вимог та претензій проросійськи налаштованого дрібного провінційного чиновника, роблячи акцент на його малограмотність та некомпетентність. У статті-зверненні “Землякам”, яка була опублікована 1 серпня 1917 р., Грушевський звертається до надзвичайно актуального питання про становлення української національної свідомості, про необхідність розпочати українізацію, значення І Універсалу та ролі Тимчасового Уряду в Українській революції, дає визначення федерації, як “союзу вільних народів” Грушевський з обуренням пише про ставлення російських великодержавних обивателів до української нації як до декоративної, “себто такої, що тільки прикраси має: вишивану сорочку, ковбасу, чарку”.

Гостро викривав Грушевський тих “землячків”, які визнаючи себе українцями, висловлювалися у такому дусі: “наречія Грушевського не пімаю”. “Ведь он австрієць”. Вчений вказує причини такого ставлення до мови, історії, культури з боку частини земляків, вбачаючи їх в процесах “зденационалізації” так званих “малоросів”, “югоросів”, “землячков”. Грушевський закликає українців краю перестати оглядатися на східного сусіда і почати самостійно будувати своє життя, як повноцінна європейська нація. Водночас він усвідомлює, що українську культуру треба плакати поки що в селах, а не в містах.

Звертання “Землякам” завершується думкою про роль Росії-федерації і майбутні перспективи союзу, спілки вільних народів, а також тезою про Українізацію (саме з великої літери). “Громадське життя, всі громадські та державні установи час до життя народного пристосування – час їх Українізувати”.

Сьогодні важко недооцінити важливість та актуальність цієї думки. Врешті-решт перед нами вперше висловлене в популярній роботі Грушевського гасло про необхідність започаткування Політики Українцізації.

В мініатюрному нарисі “Село та місто” (№7, 1 серпня 1917 р.) Михайло Грушевський проводить сумне порівняння між розкішним міським життям волинського панства та безперервною рабською працею волинського села. Грушевський добре бачив страшну соціальну прірву між українським селом і знеаціоналізованим містом, розуміючи, застерігав, що в цій прірві може загинути українська революція та державність.

В статті “Що таке Універсал?” , що була опублікована 1, 3 серпня 1917 року, М.Грушевський вдається до роз’яснення основного змісту проголошення І Універсалу. Фактично перед нами один з небагатьох прикладів, які дійшли до наших часів, високоякісної політичної української агітаційної літератури. Автор намагається визначити історичну необхідність Української автономії, нагадує в яскравих метафорах про дворушну позицію Російського уряду.

В коротенькому нарисі “Страшкові діти” (13 серпня 1917 р.) Грушевський звертається до волинської громадськості з пересторогою втриматися від неперевіrenих і ворожих чуток щодо УНР, а також застерігав від їх поширення. Вчений добре розумів вплив суспільної думки на військові події на фронті, тому і звернув свою увагу на цю соціальну проблему.

Публікації М.С.Грушевського в житомирській газеті “Громадянин” виразно відбивають еволюцію його політичних поглядів, вміння послідовно трансформувати свої наукові та політичні погляди в умовах швидкої зміни історичних реалій.

Перебіг військових подій початку 1918 року змусив Житомир прийняти на себе функції... столиці України. Як це сталося?

У кінці січня 1918 р. більшовицькі війська, на чолі яких стояв російський сатрап, колишній царський полковник М. Муравйов, підійшли до Києва і почали обстріл, а згодом і штурм міста. Прагнучи врятувати столицю від знищення більшовицькими військами, Центральна Рада прийняла рішення вивести війська й артилерію з центра у передмістя, а державні органи евакуювати до Житомира. В ніч з 27 на 28 січня Центральна Рада прибула до Житомира. Її поява у місті не викликала захоплення ні в місцевих обивателів, ні в міських властей.

Як свідчать матеріали Державного архіву Житомирської області, 28 січня 1918 р. відбулося екстрене засідання міської думи, на якому розглядалося питання “про становище в м. Житомирі у зв’язку з поточними подіями й заняття м. Києва більшовиками”.⁷

Із заявою виступив представник Центральної Ради Слоницький, який повідомив, що уряд має намір зайняти приміщення гімназії Покрамович (цей будинок по вулиці Пушкінській тепер перебудовано і в ньому знаходиться факультет іноземних мов Державного педагогічного інституту ім.І.Я.Франка). Заява Слоницького викликала вкрай негативну реакцію у більшості гласних міської думи. Зокрема, гласний Айнгорн зазначив, що дума в політичній боротьбі не може стати на той чи інший бік. Її мета – турбота про безпеку населення цілого міста. Тому потрібно, щоб Центральна Рада залишила Житомир. З категоричними запереченнями щодо перебування Центральної Ради в Житомирі, у зв'язку з присутністю якої може статися розгром міста, виступили й інші гласні думи. Та, незважаючи на далеко не гостинну зустріч, Центральна Рада все ж таки залишилась в Житомирі.

Не отримавши притулку у місті, члени Центральної Ради змушені були залишитися жити у ... залізничних вагонах безпосередньо на станції. Та навіть і в цих складних умовах Центральна Рада продовжувала плідно займатися законотворчою діяльністю.

Вже наступного дня відбулося засідання Ради народних міністрів, на якому було здійснено перерозподіл обов'язків між членами урядового кабінету. Зокрема, голові ради міністрів, міністру торгу і промисловості В.Голубовичу було доручено виконувати обов'язки міністра міжнародних справ, міністру судових справ М.Ткаченку надано портфель міністра фінансів, міністру внутрішніх справ П.Христюку – міністра освіти, заступнику міністра військових справ О.Жуковському – міністра військових справ, заступнику міністра шляхів Г.Сидоренку – міністра пошт і телеграфів.

На засіданні 30 січня було прийнято відозву Ради народних міністрів до народу України, в якій повідомлялось про більшовицьку агресію, причини вимушеного переїзду Центральної Ради та уряду УНР з Києва до Житомира. На цьому засіданні було прийнято також ряд законів (в тому числі і земельного), проведено обговорення Радою народних міністрів питання про звернення до Німеччини щодо військової допомоги в очищенні України від більшовицьких напасників (за введення німецьких військ голосували чотири міністри, один утримався).

1 лютого відбулося засідання Малої Ради, на якій обговорювалося питання про “доповнюючу конвенцію з Німеччиною в справі воєнної допомоги Україні в боротьбі з більшовиками”. Раді народних міністрів доручалось ужити всіх заходів, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, для боротьби з анархією, в тому числі “підписувати всякі умови з іншими державами”.

Хід військових дій вплинув на перебіг подій і під загрозою зайняття Житомира більшовиками, Мала Рада та уряд вимушені увечері 1 лютого вийхати у напрямку Сарн. Після звернення уряду В.Голубовича до німців за допомогою, останні не забарилися. Німці послали на Україну війська фельдмаршала Германа фон Ейхгорна, який невдовзі окупував Житомир та інші міста Правобережної України. У моїй філокартичній колекції є поштові листівки з краєвидами Житомира і Бердичева, видані німцями в цей час. На зворотному боці листівок на вихідних реквізитах позначено: “Військова група Ейхгорна”⁸.

Певний час Центральна Рада перебувала у Коростені. Тут прийнято ряд важливих законів. Зокрема, 12 лютого Малою Радою було ухвалено закон про впровадження в УНР нового (григоріанського) календаря з 16 лютого 1918 р. Це число наказано “рахувати першим числом місяця березоля (марта)”. Цього ж дня було прийнято Закон про впровадження середньоевропейського часу (стрілка годинника поверталася назад на 1 годину і 8 хвилин). Але головною подією стало затвердження гербом УНР тризуба – “знака Київської держави часів Володимира Святого”. Після заняття з боєм 11 лютого Житомира куренем П.Болбочана, Центральна Рада та Рада народних міністрів 13 лютого переїздить із Коростеня знову до Житомира.

14 лютого Рада народних міністрів призначає Комірного головним комісаром уряду УНР при головнокомандуючому німецькими військами в Україні, затверджується спеціальна інструкція при права та обов'язки комісара.

15 лютого з метою підсилення влади на місцях видається наказ про запровадження посад губернiальних та повітових комендантів для “боротьби з анархією взагалі і для охорони майна військового”.

З 15 лютого в Житомирі почала виходити газета “Народна воля”, редакція якої переїхала з Києва. Вона однією з перших надрукувала прийняті на території Житомирщини закони УНР.

В кінці лютого Житомир став епіцентром передислокації військ УНР перед наступом на Київ. Події цих днів, зокрема 25–27 лютого 1918 р. у своїх спогадах описує генерал-хорунжий Генерального штабу УНР Всеволод Петрів, у майбутньому на еміграції – військовий літератор, педагог, один з провідних діячів ОУН. Додамо, що В.Петрів з січня по червень 1919 р. був начальником житомирської юнацької школи, яка готувала старшин для армії УНР⁹.

В.Петрів згадує:¹⁰ “Вже вечоріло, місто ніяк не змінило свого звичайного життя. Тільки біля колишнього губернаторського дому (тепер на цьому місці кінотеатр “Україна”), що стояв за невеликим густеньким скве-

ром, на Київській вулиці, біліючи своїми колонами в старошляхетському стилі, чорніли, як черепахи, німецькі панцирні авто для безпеки піхоти. На вулиці проти скверу стояла невелика юрба цікавих, а перед сквером мирно ступали двоє німецьких вартових у шоломах, з рушницями.

Німецькі старшини розташувалися недалеко від свого дивізіону в готелі “Рим” (на цьому місці тепер книгарня “Знання”). Через декілька будинків на тій же вулиці стояла невеличка німецька варта, а між готелем і губернаторським будинком ходила зв’язкова стежа...”

Ось як описує В.Петрів інцидент, що стався з його помічником, прапорщиком Андрієнком на житомирському вокзалі. “Дивна людина – оцей Андрієнко. Прапорщик з народних вчителів, поранений в обидві ноги під час світової війни, від чого одна нога стала коротшою, він накульгував. Гарячий і нестримний, він щойно в Житомирі вскочив у велику халепу: зустрів на станції Грушевського, підійшов до нього і каже:

– Якого чорта, батьку, привів німців? Це ж чортзна-що, а не політика – ганьба на цілий світ. Соціаліст, а з кайзером трактує.

Почувши цю розмову, вартовий стрілець із наддніпрянців підскочив і в досить-таки нечесний спосіб штурхнув Андрієнка зі словами:

– Як смієш так з головою уряду балакати? Але Андрієнко відповів:

– Він (це Грушевський) має велику шану, що його ми, народ, обрали, а не я, що він у мене голова уряду.

Не знаю, що відповів стрілець, але зрештою дійшло до того, що Андрієнко, крикнучи до Грушевського: “як ти не спиниш цього дурня, я спиню”, – схопився до шаблі, ну, звичайно, і був заарештований та обеззброєний. Але на тому біда не спинилась: гайдамацтво не визнало правди за вартовим і хотіло силою визволити Андрієнка “з буржуазного полону”, та все це якось уладналося завдяки Грушевському, що сам наказав звільнити Андрієнка запискою, в якій написано було, як мені казали, що мовляв за ширість не карають, а гайдмака не завжди розуміється в політиці”.

М.С.Грушевський використав перебування в Житомирі для осмислення політичної ситуації, яка склалася в Україні. Тут з-під його пера виходить стаття “Українська самостійність і її історична необхідність”. В ній він приходить до висновку, що проголошення самостійності України викликано потребою закінчення миру, потребою більш “рішучої політичної боротьби з походом Великої Росії на Україну”, і, нарешті – необхідністю “повної свободи в упорядкуванні соціальних, економічних і фінансових справ України”. Стаття була опублікована у житомирській газеті “Народна воля”¹¹.

У першій декаді березня засідання Малої Ради в Житомирі відбува-

лися майже щоденно. Було ухвалено закон про грошову одиницю – гривню та друк кредитних державних білетів вартістю 2, 5, 10, 20, 100, 500 і 1000 гривень. Ухвалено закони про громадянство УНР, тимчасовий статут про громадські роботи, реєстрацію громадянства УНР¹².

На засіданні Малої ради, в Житомирі, що відбулося в березні, було також схвалено закон про адміністративно-територіальний устрій УНР, згідно якого скасувався поділ України на губернії і повіти, встановлювався поділ на землі – 32 одиниці.

Активній законотворчості Центральної Ради у її другий приїзд до Житомира сприяв очевидно і той фактор, що цього разу вона мала пристойне приміщення і гарні умови для своєї роботи. Містилась Центральна Рада у будинку дворянського зібрання¹³. Це було одне з найкращих приміщень на той час у місті. На жаль, під час Другої світової війни цей історичний будинок було зруйновано.

У 1997 році під час конференції “Українська національна ідея: історія і сучасність” перебування у Житомирі Центральної Ради відзначено меморіальною дошкою.

9 березня 1918 р. Центральна Рада з Житомира повернулася до Києва – столиці УНР.

Примітки

1. Українська національна ідея: історія і сучасність: Науковий збірник / Відп. ред. М.Ю.Костриця. – Житомир, 1997. – 144 с.
2. *Блашкевич С.Е., Кондратюк Р.Ю.* Національно-демократична революція на Волині // Українська національна ідея: історія і сучасність. – С.3-5.
3. *Костриця М.Ю.* Законотворча діяльність Центральної Ради на Житомирщині // Там же. – С.5-7.
4. *Мокрицький Г.П.* Події 1918 року в Житомирі. Про що говорять факти? // Там же. – С.8-12.
5. *Костриця Микола.* Законотворча діяльність Центральної Ради в Житомирі // Український історик. – Т.XXXIV. – Ч.1-4 (132-135). – 1997. – С.192-195.
6. *Завальнюк К.В.* Український державний і громадський діяч П.І.Чечель (1890–1951) // Житомиру – 1120 (884–2004): Наук. зб. “Велика Волинь”. – Т.31 / Гол. ред. М.Ю.Костриця. – Житомир, 2004. – С.346-349.
7. Заседание думы // Вольнь. – 1918. – 30 янв.
8. *Костриця М.Ю.* М.С.Грушевський у Житомирі // Житомирський вісник. – 1994. – 25 лист.
9. *Кондратюк Р.Ю.* Житомирська юнацька школа // Житомирський вісник. – 1993. – 17 вер.
10. *Петрів В.* Неторваним шляхом: Спомин з історії української революції

1917–1921 рр. Частина 2 // Вітчизна. – 1994. – №1-2. – С.137-149.

11. *Грушевський М.* Українська самостійність і її історична необхідність // Народна воля. – 1918. – 17 лют.

12. *Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 1995. – С.262.

13. Трудовая Вольнь. – 1918. – 5 марта.

Summary

With the help of the use of archive and new literature resources M.S.Hrushevsky's relations with Zhytomyrshchyna and Volyn are shown, the unknown facts of his biography are revealed.

Одержано 18 квітня 2005 р.

УДК 908(477.43)“19”

В.С.Прокончук

ВПЛИВ УКК НА ІСТОРИКО-РЕГІОНАЛЬНЕ ДОСЛІДНИЦТВО НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-х рр. ХХ ст.

У статті простежуються деякі аспекти взаємодії УКК з краєзнавчими структурами Кам'янецьчини, що справило благодатний вплив на розвиток історико-регіонального дослідництва краю в другій половині 20-х років минулого століття.

Ключові слова: *Український комітет краєзнавства, Кам'янецьчина, науково-дослідна кафедра, окружний комітет краєзнавства, журнал “Краєзнавство”.*

У травні 2005-го минуло 80 років з часу створення на I Всеукраїнській краєзнавчій конференції, що проходила в Харкові 28–31 травня 1925 року, Українського комітету краєзнавства – науково-громадського центру координації краєзнавчого руху в Україні, що діяв під керівництвом Управління наукою Народного комісаріату освіти УСРР.

У 30–70-і роки ХХ ст. про нього не писали і не згадували, як і про інші структури, піддані репресіям. В умовах перебудови і гласності, а тим більше – у час незалежності, цей феномен краєзнавства знову привернув до себе увагу. Першими звернулись до практики його функціонування академік НАН України П.Т.Тронько¹, відомі науковці Ю.З.Данилюк²,

В.О.Савчук³ та ряд інших дослідників⁴. Спектр думок – різний: від перебільшення – до заперечення впливу УКК на український краєзнавчий рух.

Автор ставить мету на прикладі взаємодії УКК тільки з одним регіоном – Кам'янецьчиною довести, що коротка в часі діяльність УКК була благодатною і, без сумніву, справила помітний вплив на розгортання масового краєзнавчого руху в Україні у другій половині 20-х років ХХ ст.

Саме на Кам'янецьчині цей вплив прослідковується досить рельєфно. Приклад втілення в життя рішень Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції показували делегати В.О.Геринович, професор, ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, Н.Т.Гаморак, професор, В.Д.Отамановський, директор Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН, О.О.Севастьянов, науковий консультант Кабінету виучування Поділля та студент другого курсу Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту П.Гончаренко, делегований окружним бюро Пролетстуду до складу Пленуму УКК⁵.

У своїй діяльності вони опиралися на міцну базу – навчально-матеріальну, кадрову, досвід, напрацьований попередниками. Про це інформували учасників харківської конференції у своєму виступі В.О.Геринович, і про традиції й основні напрями досліджень на Кам'янецьчині. У числі перших він відчув дух перемін у краєзнавстві, бо наголошував не тільки на його великому значенні, а зміні завдань, методів і форм діяльності в різні періоди. Коли раніше краєзнавство мало на меті, – підкреслював В.Геринович, – виявити те чи інше право на самостійність пригніченої нації, то нинішнє краєзнавство має завдання вивчити ту чи іншу територію⁶. Тому основну увагу концентрував на показі діяльності Товариства природослідників, очолюваного професором П.М.Бучинським, археологічного і природничого музеїв, науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля, Бюро секції наукових працівників⁷.

9 червня 1925 року відповідно до рішення бюро Кам'янець-Подільської Секції наукових робітників делегати I Всеукраїнської краєзнавчої конференції дали звіт науково-краєзнавчій громадськості міста про свою участь в конференції та її рішення⁸.

Кам'яничани поступово переорієнтувалися, брали на озброєння ідеологічні установки харківської конференції. 17 жовтня, виступаючи на загальних зборах Кам'янець-Подільської СНР, Володимир Олександрович Геринович детально зупинився на історії подільського краєзнавства, але особливо, наголосив “на останньому етапі, покликаному до життя революцією”, на необхідності посилити виробничий напрям” краєзнавства. Збори зафіксували протокольні завдання краєзнавців, які зводились до вивчення виробничих сил⁹.

У жовтні 1925 р. в Кам'янці-Подільському був організований один з перших окружних координаційних краєзнавчих центрів – окружне краєзнавче товариство під егідою УКК¹⁰. Ініціатором його створення виступило Кам'янець-Подільське відділення Секції наукових робітників. На одному із засідань за інформацією В.О.Гериновича було прийнято рішення “провести підготовчу роботу щодо організації краєзнавчого товариства”¹¹. А вже 17 жовтня того ж року на загальних зборах Кам'янець-Подільської СНР у доповіді “Краєзнавча робота”, що була поставлена другою після звіту, В.О.Геринович дав широку картину краєзнавчого руху на Кам'янецьчині, доповів про перші кроки новоствореного окружного товариства, яке головним своїм завданням визначило “вивчення виробничих сил з метою підвищення народного добробуту”¹². Бюро окружного товариства намагалося координувати краєзнавчу працю різноманітних науково-краєзнавчих осередків, визначати основні напрями їх співпраці і форми взаємодії. 19 січня 1926 р. затвердило план роботи, визначило теми, за якими передбачалося вивчати Кам'янецьчину. Планувало створення сільських краєзнавчих осередків, які з допомогою членів окружного товариства мали досліджувати тогочасне село. Для них була підготовлена спеціальна програма з детальною інструкцією.

Кожного вівторка, як правило – у кінці робочого дня, у географічній лабораторії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти відбувалися відкриті засідання Товариства, заслуховувались та обговорювались доповіді, готувалися пропозиції по втіленню їх положень у життя. 26 січня 1925 р., наприклад, було заслухано доповідь уповноваженого Коопташу Некрахи “Стан і перспективи годівлі домашньої птиці на Поділлі”¹³. У березні – доповіді “Розвиток цукрової промисловості на Україні” А.Добуша¹⁴, “Стан і перспективи рибальства і мисливства на Поділлі” Гурського¹⁵. Товариство орієнтувалося на прикладний характер досліджень.

Проводились спільні з науково-дослідною кафедрою засідання, слухались історико-краєзнавчі доповіді. 16 травня представник НДК О.М.Войкова запропонувала повідомлення “Кріпацтво на Поділлі в ХІХ ст.”, а член краєзнавчого товариства студентка А.О.Мандзюк – “Текстильна промисловість Дунаєвць”¹⁶.

5 червня 1926 р. після відповідної підготовки в Кам'янці-Подільському відбулася окружна краєзнавча конференція з участю більше 400 представників міста та районів. Вона обговорила завдання радянського краєзнавства та його роль у соціалістичному будівництві, принципи і методи, способи взаємодії наукових і громадських краєзнавчих структур.

Голова окрплану А.Андреев у доповіді “Радянське будівництво і краєзнавство” спрямовував краєзнавчий рух у русло господарських завдань

нової влади. “Краєзнавство, – підкреслював він, – мусить стати важливим допоміжним чинником у відбудові нашого господарства, воно повинно очолити широкі кола трудової інтелігенції, робітництва і селянства. Сполучивши науку з практикою, ми скоро зможемо піднести будівання соціалістичного господарства”.

Професор В.Геринович у доповіді “Про завдання краєзнавства” підтримав дане положення: “Наше краєзнавство, що виникло після Жовтневої революції, стремиться в головній мірі допомогти державі у відбудові господарства і направленні його на шлях соціалістичного будівництва”. Наприкінці конференції у спеціальній доповіді “Методологія краєзнавства” він розкрив форми і методи краєзнавчої праці: соціальна база краєзнавства – селянство і робітництво, учні шкіл і студенти, напрям дій – “збирання матеріалу”, роль науковців – допомога в “обробці елементів краєзнавства”.

У доповіді Герман була дана картина краєзнавчого руху в СРСР. Федорович у доповіді “Організація краєзнавства” запропонував проект організації структури краєзнавства Кам’янецьчини: гуртки при сільбудах чи хатах-читальнях виходять на районні комітети краєзнавства, а через них злучаються з окружним комітетом, а той – з УКК та ВУАН.

У доповідях Савченка та Олійника були порушені питання вузівського та шкільного краєзнавства. ВУЗ не тільки займається краєзнавчими дослідженнями, а головне – “повинен дати краєзнавця-спеціаліста і пропагандиста краєзнавчих ідей”. Учитель Олійник у доповіді “Краєзнавство: трудшкола” був ще більш категоричним. Кожен учитель має збирати краєзнавчий матеріал, на основі якого в кожній школі створюється музей. “Учитель-некраєзнавець, – підкреслював доповідач, – не відповідає званню радянського вчителя”¹⁷.

Конференція обрала окружний комітет краєзнавства з 30 членів та трьох кандидатів, затвердила склад пленуму. Головою Комітету став А.Андреев, голова окрплану, заступниками – професори О.В.Красовський та В.О.Геринович¹⁸.

Членам пленуму – представникам регіонів (Довжоцький район делегував Павловського, Оринінський – Лейбовича, Лянцкоронський – Георгієвського, Чемеровецький – Сорокатого, Кушинський – Босака, Смотрицький – Чернописького, Маківський – Захаровича, Дунаєвський – Пасовського, Миньковецький – Флещук, Солобковецький – Деренівського, Новоушицький – Гарбара, Зіньковецький – Людкевича, Китайгородський – Кобилянського, Староушицький – Віщуна) було доручено провести аналогічні краєзнавчі конференції, обрати краєзнавчі комітети і пленуми з представників кожного населеного пункту, особливо, – де є сільськогос-

подарський гурток при сільбуді, хаті-читальні та школі. Конференція в своїй резолюції визнала сільськогосподарський гурток основним низовим осередком краєзнавства, у такий спосіб ще більше відриваючи краєзнавчий актив від історичного краєзнавства.

При окружному краєзнавчому комітеті були створені секції геології, ґрунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, народної освіти, статистики, мистецтва. Під керівництвом професорів, доцентів ІНО та СП, НДК у секціях вироблялися основні завдання й напрямки вивчення краю, методика досліджень, обговорювались доповіді і повідомлення.

З часом ОКК аналізував свою роботу, роботу районних комітетів, секцій. 14 лютого 1927 р., приміром, короткий звіт про діяльність Комітету склав перед правлінням секретар Савченко. На цей час Комітет провів 12 районних конференцій, провів обслідування двох сіл, вивчив бюджети різного типу сільських господарств, налагодив широкі зв'язки з науково-краєзнавчими установами України, Білорусії, Російської Федерації, науковим товариством імені Т.Шевченка у Львові. Того разу про роботу секції мистецтв звітував її керівник В.М.Гагенмейстер¹⁹.

Комітет налагодив зв'язки з Всеукраїнською академією наук. Співпраця з ВУАН мала конкретний вияв. На запрошення ОКК на початку серпня 1927 р. до Кам'янець-Подільського прибули науковці з Києва Лазаренко, Клеопов. З участю професора Д.О.Богацького та інших кам'янецьких дослідників вони обслідували Товтри, рослинність ярів Кам'янецьчини і згодом з такою ж метою направились у Могилів-Подільський округ²⁰.

Комітет намагався через районних уповноважених, а згодом і районні краєзнавчі товариства справляти організаційно-методичний вплив на місцеві краєзнавчі осередки. Розпочав активну роботу по підготовці краєзнавчих кадрів у вузах міста з розрахунку, що їх повернення після навчання на місця зміцнить краєзнавчі осередки, надасть краєзнавчій роботі наукового характеру. Тому у вузах читалися лекції краєзнавчого характеру, діяли краєзнавчі студентські гуртки.

Члени Комітету посилили роботу серед учительства. Ректор В.О.Геринович вичитав цикл лекцій з питань теорії і методики краєзнавчої роботи на учительських курсах, виступав на учительській конференції. Краєзнавство вводилось у навчальні плани технікумів, шкіл. Учнів залучали до екскурсій, експедицій з метою вивчення географії, природи мікрорегіонів, пошуку корисних копалин, заліснення ярів і балок²¹.

Члени ОКК ефективно використовували пресу для популяризації ідей краєзнавства та його практичних результатів. Газета "Червоний кордон" опублікувала серію статей В.О.Гериновича про роль краєзнавства, спосо-

би вивчення продуктивних сил, боротьбу з ярами, ведення спостережень за природно-кліматичними змінами і врахування їх у господарській діяльності. 1926 року з'явилась перша частина книги В.О. Гериновича “Кам'янецьчина”, яка стала підручником для шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів. Ряд статей опублікував О.В.Красівський.

Проводились археологічні дослідження – розвідки та розкопки в селах Кадійівка і Велика Мукаша. Було відкрито захоронення неолітичної доби. У вересні 1926 р. від імені ОКК через газету “Червоний кордон” В.Геринович звернувся до всіх краєзнавців округу, щоб вони “про всі археологічні і антропологічні знахідки повідомляли наш Комітет і не допускали зруйнування залишків старовинної людини, якими дуже зацікавлена наука”²².

Базою природодослідництва став Ботанічний сад, де проводилась акліматизація цінних лікарських рослин. Професор ІНО Н.Т.Гаморак уклав поради по збору лікарських рослин²³.

Український комітет краєзнавства був проінформований про краєзнавчу працю кам'янчан, бачив у ній приклад новоконцептуального підходу, тримав у полі зору діяльність подільських краєзнавців, поширював їх досвід. Ось деяка хроніка цих відносин у 1927 році:

- 19 лютого – на засіданні УКК розглядалась заява Кам'янецького окркомітету про фінансову допомогу у виданні другої частини книги “Кам'янецьчина”. Комітет ухвалив: “Просити НКО виділити Кам'янецькому бюро потрібну для видання матеріалів суму”²⁴;

- 5 березня – розглянуто план діяльності Кам'янецького окружного комітету краєзнавства і з доповненням затверджено. В.О.Геринович висувався делегатом від провінції для участі у всеросійській краєзнавчій конференції²⁵;

- 15 травня – черговий раз слухалося звернення Кам'янецького ОКК про надання допомоги й ухвалено “видати позичково 50 крб. з наукових коштів УКК”²⁶;

- 17 вересня – Кам'янецький округ згадано в директивному листі УКК “До краєзнавчих організацій” як такий, що мав широку мережу нових краєзнавчих гуртків і товариств, а також і старих, які міняли характер праці²⁷;

- 1 жовтня – УКК вирішив “списати 50 крб., позичених Кам'янецькому комітету краєзнавства, як допомогу”²⁸;

- 19 листопада – знову розглядався план роботи Кам'янецького ОКК. Український комітет краєзнавства рекомендував ОКК “відмовитися від безпосередньої дослідчої роботи і передати свої секції до міського краєзнавчого товариства”, залишивши за собою тільки адміністративно-роз-

порядчі функції. Враховуючи напрацювання кам'янчан, УКК доручив ОКК виробити проект “Положення про окружний комітет краєзнавства” і надіслати на розгляд УКК. Члени комітету радили такий же статус і характер взаємовідносин перенести на районні комітети краєзнавства²⁹.

1928 року Кам'янець-Подільський ОКК провів ряд організаційних заходів. На окружній вчительській конференції поставив питання організації краєзнавчої роботи та участі в ній учительства, обрав 13 уповноважених комітету по районах з питань краєзнавства³⁰.

Відбувалася перереєстрація членів краєзнавчих товариств за уніфікованою членською картою, проходили районні краєзнавчі конференції. 4 червня така конференція відбулася в Макові. Був обраний районний комітет. До 1 вересня конференції пройшли ще в 11 районах округу. Велика увага приділялася екскурсійному ознайомленню з Кам'янцем та його околицями³¹.

27 жовтня 1928 року Геринович В.О. був кооптований до складу Українського комітету краєзнавства³².

30 червня 1929 року в Кам'янці-Подільському відбулася чергова окружна краєзнавча конференція. В її роботі брали участь 118 делегатів-представників районних комітетів, товариств, сільських гуртків. Цього разу розмова була більш предметною, обговорювалася не просто методологія нового краєзнавства, а шляхи удосконалення напрацьованого методичного багажу. Оскільки соціалістичне змагання проникало і в духовну сферу, Комітет краєзнавства Кам'янецьчини викликав на змагання краєзнавців Проскурівщини та Могилівщини³³.

У липні 1929 року ОКК заслухав звіт історичної секції і привернув увагу її членів до необхідності більш чіткої орієнтації на вивчення революційного руху, зокрема – у Кульчівцях, увічнення пам'яті вбитих 1919 року жителів села. Планом роботи, затвердженим на цьому ж засіданні, було передбачено до кінця року відкрити при музеї Кабінет вивчення Кам'янецьчини і Поділля³⁴.

Кам'янець-Подільський ОКК підтримав заклик Українського комітету краєзнавства про посилення краєзнавчої роботи серед національних меншин. 15 серпня 1929 р. під рубрикою “У краєзнавчому комітеті” газета “Червоний кордон” помістила повідомлення: “При Кам'янець-Подільському ОКК організується єврейська секція для вивчення історії, економіки, побуту єврейського населення. Секція звертається до єврейського громадянства периферій, особливо – містечок, із закликом взяти участь”³⁵.

Зразу ж після звітної конференції В.О. Геринович виступив в окружній газеті зі статтею “Краєзнавство і соціалістичне будівництво”. Вона була тенденційною і вкотре нагадувала, що “головна ціль краєзнавчої ро-

боти полягає в скріпленні міци країни”. Першочергове завдання – сприяння розвиткові господарства, боротьба з шкідниками, ярами, посухою. Такі ж завдання ставились і перед шкільним краєзнавством. Наголошувалось на чіткості структури, необхідності строгого підпорядкування діяльності по вертикалі – гурток, районний, окружний, Український комітети краєзнавства³⁶.

На початку січня 1930 р. було засновано ботанічну секцію, яку очолив професор Н.Т.Гаморак. Намічався пленум ОКК. Надійшла звістка з Проскурова і Могильова-Подільського – виклик на змагання був прийнятий. Оскільки в положенні про соцзмагання важливим критерієм роботи був передбачений організаційний – створення краєзнавчих осередків, залучення ширшого кола дослідників у лави краєзнавців, то на це спрямовувались головні зусилля. Могилів-Подільський ОКК розіслав навіть відозву в усі сільради із закликом об’єднуватись у краєзнавчі гуртки³⁷.

Сторінки газет рясніли заголовками статей виробничого характеру. Ректор ІНО В.О.Геринович закликав: “Краєзнавці повинні взяти найактивнішу участь у готуванні й проведенні весняної засівкампанії”. Можливо це була свого роду спроба відмежуватися від звинувачення в українському буржуазному націоналізмі, який приписували поряд з контрреволюційною діяльністю тисячам учених, краєзнавців, заарештованим у справі Спілки визволення України. Навіть відомий історик, археолог, музейник Ю.Й. Сіцинський закликав займатись кролівництвом³⁸.

1 січня 1929 р. в своєму звіті УКК констатував, що окружний комітет краєзнавства в Кам’яніч-Подільському діяв активно, був тісно пов’язаний з краєзнавчими міським та 12 районними товариствами, а через них впливав на працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах: “Отже, можна сказати, що Кам’яниччина перевела найповніше організаційні форми, спроектовані ще на першій краєзнавчій нараді, а робота краєзнавча на Кам’яниччині свідчить за цілковиту правильність цих організаційних форм”³⁹.

У восьми з усіх одинадцяти чисел журналу “Краєзнавство” йшлося про доробок краєзнавців округу, друкувались наукові праці В.О.Гериновича “Вірмени в Кам’яніч”, “Наші Товтри”, “Євреї в Кам’яніч”, “Кам’янець на Поділля”⁴⁰.

Важливим центром краєзнавства на Поділлі був Проскурівський педагогічний технікум, при якому діяло бюро краєзнавства. Бюро мало тісні зв’язки з УКК, не раз відзначалося як зразкове краєзнавче формування⁴¹. 1925–1926 навчального року під керівництвом викладачів Л.Гаєвого, П.Альберга та Р.Кронберга працювали краєзнавчий гурток та краєзнавчий семінар. Бюро залучило до краєзнавчої праці Ф.Садківського, викла-

дача української літератури, М.Балабана, викладача образотворчого мистецтва, Страшкевича, викладача історії, займалося формуванням районних краєзнавчих товариств, збирало матеріали до проскурівського краєзнавчого музею, поміщало краєзнавчі матеріали в Бюлетні⁴². Воно працювало в контакті з Кам'янець-Подільським окружним краєзнавчим товариством, виконувало завдання УКК та Етнографічної комісії ВУАН⁴³. Український комітет краєзнавства затвердив своїми уповноваженими по Проскурову І.В.Козира, по Городку – Г.М.Корсана⁴⁴.

Краєзнавчі обстеження населених пунктів вів Кам'янець-Подільський педтехнікум. 1933 року його студенти працювали в с.Кадіївці. Степан Снігур та Леонід Лупан, згодом студент літфаку Київського університету, поет, репресований 1937 року, залишили спогад про те обстеження та гнітюче враження від бідності й голодування селян⁴⁵.

У березні 1930 р., саме на роковини Т.Г.Шевченка, у Харкові розпочався судовий процес над членами надуман ої Спілки визволення України. У центральній та місцевій пресі замість краєзнавчої почала з'являтися кримінальна хроніка із шокуючими заголовками. 23 квітня в “Червоному кордоні” з'явилося повідомлення під назвою “Вирок найвищого суду УСРР по процесу СВУ”. Серед десятків покараних було прізвище одного з найактивніших краєзнавців Поділля – В.Д.Отамановського. У цих умовах краєзнавство не тільки Кам'яниччини, а й Поділля, України пішло на спад. Поступово згорнулася і діяльність ОКК.

Примітки

1. *Тронько П.* Родовід Українського краєзнавства // Краєзнавство. – 1993. – №1. – С.4-7; Його ж. Роль історичного краєзнавства у відродженні духовності, культури, багатовікових традицій // Шоста Всеукр. наук. конф. з істор. краєзн. – Луцьк, 1993. – С.6-8; Його ж. 70-річчя Українського комітету краєзнавства: з доповіді на уроч. пленумі в Харкові // Краєзнавство. – 1995. – №1-4. – С.5-8; Його ж. Краєзнавство на межі тисячоліть // Краєзнавство. – 2000. – №1-2. – С.8-19; Його ж. 70-річчя Укр. комітету краєзнавства і завдання дальшого розвитку досліджень з історії рідного краю // VII Всеукр. наук. конф. “Істор. краєзн. в Україні: традиції і сучасність”. Ч.1. – К., 1995. – С.6-7; Його ж. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. – К., 1994. – С.7; Його ж. Українське краєзнавство в ХХ столітті. До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2000. – С.23-24; Його ж. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С.46-50; Його ж. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукр. спілки краєзн.). – К., 2003. – С.39-40.

2. *Данилюк Ю.З.* Український комітет краєзнавства та його діяльність // IV Республіканська наук. конф. з істор. к-ва: Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 35-37.

3. *Савчук В.* Український комітет краєзнавства на рубежі 20-30 рр. ХХ ст. //

Краєзнавство. – 2000. – №1-2. – С.50-57; Його ж. Український комітет краєзнавства очима сучасників, у працях дослідників та мовою документів // Наукові праці КПДПУ. Істор. науки. Т.7(9). – Кам.-Под., 2001. – С.625-634; Його ж. Краєзнавство Поділля в історії краєзнавчого руху України 20–30-років ХХ ст. // Краєзнавство. – 2003. – №1-4. – С.42-47.

4. *Бабенко Л.Л.* Участь наукової інтелігенції у створенні та діяльності Українського комітету краєзнавства // Шоста всеукр. наук. конф. з істор. краєзн. – Луцьк, 1993. – С.364-365; *Костюкова О.М.* Журнал “Краєзнавство” – цінне джерело вивчення екскурсійно-краєзн. роботи в Україні // VII Всеукраїнська наукова конф. “Істор. кр. в Україні: традиції і суч.” Ч.1. – К., 1995. – С.113-114; *Бездрабко В.В.* Журнал “Краєзнавство” та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920-1930-х рр.: Дис... канд. істор. наук. – Харків, 1999; *Теодорович А.Ю.* Діяльність Українського комітету краєзнавства (УКК) в добу українізації // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Випуск 6. – К., 1999. – С. 66-72; *Прокочук В.* Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – С.72-76.

5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р.5227. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.4.

6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р.166. – Оп.4. – Спр.251. – Арк.69.

7. Там же. – Арк.81-82.

8. ДАВО. – Ф.Р.552. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.86.

9. Там же. – Арк.140.

10. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. Ч. 2. – Вінниця, 1926. – С.11.

11. ДАВО. – Ф.Р.552. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.133.

12. Там же. – Арк.140.

13. Червоний кордон. – 1926. – №12. – С.4.

14. Там же. – №22. – С.4.

15. Там же. – №24. – С.4.

16. Там же. – №37. – С.4.

17. Там же. – №45.

18. Краєзнавство. – 1927. – №1. – С.26.

19. Червоний кордон. – 1927. – №14. – С.8.

20. Там же. – №59. – 6 серпня.

21. Краєзнавство. – 1927. – №1. – С.27.

22. Червоний кордон. – 1926. – №66.

23. Краєзнавство. – 1927. – №1. – С.28.

24. ЦДАВО України. – Ф.Р.166. – Оп.6. – Спр.8594. – Арк.42 зв.

25. Там же. – Арк.43.

26. Там же. – Спр.8595. – Арк.85.
27. Краєзнавство. – 1927. – №3. – С.31.
28. ЦДАВО України. – Ф.Р.166. – Оп.6. – Спр.8595. – Арк.90зв.
29. Там же. – Арк.33-33зв.
30. Архів управління СБУ по Хмельницькій області. – П-17758. – Арк.59.
31. Краєзнавство. – 1928. – №2-3. – С.46.
32. ЦДАВО України. – Ф.Р.166. – Оп.6. – Спр.8595. – Арк.112зв.
33. Краєзнавство. – 1929. – №1-2. – С.59.
34. Червоний кордон. – 1929. – №80. – С.4.
35. Там же. – №89. – С.4.
36. Там же. – №41. – С.4.
37. Там же. – 1930. – №1. – 4 січня.
38. *Сіцинський Ю.* Забули про кролівництво // Червоний кордон. – 1930. – №18. – 15 лютого. – С.6.
39. Краєзнавство. – 1928. – №6-10. – С.91-92.
40. Там же. – 1928. – №1. – С.20-25; 1929. – №1-2. – С.16-29; №3-10. – С.44-48; 1930. – №1-5. – С.8-29.
41. Там же. – 1928. – №5. – С.1.
42. *Дарманський М.М., Телячий Ю.В., Шумлянська Л.Ф.* 80 років освітнього шляху. Сторінки історії Хмельницького педучилища, педколеджу, гуманітарно-педагогічного інституту. – Хмельницький, 2001. – С.17.
43. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. Ч.2. – Вінниця, 1926. – С.11.
44. ЦДАВО України. – Ф.Р.166. – Оп.6. – Спр.8595. – Арк.36зв., 58зв.
45. Леонід Лупан. Дорога у вічність. – Хмельницький, 1995. – С.7.

Резюме

В статтє рассматриваются некоторые аспекты взаимодействия УКК с краеведческими структурами Каменеччины, что имело благотворное влияние на развитие историко-регионального исследования края во второй половине 20-х годов прошлого века.

Одержано 18 квітня 2005 р.

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 943.0

С.С.Троян

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ІДЕОЛОГІЇ НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ

У статті проаналізовано сучасне концептуальне розуміння ідеології колоніалізму на прикладі аналізу теоретичних засад німецького колоніалізму.

Ключові слова: ідеологія колоніалізму, німецький колоніалізм.

На сучасному етапі суспільного розвитку перед історичною наукою постає ряд відповідальних завдань. Серед них особливо необхідно виділити подолання стереотипів при виборі методів наукового пошуку, сприйняття історичного процесу у всій його цілісності і взаємозв'язку подій з обов'язковим врахуванням діалектики розвитку, вироблення нових підходів при дослідженні історичних процесів і постійне розширення джерельної бази досліджень. Нові підходи необхідні у висвітленні практично всіх аспектів всесвітньої історії.

Вивчаючи окремі явища і процеси у різних країнах і в різні історичні періоди, дослідники можуть виявити не тільки закономірності, але й помітити ті особливості і відмінні риси, які розпізнаються лише при порівняльному аналізі. У зв'язку з цим, російський історик Є.М.Жуков відзначав: "Тільки співставлення і порівняння явищ, встановлення подібності та відмінностей між ними, виділення типових рис, які характеризують їх, дозволяє перейти від описання до наукового аналізу. Визначення повторюваності типових явищ відкриває шлях до відкриття певної закономірності"¹. Дане зауваження має безпосереднє відношення і до вивчення питань історії, політики та ідеології колоніалізму, в тому числі німецького.

Бурхливе та суперечливе ХХ століття зруйнувало колоніальну систему, створило нові політичні реалії на міжнародній арені. Однак, інтерес дослідників до різних аспектів історії колоніальної політики не зник з

ліквідацією колоніальної системи. Тушикова політика колоніалізму ще потребує уважного і детального вивчення з позицій сьогодення, коли нове мислення дозволяє відкривати ті грані звичних історичних явищ, які раніше залишалися поза поглядом дослідників. У вітчизняній історичній науці не так багато серйозних праць з історії колоніалізму окремих європейських держав². Слабо виявлені корені та причини колонізації, недостатньо вивчені зв'язки колоніальної політики з внутрішніми процесами у метрополіях, механізми експлуатації колоній, а також політична боротьба у метрополіях з питань колоніальної політики, економічні та ідейні джерела і політико-економічна та ідеологічна сутність колоніалізму. Подібний стан справ склався також в інших республіках колишнього Радянського Союзу. На це, зокрема, зверталася увага під час дискусій з актуальних проблем всесвітньої історії та історії колоніалізму ще в 1988 р.³.

Не відбулося серйозних зрушень і після розпаду СРСР, незважаючи на розвиток і функціонування національних історіографічних шкіл. Тому новий “круглий стіл” з історії колоніалізму, проведений за ініціативою Інституту Сходознавства РАН в середині січня 2003 р.⁴, знову висвітлив суттєві прогалини та, навіть, “білі плями” в сенсі вивчення колоніального минулого, протиставлення між великими державами з колоніальних питань, його впливу на долю і розвиток як народів колишніх колоній, так і метрополій, всієї системи міжнародних відносин.

Мета даної наукової розвідки – проаналізувати сучасне концептуальне розуміння ідеології колоніалізму, зокрема на прикладі аналізу теоретичних засад німецького колоніалізму.

У зв'язку з цим, відзначимо, що в цілому проблеми колоніального минулого Німеччини досліджені недостатньо. Розпочавши значно пізніше багатьох європейських держав колоніальні загарбання, Німеччина при цьому проявила велику агресивність. Провідні колоніальні країни і, перш за все, Великобританія, дуже швидко переконалися, який небезпечний конкурент з'явився в них у боротьбі за поділ колоній. Здійснивши протягом 80–90-х рр. XIX ст. загарбання ряду земель в Африці й Океанії, Німеччина посіла третє місце в світі за розмірами своєї колоніальної імперії. У 1914 р. її територіальні володіння становили 2,9 млн. кв. км з населенням 12,3 млн. чол.⁵. Взнявши активну участь у боротьбі за колонії, Німеччина відіграла помітну роль в утворенні світової колоніальної системи, становленні та розвитку колоніалізму як складного історичного явища, яке вимагає глибокого наукового аналізу. Однак, далеко не всі його потреби розроблені сучасною історичною наукою. Так, потребують подальшого вивчення питання формування ідеологічних передумов німецької коло-

ніальної експансії, ролі і значення колоніальної пропаганди у підготовці німецького суспільства до колоніальних загарбань на території Африки, Азії й Океанії, ставлення німецької громадськості до колоніальної політики і політичної боротьби у кайзерівській Німеччині з колоніального питання та інші. Усе це справедливо, незважаючи на опублікування автором в останні роки ряду робіт – статей, брошур, монографій з історії політики та ідеології німецького колоніалізму⁶.

Дослідження процесу формування ідеології німецького колоніалізму в XVI–XIX ст. важливе з точки зору більш ґрунтовного висвітлення боротьби ідей у німецькому суспільстві та її впливу на політичну практику юнкерсько-буржуазних правлячих кіл, плани і основні напрямки зовнішньої політики Німеччини, форми і методи її колоніальної діяльності, політичного й економічного проникнення в країни Європи, Америки, Азії, Африки. Ідеологія німецького колоніалізму була складовою частиною юнкерсько-буржуазної ідеології. На всіх етапах розвитку вона виражала інтереси правлячих соціальних груп суспільства. Тому вивчення причин і умов формування колоніальної ідеології в Німеччині важливе з точки зору глибшого розуміння соціальної суті, мети і завдань юнкерства, купецтва та буржуазії, їх впливу на становлення, характер і спрямованість німецької заокеанської політики.

Розробка питань формування німецької колоніалістської ідеології важлива ще й тому, що багато проблем сучасного політичного життя неможливо правильно зрозуміти й оцінити без врахування як позитивного, так і негативного досвіду, накопиченого в історії німецького колоніалізму. Особливо це стосується вивчення різних аспектів колоніального минулого деяких африканських народів, причин живучості і ролі в німецькій історії різноманітних ідей та планів створення “Великої Німеччини”, ідейних засад і спрямувань пангерманського руху. Треба також мати на увазі, що глибоко розібратися у принципах функціонування того або іншого суспільства можна тільки вивчивши його історію, економічні, соціальні, політичні та духовні засади формування. З цієї точки зору набуває актуальності дослідження багатогранного процесу становлення і розвитку ідеології німецького колоніалізму для кращого розуміння минулого і сучасного Німеччини.

Актуальність вивчення процесів зародження і формування ідеології німецького колоніалізму пояснюється також появою ряду нових підходів до трактування термінів “ідеологія”, “колоніалізм”, “імперіалізм”. Сучасними науковцями глибоко і ґрунтовно з точки зору не класових, а, в першу чергу, загальнолюдських цінностей переосмислюється значення в історії суспільства названих феноменів. Тому перед автором закономір-

но постає необхідність у виробленні самостійної науково обґрунтованої точки зору на дані поняття. Це особливо важливо ще й тому, що колоніалізм є об'єктом, а ідеологія колоніалізму – предметом дослідження. Можна виділити три основні історичні форми колоніалізму: 1) грецький і римський рабовласницький колоніалізм; 2) колоніалізм епохи феодалізму; 3) капіталістичний колоніалізм, в основі якого лежить тенденція капіталу до постійного росту і розширення, до створення колоніальної системи, чого не знали докапіталістичні суспільства.

Автор виходить з того, що колоніалізм як історичне явище можна розглядати у вигляді органічної цілісності та єдності всіх сторін і багатогранних проявів колоніальної політики європейських держав. Тобто, це система різноманітних форм і методів зовнішнього і внутрішнього впливу європейських держав на колонії, залежні країни, нові щойно відкриті землі та корінне населення, часто з метою утримання їх у сфері свого впливу і використання їх у своїх економічних, політичних або військових інтересах, що водночас не виключало турботи або об'єктивного сприяння піднесенню їх культурно-освітнього рівня, покращенню системи охорони здоров'я, демографічної ситуації і умов життя в цілому. Цьому, як і колоніальній політиці взагалі, об'єктивно сприяли географічні відкриття, тобто нові досягнення європейців у процесі пізнання і дослідження світу в наприкінці XVI–XVII ст. (автор роботи “Колоніалізм та його історичні форми” М.О.Мнацаканян справедливо писав: “З часу великих географічних відкриттів колоніальна політика об'єктивно мала вже новий класовий зміст і служила корінним інтересам буржуазії, її прагненню прискорити процес первісного нагромадження капіталу”)⁷, багатогранна діяльність місіонерів (священників, лікарів, учителів, етнографів, географів), колоніальна торгівля (мається на увазі торгівля метрополій з колоніями і торгівля, у тому числі й посередницька, колоніальними товарами), а також зовнішня колонізація у формі заселення і господарського освоєння територій і заснування там поселень європейських колоністів-емігрантів.

Слід зазначити, що колоніальна політика також нерозривно зв'язана з континентальною і заморською експансією капіталістичних держав, тобто з розширенням сфери їх домінування. Причому для Німеччини на протязі майже всього досліджуваного періоду характерним було розширення сфери свого впливу, перш за все на Європейському континенті. Здійснювана експансія як економічними (вивіз сировини, колоніальних товарів, капіталу), так і позаекономічними методами (збройні загарбання, дипломатичний тиск) вела до позбавлення народів політичної незалежності. Принагідно відзначимо, що колоніальна експансія – це не просто

походи, а перманентні, системні військово-дипломатичні акції, здійснювані на основі виробленої державою довготривалої політики. Колоніалізм перетворив пограбування в систему, в одну з форм постійної експлуатації чужих країн і народів. Завойовані таким чином землі і країни перетворювалися у колонії. Для колоніального стану характерні три основні ознаки: нерівноправність у законах, нерівність в оплаті за однакову працю, пригнічення національної культури.

Протягом XVI–XIX ст. колоніальний режим забезпечував європейським державам як монопольне володіння ринками збуту, джерелами сировини, продовольства і дешевої робочої сили, так і можливість позаекономічного грабунку, політичного хазяйнування в поневолених країнах. Водночас в епоху капіталістичного колоніалізму встановилася і поглибилася економічна залежність колоній від розвинутих капіталістичних країн, сформувалися світові господарські зв'язки капіталізму і величезних колоніальних імперій.

У результаті колоніальної експансії наприкінці XIX ст. остаточно утворилася колоніальна система – сукупність держав, країн і територій, які знаходилися у різних видах залежності (найчастіше політичної, економічної і військової) від великих капіталістичних держав-метрополій. Стосовно однієї колоніальної держави вживається термін “імперія” (наприклад, Британська колоніальна імперія). Звідси, колоніальна експансія є одним з найхарактерніших проявів імперіалістичної або імперіалістської політики, тобто політики по створенню колоніальних імперій (від лат. *imperiūm* – влада). Вона досягає свого апогею саме у другій половині XIX ст. Тому з цієї точки зору правомірно поставити знак рівності між колоніалізмом та імперіалізмом. При цьому німці успішно поєднували континентальну і заморську колоніальну політику, створивши наприкінці минулого століття свою колоніальну імперію.

Наслідком прагнення до колоніальної політики і її практичного здійснення було, зокрема, і формування специфічної ідеології колоніалізму, у якій суттєве місце зайняли расистські і великодержавні концепції політичного та ідеологічного виправдання чужоземного панування. Щоб дати її точніше визначення, необхідно спочатку вичленили зміст самого поняття “ідеологія”.

Цей термін зобов'язаний своїм походженням Д. де Трасі. Французький філософ позначив ним методологічні основи всіх наук. Він приділив багато уваги походженню ідей, результатам їх практичного втілення, а також розробці методів ліквідації помилок, які з'являються в процесі пізнання дійсності. Написаний де Трасі у 1801–1805 рр. 4-томний трактат “Елементи ідеології” містив утопічні погляди, віру в безмежні можливос-

ті освіти, її вирішальний вплив на розвиток суспільства. Автор прагнув підняти ідеологію до рівня науки, включити її в систему соціальних дій. Критерії раціональних ідей де Трасі шукав не в тому політичному устрої наполеонівської держави, сучасником якого він був, а в тих можливостях політичної системи, які могли б проявитися у деяких ідеальних умовах. Суттєвим для нього було, наскільки наукова думка вільна від ереси, брехливих авторитетів, застарілих традицій. В ідеології відображалась віра у могутність людського розуму, здатного захистити думку від неправильних ідей (релігії, метафізики).

У наступні епохи поняття ідеології зазнало семантичних змін. У багатьох випадках критику релігійних і політичних ідей стали розглядати як загрозу існуючому способу життя. Наполеон I Бонапарт презирливо називав “ідеологами” людей, схильних до абстрактного теоретизування, яким просто не вистачало здорового глузду. Водночас, імператор усією силою своєї влади підтримував стабілізуючу і охоронну функцію помилкових ідей. Історичний розвиток і науковий прогрес суспільства у XIX–XX ст. привели також до виникнення та існування різних понять ідеології у рамках марксистської і немарксистської соціологічної думки.

Марксизм розумів під ідеологією систему політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних і філософських поглядів та ідей, у яких усвідомлюється та оцінюється ставлення людей до дійсності. Однак, таке визначення явно страждає примітивізмом, спрощеністю, поверховістю і тому погодитися з ним не можна. Крім того, воно з’явилося в період адаптації теорії Маркса-Енгельса до нових соціально-політичних умов кінця XIX – початку XX ст., яка проявилася у популяризації і спрощенні марксизму (П.Лафарг, К.Лібкнехт, А.Бebelь). У Росії це поетапно знайшло вираження у діяльності Г.Плеханова, В.Ульянова-Леніна, М.Бухаріна, Й.Сталіна. Як результат, цей “вульгарний марксизм” XX ст. став визначатися єдино вірним ученням, яке знаходилося поза всякою критикою і швидко перетворилося у догматичну закостенілу теорію, причому дуже далеко від розробленої К.Марксом і Ф.Енгельсом у середині і другій половині XIX ст.

Відповідаючи на питання, що ж конкретно являє собою ідеологія у параметрах “природничоісторичного процесу”, Маркс і Енгельс, стверджуючи принцип історизму в підходах до суспільних явищ, у рукопису “Німецької ідеології” писали: “Ми знаємо тільки єдину науку, науку історії. Історію можна поділити на історію природи і історію людей. Історією людей нам доведеться зайнятися, тому що майже вся ідеологія зводиться або до хибного розуміння цієї історії, або до цілковитого абстрагування від неї. Сама ідеологія є тільки одна із сторін цієї історії”⁸. З точки

зору філософського підходу Енгельс визначав ідеологію як “виведення дійсності не з неї самої, а з уявлення”⁹. При цьому він вважав, що ідеологія породжується конкретними матеріальними умовами існування, по відношенню до них є ідеальною і базується на економічному фундаменті: “головний притиск ми робили, і повинні були робити, спочатку на виведенні політичних, правових та інших ідеологічних уявлень і зумовлених ними дій з економічних фактів, які лежать в їх основі”¹⁰.

У цілому, під ідеологією Маркс і Енгельс у своїх роботах розуміли: 1) ідеалістичну концепцію, згідно якої світ являє собою втілення ідей, думок, принципів; 2) відповідний цій концепції тип мислительного процесу, коли його суб’єкти-ідеологи, не усвідомлюючи зв’язку своїх побудов з матеріальними інтересами певних класів і, відповідно, об’єктивно збуджувальних сил своєї діяльності, постійно відтворювали ілюзію абсолютно самостійності суспільних ідей; 3) впливаючий звідси метод підходу до дійсності, який полягає у конструюванні бажаної, але уявної реальності, що видається за саму дійсність. Таким чином, дійсність постає в ідеології у спотвореному, перевернутому вигляді, ідеологія виявляється ілюзорною свідомістю, в якій соціальна реальність, об’єктивні протиріччя і потреби суспільного життя виступають у спотвореній формі.

Маркс і Енгельс ніколи не розглядали своє учення як ідеологію, тим більше наукову. Це було зроблено Ленінінм і означало відхід від марксистського розуміння ідеології. У роботі “Матеріалізм і емпіріокритицизм” він писав: “...історично умовна всяка ідеологія, але безумовно те, що всякій науковій ідеології (на відміну, наприклад, від релігійної) відповідає об’єктивна істина, абсолютна природа”¹¹. У Маркса і Енгельса, як ми бачили, це слово вживається у дещо іншому розумінні. Вони називали ідеологією лише більш вузьке коло мислення – саме ті думки, які відірвалися від зв’язку з матеріальною дійсністю, втратили усвідомлення цього зв’язку, відображають цю дійсність неправильно, у перевернутому вигляді і не розуміють цієї хибності. З ідеологією німецькі теоретики ХІХ століття воювали. Їх метод діалектичного матеріалізму був якраз тим знаряддям, яке здійснює реальну революцію у мисленні і руйнує “ідеологічну” точку зору. Це дуже точно підсумував відомий філософ, історик і діяч КПРС В.Адоратський у статті “Про ідеологію”: “Ідеологія – це своєрідна абергація (відхилення від норми. – С.Т.) розуму, який відображає дійсність спотворено, у перевернутому вигляді. Продукти свого мислення, свої ідеї людина приймає за самостійні сутності. Їй здається, що ці породження розуму визначають собою всю дійсність, тоді як насправді вони є неусвідомлено неправильними відображеннями дійсно існуючих відносин. Таким чином, ідеологію можна визначити як свідо-

мість, яка відірвалася від дійсності, втратила свідомий зв'язок з цією дійсністю і відображає останню неправильно, у перевернутому вигляді. Марксизм – ворог ідеології”¹².

Однак, Адоратський дуже швидко змінив свої погляди на ідеологію, цілковито перейшовши на ленінські позиції. У цьому догматизованому марксистському варіанті хоча і пропонувалося “ідеологічне осягати”, протиставляючи йому наукове як істинне, однак тлумачення даної відмінності у підсумку незмінно зводилося до тих же ідеологічних обґрунтувань з відкрито заявлених позицій науковості ідеології марксизму-ленізму. Єдиним науковим результатом виявлялася, хіба що, все нова і нова актуалізація, а також самоілюстрація проблеми наукового трактування ідеологічного феномену. Підтвердженням сказаного може служити сучасна марксистсько-ленінська точка зору, яка належить доктору економічних наук С.Проніну: “Марксизм як ідеологія претендує на те, щоб бути не тільки світоглядом одного класу, але й “загальнолюдським імперативом”, теорією розвитку людини і людства. Саме марксизм бере на себе нелегке завдання пошуку взаємозв'язків між “мотором” історії, яким є класова боротьба, і прогресом загальнолюдської цивілізації”¹³.

Марксистські і марксистсько-ленінські підходи до трактування ідеології далеко не вичерпують заслуговуючих уваги тлумачень цього поняття. Оригінальна і глибоко аргументована точка зору належить відомому німецькому соціологу К.Мангейму. Вона була викладена у 1929 р. у його книзі “Ідеологія і утопія”. Книга складається з п'яти розділів і головне її завдання, на думку автора, полягає в тому, щоб “показати, як люди дійсно мислять”. “Зіткнення різних типів мислення, – писав німецький учений, – кожен з яких у рівній мірі претендує на репрезентативність, вперше робить можливою постановку настільки фатального і настільки фундаментального для історії мислення питання, а саме: як можуть ідентичні процеси мислення людей, об'єктом яких є один і той же світ, створювати різні концепції цього світу”¹⁴.

Мангейм намагався створити послідовну концепцію, яка б пояснювала природу соціального знання і специфіку відображення соціальної дійсності. Як і Маркс, він дотримувався положень про залежність суспільної свідомості від суспільного буття, ідеології від економічних відносин. При цьому він поширював на марксизм запропоноване Марксом і Енгельсом у I томі “Німецької ідеології” положення про спотворену свідомість: “Якщо в усій ідеології люди та їх відносини поставлені на голову, наче в камері-обскурі, то це явище так само походить з історичного процесу їх життя”¹⁵. Мангейм вважав, що погляди різних соціальних груп продиктовані лише їх економічною зацікавленістю та іншими егоїстичними

міркуваннями. Відкидаючи будь-який об'єктивний критерій істинності у пізнанні суспільних явищ, Мангейм назвав свою точку зору “реляціонізмом”. Він зображав історію суспільної думки як зіткнення класово-суб'єктивних світоглядів. Кожен з них є “частковою ідеологією”, тобто наперед спотвореним відображенням соціальної дійсності, а всі разом – “тотальною (загальною) ідеологією”. Згідно Мангейму, всяка ідеологія являє собою апологію існуючого ладу, погляди класу, зацікавленого у збереженні статус-кво, яким протистоїть настільки ж необ'єктивна і пристрасна утопія або погляди опозиційних знедолених верств населення. У випадку приходу останніх до влади, утопія, за Мангеймом, автоматично перетворюється в ідеологію і т. д.

Німецький соціолог виводив появу й розвиток ідеології з політики і політичної боротьби. Він виходив з того, що у понятті “ідеології” відображається одне відкриття, зроблене у ході політичної боротьби. Суть його така: мислення правлячих груп може бути настільки тісно зв'язане з певною ситуацією, що ці групи просто не в змозі побачити ряд фактів, які б могли підірвати їхню впевненість у своєму пануванні. У слові “ідеологія” імпліцитно, тобто логічно, міститься розуміння того, що у деяких ситуаціях колективне неусвідомлення певних груп приховує дійсний стан суспільства як від себе, так і від інших, і тим самим стабілізує його.

Поняття утопічного мислення відображає протилежне відкриття, також зроблене у ході політичної боротьби: певні пригнічені групи духовно настільки зацікавлені у знищенні і перетворенні існуючого суспільства, що мимоволі бачать тільки ті елементи ситуації, які спрямовані на його заперечення. Їх ні в якій мірі не цікавить те, що реально існує. Вони лише намагаються у своїй уяві випередити зміну існуючої ситуації. Тому їх мислення ніколи не буває спрямоване на діагноз дійсного становища. Водночас, саме внаслідок політичного конфлікту ідеологія і утопічне мислення як виразники інтересів відповідних соціальних груп можуть помінятися місцями: утопія раніше пригноблених верств після їх приходу до влади перетворюється в духовну суспільну домінанту, тобто ідеологію; ідеологія ж до того панівних груп, які втратили владу і опинилися в таборі опозиції, переходить у розряд утопічного мислення.

Концепція Мангейма виходить не стільки з врахування класових інтересів, скільки, насамперед, з інтересів професійних груп, поколінь, соціальних верств і т.п. Її аналіз показує, що в цілому слід розрізняти два значення поняття “ідеологія”. Часткова ідеологія означає більш або менш усвідомлене спотворення дійсних фактів, справжнє відтворення яких не відповідає інтересам того, хто це робить. Поняття радикальної тотальної ідеології вживається у розумінні ідеології епохи або конкретної історії

чної і соціальної групи. Саме у цьому контексті можна, наприклад, говорити про ідеологію німецького колоніалізму як притаманну правлячим колам і елітним групам Німеччини в період нової історії.

У зв'язку з необхідністю для подальшого наукового дослідження процесу формування ідеології німецького колоніалізму у XVI–XIX ст. об'єктивно розібратися у змісті поняття “ідеологія”, особливий інтерес викликає публікація німецького політолога, професора Кельнського університету У.Матца. Його стаття “Ідеологія як детермінанта політики в епоху модерну” присвячена феномену політичної ідеології та ідеологізованої політики. Особливо цікаво, що автор систематично, послідовно розкриває специфіку політичної ідеології у її нерозривному зв'язку з політикою епохи модерну, тобто європейського нового часу.

У своїй статті Матц, відштовхуючись від висунутого у 1968 р. Е.Шилсом припущення “застосування поняття ідеології до системи переконань такого типу, який закономірно виходить на авансцену під час серйозних суспільних криз”, приходять до констатації: “Епоха кризової свідомості співпадає з “віком ідеологій”, тобто цих великих політичних світоглядів Нового часу, які ми звично позначаємо у цілому як ідеології, і в наступі кінця яких якраз і переконуємося в даний момент”¹⁶. Німецький професор припускає, що європейська культура разом зі своїми ідеологіями у ході дальшого розвитку зберігає регіональне, тобто, в першу чергу, європейське значення. На його думку, ідеології – не структурно-функціональна необхідність відкритого суспільства, а результат історичних випадковостей. Він пише: “У фазі світоглядних криз вони подібно до милиць підвернулися під руку і як такі перетворилися у домінуючий елемент політичної культури”¹⁷.

Матц зауважує, що у новий час ідеології набувають здатності впливу завдяки тому, що пропонують у перспективі історичної свідомості епохи модерну свою орієнтацію в середовищі історичного процесу. Ця орієнтація може бути прогресистська, реакційна чи консервативна. Як і у Мангейма, марксизм стає у XIX ст. лише однією з можливих точок зору, виступаючи в рамках загальної боротьби різних соціальних груп за свою інтерпретацію світу, часткову істину, отриману від однієї з можливих у даний історичний період точок зору.

Матц приходять до такого визначення ідеології нового часу: “Ідеологія є, по суті, картина світу, яка склалася у ході систематичного редуціонування складності дійсності”¹⁸. Відмінні ознаки ідеології цілком очевидно характеризують її, як вищою мірою специфічний феномен серед усього того, що складає область переконань, які мають силу віри. Вихідним пунктом ідеології, по суті, служить деяка “ідея”. Вона розвивається в інтелек-

туальному середовищі і веде до виникнення інтелектуальних рухів, які більш чи менш сильно впливають на всю суспільну свідомість або навіть виливаються у масові політичні рухи. Це цілком справедливо і для ідеології німецького колоніалізму, елементи якої почали зароджуватися, як ми побачимо нижче, в середовищі купців, підприємців, політиків, учених тощо ще на зорі нової історії, але остаточно склалися і отримали своє ідейно-політичне та організаційне оформлення тільки завдяки діяльності інтелектуальних сил Німеччини у середині і другій половині XIX ст.

Таким чином, підсумовуючи, можна запропонувати таке визначення ідеології німецького колоніалізму – це система поглядів перш за все правлячих і елітних груп на взаємовідносини передових європейських держав з економічно і політично більш відсталими країнами; сукупність ідей, за допомогою яких німці, з одного боку, виробляли, усвідомлювали, оцінювали і пропагували своє ставлення до інших народів та їхнього способу життя, а з другого – обґрунтовували свої права на експлуатацію природних та людських ресурсів колоній і залежних країн. Провідною при цьому була ідея європоцентризму. Основним засобом поширення ідей німецького колоніалізму служила колоніальна пропаганда, в тому числі такий специфічний її вид, як прихована пропаганда, яка повинна була підготувати і полегшити доступ у свідомість німців власне пропаганди. Саме таке визначення колоніалістської ідеології і пропаганди, на думку автора, найдоречніше при розгляді та науковому аналізі ідеологічних проблем німецького колоніалізму в новий час.

Примітки

1. Жуков Е.М. Некоторые проблемы методологии истории // Новая и новейшая история. – 1977. – №3. – С.26.
2. Сахновский Е.В. Проблемы германских колоний в английской буржуазной пропаганде 1914–1917 годов. Поиски “теоретического” обоснования колониальной экспансии // Проблемы идейно-политической борьбы в странах Западной Европы в новое и новейшее время. – Омск, 1986. – С.23-32; Фисанов В.П., Троян С.С. Германская “Срединная Европа” и ее оппоненты. – Черновцы, 1993. – 80 с.; Драймон О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-х років XVI ст.: Монографія. – Одеса, 2001. – 360 с.
3. Актуальные проблемы истории колониализма. “Круглый стол” // Новая и новейшая история. – 1989. – №4. – С.74-92.
4. Буф’ян М. Єгипетська проблема і боротьба у правлячих колах Великобританії після Першої світової війни // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць на пошану члена-кореспондента НАН України І.М.Мельникової / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К., 2003. – Вип.12. – С.167.
5. Чубинский-Надеждин В.В. Бисмарк: политическая биография. – М., 1988. – С.350.

6. Див. напр.: *Троян С.С.* Теорія та практика німецького колоніалізму (XVII–XIX ст.). – Чернівці, 1996. – 80 с.; *Троян С.С.* Колоніальні общества в Германії накануне первых заокеанских захватов 1884–1885 гг. // Вопросы германской истории: Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений: В 2-х т. – Днепропетровск, 1998. – Т.2: Международные отношения. – С.5-11; *Троян С.С.* Теоретичні засади німецького атлантизму та континенталізму в зовнішньополітичній концепції Фрідріха Ліста // Вопросы германской истории: Сборник научных трудов / Ред. кол. С.И.Бобилева (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ, 2002. – С.163-170.

7. *Мнацаканян М.О.* Колониализм и его исторические формы. – М., 1976. – С.76.

8. *Маркс К., Энгельс Ф.* Німецька ідеологія. Т.1 // Твори. – 2-е вид. – Т.3. – С.16.

9. *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – Т.20. – С.92.

10. *Энгельс Ф.* Мерингу Ф. 14. 07. 1893 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – Т.39. – С.79.

11. *Ленін В.І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повне зібрання творів. – Т.18. – С.126.

12. На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение / Сост. П.В.Алексеев. – М., 1990. – С.216.

13. *Пронин С.* Идеология во взаимосвязанном мире // Мировая экономика и международные отношения. – 1988. – №10. – С.5.

14. *Мангейм К.* Идеология и утопия: В 2-х ч. – М., 1976. – Ч.1. – С.16.

15. *Маркс К., Энгельс Ф.* Німецька ідеологія. – С.24.

16. *Мату У.* Идеология как детерминанта политики в эпоху модерна // Полис. – 1992. – №1-2. – С.130-131.

17. Там же. – С.142.

18. Там же. – С.133.

Резюме

В статье проанализировано современное концептуальное понимание идеологии колониализма на примере анализа теоретических оснований германского колониализма.

Одержано 1 березня 2005 р.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ПЕРШОГО УРЯДУ ЕНТОНІ БЛЕРА (1997–2001) В КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ “ТРЕТЬОГО ШЛЯХУ”

У статті розкрито основні кроки уряду Ентоні Блера в сфері соціальної політики на основі неолейбористської концепції “третього шляху”. Головна увага приділена проблемам безробіття, охорони здоров’я та освіти.

Ключові слова: *Великобританія, уряд, лейбористи.*

В умовах сучасного розвитку капіталізму в світі все більшого значення набуває соціально спрямована політика урядів розвинених держав. Це пов’язано з тим, що розвиток виробничих сил, по-перше, дозволяє вкладати великі кошти в розвиток соціальних програм, по-друге, наявність соціального забезпечення охороняє населення цих країн від надмірної експлуатації з боку роботодавців. Адже не секрет, що до недавнього часу у Великобританії взагалі не регламентувався рівень мінімальної заробітної плати, тривалість декретної відпустки була незначною, держава не приділяла достатньої уваги проблемам материнства і дитинства, охорони здоров’я, освіти, підліткової злочинності. І лише з приходом до влади “нових лейбористів”, очолюваних Ентоні Блером, держава на перший план поставила піклування про своїх громадян в світлі соціальної спрямованості політики свого уряду. У 1997–2001 рр. уряд лейбористів на чолі з Блером досягнув в цій сфері значних успіхів. Результати діяльності кабінету міністрів Великобританії є прекрасним прикладом і для нашої країни.

Мета даної статті полягає в тому, щоб дослідити соціальну політику Великобританії у 1997–2001 рр. і її результати в ракурсі неолейбористської концепції Ентоні Блера.

У вітчизняній історичній літературі практично відсутні спеціальні праці з даної проблематики. Більшість публікацій, присвячених цій темі, містяться у російських періодичних виданнях інституту міжнародних відносин та світової економіки РАН, а також інституту історії РАН. Найбільш детально концепція “третього шляху” викладена в програмній брошурі “The third way”, що написана прем’єр міністром (1998), і яка представила широкому загалу основні положення нового курсу Великобританії.

Парламентські вибори у травні 1997 р. принесли переконливу перемогу лейбористам. Партія набрала 13,5 млн. голосів або 43,2% від загальної кількості тих, хто голосував. Консерваторам (які до того були при владі 17 років) вдалося зібрати лише 9,6 млн. (30,7%); ліберальні демократи отримали всього 5,2 млн. (16,8%). Ще більш переконливо виглядала пере-

мога лейбористів у світлі розподілу місць в новому складі Палати громад, де вони завоювали 418 місць з 659. Консерватори отримали всього 165, а ліберальні демократи – 46¹. Таким чином, після 17 років правління консерваторів до влади повернулися лейбористи на чолі з Тоні Блером.

Ставши володарем резиденції на Даунінг-стріт, 10, Блер значно посилив свій особистий офіс прем'єра, до якого увійшло декілька відомих вчених з Лондонської школи економіки та політичних наук, в тому числі вчений зі світовим іменем, автор книжки “Третій шлях” (1998 р.) Ентоні Гідденс. Також до складу групи було включено ряд авторитетних економістів з лондонського Сіті. Зміни в структурі та механізмі прийняття рішень у кабінеті Блера можна оцінити, як, свого роду, “культурну революцію”, в результаті якої була сформована “нова правляча еліта”².

Одразу після того, як у 1994 році Тоні Блер очолив лейбористів, він розпочав реформування партійної програми. На її основі розпочалася широкомасштабна модернізація країни, яка дала значні результати.

Теоретичною основою британських перетворень є концепція “третього шляху”, в якій лейбористи пропонують рецепт будівництва “відкритого, процвітаючого, стабільного суспільства”³. Ідея “третього шляху” вкрай проста. Якщо перший шлях базується на принципах “індивідуалізму”, які розробила Тетчер та її неоконсерватори, другий, традиційний для лейбористів, зорієнтований на одержавлення і соціалізм, то третій шлях – це рух до справедливого суспільного ладу, заснованого на цінностях комунітаризму. Комунітаризм, на думку Тоні Блера, полягає у підтримці різних форм участі населення та його окремих груп у розв'язанні соціальних, економічних та політичних проблем суспільства на всіх рівнях, у всіх основних сферах. Так зародилася концепція “суспільства співучасті” – “суспільства, яке ґрунтується на різних формах взаємодії з низу до верху”⁴. У соціальній сфері “третій шлях” зводився до скасування таких методів соціальної політики, як диригування і зрівняння. Залишалося лише інвестування. Держава перетворилася на активного інвестора в інфраструктуру, науку, технологію. Впроваджуються заходи, спрямовані на посилення інституту сім'ї, вдосконалення системи піклування про дітей, посилення боротьби зі злочинністю. Було проголошено про побудову “держави достатку”, в якій відбувається перехід від простої роздачі грошей всім під ряд до комплексної допомоги людям, які прагнуть і можуть працювати та тим, хто через різні причини цього зробити не в змозі⁵.

У результаті діяльності лейбористського уряду під гаслами “третього шляху” в країні відбулися позитивні зрушення в соціальній сфері.

Зміни в сфері зайнятості ознаменувалися, в першу чергу, введенням з 1 квітня 1999 р. (вперше в історії Сполученого Королівства!) мінімаль-

ної заробітної плати (J 3,6 за годину, що складає приблизно третину середнього загальнонаціонального рівня) Після семи років роздумів, Великобританія приєдналася до “Соціальної хартії” Угоди про Євросоюз, що відкрило шлях до виконання нею директиви ЄС про робочий час. Це дозволило 2,5 млн. робітників вперше отримати оплачувану відпустку⁶.

Підготовлена в травні 1998 року програма “Справедливість на робочому місці” передбачає ряд додаткових пільг для робітників, включаючи збільшення декретних відпусток з 14 до 18 тижнів, законодавче визнання профспілок на підприємствах в якості представників трудового колективу (зараз вони визнаються адміністрацією лише 45% підприємств)⁷.

Реальна заробітна плата за 2000 р. зросла на 5%; тобто, за вирахування податків, прибуток населення збільшився на 4,5%. Одночасно скорочувалось безробіття. До кінця 2000 р. воно впало до 5,3% економічно активного населення – найнижчого рівня за останній 21 рік; тривале безробіття було найменше з 1978 р., а безробіття серед молоді – з 1975 р.⁸.

У той же час, значний вплив на соціальну сферу справляє науково-технічна революція. Створюються якісно нові виробничі сили, які мають значно більш високі характеристики, зокрема в науці, освіті, управлінні та охороні здоров’я. Додатковим стимулом для їх розвитку є збільшення державних субсидій. За 1985–1995 рр. витрати на освіту зросли в 3,5 рази, на охорону здоров’я – більш ніж в 2 рази. А вже у 1997–1998 рр. витрати на освіту склали 13,3% бюджету країни, на охорону здоров’я – 19,3%⁹.

Згідно 10-річного плану модернізації системи охорони здоров’я, на 1999–2001 роки виділено J20 млрд. на реформу Національної служби охорони здоров’я, в тому числі J8 млрд. – на будівництво нових лікарень, клінік, медпунктів. В організаційному плані передбачено ліквідацію випадків порушень принципів справедливого та рівного доступу всіх до безкоштовного медичного обслуговування, зменшення адміністративних витрат (на J1 млрд. протягом 5 років) і переведення цих коштів на обслуговування пацієнтів. J300 млн. асигновано на створення по всій країні “центрів здоров’я”¹⁰. У червні 1998 р. уряд прийняв велику програму розвитку освіти, яка коштувала J19 млрд. Програма носить регіональний характер. Англія отримує J16 млрд., а Шотландія, Уельс, Північна Ірландія разом – J3 млрд.¹¹.

Серед заходів, спрямованих на підсилення інституту сім’ї, як важливого гаранта соціальної стабільності, “нові лейбористи” прийняли податкові пільги, які б гарантували достатній дохід для працюючих членів сім’ї, котрі мають дітей (так, для сім’ї з двома дітьми виділяється близько J200 допомоги в тиждень), додаткові пільги було введено і для дітей, суттєво

розширено сітку дитячих садочків та ясел. Водночас, вперше за багато років відмічено зниження числа правопорушень, що пов'язують з певними кроками уряду в цьому напрямку. В першу чергу, вдосконалюється діяльність спеціальних “судів у справах молоді”: створюються групи з молодіжної злочинності, до яких входять спеціалісти з умовних вироків, педагоги, психологи¹².

В 90-ті роки, ще за часів правління консерваторів, у відносинах між приватним капіталом і державою відбулися суттєві зміни. Одна з них – це посилення участі приватних фірм у державному секторі економіки, яка отримала назву “приватна фінансова ініціатива” (ПФІ). ПФІ – це інноваційна економічна стратегія уряду консерваторів, яка покликана вирішувати деякі фінансові проблеми держави (зокрема допомагати у скороченні дефіциту бюджету).

Лейбористи, після приходу до влади в травні 1997 р., в цілому схвалили концепцію ПФІ. Проте існує багато розбіжностей між консерваторами і лейбористами в розумінні завдань її діяльності. Так, лейбористи надають проектам ПФІ більшої соціальної спрямованості, вибір проекту визначається його економічною значимістю для країни, тоді як консерватори керувалися в своєму виборі принципами капіталоємності та рентабельності. За їх часів проекти часто не реалізовувалися через фінансові проблеми та невпевненість учасників в успіху справи. Та після приходу лейбористів до влади концепція ПФІ набула більшого розвитку. Менш ніж за півроку були укладені угоди на суму у J500 млн. Національна служба охорони здоров'я підписала ряд контрактів на будівництво шпиталів з консорціумом “Тармак”, вартістю J137 млн., з “Травешем хоспітал” – вартістю J85 млн. Програми будівництва були схвалені компаніями “Норфолк енд Норуіч хоспітал” (J193 млн.) та “Хай вікомб енд Хамершем” (J35 млн.). У липні 1997 року міністр охорони здоров'я запропонував програму подальшого будівництва 30 нових шпиталів у відповідності до концепції ПФІ. Це найбільша програма Національної служби охорони здоров'я за останні 40 років¹³.

Ідучи на вибори 1997 року лейбористи, очолювані Тоні Блером, на одне з чільних місць своєї передвиборчої кампанії поставили нову соціальну програму, яка б забезпечила існування “суспільства достатку”. І хоча не всі проголошені пункти були реалізовані, Великобританія все ж зробила великий крок у подальшому розвитку своєї соціальної сфери. Багато з проектів уряду є новаторськими, як, зокрема, введення в 1999 р. мінімальної заробітної плати (J3,6 за годину), а також приєднання до “Соціальної Хартії” Об'єднаної Європи. Водночас, лейбористи відновили увагу держави до проблем охорони здоров'я, освіти, сім'ї, злочинності непов-

політих. Цим проблемам вперше за останні 40 років почали приділяти значну увагу і надали належне фінансування. Розпочалося будівництво широкої мережі шпиталів, на освітні програми виділено 119 млрд., при цьому розроблено регіональну форму фінансування, котра враховує особливості Шотландії, Уельсу, Північної Ірландії та Англії. Розпочато широкомасштабний ремонт будівель шкіл та коледжів. Причому, вперше до реалізації соціальних проектів держави активно залучається приватний капітал за програмою Приватної Фінансової Ініціативи. Це дозволяє вкладати значні кошти в соціальну сферу і при цьому уникати дефіциту бюджету. Держава перетворилася на найбільшого покупця послуг приватного сектору.

Враховуючи складну демографічну ситуацію, уряд багато уваги приділяє створенню належних умов для народження і виховання дітей. Зокрема, було збільшено декретну відпустку, надано податкові пільги для сімей, що мають дітей, розширено мережу ясел та дитсадків. Одночасно запрацювала програма попередження підліткової злочинності, що майже одразу дала свої результати. Отже, за часів першого перебування Тоні Блера на посаді прем'єр-міністра Великобританії (з 1997 по 2001 рік), було здійснено значну кількість кроків, направлених на поліпшення ситуації в соціальній сфері, якій не було приділено достатньо уваги за консерваторів. Розпочалася реалізація великої кількості соціально спрямованих проектів, які швидко принесли плоди, і Великобританія зайняла одне з перших місць в Європі та світі серед країн з розвинутим соціальним забезпеченням населення.

Примітки

1. *Пережудов С.П.* Тони Блер // Вопросы истории. – 2000. – №1. – С.76.
2. *Молчалов А.В.* Гидденс и некоторые вопросы модернизации “государства благоденствия” в Великобритании // Вестник МГУ. – Серия 12. – 2002. – №6. – С.43.
3. *Blair T.* The Third Way. – London, 1998. – P.6.
4. *Ibid.* – P.8.
5. *Іванецька О.П.* Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002). – Вінниця, 2003. – С.174.
6. *Вишневская Н.* Рынок рабочей силы – новые тенденции // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №8. – С.24.
7. *Миллин Н.* “Третий путь” Тони Блера // Международная жизнь. – 1999. – №7. – С.44.
8. *Хесин Е.* Великобритания // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №8. – С.105.
9. *Britain. An Official Handbock* 1998. – London, 1998. – P.159.

10. Милін Н. “Третій путь” Тони Блера. – С.45.
11. Сорокіна В. Великобританія: сфера услуг в 90-е годы // Мировая економіка и міжнародні відносини. – 2000. – №2. – С.89.
12. Милін Н. “Третій путь” Тони Блера. – С.45.
13. Сорокіна В. Великобританія: частна фінансова ініціатива // Мировая економіка и міжнародні відносини. – 1999. – №1. – С.92.

Summary

The article reveals the main steps of Tony Blair's government in the sphere of social policy on the basis of the neolabourist conception of “the third way”. The main attention is paid to the problems of unemployment, health care and education.

Одержано 18 березня 2005 р.

УДК 327(477+410)“1918-1919”:82-94

О.І.Козій

УКРАЇНСЬКО-БРИТАНСЬКІ КОНТАКТИ 1918–1919 рр. У МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті робиться спроба охарактеризувати мемуарну літературу з історії західноукраїнсько-англійських контактів під час польсько-української війни.

Ключові слова: ЗУНР, українсько-британські контакти, мемуари.

Після проголошення незалежності України відчутно активізувався незворотний процес вивчення малодосліджених сторінок в історії України. За останні роки тема Західноукраїнської Народної республіки знайшла відображення у багатьох вітчизняних дослідженнях. Однак, проблема міжнародних відносин молодій державі з зарубіжними країнами і, зокрема, з Великою Британією, недостатньо вивчена у вітчизняній та зарубіжній історіографії. У цьому плані малоопрацьованим пластом є мемуарна спадщина.

Так, у статті М.Дерев'янка і А.Панчука “ЗУНР в українській історіографії” лише згадується про мемуари М.Омеляновича-Павленка та М.Лозинського як джерело вивчення історії ЗУНР¹. У розвідці Ю.Довгана знаходимо коротку характеристику спогадів Д.Ллойд Джорджа, у якій за-

значається, що британський прем'єр-міністр на момент написання спогадів чітко уявляв собі предмет суперечки між українцями і поляками².

Серед мемуарів із даної теми цінними є спогади Державного Секретаря закордонних справ ЗУНР, представника ЗУНР на Паризькій мирній конференції, доктора юридичних наук М.М.Лозинського (1880–1937).

Михайло Михайлович Лозинський народився у 1880 р. в заможній селянській родині. Після закінчення гімназії вступає на юридичний факультет Львівського університету. Під час навчання бере активну участь в українському визвольному русі. Ще в студентські роки пише публіцистичні матеріали у такі відомі українознавчі видання, як “Рада”, “Громадська думка”, “Діло”. По закінченні університету М.М.Лозинський продовжує публіцистичну роботу та вступає до Української національно-демократичної партії (УНДП). Під час Першої світової війни він є одним із засновників та керівників Спілки визволення України, неодноразово відвідує Наддніпрянську Україну. Після розвалу Габсбургської імперії Лозинський обирається до Української Національної Ради. Завдяки своїм неабияким дипломатичним здібностям, він стає товаришем Державного Секретаря закордонних справ у першому уряді ЗУНР. Наприкінці лютого 1919 р. очолює українську делегацію на переговорах з комісією Бертелемі. 10 березня М.Лозинського призначено Державним Секретарем закордонних справ, а вже 17 квітня на чолі спеціальної місії ЗУНР він вирушає на Паризьку мирну конференцію. Її завданням було досягнення перемир'я між обома воюючими сторонами – ЗУНР і Польщею. У Парижі в складі об'єднаної делегації УНР М.Лозинський бере активну участь у відстоюванні незалежності України.

Після втрати незалежності України він емігрував до Відня, де 1922 року видав свої спогади під назвою “Галичина в роках 1918–1920”. II і III розділи мемуарів присвячено українсько-англійським взаєминам означеного часу. Тут детально описується переговорний процес 25–28 лютого 1919 року між ЗУНР і Польщею за посередництва антантівської комісії Бертелемі. Автор подає повний текст проекту договору перемир'я. При цьому відзначає жорсткість позиції антантівської делегації. Він пише: “Тут знову виявилася культурність представників держав Антанти. Не розібравшись навіть, в чім діло, і думаючи, що це ми не хочемо вести переговорів, представник Англії, до якого звернулися обі сторони, знов застукав п'ястками о стіл”³. Не можна не погодитися з думкою автора, що проект договору перемир'я, запропонований комісією, був підготовлений у Варшаві. Це підтверджують і чисельні документи протоколів засідання союзної місії та комісії Бертелемі у Польщі, а також звіти польських делегатів⁴.

Велику увагу Лозинський приділив роботі міжсоюзної комісії під головуванням члена англійської делегації Л.Боти, яка була утворена Паризькою мирною конференцією. На неї покладалося завдання вивчити українсько-польську проблему і запропонувати проект перемир'я. На спільних засіданнях комісії Боти та української делегації розглядалися важливі питання, що стосувалися врегулювання українсько-польського конфлікту: воєнне становище УГА (30 квітня 1919 р.), позиція української сторони стосовно демаркаційної лінії та причини нереалізації проекту перемир'я комісії Бертелемі, інформація про передислокацію армії Галлера у Східну Галичину (8 травня 1919 р.), вручення проекту перемир'я обом делегаціям (12 травня 1919 р.)⁵.

Значне місце держсекретар відводить діяльності української делегації протягом другої половини травня – першої половини червня 1919 року. Зокрема, він наводить текст звернень галицьких представників до мирної конференції від 21, 27, 29 травня і 6 червня, в яких вказується на небажання польської сторони припинити воєнні дії і прийняти умови перемир'я комісії Боти, та дезінформацію польською стороною подій на фронті тощо⁶.

Лозинським досить детально описано засідання Ради 4-х та української делегації 21 травня 1919 року. Це була перша і остання зустріч української делегації із главами держав всемогутньої Антанти і США. Тоді вперше керівники Англії, Італії, США і Франції вислухали точку зору українських представників. Серед них найбільшу активність виявив британський прем'єр-міністр Ллойд Джордж. Він буквально засипав українських делегатів запитаннями. Його цікавило ставлення українців до більшовиків, росіян, поляків, українська мова, релігія, боездатність армії, тощо⁷.

Спогади М.М.Лозинського написані на основі великої кількості документів. Він був автором численних звернень до керівних органів мирної конференції. Документи української делегації, які не ввійшли у спогади, були ним упорядковані і видані⁸. Він подає унікальну інформацію. Це, зокрема, матеріали переговорів української делегації з місією Бертелемі 25–28 лютого 1919 р., протоколи засідань української делегації і комісії Боти, внутрішніх протиріч всередині об'єднаної української дипломатичної місії, (делегати В.Панейко і С.Томашівський наполягали на особливості Східногалицької справи, суть якої була в тому, що Галичина нібито є окрема держава)⁹, численні звернення уряду ЗУНР і дипломатичної делегації до керівних органів Паризької мирної конференції. Більшість з них мали інформаційний характер. Отже, без вивчення спогадів М.Лозинського не бачиться можливим повною мірою дослідити як україн-

сько-англійські контакти, так і політику Антанти і США відносно ЗУНР в цілому.

Вагоме місце у мемуарній літературі проблеми займають спогади головнокомандуючого української галицької армії (УГА) Михайла Омеляновича-Павленка (1878–1952). Під час служби у російській армії він брав участь у російсько-японській війні. У Першу світову війну командував гвардійським корпусом. За часів Центральної Ради командував українською бригадою в Катеринославі. У період Гетьманату він – командир 3 стрілецької дивізії. Протягом 10 грудня 1918 р. – 9 червня 1919 р. – головнокомандувач УГА. Учасник українсько-антантівських переговорів у Ходорові 22 лютого 1919 р.

Його “Українсько-польська війна” побачила світ у Празі 1928 року. Основна увага автора зосереджена на збройному протистоянні між українцями і поляками у Східній Галичині. Він згадує про зустріч комісії Бертелемі і командування УГА 22 лютого 1919 року у Ходорові, де обговорювалися умови припинення воєнних дій. У споминах подані телеграми антантівської комісії до українського командування від 18 і 20 лютого. У першій з них союзна місія ставила умовою свого проїзду з Перемишля до Львова негайне припинення вогню. Головнокомандувач УГА переслав її до уряду з поміткою, що виконання цих умов неможливе. У другій – вимагалось забезпечення її проїзду до Ходорова. При цьому зазначалося, що відмова уряду ЗУНР буде визнана як “ворожий акт проти Антанти”¹⁰.

Український генерал досить детально описує сам переговорний процес та склад антантівської комісії. До неї ввійшли: від Англії – генерал Кортон де Віарт, полковники Моуль і Сміт. Американську делегацію очолював Р.Лорд, італійську – майор Стабіле. Генерал Бертелемі був, водночас, керівником французької та загалом всієї антантівської делегації. Цікавим для дослідника буде опис вкрай негативного ставлення галицького командування до голови комісії і прихильність до інших її членів, зокрема до керівника англійської місії Кортон де Віарта. Ось як описує М.Омелянович-Павленко прибуття згадуваної делегації: “Першим вийшов із нашого вагону генерал Кортон де Віарт. Не дивлячись на важке каліцтво (відсутність лівого ока, однієї руки й, здається, ступні однієї ноги) його струнка і цілком свіжа постать робила на всіх дуже добре враження. Останнім вийшов насуплений і непривітний генерал Бертелемі. Генерал Бертелемі мав серед українців імідж їх ворога”¹¹.

У мемуарах подається короткий перебіг переговорів у Ходорові. Місія Антанти намагалася з’ясувати, чому українська армія, одержавши телеграму з вимогою припинити військові дії, продовжує їх. Делегація праг-

нула вияснити, чи не є це викликом державам Антанті. Головнокомандувач УГА відповів, що оперативні обставини не дозволяли припинити військові дії. Водночас, Омелянович-Павленко дав зрозуміти, що він є лише військовим і підкоряється уряду, який один може вирішити питання про укладення перемир'я. Наступне питання стосувалося часу, який потрібен для припинення війни. Порадившись з начальником штабу УГА Курмановичем, головнокомандувач заявив, що відповідь буде дана через кілька годин. Після коротких консультацій між членами комісії Бертелемі, Кортон де Віарт передав згоду чекати на відповідь. У результаті була оголошена обідня перерва¹².

Однак Жозеф Бертелемі вирішив викласти ще до обіду позицію держав Антанті щодо лінії розмежування між ЗУНР і Польщею. Він заявив, що члени комісії бажають укладення перемир'я між обома воюючими сторонами й встановлення демаркаційної лінії, а всі крапки над "і" мала розставити Паризька мирна конференція. Тоді ж Бертелемі окреслив демаркаційну лінію. Омелянович-Павленко в своїх спогадах не подає запропонованої лінії розмежування. Але можна припустити, що ця лінія, в основному, співпадала з пізніше окресленою "лінією Бертелемі", яка була оголошена 28 лютого 1919 року. Вона починалася на півночі по річці Західний Буг–Соснівка–Кам'янка (теперішня Кам'янка-Бузька), проходила між повітами Кам'янський і Жовківський – Львівський і Кам'янський – Львівський і Перемишлянський – Бібрковецький і Перемишлянський – південніше Львівського і східніше Дрогобицького і Турчанського повітів на півдні¹³. Таким чином, приблизно 1/3 території Східної Галичини передавалася Польщі. Тут проживала приблизно половина галицьких українців та містилася більша частина економічного потенціалу краю.

Приблизно о 13.30 почався обід в їдальні генерального штабу УГА. Протягом обіду йшли розмови на політичні теми. Зокрема, Омелянович-Павленко запідозрив французів у недобррозичливості до української сторони і недвозначно натякнув на це Кортону де Віарту. На це останній відповів, що французи мають свою точку зору на дану проблему, але, крім цього, є ще інших три точки зору.

Через годину надійшло повідомлення із тодішньої столиці ЗУНР Станіслава, що відповідь буде готова наступного дня вранці, тобто 23 лютого. Комісія з цим погодилася і відбула до Львова.

За твердженням головнокомандуючого УГА, між ним і шефом англійської місії склалися теплі взаємини. М.Омелянович-Павленко і Кортон де Віарт сфотографувалися. Пізніше у своїх спогадах англієць охарактеризував українського генерала, як "простого і приємного козака"¹⁴. Але у звіті Ллойд Джорджу та В.Вільсону він подавав упереджені дані

про український визвольний рух і пропонував надіслати у Східну Галичину армію Галлера і 1500 французьких офіцерів або організувати інтервенцію військ Антанті¹⁵. Ці збройні сили мали допомогти Польщі окупувати Східну Галичину. Кортон де Віарт, таким чином, пропонував підтримати поляків.

Певний інтерес складають мемуари Ллойд Джорджа, його позиція у східногалицькому питанні. Він, зокрема, піддає критиці агресивну політику Польщі, наголошує, що населення Галичини і України було проти польського панування і при проведенні плебісциту категорично відмовилося б від нього¹⁶. Він критикує заяви польських лідерів І.Падеревського та Р.Дмовського щодо законності польських прав на Східну Галичину, стверджуючи, що “польська армія намагалася силою приєднати до себе всю провінцію, всупереч бажанням більшості населення, яке всіляко опиралося полякам. За походженням, мовою і релігією це населення було українським”¹⁷. У дискусії з І.Падеревським Ллойд Джордж зауважував, що Польща не має права захоплювати чужі території на сході. На його погляд, завдяки війсьній підтримці Антанті поляки добилися незалежності і тому мають виконувати рекомендації Паризької мирної конференції й припинити агресію щодо своїх сусідів¹⁸ (малася на увазі польська агресія в Литві, Білорусі та в Україні). Також Ллойд Джордж висловлює незгоду з польською політикою Франції та США на Сході Європи.

У цілому, спогади Ллойд Джорджа мають важливе значення у дослідженні політики Великої Британії в Центральній-Східній Європі під час роботи Паризької мирної конференції. Він, без сумніву, озвучив політику Англії відносно ЗУНР у даному регіоні. Таку позицію підтримували в тій чи іншій мірі всі державні діячі Британської імперії. А вона полягала в тому, щоб утримати status quo у Європі. Зокрема, не допустити надмірного зміцнення Франції і її найближчого союзника Польщі за рахунок Німеччини та країн Східної Європи, у тому числі й України. Виходячи з цього, Велику Британію мало цікавила ЗУНР, але її не влаштовувало посилення Польщі. Це підтверджують протоколи засідань керівних органів Паризької мирної конференції та меморандуми Форін Офісу. Зокрема, уже на 7-ий день українсько-польського конфлікту МЗС Великої Британії надіслав Польському Національному Комітетові ноту, в якій Форін Офіс висловив невдоволення уряду її величності війсьними діями Польщі у Східній Галичині та спробу останньої випередити рішення Паризької мирної конференції¹⁹.

З-поміж інших британських джерел варто виділити спогади члена союзної комісії у Польщі та керівника британської військової місії генерала Адріана Кортон де Віарта (1880–1963)²⁰. Він народився у Брюсселі.

Під час Першої світової війни брав активну участь у бойових діях. На початку 1919 р. військовоє міністерство Великої Британії призначило Кортон де Віарт своїм представником у союзній комісії в Польщі. На цій посаді він замінив південноафриканського генерала Л.Боту, який раптово захворів. У лютому 1919 р. Кортон де Віарт увійшов від англійської делегації у комісію Бертелемі, основною метою якої було досягнення перемир'я між Польщею та ЗУНР. Двічі, протягом 22 та 25–28 лютого він зустрічався і вів переговори з українськими делегатами, отже, був у курсі всіх справ, які стосувалися східногалицького питання.

Значний інтерес для нас мають розділи VII “Голова британської військової місії у Польщі” та IX “Польська політика”, у яких англійський генерал описує своє призначення на посаду члена союзної місії від Британської імперії, англо-французькі суперечності у Польщі, в тому числі і Східній Галичині²¹. Після прибуття 12 лютого у Польщу, основна увага генерала була зосереджена на переговорах із представниками ЗУНР і Польщі. Його прихильність до поляків добре простежується у спогадах. Так, він характеризує поляків як героїв, що борються, обороняючи Львів, та захоплюється ними²². Досить стримано англієць описував перемовини комісії з командуванням УГА 22 лютого у Ходорові та 25–28 лютого у Львові з урядовою делегацією на предмет досягнення українсько-польського перемир'я.

Проблема полягала у припиненні двостороннього протистояння у Східній Галичині на основі компромісного рішення. Однак, як визнає Кортон де Віарт, переговори про перемир'я з самого початку були приречені на провал, оскільки запропоновані комісією умови не відповідали ні військовому становищу, ні етнічному принципу. Польська сторона повинна була отримати 1/3 частину території ЗУНР, включно із столицею Львовом і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном. Тут проживало 1/2 населення Східної Галичини і знаходилася більша частина економічного потенціалу країни.

У звіті Ллойд Джорджу та іншим керівникам Паризької мирної конференції Кортон де Віарт пропонував допомогти полякам, а всі звинувачення у зриві переговорів покладав на українську сторону і переконував прем'єр-міністра віддати Східну Галичину під контроль Польщі чи “принаймні використати свій вплив, щоб зробити це”. Така позиція члена англійської місії не співпадала з точкою зору керівництва Британської імперії. Тому Ллойд Джордж категорично відмовився від поради генерала²³. Прем'єр-міністр був проти створення Великої Польщі коштом її сусідів, зазначаючи, що “вона не повинна поглинати народи, які не є польським і не хочуть ним бути”²⁴. Однак, на нашу думку, ряд обставин

змусили його змиритися з польською окупацією Східної Галичини. Серед них: комуністична революція в Угорщині наприкінці березня 1919 р., наближення Червоної армії до Збруча, франко-американський тиск у Парижі та доконаний факт польської окупації Східної Галичини.

Спогади Кортон де Віарта відіграють важливу роль у дослідженні західноукраїнсько-англійських контактів У них, поряд зі значним фактажем, відображена особиста позиція автора, яка дещо відрізнялася від офіційного курсу Лондона у Східній Галичині.

Не менш важливим джерелом для з'ясування західноукраїнсько-англійських контактів у період, який розглядається, є спогади Ісмі Говарда (1863–1939), який був керівником секції британської делегації на Паризькій мирній конференції у справах північно-східної Європи, у тому числі Росії і Польщі, та головою англійської місії у складі союзної комісії у Польщі. Перебуваючи на цих посадах, автор вів щоденник, у якому помічав усі важливі політичні події, пов'язані з його дипломатичною діяльністю²⁵.

У спогадах І.Говарда міститься значний об'єм інформації. Тут подано перебіг подій, очевидцем яких він був, у період із січня по квітень 1919 року. Саме цей період, описаний у мемуарах Говарда, складає найбільший інтерес.

За глибоко завуальованим текстом спогадів простежується позиція Говарда, згідно якої Польщі відводилася важлива роль в Європейській політиці. “Я відкрито був проти допомоги Польщі, поки вона не стане сильною і незалежною державою. Не тільки тому, що я був щиро зацікавлений у відновленні Польщі, яка відіграла велику роль у Європейській історії, але я також надіявся, що вона із заохоченням і допомогою союзних і прийнятих до союзу держав буде достатньо сильною, щоб протистояти більшовицькій навалі самостійно, і допоможе Антанті, коли стане центральною силою у Європі, перемогти Німеччину і Австрію”²⁶. І.Говард, так само як і Кортон де Віарт, був пропольськи налаштований. Це підтверджують чисельні депеші керівника британської делегації в союзній комісії²⁷. Пропольську налаштованість підтверджує і помітка у щоденнику І.Говарда, де він згадує, що 18 лютого під час обіду з Потоцьким зустрівся із архієпископом Львова Теодоровичем. Останній повідомив, що “українські війська захопили Львів, де австрійці відчували, що їхня сила може перемогти. Але вони були відкинуті студентами і місцевими поляками, котрі боролися з ними на вулицях протягом двох тижнів, поки перші польські загони були відправлені їм на допомогу. Навіть 14-ти річні дівчата, і хлопці, і жінки борються зараз. І кажуть, що німецький ерцгерцог Стефан зараз є все ще з русинами (українцями)”²⁸. Як ба-

чимо, інформація певного роду теж відіграла свою роль у формуванні поглядів Говарда.

Не оминув англійський дипломат у щоденнику діяльності комісії Антант у Східній Галичині. Вже 17 лютого, повідомляє він, частина комісії на чолі із Кортоном де Віартом і американським представником Робертом Лордом була відправлена у Львів з метою припинити військові дії з українцями, які були ще біля Львова. Після того, як уряд ЗУНР розірвав умови перемир'я, запропоновані союзною комісією, частина її делегатів на чолі з англійським генералом була відправлена до Парижа для звіту мирній конференції. І.Говард у складі союзної комісії залишився у Польщі з метою інформування мирної конференції про ситуацію в країні.

У спогадах керівника англійської делегації у складі союзної комісії у Польщі, на нашу думку, міститься кілька неточностей. Вони пов'язані з тим, що він безпосередньо не був у Східній Галичині, а повідомлення про неї черпав із телеграм інших англійських і антантівських представників. Так, 20 лютого у щоденнику знаходимо повідомлення про те, що представники союзної комісії зустрілися у Львові з генералом Омеляновичем-Павленком²⁹. Однак, останній не був у окупованому Львові під час українсько-польської війни і не вів переговори з комісією Антант. У цей час він перебував у ставці УГА в Ходорові. Іншою похибкою є свідчення мемуариста, що 4 березня під час евакуації представників згадуваної комісії зі Львова українські війська обстрілювали поїзди, в яких були делегати Антант, внаслідок чого двох польських офіцерів було поранено³⁰. Натомість Кортон де Віарт повідомляє, що польські офіцери були вбиті (мабуть, антантівськими охоронцями. – К.О.) у сутичці під час їх спроби силоміць сісти у потяг з представниками Антант³¹.

Окремий розділ своїх мемуарів присвятив східногалицькому питанню також і генеральний секретар польської делегації на Паризькій мирній конференції Станіслав Козіцкі.

У спогадах подаються відомості про роботу комісії Л.Боти, зокрема її переговори з польськими представниками відносно умов перемир'я між галичанами і поляками у квітні-травні 1919 р. Цікавими є свідчення автора про позицію Великої Британії в даному питанні. Козіцкі згадує, що англійська делегація застерігала Польщу, що у разі її відмови підписати перемир'я, запропоноване комісією Боти, поляки зіштовхнуться із серйозними наслідками³². Більш ґрунтовно С.Козіцкі характеризує політичний акт від 25 червня 1919 р., коли Паризька мирна конференція вирішила дати дозвіл польським збройним силам тимчасово окупувати Східну Галичину. На думку автора, так закінчилася спроба Англії не допустити

зайняття Польщею Східної Галичини. У цей період інтереси Польщі йшли врозріз із інтересами делегації Великої Британії на мирній конференції³³.

Таким чином, у мемуарах С.Козіцкі ми знаходимо підтвердження того, що Велика Британія виступала проти захоплення Польщею Східної Галичини. Цим пояснюється до певної міри проукраїнське спрямування англійської політики у період, який розглядається. Вона виражалася у протидіях планам Польщі щодо захоплення територій її сусідів. Однак, це зовсім не означало, що Велика Британія не допустить захоплення Східної Галичини Польщею. Британська зовнішня політика, як відомо, керується національними інтересами, а вони мають властивість змінюватися. Та й чи могла отримати якийсь статус Східна Галичина, коли союзники не ставили питання про незалежність України в цілому.

Отже, мемуарна література справляє позитивне враження. Вона представлена українськими, англійськими і польськими авторами. Її використання сприятиме дослідженню окремих аспектів політики Великої Британії стосовно ЗУНР у 1918–1919 роках.

Примітки

1. *Дерев'яно М. Панчук А.* ЗУНР в українській історіографії // Укр. істор. журнал. – 1995. – №2. – С.30.
2. *Довган Ю.* Зовнішня політика Великобританії стосовно ЗУНР у вітчизняних джерелах та історіографії // Галичина. – 2001. – №7. – С.160.
3. *Лозинський М.* Галичина в роках 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С.76.
4. *Sprawy Polski na Konferencji pokojowej w Paruzy (далі – СПКР) w 1919 r. Dokumenty i materialy.* – Warszawa, 1967. – Т.2. – S.236-245.
5. *Лозинський М.* Назв. праця. – С.120-131.
6. Там же. – С.134-135, 138-141.
7. Там же. – С.135-137.
8. *Decision du conseil supreme sur la Galicie orientale-les plus impotants Documents avec intruduction par M.Lozynsky.* – Paris, 1919.
9. *Лозинський М.* Назв. праця. – С.115.
10. *Омелянович-Павленко М.* Українсько-польська війна 1918–1919. – Прага, 1929. – С.43-44.
11. Там же. – С.44.
12. Там же. – С.45.
13. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДА України у Львові). – Ф.581. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.3.
14. *Wiatr, Carton de.* Adrian Happy Odissey. – London, 1950. – S.99-100.
15. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – С.269-270.

16. *Ллойд Джордж*. Правда о мирных договорах. – М., 1957. – Т.1. – С.268-269.
17. Там же. – Т.2 – С.192.
18. Там же. – С.195-196.
19. SPKP. – Т.2. – С.217.
20. *Wiat, Carton de*. Op. cit.
21. Ibid. – С.93.
22. Ibid. – С.98.
23. Ibid. – С.112.
24. *Ллойд Джордж*. Назв. праця. – Т.2. – С.195.
25. *Esmе H.* Theatre of Life: Life Seen from the Stalls, 1905-1936. – London, 1936.
26. Ibid. – С.317.
27. SPKP. – Т.2. – С.238-241, 243-246, 253-254.
28. *Esmе H.* Op. cit. – С.322.
29. Ibid. – С.334.
30. Ibid. – С.340.
31. *Wiat, Carton de*. Op. cit. – С.100.
32. *Kozicki S.* Sprawa granic polski na konferencji pokojowej w Paryżu. – Warszawa, 1921. – С.84-85.
33. Ibid.

Резюме

В статье делается попытка охарактеризовать мемуарную литературу по истории западноукраинско-английских контактов во время польско-украинской войны.

Одержано 25 березня 2005 р.

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 930.1(477)“18-19”

С.А.Копилов

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (XIX ст. – 1991 р.)

У статті проаналізовано процес осмислення українцями дійсності та минулого слов'янських народів у XIX–XX ст.

Ключові слова: історична думка, слов'янознавство.

Геополітичне становище України, як однієї з найбільших країн континенту, визначає її прагнення до повномасштабної участі у політичному й економічному житті Європи. Ця обставина зумовлює інтерес суспільства як до проблеми сприйняття України інтелектуальною елітою сусідніх країн впродовж попередніх століть, так і до проблеми сприйняття й осмислення українцями дійсності та минулого слов'янських народів. З'ясування цих питань уявляється науково-актуальним, як і висвітлення процесу розвитку історичної думки у дослідженні минулого слов'янських народів.

Перші кроки у напрямі з'ясування рівня і характеру дослідження в Україні історії слов'янських народів, насамперед поляків, українські учені зробили у середині XIX ст. М.Максимович схарактеризував погляди козацьких літописців про роль гетьмана П.Сагайдачного в українсько-польських відносинах першої чверті XVII ст. та дійшов висновку про достовірність свідчень літопису Юхима Єрлича щодо подій польсько-турецької війни 1620–1621 рр. й участі в ній козацького війська. Він також визнав, що “одним із характерних достоїнств” анонімної “Історії Русів” є описи військових подій¹, чимало з яких стосувалися польської історії. М.Максимович підкреслював наукову цінність свідчень Чернігівського літопису, автор якого “представив чимало нових подробиць, що,

власне, йому належали”, серед яких – розповідь про загибель “на Цепорській війні з турками” коронного гетьмана С.Жолкевського, “про побачення гетьмана Хмельницького з королем Яном Казиміром під Зборовим” та ін.² Крім того, історик звернув увагу на те, що у творах козацьких канцеляристів чільне місце відведено висвітленню українсько-польських відносин, котрі, “як видно із їх назв, і починались, власне, як сказання про війни Хмельницького з поляками”³. Слушним є його спостереження щодо використання українськими історіографами “впродовж трьох останніх століть... джерел польських”⁴.

У 50–70-х рр. ХІХ ст. вивчення козацьких літописів продовжили М.Костомаров, І.Самчевський, О.Левицький, В.Антонович та інші учені, що зумовлювалося, насамперед, підготовкою цих творів до друку. Так, авторитетний фахівець у галузі джерелознавства української історії О.Левицький слушно зауважував, що появі компілятивних зводів ХVІІІ ст. сприяло, насамперед, знайомство української освіченої еліти з “досить багатою для того часу історичною літературою Польщі”, а їх автори “переважно користувалися цілим рядом істориків польських, литовських і навіть грецьких”⁵. Остання обставина, за спостереженням дослідника, зумовила наявність в історичних компіляціях “нотаток про події західноєвропейські, що, зрештою, спостерігається у майже всіх регіональних малоросійських літописах”⁶. О.Левицький першим в українській історіографії визнав, що більшість українських істориків і компіляторів ХVІІІ ст., зокрема С.Величко, С.Савицький, С.Лукомський, розпочинали свою літературну діяльність з перекладів історичних творів польських авторів⁷. Крім того, дослідник окреслив надзвичайно значуще питання про оригінальні відомості в історичних творах ХVІІІ ст. Серед них відзначав такі окремі польські сюжети, як оповідання про реформи Стефана Баторія, “досить докладну розповідь з 1589 р. й до кінця книги – про церковні справи в Південній Русі наприкінці ХVІ ст., про події, що підготували проголошення унії і про сам факт її проголошення на Брестському соборі 1596 року”⁸. Він також прийняв висновок М.Максимовича про використання як джерела авторами історичних компіляцій творів польських історіографів.

До заслуг О.Левицького слід віднести й першу ґрунтовну розвідку про літопис Самовидця, в якій він дійшов переконливого висновку, що в ньому, як і в літописі Величка, часто трапляються відомості про події в різних європейських країнах, зокрема в Московії, Польщі, Туреччині, Австрії, Сербії, більшість з яких “відзначаються надзвичайною повнотою”⁹. Його аналіз дозволив ученому констатувати симпатії анонімного автора до королівської влади та уряду Польщі¹⁰.

І.Самчевський, видавець і один із перших дослідників літопису Г.Грабянки, звернув увагу як на пропонувану цим автором версію походження козаків від “Хазар, народу Скифського”, так і на те, що, власне, “під словом Хазари Грабянка розумів не лише народи, відомі в історії під цим ім’ям, але й Болгар, Авар, Гунів, Оботритів та деяких інших”¹¹. За його спостереженням, автор літопису широко використовував твори польських хроністів М.Стрийковського, В.Кохановського, С.Твардовського. Відтак, його праця вирізнялася не лише “багатьма цікавими подробицями”, але й “містила в собі такі відомості та дані, які не зустрічаються ні в літопису Самовидця, ні в літопису Величка”, зокрема документи щодо українсько-польських та польсько-кримських відносин”¹². Водночас, у передмові до IV тому літопису Величка, І.Самчевський та В.Антонович відзначили зацікавленість автора подіями польської історії XVII ст., джерелами якої слугували твори С.Твардовського, С.Окольського, М.Титловського та ін.¹³.

Інтерес українських авторів XVIII ст. до слов’янської проблематики відзначався іншими українськими вченими. Так, М.Зеров, автор одного із перших фундаментальних досліджень, присвяченого літопису Грабянки, вказував, що ця “історична праця заснована на свідченнях джерел, іноді критично виправлених”¹⁴. Серед останніх він також вирізняв твори С.Твардовського та В.Кохановського. Західноукраїнський історик В.Петрикевич теж вважав, що праця польського поета й історика С.Твардовського “Війна домова” була не лише “головним джерелом” та “історичною основою” праці С.Величка, але й мала чималий вплив і “на цілий спосіб його мислення, та взагалі на цілий, літературний бік літопису”¹⁵. Водночас, О.Лазаревський підкреслював інтерес Я.Марковича до слов’янських сюжетів, зокрема, котрий у першій главі своєї праці “виклав короткий історичний нарис народів, що мешкали на території середнього Дніпра – сарматів, скіфів, слов’ян”, а дещо далі окреслив окремі сюжети польської історії¹⁶.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми окреслювалися у спеціальних розвідках з історії слов’янознавчих студій. Насамперед, йдеться про праці І.Срезневського¹⁷ та монографію О.Кочубинського¹⁸, в яких започатковано дослідження історії славистики в Росії. Останній, зокрема, високо цінував значення Румянцевського гуртка у формуванні російського слов’янознавства, члени якого Є.Болховітінов, П.Кешпен, М.Бантши-Каменський відіграли помітну роль у становленні славистичних студій в Україні в першій третині XIX ст. Слідом за І.Срезневським, О.Кочубинський вважав, що заснування славистичних кафедр у російських університетах було наслідком наукового і суспільного інтересу до слов’янської

проблематики, що проявився в Росії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.¹⁹.

На зламі XIX–XX ст. М.Василенко²⁰, В.Конников²¹, М.Грушевський²², Д.Багалій²³ зробили перші спроби подати результати попереднього розвитку української історіографії й представити у вигляді цілісного процесу. Але вони, при цьому, не торкалися праць із всесвітньої історії, у тому числі з історії слов'янських народів.

Загалом, у другій половині XIX – на початку XX ст. дослідники неодноразово підкреслювали зацікавленість українських історіографів останньої третини XVII–XVIII ст. слов'янською проблематикою, що висвітлювалася ними переважно на основі історичних компіляцій польських хроністів раннього нового часу, але спеціально не вивчали окреслену в нашому проекті проблему.

У Радянській Україні 20–30-х рр. ситуація навколо історіографічних студій ставала дедалі складнішою і не дозволяла розгорнути дослідницьку роботу у визначеному нами напрямі. У видавництві загинули рукописи монографії Д.Багалія “Українська історіографія XIX–XX ст.” та історіографічна частина “Нарису історії України” О.Оглоблина²⁴, а І.Крип'якевич та Д.Дорошенко змогли продовжити історіографічні дослідження лише за межами УРСР.

Попри все, окремі принципово нові оцінки розвитку історичної думки в Україні у XVIII ст. були сформульовані у працях Д.Багалія²⁵, М.Грушевського²⁶, М.Петровського²⁷, О.Оглоблина²⁸. Так, Д.Багалій одним з перших дослідників відзначив, що “з фахівців військової канцелярії вийшли справжні деякі літописці – Самійло Величко, Самійло Зорка (більшість сучасних дослідників вважає цю постать вигаданою. – С.К.), Пилип Орлик, Станіслав Савицький”, яким служба в канцелярії Гетьманату давала “цілковиту спроможність якнайкраще за геть-усі політичні події довідуватись..., офіційні документи, а також відомості про чужі землі”²⁹. Водночас, М.Грушевський наголошував, що історична література козацьких військових канцеляристів та їхніх послідовників стала фундаментом для українського культурно-національного відродження³⁰. У свою чергу, О.Гермайзе визначив складові чинники історичної концепції В.Антоновича³¹ та М.Драгоманова³², а П.Клепацький порушив питання про місце М.Максимовича в українській історіографії³³.

У 20–40-х рр. над вивченням проблем української історіографії чимало учених працювало за межами УРСР. Д.Дорошенко в “Огляді української історіографії”³⁴ у послідовно-хронологічному порядку подав аналіз основних етапів розвитку української історичної думки, характеристику творчості видатних істориків і діяльності українських наукових установ.

Крім того, він дослідив місце “Історії Русів” в українській політичній думці XVIII ст.³⁵ і підготував низку статей і студій, присвячених відомим українським історикам – М.Костомарову, П.Кулішу, В.Антоновичу³⁶, в яких відзначав їх інтерес до проблематики історії слов’янських народів. Наукові інтереси М.Возняка зосереджувалися на дослідженні важливих проблем літопису Самовидця та “Історії Русів”³⁷. І.Крип’якевич звернув увагу на розвиток української історіографії XVI–XVIII ст.³⁸, а також й інші дослідницькі теми, що мали опосередковане відношення до вивчення слов’янських народів в історичній думці в Україні.

Пошвавлення історіографічних досліджень в Україні відбулося в середині 50–60-х рр. Свідченням цього стали монографічне дослідження М.Марченка³⁹, праці Л.Коваленка⁴⁰, Л.Полухіна⁴¹, інших авторів⁴². Зокрема, у праці М.Марченка, присвяченій українському історіографічному процесу з найдавніших часів до середини XIX ст., приділена спеціальна увага характеристиці загальних умов, в яких відбувався розвиток української історичної думки упродовж XVIII – першої половини XIX ст. Дослідник подав докладну характеристика козацьких літописів, “Історії Русів”, наукових праць Д.Бантиш-Каменського, М.Максимовича, А.Скальковського та інших авторів. Але спеціальних досліджень щодо зацікавлення українських вчених проблемами історії слов’янських народів він не здійснював.

Фактично вперше в українській історіографії другої половини XX ст. Л.Коваленко комплексно окреслив проблему вивчення в історичній думці України XIX ст. минулого слов’янських народів. Цілком справедливо він постулював наступні висновки. По-перше, “українськими істориками в XIX ст. зроблено значний вклад у розвиток слов’янознавства”, й одним з перших досліджень “у цій галузі” була праця відомого архівіста та археографа М.М.Бантиш-Каменського “Историческое известие о возникновении в Польше унии”, що “започаткувала вивчення у XIX ст. українськими істориками питань історії Польщі в аспекті польсько-українських стосунків”⁴³. По-друге, визначив основні слов’янознавчі центри України у першій половині XIX ст.: Харківський університет із новоствореною кафедрою слов’янознавства (І.Срезневський), діяльність якої “знайшла своєрідний резонанс у колах дворянства Лівобережжя”; Одеса з її колонією болгар (І.Денкоглу, В.Апрілов); “слов’янознавчий осередок при новоутвореному університеті в Києві” (М.Максимович, М.Іванишев, М.Костомаров, В.Цих); Львів, що був “центром громадсько-політичного руху строкатих слов’янських груп”⁴⁴.

Видатний український історик Ф.Шевченко проаналізував погляди І.Франка на історію Польщі та українсько-польські відносини⁴⁵, а В.Же-

бокрицький дослідив інтереси І.Франка до історії південних слов'ян та видрукував матеріали листування М.Дринова з О.Бодяньським⁴⁶. Я.Дзира дійшов висновку, що І.Срезневський увійшов в історію слов'янознавства “як один із засновників української і російської славистичної школи”⁴⁷.

Слід зауважити, що цим працям була характерна жорстка ідеологічна детермінованість. Адже кожен тогочасний дослідник був заручником і жертвою тоталітарного режиму, а ступінь наукової об'єктивності тієї чи тієї праці безпосередньо залежав від сили тиску на нього системи у вигляді різних політико-ідеологічних структур.

У 70–80-х рр. ХХ ст. дослідження процесу вивчення минулого слов'янських народів в історичній думці України значно активізувалися. Ф.Шевченко, А.Санцевич, Г.Чернявський, В.Сарбей, В.Чорний, О.Скакун, Я.Ісаєвич, Я.Дзира та ін. виступили авторами біобібліографічних та інших праць про окремих українських істориків-славістів⁴⁸. У статтях і дисертаційному дослідженні А.Крюкова проаналізовано історичні погляди І.Срезневського⁴⁹, а в студіях А.Мартиненка⁵⁰, В.Чорнія⁵¹, С.Страшнюка⁵² визначено проблематику слов'янознавчих досліджень у сфері історії слов'ян в університетських центрах України.

Археографічні та джерелознавчі аспекти висвітлення історії слов'янських народів у творах ХVІІ–ХVІІІ ст. знайшли відображення в монографії О.Апанович⁵³ та спеціальних студіях Ф.Шевченка⁵⁴, Я.Дзирі⁵⁵, Я.Ісаєвича⁵⁶, Ю.Мицика⁵⁷, Ю.Луценка⁵⁸ та ін. Так, О.Апанович слушно констатувала, що Український хронограф, як своєрідна енциклопедія, не лише містив чимало історичних відомостей “про навколишні сусідні і віддалені країни” (у тому числі слов'янські), але і “включав додаткові статті – хроніки Литви і Польщі”, на тлі яких викладалася історія українських земель⁵⁹. За її спостереженням, у ньому (за списком НБУ НАН України ім. В.І.Вернадського) уперше в історичній думці України зустрічається “свідомо сформульоване обґрунтування нового способу історичного викладу – не літературно-хронологічного, а тематичного, що знаменувало собою новий етап в розвитку українського історичного письменства”⁶⁰.

До вивчення різних аспектів розвитку історіографічного процесу в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. зверталися М.Марков⁶¹, Ю.Пінчук⁶², В.Кравченко⁶³, В.Сарбей⁶⁴, С.Кошилов⁶⁵ та інші автори.

Отже, аналіз наявної літератури переконує у фрагментарному висвітленні в спеціальній літературі процесу дослідження історії слов'янських народів в історичній думці в Україні останньої третини ХVІІ – початку ХХ ст. Це не випадково, адже в полі досліджень дореволюційних авторів знаходились переважно питання розвитку слов'янської філології, а в радянський період – лише окреслювалися окремі аспекти цієї проблеми.

Крім того, у працях з історії розвитку історичної думки в Україні ця проблема майже не порушувалася. Спеціальні дослідження, безпосередньо присвячені розвитку історико-славістичних студій в Україні, становлять порівняно незначну групу, більшість з яких – це статті про учених-славістів або ж діяльність славістичних центрів упродовж невеликого періоду часу. Тож не дивно, що чимало аспектів проблеми, порушеної у цій книзі, вивчено поверхово, і потребують перегляду, уточнення або ж взагалі не з'ясовано. Відтак, маємо надію, що монографія певною мірою прислужиться розв'язанню окресленої проблеми.

Примітки

1. *Максимович М.* Исследование о гетьмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.І: Отдел исторический. – С.347, 340.

2. Його ж. Известия о южнорусских летописях, изданных Николаем Белозерским в Киеве, 1856 г. // Там же. – С.233, 234.

3. Його ж. Письма о Богдане Хмельницком // Там же. – С.398.

4. Його ж. Об историческом романе г.Кулиша “Черная Рада”, 1857 г. (Письмо к Г.П.Галагану) // Там же. – С.526; Його ж. Письма о Богдане Хмельницком. – С.409; Його ж. Известие о Летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года Киевской Временной Комиссией, 1856 г. // Там же. – С.233, 234.

5. *Левицкий О.* Предисловие // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех Малороссийских хроник: Хмельницкой, “Кратного описания Малороссии” и “Собрания Исторического”. – К., 1878. – С.Х.

6. Там же.

7. Там же. – С.Х-ХІІ.

8. Там же. – С.ХІІ-ХІІІ.

9. *Левицкий О.* Опыт исследования о летописи Самовидца // Там же. – С.58-59, 62.

10. Там же. – С.66-67.

11. *Самчевский И.* Предисловие // Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки. – К., 1854. – С.VІІІ.

12. Там же. – С.XV-XVI, XIX та ін.

13. *Самчевский И., Антонович В.* Предисловие // Летопись событий в Юго-Западной России в XVIII веке, составленная Самоилом Величко, бывшим канцеляристом войска Запорожского 1720. – К., 1864. – Т.4. – С.V, VI, IX, X.

14. *Зеров М.К.* “История презельной брани” Гр.Грабянки // Институт рукописів Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. – Ф.ХХХV. – №80. – Арк.5.

15. *Петрикевич В.* Літопис Самійла Величка та “Woyna Domowa” Самійла Твардовського: Порівняльна студія // Звіт дирекції Ц.К.Гімназії Франца Йосипа І в Тернополі за рік шкільний 1909/10. – Тернопіль, 1910. – С.47-48.

16. *Лазаревский О.* Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. – 1894. – №12. – С.362-363.

17. *Срезневский И.* На память об О.М.Бодянском, В.И.Григоровиче и П.И.Прейсе, первых преподавателях славянской филологии // Записки имп. АН. – 1878. – Т.31. – Кн.1. – С.82-127.

18. *Кочубинский А.А.* Адмирал Шишков и канцлер гр. Румянцев: Начальные годы русского славяноведения. – Одесса, 1887-1888.

19. Там же. – С.211.

20. *Василенко Н.П.* Малороссия. Историография // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – 1899. – Т.XXVIII П / Т.55. – С.490-491.

21. *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т.2. – Кн.2. – С.1489-1674.

22. *Грушевский М.* К судьбе “Истории Руссов”: Эпизод из украинской историографии XIX в. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – 1906. – Кн.ХІХ. – Вып.2. – Отд.2. – С.1-20; Його ж. К характеристике взглядов “Истории Руссов” // Известия ОРЯС. – 1908. – Т.ХІІІ. – Кн.І. – С.396-427; Його ж. Развитие украинских исследований в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т.1. – С.1-37.

23. *Багалей Д.* Русская историография. – Харьков, 1911.

24. Див.: *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.195.

25. *Багалій Д.* Нарис української історіографії. – К., 1923.

26. Див.: *Грушевський М.С.* Об украинской историографии XVIII в.: Несколько соображений // Известия Академии наук СССР. – Л., 1934. – Серия VII: Отделение общественных наук. – №2. – С.215-233; Його ж. Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды института славяноведения АН СССР. – М., 1932. – Т.І. – С.157-192; Його ж. Історичні статті Куліша з 1860-х років // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1928. – Т.28. – С.139-151; Його ж. Історичні статті Костомарова в “Основи” // Україна. – 1928. – №3. – С.50-57.

27. Див.: *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Харків, 1930 – Т.І: Досліди над літописом Самовидця; Його ж. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту Народної освіти. – 1926. – Кн.VI. – С.1-80.

28. *Оглоблин О.* До питання про автора Літопису Самовидця // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн.VII-VIII. – С.181-196; Його ж. До історії української політичної думки XVIII в. // Там же. – К., 1928. – Кн.XIX. – С.231-241.

29. *Багалій Д.* Нарис української історіографії. Літописи. Джерелознавство // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Харків, 2001. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкував, вст. стаття, коментарі В.В.Кравченко. – С.132.

30. *Грушевський М.* Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. – 1991–1992. – Т.28-29. – Ч.110-115. – С.123.

31. *Гермайзе О. В.Б.* Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – №5. – С.17-32.

32. Його ж. М.П. Драгоманов в українській історіографії // Там же. – 1926. – №2-3. – С.125-145.

33. *Клепатський П.* М.О. Максимович як історик // Там же. – 1927. – №6. – С.80-85.

34. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923 / Репринтне видання. – К., 1996.

35. Його ж. “История Русов” як пам’ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // Хліборобська Україна. – 1921. – Кн.3. – С.183-198.

36. Його ж. П.О. Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. – К., 1918; Його ж. Пантелеймон Куліш. – Ляйпціг; Київ, б.р.; Його ж. Микола Костомаров. – Київ; Ляйпціг, б.р.; Його ж. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942.

37. *Возняк М.* Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика (“История Русов” у літературі й науці). – Львів, 1939; Його ж. Хто ж автор так званого літопису Самовидця? – Львів, 1933.

38. *Крип’якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів, 1923.

39. *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959.

40. *Коваленко Л.А.* Историография Украины в I-й половине XIX в. // Очерки исторической науки в СССР. – М., 1956. – Т.І. – С.599-611; Його ж. Историография истории Украины во второй половине XIX в. // Там же. – М., 1960. – Т.ІІ. – С.693-715; Його ж. Историография Украины 1895–1897 гг. // Там же. – М., 1963. – Т.ІІІ. – С.693-714; Його ж. Историчні погляди Івана Франка // Наукові записки Житомирського педінституту. – 1956. – Т.4. – С.5-23; Його ж. Историчні погляди Івана Франка // І.Я. Франко як історик: Наукові записки АН УРСР. – К., 1956. – Т.8. – С.3-33; Його ж. До питання про історичні погляди О.М. Лазаревського // Укр. істор. журнал. – 1958. – №9. – С.98-107; Його ж. Народницька течія в українській історіографії // Доповіді і повідомлення Ужгородського державного університету. Секція історична. – 1959. – №3. – С.55-59; Його ж. Н.В. Гоголь – історик України // Проблеми історіографії: Сборник. – Воронеж, 1960. – С.46-47; Його ж. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. – Кам’янець-Подільський, 1964; Його ж. Демократическе течение в историографии Украины XIX в.: Дис. доктора ист. наук. – К., 1965. – Т.ІІ (рукопись); Його ж. П.О. Куліш як історик (До 150-річчя від дня народження) // Укр. істор. журнал. – 1969. – №8. – С.68-71; Його ж. М.В. Гоголь – історик України (До 160-річчя від дня народження) // Там же. – 1969. – №4. – С.121-123; Його ж. Исторические взгляды М.А. Максимовича (Из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30–50-х годов XIX в.) // История и историки. Историографический ежегодник / Ред. кол.: акад. М.В. Нечкина (отв. ред.) и др. – М., 1973. – С.238 – 258. та ін.

41. *Полухін Л.К.* Формування історичних поглядів М.І.Костомарова. – К., 1959.
42. *Боровой С.Я.* А.А.Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т.1(34). – С.175-186; *Дзифа Я.* Творець “Запорожской старины” (До 155-річчя з дня народження П.І.Срезневського) // Укр. істор. журнал. – 1967. – №6. – С.138-140 та ін.
43. *Коваленко Л.А.* Питання історії зарубіжних слов'ян в українській історіографії першої половини XIX ст. // Історіографічні дослідження. – 1973. – Вип.6. – С.116.
44. Там же. – С.117-120.
45. *Шевченко Ф.П.* Иван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі // І.Я.Франко як історик: Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1956. – Т.8. – С.51-79.
46. *Жебокрицький В.А.* Деякі питання історії південних слов'ян в творчості І.Франка // Наукові записки Київського державного університету. – 1956. – Т.XV. – Вип.8: Збірник історико-філософського факультету. – №8. – С.115-125; Його ж. Листування М.С.Дринова з О.М.Бодянським // Питання історії та культури слов'ян / Відп. ред. і автор передмови В.А.Жебокрицький. – К., 1963. – Ч.1. – С.128-138.
47. *Дзифа Я.* Творець “Запорожской старины”... – С.139.
48. Див.: Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. – М., 1979. – С.51 – 53, 99, 193, 231, 246, 323 – 324, 337, 142 – 143, 172, 267, 346 – 349 та ін.; *Скакун О.Ф.* М.О.Максименко – історик (До 100-річчя від дня народження) // Укр. істор. журнал. – 1970. – №7. – С.119-122.
49. *Крюков А.В.* И.И.Срезневский как историк: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1977; Його ж. Історія Польщі в спадщині П.І.Срезневського // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1979. – Вип.20. – С.125-131.
50. *Мартиненко А.К.* Из истории развития болгаристики в Киевском университете // Университетские исследования и преподавание на болгарската история у нас и в чужбина: Международен симпозиум. Пампорово – 1981. – София, 1981. – С.92-109.
51. *Чорний В.П.* Исследования и преподавание истории Болгарии во Львовском университете // Там же. – С.125-138.
52. *Страшнюк С.Ю.* Зарождение славяноведения в Харьковском университете (1805–1839 гг.) // “Основные направления историко-славистических исследований и преподавания университетского курса по истории южных и западных славян на современном этапе. Всесоюзная конференция историков-славистов (1990)”: Тезисы докладов и сообщений. – М., 1990. – С.20-21; Його ж. Болгаристика в Харківському університеті (1805–1869) // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1990. – Вип.42. – С.119-126.
53. *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983.
54. *Шевченко Ф.П.* “История Русов или Малой России” (До 120-річчя з часу видання твору) // Укр. істор. журнал. – 1966. – №7. – С.146-149; Його ж. Роль Київської академії в культурних зв'язках України з балканськими країнами у XVIII ст. // Історичні дослідження. – К., 1982. – Вип.8. – С.107-113.

55. *Дзифа Я.* Летопись С.Величко и творчество Т.Шевченко: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – К., 1963; Його ж. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип.2. – С.158-168; Його ж. Передмова // Літопис Самовидця. – К., 1971. – 2-е вид. – С.5-42; Його ж. Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип.4. – С.198-223.

56. *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966; Його ж. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К., 1972.

57. *Мьщук Ю.А.* Украинские летописи XVII века: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1978; Його ж. “Кройника” Феодосія Софоновича в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1976. – Вип.6.– С.127-141; Його ж. Перший український історико-політичний трактат // Укр. істор. журнал. – 1991. – №5. – С.129-138.

58. *Луценко Ю.М.* Літопис Грабянки в працях доживотневих дослідників // Радянське літературознавство. – 1988. – №8. – С.64-72; Його ж. Літопис Грабянка як твір барокової історіографічної прози // Там же. – 1989. – №9. – С.46-52.

59. *Апанович Е.М.* Назв. праця. – С.84.

60. Там же. – С.93-94.

61. *Марков М.Г.* М.О.Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973.

62. *Пинчук Ю.А.* Исторические взгляды Н.И.Костомарова: Критический очерк. – К., 1984.

63. *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Х., 1990; Його ж. Д.М.Бантшиш-Каменський // Укр. істор. журнал. – 1990. – №4, 9.

64. *Сарбей В.Г.* Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // Укр. істор. журнал. – 1982. – №3. – С.67-76.

65. *Котилев С.А.* Болгаро-сербские взаимоотношения в освещении Н.С.Державина // Болгаристика в системе общественных наук: Опыт, уроки, перспективы. Тезисы докладов и сообщений Второй всесоюзной конференции по болгаристике (II Дриновских чтений) 5-7 февраля 1991 г. – Харьков, 1991. – С.93-94; Його ж. М.Державін як дослідник болгарського населення Новоросії // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.). Тези доповідей і повідомлень. – К.; Кам’янець-Подільський, 1991. – С.206-206 та ін.

Резюме

В статті проаналізовано процес осмислення українцями дійсності і прошлого славянських народів в XIX–XX вв.

Одержано 1 березня 2005 р.

ІСТОРИЧНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ: ШЛЯХ ВІД ІЛЮСТРАЦІЇ ДО АНАЛІЗУ

В статті аналізуються актуальні проблеми історичного картографування, наголошується на значенні сучасних технологій для історичної географії та історичної картографії.

Ключові слова: історична географія, історична картографія, картографічний метод, комп'ютерне картографування.

Карта як спосіб відтворення знань у візуально сприйнятній формі є об'єктом дослідження у багатьох науках і дисциплінах: географія, геологія, геодезія, астрономія, фізика, медицина, біологія та інші природничі науки, міжнародні економічні відносини, історія та багато інших.

Про універсальність карт свідчить той факт, що навіть у первісному суспільстві люди складали карти, що прекрасно відповідали їхнім потребам. Так, картосхемою поселення вважають рисунок на кістці мамонта з Межиріч на Черкащині. Сучасна наука "відкрила" карти аборигенів Америки та Австралії. З'ясувалось, що ескімоси склали карти великих областей північної Канади, які мало поступаються картам тих же територій, складеними із застосуванням сучасних методів. Крім наскельних рисунків, до нас дійшли найдавніші карти, складені у Вавилоні і давньому Єгипті. Вавилонські карти на глиняних табличках датуються приблизно 2500 р. до н.е. Китайська картографія також має дуже давню історію. У Китаї незалежно від Заходу були розроблені деякі дуже важливі технічні прийоми, у тому числі прямокутна картографічна сітка, що використовувалася для визначення місцезнаходження об'єкта. З літературних джерел відомо, що великих успіхів у картографії досягли давні греки. Вже у IV ст. до н.е. вони прийшли до висновку про кулястість Землі і поділили її на кліматичні пояси (з цього пізніше виникла концепція широти). Ератосфен у III ст. до н.е. за допомогою простих геометричних побудов разуче точно визначив розміри Землі. Йому належить карта світу, на якій показані лінії широти і довготи. Зображення географічних координат у виді правильної сітки з рівними інтервалами, яке приписують грецькому астроному Гішпарху, використовувалося прославленим грецьким географом Птолемеем з Олександрії Єгипетської. Географічний довідник Птолемея включав близько 8000 пунктів із вказівкою їхніх координат. Птолемей навіть розробив посібник зі складання карт¹.

Карти як історичне джерело широко застосовуються в історичних дослідженнях. Історичні карти відображають історичні явища і події, їхні взаємозв'язки з географічними факторами. Історична карта є специфічним продуктом свого часу – вона відображає не лише рівень розвитку науки і природничих знань, але й усвідомлено або несвідомо відбиває суб'єктивні погляди картографа і замовників карти. Історичні карти часто виконують певні політичні або соціальні завдання.

Вивченням, складанням і використанням історичних карт займається історична картографія – спеціальна історична дисципліна, окрема система знань, тісно пов'язана з історичним джерелознавством, низкою спеціальних історичних дисциплін (історична географія, топоніміка тощо). Історична картографія також дотична до географії і геодезії.

Історична картографія – молода галузь історичного пізнання, наукова стадія розвитку якої фактично почалася лише наприкінці ХІХ ст. Перелік українських учених, які залучали картографічний метод в історичних дослідженнях, достатньо великий за обсягом – понад три сотні імен лише тих, хто зробив суттєвий внесок у розвиток історичної картографії. У новітньому узагальнюючому огляді історії картографування території України наводяться історичні дослідження, а також географічні, геодезичні та картографічні джерела – 1422 бібліографічні позиції. Проте цей перелік не можна вважати вичерпним².

Історико-картографічними та історико-географічними дослідженнями в Україні у ХІХ–ХХ ст. займалися чимало істориків. Зокрема, виділимо серед них наступних: Дмитро Бантиш-Каменський, Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Веніамін Кордт, Іван Крип'якевич, Федір Шевченко, Петро Толочко, Ярослав Дашкевич, Михайло Брайчевський, Юрій Мицик, Микола Крикун, Геннадій Боряк, Олена Маркова, Юрій Павленко, Омелян Пріцак, Володимир Сергійчук, Володимир Ричка, Марія Дмитрієнко, Тетяна Балабушевич, Олександр Гуржій, Марія Вавричин, Василь Боєчко, Оксана Ганжа, Борис Захарчук. Різноманітні проблеми історичної картографії досліджували географи: Володимир Кубійович, Федір Петрунь, Ростислав Сосса, Ярослав Жупанський та інші.

У наш час інтерес до історичної картографії особливо великий. Бурхливий розвиток інформаційних технологій та глобальної мережі Інтернет на рубежі ХХ–ХХІ ст. перетворив історичну картографію на найдинамічніший напрямок історичних досліджень.

Надзвичайний інтерес до історичної картографії та історичної географії, як і до інших спеціальних дисциплін, пов'язаний із новим етапом розвитку історичної науки, потребою у розвитку спеціальних джерелознавчих досліджень та їхніх методів.

Картографічний метод не є методом тільки історичної картографії чи історичної географії, але повною мірою належить також і історичному дослідженню. 1974 року була опублікована стаття Б.Г.Галковича “До питання про застосування картографічного методу в історичних дослідженнях”. Даний автор так визначив головні напрямки використання карт в історичному дослідженні: 1) загальне вивчення по карті місцевості і всіх зображених на ній об’єктів і явищ з їхніми властивостями й особливостями; 2) залучення картографічних джерел і матеріалів на початку історичного пошуку; 3) вивчення картографічних джерел поряд з текстовими джерелами, тобто застосування картографічного методу в комбінації з традиційними методами історичного дослідження; 4) відображення результатів дослідження у вигляді карти як найбільш компактної, емкої і конкретної форми запису; 5) картометричні роботи: переробка (перетворення) карт для одержання похідних картографічних продуктів спеціального призначення (навчального, науково-популярного, монографічного)³.

Старовинні карти (як опубліковані, так і рукописні) є важливим історичним джерелом. До джерелознавчого аналізу карти застосовують ті ж методи, що і до інших історичних джерел (порівняльний аналіз, палеографічний, аналіз водяних знаків, вивчення історичного оточення). Проте є і свої особливості. Так, необхідно з’ясувати час складання старої карти умови, нарешті, вірогідність представлених на ній даних. При цьому достовірність карти може мати два рівні: 1) відповідність дійсності і 2) відповідність рівню знань того часу.

До специфічних методів джерелознавчого аналізу карт можна віднести такі, як наявність математичної бази (для більш пізнього часу – опис використаної проєкції), способи генералізації, умовні позначки.

Давні карти не мали градусної сітки і математичної основи. Орієнтуватися допомагала річкова і дорожня мережа. Проте відсутність математичної основи ще не означає, що дана карта неадекватно передає риси земної поверхні. Так, російські межові карти XVIII–XIX ст. не мали проєкції, а склалися на основі обмірювання так званої обвідної межі.

На рис.1 показано одну з межових карт, складену на початку XIX ст.⁴. На карті земель міста Ушиця (сьогодні ця територія затоплена Дністровським водосховищем) виділено “двохверстну відкупну лінію” та “двохверстну дистанцію”, які на місцевості були відзначені відповідними стовпами. Карта цієї ж місцевості була укладена на початку 60-х рр. XIX ст. (Рис.2). В око впадають як певні географічні зміни (наприклад, фактично зникають два острови при впадінні р.Ушиця в Дністер), так і суттєві помилки в роботі повітового землеміра: річка Дністер підписана як Ушиця, а р.Ушиця називається Бобровою. До того ж на карті відсутня назва

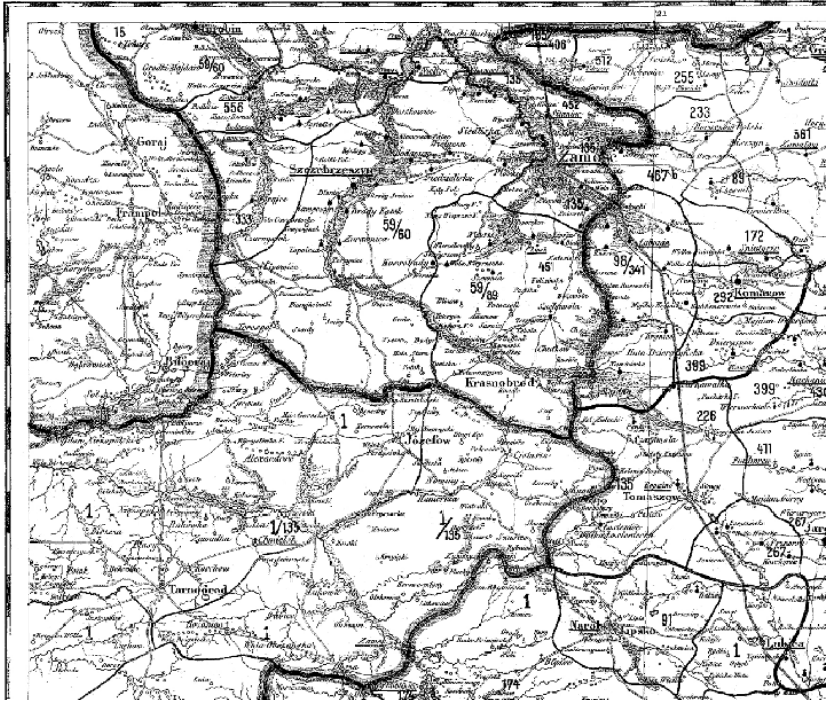

Рис. 3. Фрагмент карти О.Яблоновського.

самого населеного пункту. Тому не дивно, що дана карта була невірно ідентифікована працівниками Головного архіву давніх актів у Варшаві, де вона зберігається, і в описах названа картою села Бакота⁵.

В історіографії накопичено досвід локалізації історичних поселень. Так, на думку російських дослідників, які складали карти Підмосков'я та Замосковського краю XV–XVII ст., для точної локалізації населеного пункту необхідно простежити його існування за матеріалами наявних переписів із проміжком приблизно в 150 років, щоб виявити зміни в назві того чи іншого селища, визначити його місце розташування і географічну прив'язку в різний час по різних джерелах, а потім через порівняння із сучасною картою нанести на неї селища, наприклад, кінця XVI ст.⁶

Практично саме таким шляхом йшла робота над картою українських земель на рубежі XVI–XVII ст., яку здійснював польський дослідник О.Яблоновський. Проте на його карті показані і населені пункти, що існували на кінець XIX ст.⁷. Цей прийом дозволяє наочно побачити зміни

в системі розселення та зробити припущення щодо демографічних процесів протягом тривалого періоду.

Карта О.Яблоновського стала чудовим зразком історико-картографічної праці. Але з позицій сучасного наукового знання і вона є недосконалою. Дослідник зі Львова Микола Крикун не лише виправив окремі неточності О.Яблоновського, але й провів власну реконструкцію адміністративно-територіальних меж воєводств Правобережної України XV–XVIII ст. за даними польських, литовських, австрійських, українських та російських історичних джерел⁸.

До початку широкого застосування комп'ютерних технологій в історії карти використовувалися в основному для нанесення на них тих чи інших історичних даних чи окремих результатів пошуків учених, адже складання паперової карти без допомоги комп'ютера – процес складний і трудомісткий. Часто дослідникам вистачало сил тільки на нанесення даних на історичну карту. З того моменту, як у руках історика з'явився комп'ютер, картографічний метод зазнав великих змін. Зокрема, новітнім напрямком розвитку історичної картографії є історичне комп'ютерне картографування, яке з'явилося внаслідок адаптації істориками новітніх інформаційних технологій. Комп'ютерне картографування істотно розширило не тільки інструментарій історії в цілому, але й історичної географії та історичної картографії зокрема, і стало важливою складовою частиною цих дисциплін. Комп'ютерне картографування є синтезом історичної, географічної і картографічної методик і синтетичною формою творчості історика.

Комп'ютерне картографування відкрило перед дослідниками принципово новий і дуже перспективний шлях обробки інформації з точки зору історико-просторового аналізу з можливостями динамічного підходу. Використання комп'ютерних методів створило можливість просторового моделювання минулого. Застосовуючи комп'ютерне картографування, дослідники працюють з різними видами програмного забезпечення, серед яких найбільш складними є географічні інформаційні системи (ГІС)⁹.

Авторитетний російський дослідник В.Владіміров дав таке визначення комп'ютерному картографуванню: це не новий метод, який застосовується в історичних дослідженнях, це колишній картографічний метод, посилений застосуванням комп'ютера. Хоча автоматизація картографування змінює техніку дослідження, але вона не змінює метод по суті, розширює його можливості¹⁰.

Найбільш розповсюдженим залишається використання карт для наочного представлення на них даних історичного джерела і результатів дослідження. Значення таких карт полягає не лише в тому, щоб проілюст-

рувати отримані результати, але і, що більш важливо, точніше і глибше поставити дослідницьке завдання.

Створення історичних комп'ютерних карт принципово змінює підхід до історичного дослідження, що базується на залученні картографічного матеріалу.

Історична комп'ютерна карта – це засіб моделювання історичних процесів у просторі і часі. Вона є потенційним історичним джерелом, свідомо сформованим дослідником як механізм одержання прихованої історичної інформації. Комп'ютерна карта – багаторівнева за своєю структурою. Вона являє собою сполучення двох видів даних – географічних (шари границь, населених пунктів, доріг тощо) і власне історичних (як правило, це статистичні бази даних по окремим об'єктам). Ці історичні карти є аналітичними, дослідницькими.

Комп'ютерна карта допомагає розкрити невидиму при читанні джерела інформацію. Складаючи прості чи складні запити до електронної карти і баз історичних даних, можна просторово аналізувати дані джерел, вивчати просторові особливості розміщення населення, розвитку економіки тощо. Використання ПС збагачує насамперед ті дослідження, в основі яких лежать кадастрові описи, різноманітні переписи, тобто історичні джерела, інформація яких має просторову прив'язку. Проблематика таких досліджень може бути сама широка: моделі поведінки виборців, землекористування і динаміка сільськогосподарського виробництва, фіскальна політика, розвиток транспорту тощо¹¹.

Історичні комп'ютерні карти активно застосовуються в навчальному процесі у розвинутих країнах¹².

В глобальній мережі Інтернет широко представлені ресурси по історичній картографії: а) сервери і сайти історичних факультетів, наукових інститутів і організацій США, Канади, Нідерландів, України, Росії та ін. країн; б) сервери, що містять спеціалізовану інформацію (зокрема, такі, що присвячені старовинним картам) тощо. Існують навіть Інтернет-видання історичних атласів. Більшість інформаційного середовища в цій області англомовна¹³.

Існує об'єктивна потреба в розвитку історичної картографії в умовах різкого зростання наукових досліджень соціально-економічної і політичної історії та культури України. Важко уявити сучасне історичне дослідження без історичних карт, завдяки яким здійснюється просторовий аналіз явищ і подій.

Примітки

1. У Вісконсинському університеті (США) під керівництвом професора Д.Вудворта готується фундаментальне видання "Історія картографії" ("The History of Car-

tography”) в 6 томах (8 книг), в якому дається аналіз розвитку картографії в світі з найдавніших часів до XX ст. Вже вийшло два томи цього видання – Т.1: “Картографія в доісторичній, античній і середньовічній Європі і Середземномор’ї”; Т.2, Книга 1: “Картографія ісламського світу і Південної Азії”; Т.2, Книга 2: “Картографія традиційних суспільств Східної і Південно-Східної Азії”; Т.2, Книга 3: “Картографія традиційних суспільств Африки, Америки, Арктики, Австралії і Океанії”. – <http://www.geography.wisc.edu/histcart/>

2. *Сосса Р.І.* Історія картографування території України: Від найдавніших часів до 1920 р. – К., 2000.

3. *Галкович Б.Г.* К вопросу о применении картографического метода в исторических исследованиях // История СССР. – 1974. – №3. – С.134.

4. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zbiór kartograficzny. – Teka 114. – №33.

5. *Ibid.* – №23. Автор висловлює подяку О.Лобко за допомогу в отриманні світлин вказаних карт.

6. *Пиотух Н.В.* Картографический метод в исторических исследованиях: прошлое и настоящее // История. Карта. Компьютер: Сб. науч. статей. – Барнаул, 1998. – С.73-74.

7. Див.: *Трубчанінов С.В.* Сучасні історико-географічні дослідження: напрями, проблеми та перспективи розвитку // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.499-500.

8. *Крикун Н.Г.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – 151 с.; 2-е вид.: К., 1993. – 186 с., 5 карт.

9. *Пиотух Н.В.* Назв. праця. – С.80-83.

10. Володимиров В.М., Силіна І.Г. Комп’ютер в історичному картографуванні: від ілюстрації до аналізу // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія. – Дніпропетровськ, 1997. – С.114-122.

11. Там же.

12. Див.: *Трубчанінов С.В.* Назв. праця. – С.496-497.

13. Див., зокрема деякі картографічні ресурси Інтернету: General Map History Home page (<http://www.maphistory.info/>), Oddens’ Bookmarks (<http://oddens.geog.uu.nl/>), Каталонський атлас XIV ст. Проект Національної бібліотеки Франції (<http://www.bnf.fr/enluminures/manuscrits/amanab6.htm>), історичні карти з Bodleian Library в Оксфорді (<http://www.rsl.ox.ac.uk/nmj/mapcase.htm>).

Резюме

В статті аналізуються актуальні проблеми історичного картографування, говориться про значення сучасних технологій для історичної географії та історичної картографії.

Одержано 25 квітня 2005 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 930.26(477.4)(039.42)

Н.В.Жилина

НОВАЯ КНИГА О КЛАДАХ (ПО ПОВОДУ КНИГИ В.И.ЯКУБОВСКОГО “СКАРБИ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ”)

В процессе археологического изучения давно происходит пополнение списка кладов древнерусского времени, учтенных в сводной работе Г.Ф.Корзухиной (Корзухина Г., 1954 г.). Поэтому отражение новых находок в научной литературе становится необходимостью. Такую задачу по району Болоховской земли (Юго-Запад Украины) выполняет рецензируемая монография, где рассмотрено 24 клада.

Региональное изучение имеет свои положительные стороны, которые полностью воплощает исследование В.И.Якубовского (раздел о кладах Изяславля написан А.А.Песковой).

Клады открыты в процессе планомерных раскопок, обстоятельства находок и положение вещей детально зафиксировано, полнота комплексов не нарушена – все это увеличивает их информативность. Чрезвычайно ценно и введение в научный оборот материала раскопок 1950–1960-х гг., потребовавшее кропотливой работы по анализу полевой документации для восстановления первоначального состава комплексов. Книга включает иллюстрации и карты.

Вещи из кладов рассматриваются в связи с материальной культурой изучаемых поселений и городищ, проводится анализ культурных контактов, делается попытка определить место новых произведений в искусстве Древней Руси. В монографии определяется период существования Болоховской земли, как автономного политического образования: с конца XII в. – по первую половину XIII в. Клады включают серебряные и позолоченные украшения, по мнению автора, принадлежавшие Черниговскому княжескому роду Ольговичей. Хотя по самим украшениям очевидно, что княжескому роду принадлежали не все, есть более простые и грубые.

Клады были зарыты накануне татаро-монгольского нашествия. Представлена убедительная аргументация о том, что болоховские центры пали именно от набега монголо-татар в 1259 г., а не от гораздо менее опустошительных нападений Даниила Галицкого в 1241 г. (Якубовский В., 2003. С.25).

Важным наблюдением является выделение полутораоборотных височных колец как характерной детали убора местного славянского населения, потомков древлян и уличей (Якубовский В., 2003. Рис.66:1,2. С.28, 106). Возможно, их не стоит называть “спиралевидными”, поскольку в этом случае возникает путаница со спиральными височными кольцами северян. В полутораоборотных кольцах автор усматривает позднее развитие племенных украшений вольнян, желательно было бы подтвердить это иллюстрациями или типологическим рядом (Якубовский В., 2003. С.133).

В книге проделан подробный обзор укрепленных центров Болоховской земли (27 памятников). Они классифицированы на три подтипа: по величине и характеру укреплений. Классификацию по внешним признакам желательно было бы дополнить определением характера поселений. Карта дает полное представление о расположении городищ. Не вполне удачно только то, что на карте обозначены исторические названия центров, а в пояснении к ней под теми же номерами указаны названия археологических памятников.

При публикации материала кладов основной задачей является характеристика вещей, причем важны четкие типологические определения. К сожалению, в этом отношении к работе имеется ряд замечаний. В работе не хватает небольшого типологического раздела с определением применяемых типологических терминов, поэтому возникает нечеткость. В одном разделе характеризуются типологически разные материалы, и наоборот, по отношению к одним и тем же вещам применяются разные термины.

Так в разделе “крестики” рассмотрены два разных типа крестов из разных материалов, имевших, разное культовое значение (янтарный правильной считать крестовидной подвеской). Поэтому приведение к ним аналогий X–XI вв. выглядит некорректным, так как аналогии каменным крестам в оправках происходят из кладов, зарытых в XII–XIII вв., и их наиболее ранней предполагаемой датой может быть конец XI в. Термин “корсунчик” также не стоит использовать в типологическом описании.

В одной типологической подгруппе рассматриваются наручи и витой браслет, представляющие разные категории. Объединены и разные по назначению подвески (Якубовский В., 2003. С.57, 80. Рис.54, 56).

Трехбусинные украшения называются в тексте “сережки киевского типа”, “сережки”, “подвески” (Якубовський В., 2003. С.107, 113-117. Рис.85:6,10). Термин “сережки киевского типа” пора вывести из употребления. В.И.Якубовський возражает против него лишь потому, что трехбусинные украшения делали не только в Киеве, но и в местных центрах древней украинской земли. Но, во-первых, очевидно, что они производились во всех крупных древнерусских городах и распространены повсеместно. Во-вторых, трехбусинные украшения конструктивно не приспособлены для ношения в качестве серег. Причем, именно в кладах Болоховской земли имеется одно из важных подтверждений этого: соединение дужки колта с трехбусинным кольцом.

При описании украшений в работе встречены отдельные неточности, разные варианты отнесены к одному. На очерченных наручах нет ажурной филигрании, о которой говорится в тексте (Якубовський В., 2003. Рис.33, 38:2, 96:6. С.133).

Не всегда четко указывается количество находок вместо цифрового обозначения, например, употребляется слово “пара”. В итоге нет четкой информации, сколько вещей какого типа имеется в болоховских кладах. Работа удачно могла бы быть дополнена общими таблицами однотипных вещей с прорисовками (в заключительном разделе). Только в разделе б есть таблица о представленности типов и категорий (Піскова Г., 2003. С.124).

Аналогии украшениям кладов справедливо отмечают в Киевской и Черниговской землях (в частности – в Княжей Горе). Киев традиционно понимается как законодатель моды. Вывод о знакомстве с технологическими приемами киевских мастеров в принципе правилен, но ничем не подкреплен, здесь нужны технологические доказательства (Якубовський В., 2003. С.134).

Немало внимания уделяется в книге и вопросу о местных особенностях вещей, которые, по мнению автора, говорят о наличии собственной художественной школы (Якубовський В., 2003. С.69.) Это положение также остается необоснованным; не определяется и что понимается под школой. Наличие матриц для тиснения корпуса колтов и некоторые грубо изготовленные экземпляры украшений подтверждают местное изготовление, но не самостоятельную художественную школу (Якубовський В., 2003. С.81, С.108). Типологическое сходство вещей еще не свидетельствует об изготовлении в одной мастерской.

Своеобразие болоховских украшений также иногда переоценивается. Вариант трехбусинных украшений с четырехлепестковой розеткой на бусинах признается особой местной формой (Якубовський В., 2003. С.133).

Но такие украшения распространены повсеместно в Киевской земле, есть и в Рязани (Жилина Н., 1998). Непонятно, в чем состоит местная особенность 3 варианта из выделяемых автором. Типичные по форме эмалевые колты причислены к своеобразным (Якубовский В., 2003. Рис.50. С.136). Не раскрыто, в чем состоят особенности колорита эмали колта из клада 1978 г. (Якубовский В., 2003. С.80).

Реконструкции ювелирного убора, проделанные автором, представляют интерес и могут рассматриваться как гипотетические варианты. Достоинством их является внимание к реальному соединению вещей при находке. Но и здесь следует допускать варианты, поскольку в кладах вещи часто соединены для удобства хранения. К сожалению, не приведено крупномасштабного фото или чертежа, как были соединены вещи *in situ*, после описания соединений остаются вопросы.

К реконструкциям есть ряд конкретных замечаний. Цепи-рясна из бляшек следовало сложить вдвое, как складываются эмалевые рясна с двойным шарниром посередине. Цепь-рясно из клада №2 Телиженецкого городища разорвана, в ней недостает звеньев, их должно быть четное количество (Якубовский В., 2003. С.81, Рис.94). На красочных рисунках реконструкций соединение украшений все же остается неясным, система крепления вещей не вырисована. Не обоснован и непонятен способ укрепления колтов на двух цепях-ряснах из колодочек (Якубовский В., 2003. Рис.93-95).

Очень интересной находкой являются дужки с заостренными уплощенными концами, по конструкции не вполне подходящие для очелья, хотя предлагаемая автором реконструкция допустима. Как показывают болоховские находки, у колтов возможны двусоставные раскрывающиеся дужки для прикрепления к сгибу рясенной цепи из колодочек. Цепочки, с которыми колты соединены при находке, могут быть предназначены не для закрепления колта, а для прикрепления к головному убору, как на эмалевых ряснах (Якубовский В., 2003. Рис.39).

Работу могла бы удачно дополнить общая карта с указанием мест находок кладов.

Отдельные замечания имеются и по семантическим определениям. Достаточно интересной авторской трактовкой, отличной от высказанных в литературе, является понимание композиции одного из черневых наручей, как изображающей языческий обряд в ночь Ивана Купала (Якубовский В., 2003. Рис.34). Правильно отмечено, что в орнаментальных композициях украшений нет общего сюжета, а присутствует набор символов.

Трудно согласиться с тем, что второй черневой наруч, с чисто декоративной композицией характеризуется, как имеющий магическую функ-

цию оберег, поскольку в его оформлении геометрический орнамент и изображения сочетаются (Якубовський В., 2003. Рис.33). Ничто также не подтверждает, что оберегами служили дисковидные подвески и гривны. Перстневидные височные кольца играли служебную роль скрепления украшений, не обязательно каждое кольцо символизирует солнце. Вряд ли стоит называть оберегами христианские предметы культа (Якубовський В., 2003. Рис.78. С.108, 132).

В целом символическое значение преувеличивается, а эстетическое иногда даже отрицается. Вызывает сомнение участие всех владельцев кладов в языческих обрядах. Не вполне понятно, какой смысл вкладывается в понятие “государственный этап эволюции язычества” (Якубовський В., 2003. С.140, 141).

Судя по содержанию книги, раздел 7, посвященный определению роли Болоховских кладов в историко-культурном развитии Украины-Руси, является заключительным. Здесь сделаны выводы об общей хронологической привязке украшений – конец XII – первая половина XIII вв., о распространении киевских и черниговских украшений на болоховских землях в результате династических связей с Черниговскими князьями. К сожалению, здесь остается довольно много описательности. Заключение выиграло бы за счет составления общих типологических таблиц, карт и схем, иллюстрирующих выводы.

Нельзя не отметить, что для резюме на русском языке нужна была бы лучшая редакция.

В целом, следует считать монографию В.И.Якубовского очень полезной. К ней безусловно обратятся многие исследователи как для анализа нового конкретного материала, так и для составления общего представления о развитии кладовых древностей.

Литература

1. *Жилина Н.В.* Трехбусинные украшения древнерусских кладов XII–XIII вв. (типология, эволюция, технология и орнаментика) // Культура славян и Руси. – М., 1998.
2. *Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX–XIII вв. – М.; Л., 1954.
3. *Пискова Г.О.* Скарб із городища біля міста Шепетівки // Якубовський В. Скарби Болохівської землі. – Кам’янець-Подільський, 2003.
4. *Якубовський В.* Скарби Болохівської землі. – Кам’янець-Подільський, 2003.

Одержано 1 березня 2005 р.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

1. **Баженов Лев Васильович** (м. Кам'янець-Подільський), академік УАІН, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

2. **Блануца Андрій** (м. Київ), кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України.

3. **Боровик Анатолій Миколайович** (м. Чернігів), кандидат історичних наук, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Тараса Григоровича Шевченка.

4. **Вакуленко Ліна Василівна** (м. Київ), доктор історичних наук, Інститут археології НАН України.

5. **Ващук Дмитро Петрович** (м. Київ), молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

6. **Винокур Іон Срулевич** (м. Кам'янець-Подільський), академік УАІН та АНВШ України, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету, Заслужений працівник вищої школи України.

7. **Возний Ігор Петрович** (м. Чернівці), кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

8. **Глушковецький Анатолій Леонідович** (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

9. **Гуменюк Анатолій Олексійович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

10. **Гусев Сергій Олексійович** (м. Вінниця), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

11. Гуцал Анатолій Федорович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

12. Гуцал Віталій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), лаборант кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

13. Дубінський Володимир Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

14. Жиліна Н.В., доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Російської Академії наук.

15. Жук Оксана Миколаївна (м. Луцьк), кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Луцького державного технічного університету.

16. Жукова Олена Олександрівна (м. Вінниця), аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

17. Журко Олексій Іванович (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, доцент, декан факультету довузівської підготовки Інституту економіки і підприємництва.

18. Засць Іван Іванович (м. Вінниця), кандидат історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

19. Завальнюк Олександр Михайлович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського державного університету.

20. Задорожнюк Андрій Борисович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

21. Заремба Олександр Олександрович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

22. Кабачинський М.І. (м. Хмельницький), підполковник, кандидат педагогічних наук, доцент, докторант Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

23. Киридон Алла Миколаївна (м. Полтава), кандидат історичних наук, доцент Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

24. Козій Олег Іванович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

25. Комарницький Олександр Борисович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

26. Копилов Сергій Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету.

27. Костриця Микола Юхимович (м. Житомир), кандидат географічних наук, доцент Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

28. Лозовий Віталій Станіславович (м. Київ), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Київського державного педагогічного університету імені М. Драгоманова.

29. Макарова Олена Вікторівна (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

30. Малий Василь Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

31. Мегей Валерій Пилипович (м. Кам'янець-Подільський), старший лаборант кафедри історії Східної Європи і археології Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

32. Мудрецов Олександр Володимирович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

33. Нечитайло Віталій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського державного університету.

34. Олійник Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

35. Петров Микола Борисович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

36. Петрович Валентина Василівна (м. Луцьк), кандидат історичних наук, завідувачка музею археології Волинського державного університету імені Лесі Українки.

37. Пивоваров Сергій Володимирович (м. Чернівці), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

38. Прокопчук Віктор Степанович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, директор бібліотеки Кам'янець-Подільського державного університету.

39. Рибак Іван Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, декан факультету довузівської підготовки Кам'янець-Подільського державного університету.

40. Симчишин Олександр Сергійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

41. Скиба А.В. (м. Київ), кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

42. Смолій Валерій Андрійович (м. Київ), академік НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту історії України НАН України.

43. Степанков Валерій Степанович (м. Кам'янець-Подільський), академік УАІН, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

44. Троян Сергій Станіславович (м. Рівне), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

45. Трубчанинов Сергій Васильович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

46. Федьков Олександр Миколайович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету

47. Федюк Марина (м. Чернівці), здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

48. Чухліб Тарас Васильович (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

49. Юга Олександр Анатолійович (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 14

Рік заснування – 1995. У 1995–1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997–2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №9195 від 28.09.2004 р.*

Підписано до друку 12.05.2005. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Baskerville. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 25. Ум. друк. арк. 28,36. Наклад 300.

Приватне видавництво “Оіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ХЦ №009 від 12.10.2000 р. 32300 м.Кам'янець-Подільський, площа Польський ринок, 14-16. тел. (03849) 22-4-50 oium@kr.rel.com.ua

Віддруковано в друкарні ПП Мошака М.І.